

У/15
Е-83

ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЛАРИ
УЧУН УҚУВ ҚЎЛЛАНМАСИ

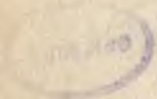
ЁШ
ПСИХОЛОГИЯСИ
ВА ПЕДАГОГИК
ПСИХОЛОГИЯДАН
ПРАКТИКУМ

ЎШ ПСИХОЛОГИЯСИ ВА
ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯДАН
ПРАКТИКУМ

Профессор А. И. Шчербаков таҳрири остида

*СССР Маориф министрлиги педагогика
институтларининг студентлари учун
ўқув қўлланмаси сифатида рухсат этган*

V 15
E-83

Авторлар коллективи: А. А. Алексеев, И. А. Архипова, В. Н. Бабий, Е. И. Степанова, А. Ф. Тихонова, Л. А. Матвеева, А. И. Шчербаков, А. К. Юров, В. В. Богословский, А. И. Раев, Л. А. Редуш, Д. В. Ронзин, А. А. Степанов,

Тақризчилар: Москва Давлат сиртқи педагогика институтининг психология кафедраси (кафедра мудир профессор М. В. Гамезо), М. Г. Данильченко (Владимир педагогика институтининг профессори)

Ушбу ўқув қўлланмаси ёш психологияси ва педагогик психология программасига мувофиқ ишлаб чиқилган. Унда болаларни ўрганиш, уларнинг ривожланиши устидан кузатишлар олиб бориш кўникмаси ва малакасини ҳосил қилиш учун студентларга зарур бўлган мустақил ишларнинг хилма-хил форма ва методлари келтирилган. Ҳар бир тема юзасидан семинар ва амалий машғулотларнинг планлари ҳамда уларга доир адабиётлар берилган.

+ РНБ МПУзССР
357348

Ш 4306010000—188 202—90
353(04)—90

© Издательство «Просвещение», 1987 г.
© Узбек тилига таржима, «Ўқитувчи», 1991 й.

ISBN 5—645—00333—0.

Редактордан

Умумтаълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг Асосий йўналишлари ҳамда «Ёшларга умумий ўрта таълим беришни янада такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорнинг амалга оширилиши муносабати билан ўқитувчи кадрларнинг профессионал тайёргарлигида психологик билимларнинг роли анча ортиб боради. Педагогика институтларида таълим олиш жараёнида бўлғуси ўқитувчи-студентлар ўсиб келаётган инсон шахсининг психик ривожланиши ва шаклланишига оид умумий қоидаларнигина ўзлаштириб қолмай, шу билан бирга мактаб ўқувчисининг ҳаёт йўли турли босқичларида унинг ички дунёсини ҳам тушунишга, ўқувчининг потенциал имкониятларини мустақил равишда билиб олишга ҳам ўрганиб боришлари; ўқувчининг қизиқиш ва майлларини аниқлашни, шунингдек, айрим ўқувчиларнинг ўзлаштиришдаги қолоқлиги ҳамда ёмон хулқ-атвори сабабларини билиб олишга ва шундай сабабларни йўқотишнинг энг самарали йўлларини танлай билишга ҳам ўрганиб боришлари лозим. «Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум» ўқув қўлланмаси мана шу вазифаларни бажаришга хизмат қилади.

Қўлланма СССР Маориф министрлигининг ўқув юртлари Бошқармаси томонидан тасдиқланган ёш психологияси ва педагогик психология курсининг янги программасига мувофиқ тайёрланди. Мазкур қўлланмани ишлаб чиқишда муаллифлар худди «Умумий психологиядан амалий машғулотлар»¹, қўлланмасини тайёрлаш давомида қўлланилган принциплар ва вазифаларга амал қилдилар: яъни ҳозирги замон ёш психологияси ва педагогик психологиянинг назарий асосларини онгли равишда ижодий ўзлаштириб олишга ёрдам беришни ҳамда студентларда психологик билимга барқарор қизиқишини шакллантириш, бу билим ва кўникмани ўқувчи-ёшларга таълим-тарбия бериш соҳасидаги амалий фаолиятларида тадбиқ этишга ўргатишни мақсад қилиб қўйдилар.

Ёш психологияси ва педагогик психология курси бўйича семинарлар ва амалий (лаборатория) машғулотлар учун ўқув планида

¹ Қаранг: «Умумий психологиядан амалий машғулотлар» (А. И. Шчербаков таҳрири остида) Т., «Ўқитувчи» нашриёти, 1984 йил.

ажратилган вақтга ҳамда факультетнинг профилига қараб ўқитувчилар айрим олинган ҳар бир ҳолатда студентларнинг мустақил ишлари учун материал танлаб олишлари, топшириқларни бажарилиши натижаларини баҳолаш ҳамда материалларни қайта ишлаш тадбирларини белгилаб чиқишлари мумкин. Бу тадбирлар студентларда билиш активлигини ривожлантиришга, мазкур фан бўйича уларнинг ўқув фаолиятидаги мустақллигини ўстиришга кўпроқ даражада ёрдам беради. Практикумда ҳар бир тема юзасидан студентлар семинар ва амалий машғулотларга тайёрланишлари учун ўқув қўлланмаларидан ташқари қўшимча адабиётлар тавсия этилиб, уларнинг авторлари, асарнинг номи ва бетлари кўрсатиб қўйилди. Бироқ бу студентлар ўз ўқитувчилари билан келишган ҳолда мустақил яна бошқа қўшимча адабиётлар танлашини истисно қилмайди.

Мазкур ўқув қўлланмаси СССР Педагогика фанлари академиясининг таълим ва тарбия асослари бўйича илмий тадқиқот институтларнинг ўқитувчиларини психологик-педагогик тайёргарлигини ошириш лабораторияси томонидан А. И. Герцен номидаги Меҳнат Қизил Байроқ ордени Ленинград Давлат Педагогика институтининг психология кафедраси коллективи билан ҳамкорликда нашрга тайёрланди. Практикумни тайёрлашда қуйидаги муаллифлар иштирок этдилар: А. А. Алексеев (2-тема), И. А. Архипова (7-тема), В. Н. Бабий (3-тема), В. В. Богословский, (2, 8-темалар), Л. А. Регуш (2, 11-темалар), Л. А. Матвеева (5, 7-темалар), Д. В. Ронзин (кириш, 6-тема), А. И. Раев (5, 7-темалар), Е. И. Степанова (7-тема), А. А. Степанов (10, 11-темалар), А. Ф. Тихонова (4-тема), А. И. Шчербаков (кириш, 1, 3, 12-темалар), А. К. Юров (9-тема).

Қўлланма педагогика институтининг кундузги ва сиртқи бўлимлари студентларига мўлжалланган. Лекин у ўқувчилар тўғрисидаги, уларни ўқитиш ва тарбиялашнинг психологик асослари тўғрисидаги ўз билимини кенгайтириш ва чуқурлаштиришни ис-таган мактаб ўқитувчилари, методистларга ҳам фойдалидир.

Проф. А. И. Шчербаков

Кириш

СТУДЕНТЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШГА ДОИР УМУМИЙ МЕТОДИК ТАВСИЯЛАР

Практикумнинг вазифалари ва унинг тузилиши принциплари. Ҳозирги замон умумтаълим мактаби ўқитувчисининг профессионал фаолияти мураккаб ва кўп қирралидир. Ўқитувчи ўсиб келаётган ёш авлодга тарбия бериш вазифасини бажаради, ўқувчиларнинг ўқув ҳамда ўқишдан ташқари ижтимоий-фойдали ишларини уюштиради, ўқувчиларнинг ота-оналари ва бошқа катта ёшдаги аҳоли ўртасида ижтимоий-сиёсий ва психологик-педагогик билимларни тарғиб қилишда иштирок этади.

Ўқитувчи тарбиячи сифатида доимо турли педагогик вазиятларга дуч келиб туради. Бундай вақтларда ундан ўша вазиятнинг социал-психологик моҳиятини чуқур тушуниш, мустақил равишда бир қарорга келиш маҳорати талаб қилинади. Бунинг учун ўқитувчи ўқув предметдан чуқур билимга эга бўлиши билан бирга психологик-педагогик билимларга ҳам эга бўлмоғи, хусусан турли ёш гуруппаларидаги ўқувчиларнинг ўзига хос психологик хусусиятларини, уларни умумтаълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг Асосий йўналишлари талабларига мувофиқ ўқитиш ва тарбиялаш қонуниятларини ҳамда шу жараёнларни оптималлаштириш шарт-шароитларини ҳам билмоғи керак. Ёш психологияси ва педагогик психология курси мана шу вазифаларни бажаришга хизмат қилади.

Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, студентлар адабий манбалар устида мустақил ишламай, болалар билан педагогик мулоқотга киришиш маҳорати ва малакаларини эгалламай, ўқувчилар билан психологик қузатишлар ҳамда психологик экспериментлар ўтказиш методларини ўрганиб олмай туриб, ёш психологияси ва педагогик психология курсини чуқур ўзлаштириб олишлари мумкин эмас. Студентлар — бўлғуси ўқитувчилар болаларга таълим-тарбия беришга оид педагогик вазифаларни ҳал қилишда ҳозирги замон психологияси соҳасидаги билимларини қўллана олиш маҳоратига эга бўлишлари керак.

Мазкур практикум уч бўлимдан иборат: I — «Умумий масалалар», II — «Ёш психологияси», III — «Педагогик психология». Ҳар бир бўлимда курснинг программасига мувофиқ равишда студентлар мустақил ўрганиши лозим бўлган темалар ажратиб кўрсатилган. Ҳар бир теманинг бошида семинар ва амалий машғулотларга тайёргарлик кўришда олиб бориладиган мустақил ишларни

ташкил этишга доир муфассал методик кўрсатмалар берилади, машғулотларнинг планлари ҳамда адабиётлар рўйхати келтирилади.

Семинарлар ва амалий машғулотларнинг планларини ишлаб чиқиш вақтида авторлар ёш психологияси ва педагогик психологияга оид назарий билимларни умумий психология ҳамда ўқитувчининг амалий фаолияти билан маҳкам боғлиқ ҳолда олиб боришга ҳаракат қилдилар.

Семинар машғулотларининг планларида студентлар учун билиш шарт деб ҳисобланган энг муҳим методологик, назарий ва методик масалалар алоҳида ажратиб берилди. Шу билимларга эга бўлмай туриб, студентлар боланинг ташқи ҳулқ-атвори билан уларнинг психик ҳолати — ички ҳолати ўртасидаги алоқаларни тўғри белгилай олиш ҳамда таълим-тарбиянинг турли босқичларида болага таъсир кўрсатишнинг самарали методларини белгилаб олишга қодир бўлмай қоладилар. Ҳар бир темага доир аннотация ёзиш ёки конспект тузиш учун зарур адабиётлар кўрсатиб ўтилди. Реферат ва докладларнинг тематикаси, шуниндек, курсда олиб бориладиган тадқиқот ишларининг намунавий тематикаси берилди. Реферат ва докладлар учун зарур адабиётлар кўрсатиб ўтилди. Курс ишлари — курсдаги тадқиқотлар бўйича эса студентларнинг ўзлари ўқитувчи раҳбарлигида мустақил равишда тадқиқот предметини белгилаб чиқадиладар, иш учун зарур материалларни танлайдилар, гипотезаларни ифодалайдилар ҳамда иш плани тузиб чиқадиладар. Бешинчи темага доир тайёрланган методик ишланмалардан курс ишини планлаштиришда мисол тариқасида фойдаланиш мумкин. Студентларнинг мустақил ишларига оид барча формалар уларни методологик ва назарий қоидаларни чуқур, ижодий тарзда ўрганишларига қаратилгандир. Мана шу назарий ва методологик қоидалар ўқувчининг психик ривожланишини ҳаракатга келтираётган кучлар, ўқувчининг ҳозирги жамият идеаллари руҳида тарбияланаётган шахснинг самарали шакллантиришнинг шарт-шароитларини диалектик-материалистик тарзда тушуниб олишига ёрдам беради.

Практикумда студентларнинг мустақил ўқув ишларининг хилма-хил форма ва методлари берилган. Булар студентларнинг мустақил билим олишига ҳамда болаларни ўрганиш ва уларнинг ёш жиҳатдан ривожланишининг турли босқичларида болалар билан тарбиявий ишлар олиб бориш учун зарур бўлган педагогик кўникма ва малакаларни шакллантиришга ёрдам беради.

Студентлар институтда ўқиш жараёнида боланинг психик ривожланиш даражасини диагностика қила олишга, унинг ўзига хос хусусиятларини кўра билишга, унда шахснинг барқарор фазилатларини, ўқув фаолиятининг онгли субъектини шакллантириш учун оптимал шарт-шароитларни топа билишга ўрганиб боришлари керак. Шунинг учун практикумда ўқувчининг психологик жиҳатдан ўрганиш методларига, унинг психик ривожланиши ёш динамикасини ёритиб беришга, шунингдек, ўқувчи шахсини шакллантириш ва ҳар томонлама ривожлантириш шарт-шароитларини

ўрганишга катта эътибор берилади. Шу мақсадда практикумда «Ёш психологияси ва педагогик психология методлари» деган махсус тема алоҳида ажратиб берилган.

Практикумда психологик масалалар ҳам берилган бўлиб, уларни ечиш студентларда ўз назарий билимларини педагогик практикага тадбиқ этиш кўникмасини шакллантиришга ёрдам беради; унда ўқитувчи ўқув-тарбиявий фаолиятининг асосий формаси сифатида психологик кузатиш ва дарсни анализ қилиш методикаси ҳам баён этилади; курсда олиб бориладиган илмий тадқиқотлар тематикаси келтирилади. Бундай тадқиқотларнинг ўтказилиши студентларга психологик билимларни чуқурроқ ўзлаштириш имконини беради, бўлғуси ўқитувчиларга уларнинг ижодий истеъдодларини ривожлантирилишига ёрдам қилади.

Студентлар қайси факультетда ўқишларига ҳамда кундузги ёки сиртқи бўлимдаги ўқув жараёнини ташкил этишнинг шарт-шароитларига қараб ўқитувчилар темани, шунингдек, студентлар мустақил ишларининг форма ва методларини ўзгартиришлари мумкин. Чунончи, кундузги бўлимда курс илмий тадқиқотларнинг тематикаси унинг актуаллиги, амалий жиҳатдан аҳамияти ва студентнинг мазкур темага қизиқишига қараб ўзгартирилиши мумкин. Ўқитувчи сиртқи бўлимда психологик-педагогик анализ ўтказиш ишига студентларнинг ўзини жалб қилиши мумкин. Бунинг учун студент ўзига бириктириб қўйилган синфда ўтказган тажриба материални анализ қилади, студент ўзи бириктириб қўйилган сифларда илмий тадқиқотлар ўтказиш ишига жалб қилинади. Бунинг учун у сиртқи бўлимлар учун контрол ишлар бўйича чиқарилган махсус қўлланмадан фойдаланади.

Студентлар мустақил ишининг форма ва методлари ҳамда уни расмийлаштириш. Ёш психологияси ва педагогик психология курсини мустақил ўрганишнинг формалари хилма-хил бўлиши мумкин: адабиётларни аннотация қилиш ва улардан конспект олиш; реферат ёки доклад ёзиш; курс ва диплом ишларини бажариш шулар жумласидандир.

Адабиётларни аннотация қилиш — автор томонидан қараб чиқиладиган у ёки бу илмий ишдаги асосий масалаларни санаб чиқишдан иборатдир. Бунда ўқитувчининг фаолиятига ёки ўрганиладиган проблемага бевосита алоқаси бўлган масалаларни алоҳида ажратиб кўрсатиш лозим.

Адабиётлардан конспект тузиш. «Конспект» деган терминнинг ўзи бирорта мақола, китоб, нутқ ва шу сингари бошқа ишларнинг қисқача мазмунини баён қилиш деган маънони англатади. Конспект тузиш бирор материални (масалан, лекцияни) яхшироқ эсда сақлаб қолиш учунгина зарурдир, деган фикр мавжуд бироқ, бу ўринда ўша ўзлаштириладиган материални чуқурроқ ёки унинг янгича (яъни бошқачароқ нуқтаи назардан) ўрганиш мақсадида конспект тузиш янада муҳимроқ тадбирлардан ҳисобланади. Бунинг учун конспект қисқа, раво, тўлиқ ва аниқ бўлмоғи керак.

Конспект тузиш вақтида дастлаб автор текстидан ажралиб чиқиш, номуҳим деталларни абстракт, яъни мавҳум тарзда тасаввур этиш қийин бўлади. Лекин автор фикрларини ўзлаштира бориш ва уларни ўз сўзи билан ифодалаб бериш жараёнида ёзувларда талаб қилинган аниқлик ва қисқаликка эришиб борилади.

Қисқа ифодалилик фикрнинг тўла ва аниқ бўлмаслик талабини бажармаслик ҳисобига бўлмаслиги керак. Чунки, бусиз конспект ўқиб чиқилган китоб юзасидан ёзилган мақолага айлланиб қолади. Асарнинг асосий мазмунини катта аниқлик билан ифодалашга эришиш учун ўша жойларни авторнинг таърифи бўйича ёзиб олиш ҳамда ўша ёзиб олинаётган фикр баён этилган китоб саҳифасини кўрсатиб қўйиш керак. Конспектнинг тўлиқ бўлишига ўша илмий ишнинг асосий қоидаларини ёзиб олиш, материалнинг автор томонидан баён этилган мантиқий мазмунини қайта тиклаш ҳисобига эришилади.

Конспект ўзида кейинчалик қайта ишлаш, унга тааллуқли фикр ва мулоҳазаларни ёзиб бориш имкониятига эга бўлиш учун тузилаётган конспектни варақнинг бир томонига ёзиб, иккинчи томонини бўш қолдирган маъқул.

Қ. Маркс конспект тузиш ва конспектлар билан ишлашнинг моҳир устаси бўлган. У вақти вақти билан ўз ёзувларини кўздан кечириб туришни одат қилган ва ҳар сафар ундан янги-янги фикрлар илғаб олган эди. В. И. Лениннинг «Фалсафа дафтарлари»¹ конспект тузишнинг зўр намунаси ҳисобланади.

Киши ҳар бир маҳоратга ўргангани сингари, конспект тузишга ҳам ўрганиш керак. Шундай қилинганда вақти келиб киши ўзи ўқиган китобнинг асосий мазмунини тез ва аниқ ёзиб қўйиш қобилиятини эгаллаб олади. Бу ишни энди бошлаётган кишиларнинг конспектлари, одатда, катта ҳажмли бўлади, чунки студент ҳар доим ҳам бутун бир китобдан асосий проблемаларни ажратиб ола билмайди. Конспект тузаётганда ўрганилаётган манбани камида икки марта ўқиб чиқиш фойдали бўлади. Биринчи марта ўқилганида ўша иш тўғрисида умумий тасаввур ҳосил бўлади, иккинчи мартасида унинг асосий мазмуни яққол кўзга ташланади ва уни конспект қилиб олинади.

Тажрибали ўқувчи илмий ишни конспектлаштираётганда унинг асосий структура элементларига: гипотезага, гипотезани назарий ва экспериментал жиҳатдан текшириш ва фактларни аниқлашга, эмпирик ҳамда назарий умумлашмаларга, эксперимент методикасига таянади.

Гипотеза — бу ҳодиса ёки бир-бирига алоқадор ҳодисалар ўртасида қандайдир қонуният, сабаблар мавжудлиги тўғрисида (эгалланган билимларга асосланган ҳолда) билдирилган тахминдир. Масалан, таълим жараёнида бола психикасининг ривожланиши тўғрисидаги фактлар асосида юқори синф ўқувчилари ўсмирларга нисбатан ўтилган дарсларни яхшироқ эслаб қолиш имкониятига эгадирлар, уларнинг бу соҳадаги қобилиятлари кўпроқ

¹ Қаранг: Ленин В. И. Фалсафа дафтарлари. Тўла асарлар тўплами, 29- том.

даражада ривожлангандир, деган тахминни айтиш (гипотезани олға суриш) мумкин. Ё бўлмаса, одам психикаси бутун бир таълим жараёни сифатида ривожланиб бориши ва фаолият кўрсатишини билиб олинганидан кейин нутқ ва тафаккурнинг ривожланиш даражаси ўртасида ўзаро алоқа мавжудлиги тўғрисидаги гипотезани олға суриш мумкин. Ёки гипотезага оид бошқа бир мисолни олайлик: киши ўз қадрини билиши шахснинг хусусиятларидан бири сифатида кишининг ўсмирлик ёшида кўпроқ даражада интенсивлик билан шаклланишини ҳамда ўсмирнинг ўзига ўзи қандай баҳо бериши кўп жиҳатдан теварак-атрофдаги кишиларнинг унга бўлган муносабатлари билан белгиланишини билган ҳолда шундай тахмин қилиши мумкинки, ўсмирни у ёки бу группага киритилиши унинг шахсига нисбатан теварак-атрофдаги кишилар томонидан ҳурмат билдириш эҳтиёжининг мавжудлиги билан изоҳланади. Бу эҳтиёж айни мана шу группада қондирилади.

Гипотезани назарий жиҳатдан текишириш — бу тахмин қилинаётган фикрни аллақачон исботланган ва илмий адабиётларда мавжуд бўлган қоидалар, принциплар билан таққослашдан иборат бўлиб, натижада олға сурилаётган гипотеза билан ўша принциплар ўртасида мантиқий қарама-қаршилик йўқлиги аниқлаб олинади. *Гипотезани эксперимент тарзида текшириб чиқиш* жараёнида унинг тўғрилиги ёки тўғри эмаслиги илмий тадқиқотлар орқали олинган маълумотларни анализ қилиш асосида, тажрибалар ўтказиш йўли билан белгиланади.

Тадқиқотчи томонидан аниқлаб олинган ва ёзиб қўйилган воқеалар, ҳодисалар *фактлар* деб аталади. Шунинг учун кузатувчанлик илмий ходимнинг қимматли фазилатларидан ҳисобланади: у бундай қараганда тадқиқ этилаётган объектдаги унча муҳим эмасдек туюлган хусусиятларни ҳам, тажриба ўтказиш шарт-шароитларини ҳам тез илғаб олиш ва уларга тўғри баҳо бера олиш қобилиятига эга бўлмоғи керак. Қатъий илмий тушуниш маъносидаги факт деганда кузатилаётган ҳодисани янги тажрибада ёки бошқа тадқиқотчи олиб бораётган тажрибада қайта тиклаш имконияти назарда тутилади.

Эмпирик умумлашма — бу объект ҳодисаларни фақат уларнинг ташқи аломатлари асосида бирлаштирилишидир. *Назарий умумлашма* — бу объектларни (ҳодисаларни) уларнинг муҳим бир-бирига ўхшашлик белгиларига қараб, яъни мазкур ҳодисанинг ўзига хос хусусиятини белгилловчи томонларига қараб бирлаштирилишидир.

Чунончи, барча ўқувчиларни кузатиш асосида икки интизомли ва интизомсиз ўқувчилар группасига ажратиш мумкин. Бундай ажратиш эмпирик умумлаштириш бўлади, чунки бу ўринда ўқувчиларнинг фақат ташқи характеристикаси ҳисобга олинмоқда. Агар биз ўқувчиларни уларнинг темпераменти хусусиятларига қараб, улардаги ижобий шахс хусусиятларининг шаклланиб боришига қараб, функционал ҳолатининг ўзига хослиги ва шу сингариларга қараб бирлаштирадиган бўлсак, бу хилдаги группа-

ларга ажратилган ишимиз назарий умумлашманинг натижаси бўлади, чунки бу ўринда биз бир хил ўқувчиларнинг интизомсизликлари, бошқаларининг эса интизомли эканликлари сабабини изоҳлаб берамиз.

Эксперимент *методикасига* тадқиқот ўтказилувчилар учун топшириқ (иш учун инструкция, материал ва ҳоказолар), тажриба ўтказиш шарт-шароитларининг баёни (эксперимент группа ёки индивидуал тарзда ўтказилиши, қанча вақт давом этиши), синалаётган кишиларнинг состави ва миқдори, тажриба ўтказилаётганда алмашиниб турган кишиларнинг бир-бирига боғлиқлиги ва боғлиқ эмаслик даражасини аниқлаш сингари тадбирлар киради.

Юқориди келтирилган тушунчаларни билиш илмий нашрларни (илмий нуқтаи назардан) саводхонлик билан ўқишга ҳамда конспект тузишга ёрдам беради. Ҳар қандай илмий ишни юқориди кўрсатиб ўтилган тушунчалар асосида анализ қилиш мумкин ва лозим. Конспектда қуйидаги саволларга жавоблар ўз аксини топиши зарур: «Нашр этилаётган илмий иш авторининг гипотезаси (ёки гипотезалари) нималардан иборат?», «Ушбу гипотеза қандай усул билан текширилади?», «Исбот қай даражада ишончли чиққан?», «Қандай фактларга эга бўлинган?» ва ҳоказо.

Конспект тузиш вақтида тушунарли бўлмаган терминларнинг маъносини дарҳол аниқлаб олиш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун справочниклар тарзида чиқарилган адабиётлардан фойдаланилади. Масалан:

— Большая советская энциклопедия: В 30 т. /Гл. ред. А. П. Прохоров 3-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1969—1978.

— Философский энциклопедический словарь /Гл. ред. Л. Ф. Ильичев и др.— М. Советская энциклопедия, 1983.

— Педагогическая энциклопедия /Гл. ред. И. А. Каиров.— М.: Советская энциклопедия, 1964—1968.

— Психологический словарь /Под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др.— М.: Педагогика, 1983.

— Краткий психологический словарь /Под общ. ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского.— М.: Политиздат, 1985.

— Словарь иностранных слов /Под ред. А. Г. Спиркина и др.— 7-е изд., перераб.— М.: Русский язык, 1979.

— Словарь русского языка: В 4 т. /Гл. ред. А. П. Евгеньева.— 2-е изд., испр. и доп.— М.: Русский язык, 1981—1984.

Манбаларни конспектлаштириб бўлгач, конспектлар картотекасини тузиб чиқиш фойдалидир. Конспектларнинг алфавитли ва системали рўйхатини тузиб чиқилса, яна ҳам яхши. Алфавитли рўйхат у ёки бу иш юзасидан конспект бор ёки йўқми эканини тезда билиб олиш имконини берса, иккинчи системали рўйхат у ёки бу проблема юзасидан қандай конспектлар борлигини аниқлашга ёрдам беради. Шунинг учун ҳар бир конспектга иккитадан карточка тузилади: уларнинг бири алфавитли картотека тузишга, иккинчиси эса системали картотека тузишга кетади. Ҳар бир карточкада конспектнинг тартиб номери кўрсатиб қўйилса, уни тез

топиб олиш осон булади. Бу ҳақда муфассалроқ маълумотларни махсус адабиётлардан ўқиб олиш мумкин (Библиографическое описание произведений печати: Инструктивно-методическое указание.— М.: Гос. библиотека СССР им. В. И. Ленина, 1978, 198-бет).

Қуйида биз китоб ёки мақолага библиографик тавсифлар тайёрлашда зарур бўлган маълумотларни — ёзиш тартиби тўғрисидаги, тиниш белгилари ҳақидаги ҳамда ҳарфларнинг катта кичиклиги (бош ҳарф ёки кичик ҳарф) тўғрисидаги энг асосий маълумотларни келтирамиз.

1. Мақоланинг тавсифи

Авторлар тўғрисидаги маълумотлар. Асосий сарлавҳа.— Нашр этилгани тўғрисидаги маълумотлар // мақола қаерда чоп этилган.— Йили.— Номери. Бетлари.

Масалан: а) журналдаги мақола- *Толстых Н. Н. Психология воспитания воли у младших школьников // Вопросы психологии — 1979.—4- сони.—146—151-бетлар;*
б) тўпламдаги мақола: *Лузгин В. В. Единство учебно- и научно-исследовательской работы студентов и их роль в системе подготовки педагогических кадров // Проблемы подготовки учителя: Қозон Давлат Педагогика институти иш тажрибасидан).*— Қазань: КГПИ, 1976,—188—206-бетлар.

2. Китобнинг тавсифи

Авторлар тўғрисида маълумотлар. Асосий сарлавҳа /Редакторлар тўғрисида маълумотлар.— Китобнинг нечанчи нашри эканлиги тўғрисидаги маълумотлар.— Нашр этилган жой: Нашриёт, нашр этилган йили.— Бетларнинг сони.

Китоб кўпчилик авторлар томонидан ёзилган ҳолларда (масалан, илмий ишлар тўплами, ўқув қўлланмаси ва бошқалар), дастлаб китобнинг номи ёзилади, кейин эса эгри чизиқ чизиб редакторнинг номи кўрсатилади.

Масалан: а) китобни 1—2 автор ёзган: *Новиков Э. А., Егорова В. С. Информация и исследователь.— Л., Наука, 1974.—00-бетлар.*

б) китобни бир нечта авторлар ёзган: *Практические занятия по психологии /А. В. Петровский таҳрири остида.— М.: Просвещение, 1972.—000-бетлар.*

3. Кўп томли нашрнинг тавсифи

Асосий сарлавҳа /Редакторлар тўғрисида маълумотлар.— Китобнинг нечанчи нашри эканлиги тўғрисида маълумотлар.— Нашр этилган жой: нашриёт, нашр этилган йил.— Том.

Масалан: а) барча томлар ҳали босилиб чиқмаган: Большая медицинская энциклопедия /Под ред. Б. В. Петровского.— 3-е изд.— М.: Сов. энциклопедия, 1974;
б) барча томлар босилиб чиққан; Большая советская энциклопедия и Ежегодник Большой советской энциклопедии /под ред. А. М. Прохорова — 3-е изд.— М.: Сов. энциклопедия, 1969—1978.

Реферат ёки доклад тайёрлаш, Реферат ишлари ҳам худди илмий докладлар сингари уч хил бўлиши мумкин. 1) илмий ишга ёзилган танқидий тақриз, 2) тема бўйича тадқиқот ишининг аналитик обзори, 3) баҳсининг танқидий таҳлили.

Кўрсатиб ўтилган ишлар танланган проблема бўйича адабиётларнинг анализини қамраб олади. Шу асосда экспериментал тадқиқот ишлари олдига қўйилган вазифалар белгиланади.

Рефератнинг *структураси* унинг турнга қараб белгиланади.

Танқидий тақриз қуйидаги ишларни қамраб олиши мумкин:

а) тақриз қилинаётган ишнинг актуаллигини асослаб бериш;

б) тақриз қилинаётган иш авторининг назарий позициясини қисқача баён этиб бериш (авторнинг позицияси ҳар доим ҳам етарли даражада аниқ ифодаланавермаслиги, у ўша ишнинг таркибига гўё яширинган шаклда бериб кетилган бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда реферат автори уни ажратиб кўрсатишга ва далиллашга уриниб кўрмоғи керак, баъзи бир ишларда назарий материал берилмайди, бунинг ўрнига фақат эмпирик материал баён этилади, буни ҳам таъкидлаб кўрсатиш лозим);

в) авторнинг назарий позициясини методологик, философик қоидалар нуқтаи назардан қараб, уни танқидий таҳлил қилиш ҳамда (агар шундай имконият бўлса) автор назарий позициясини бошқа олимларнинг назарий қарашлари билан таққослаб танқидий таҳлил қилиш;

г) гипотеза исбот қилинган далилларни танқидий таҳлил қилиш, бу далиллар назарий ва экспериментал тарзда баён қилинган бўлиши мумкин. Биринчи галда уларнинг мантиқини таҳлил қилиб чиқиш лозим, иккинчи ҳолда эксперимент методикаси танланганлиги қай даражада асослаб берилганлигини таҳлил қилиб чиқиш керак (эксперимент исбот қилмаслиги балки у фақат гипотезага мувофиқ келишини ёки унга зидми эканлиги аниқлаб бериши мумкин), шунингдек эксперимент тадбирлари методик жиҳатдан қай даражада саводли ўтказилаётганлиги, эксперимент ўтказиш шароитини танлаш, ўрганилаётган ҳодисага ўз таъсирини ўтказиш мумкин бўлган омиллар етарли даражада ҳисобга олинганлиги, математик ечимларнинг асосланганлиги ва етарли эканлиги аниқланади;

д) баён қилишнинг ўзига хос хусусиятлари: аниқ ифодаланганлик ёки чалкашлик, тўлиқ баён этиш етарли ёки етарли эмаслиги (айниқса, экспериментал маълумотларни баён этишдаги тўлалик, мукамаллик назарда тутилади);

е) ўтказилган анализ асосида чиқарилиши мумкин бўлган хулосалар, бунда тақриз қилинаётган ишда нималар қимматли ҳисобланиши, нималар қўшимча текшириш ва аниқлик киритишни талаб қилиши ва нималар нотўғри эканлигини кўрсатиб бериш керак.

Проблема юзасидан аналитик обзорни икки хил шаклда тузиш мумкин: а) проблемани ўрганиш тарихини баён этиш шаклида (у ёки бу тадқиқотчилар ушбу проблемага қандай янгилик киритганликларини кўрсатиб берилади); б) проблеманинг ҳозирги вақтдаги ҳолатини анализ қилиш шаклида (қараб чиқилаётган ишлар бир-бирига яқинлик даражасига қараб умумлаштириб, группаларга ажратиб чиқилади).

Проблема бўйича мавжуд адабиётларни обзор қилишнинг бу икки хил шакли айни маҳалда адабий манбаларни ишлаб чиқиш босқичлари ҳам ҳисобланади.

Ҳар қандай кўринишдаги обзор ҳам компиляциядан ҳоли бўлиши, яъни унда ишлар анализ қилиниши ва бир-бирига қиёсланиши, бир-бирини тасдиқловчи ёки бир-бирини инкор этувчи маълумотлар аниқ кўрсатиб берилиши керак. Бундай таққослаш хулосаларнигина қиёслаш, автор томонидан умумлаштирилган таърифларни солиштириш билан кифояланиб қолмаслик керак. Қандай конкрет фактлар (конкрет қайси экспериментда) қайси умумлашмалар орқали олинганини билиш керак. Акс ҳолда сохта зиддиятли йўлга тушиб қолиш ёки адабиётлардаги мавжуд маълумотлар умумийлиги тўғрисида сохта хулоса чиқариб қўйиш ҳеч гап эмас.

Обзорни қисқа-қисқа хулосалар билан тугатиш керак: проблеманинг тадқиқ этилган аспектларини, тадқиқот натижаларини, баҳсли масалаларни ўртага қўйиш, шунингдек, ўрганиш талаб қилинадиган янги-янги аспектларни санаб ўтиш лозим.

Баҳс-мунозарани танқидий анализ қилиш деганда бирор масала юзасидан зид бўлган нуқтаи назарларни чуқурроқ ўрганиш тушунилади. Баҳснинг моҳиятини аниқлаш — унинг асосий мақсадидир. Бунинг учун эса ҳар бир позицияни қунт билан таҳлил қилиб чиқиш керак, проблемага у ёки бу хилда ёндашиш учун қандай фактлар ва (ёки) назарий қоидалар асос бўлиб хизмат қилганлигини билиш зарур.

Рефератив иш тури аниқлангач, унинг плани тузиб чиқилади ва уни психология ўқитувчиси билан муҳокама қилинади. Шундан кейин реферат текстини ёзишга киришиш мумкин.

Фойдаланилган адабий манбаларни кўрсатиб ўтиш қоидаларига қатъий риоя этиш керак. Кўчирма қилиб келтирилаётган авторларнинг сўзлари қўштирноқ ичига олиб қўйилади, қавс ичида ўша асарнинг реферат охирида бериладиган адабиётлар рўйхатидаги тартиб номери берилади; сўнгра вергул қўйиб китобнинг бетлари кўрсатилади. Агар бирорта авторнинг фикри ўзлаштириб бериладиган бўлса, у ҳолда қўштирноққа олинмайди-ю, лекин адабий манбанинг номери қавс ичида албатта кўрсатиб қўйилиши керак. Борди-ю ўша фикр бир нечта ишда кетма-кет такрорла-

надиган бўлса, у ҳолда ҳар бир тегишли адабий манбадан кейин нуқтали вергул қўйиб, уша манба номери кўрсатилади.

Адабиётлар рўйхати қўйидаги қоидаларга биноан тузиб чиқилади: дастлаб марксизм-ленинизм классикаларининг асарлари, сўнгра КПСС ва Совет ҳукумати раҳбарларининг асарлари, КПСС съездларининг, КПСС Марказий Комитети пленумларининг қарорлари, СССР Министрлар Советининг қарорлари, бошқа ҳукумат ҳужжатлари, шундан кейин эса илмий ишлар авторларининг фамилиялари алфавит тартибда берилади.

Ҳар бир *адабий манба* бўйича авторларнинг фамилияси, исми ва отасининг исми кўрсатилиши керак. Ишнинг номи.— Нашр этилган жойи: нашриётнинг номи, китоб нашр этилган йил.— бетларининг сони. Агар мақола келтирилмаган бўлса, у ҳолда иккита бир-бирга параллел ётиқ чизиқлар (//) дан кейин авторнинг фамилияси, исми ва отаси исмининг бош ҳарфлари, мақоланинг номидан сўнг тўпلام ёки журналнинг номи ҳамда журнал сони кўрсатилади.

Қўйидагилар реферат ёзишда йўл қўйиладиган характерли хатолар ҳисобланади: реферат ёзилаётган манбалардан бутун-бутун бўлақларни кучириб оладилар-у, олинган манбани кўрсатмайдилар, шахсан ўз анализлари ва умумлашмаларини келтирмайдилар; ишда аниқ структура (яъни план, асосий фикрларни ажратиб кўрсатиш) мавжуд бўлмайди, хулосалар чиқарилмайди, фикрлар далилларсиз баён этилади (яъни хулосаларда мантиқий ёки экспериментал асослаб бериш мавжуд бўлмайди) реферат авторининг шахсий позицияси кўринмайди, шунингдек, ишда адабиётлар рўйхати ёки реферат ёзилаётганда фойдаланилмаган мақолалар кўрсатилмайди ҳамда реферат текстида ҳам уларга ишора қилинмайди.

Ўқув-тадқиқот ишлари. Мустақил ишнинг бир кўриниши бўлган ўқув-тадқиқот ишларининг биринчи босқичи кузатиш ёки эксперимент тарзида (адабиётларни аналитик обзор қилиш асосида) вазифаларни таърифлашдан иборат бўлади. Шундан кейинги қилнадиган иш экспериментал методикани қидириб топишдан, кузатиш планини тузиб чиқишдан, кузатиш ёки экспериментлар ўтказишдан, олинган маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштиришдан иборат бўлиши мумкин.

Бу ерда соф ўқув самарасига эришишдан (муайян психологик экспериментал методикаларни, кузатиш малакаларини, материални қайта ишлашнинг оддий (усулларини ўрганиб олинишидан) ташқари, бундай ишларни бажариш яна илмий мақсадларни ҳам, яъни психологик фактларни ҳосил қилиш, уларни текшириш ва қайта текшириш мақсадини, шунингдек, у ёки бу методиканинг афзалликлари ва камчиликларини аниқлаш мақсадини ҳам назарда тутати. Психология бўйича экспериментлар ўтказишда амалий мақсадлар рўёбга чиқарилса (масалан, айрим ўқувчиларнинг ўзлаштирмаслиги ёки улар ахлоқидаги салбий жиҳатларга таъсир қилган психологик сабабларни ўрганиш ва шунга ўхшаш ишларни амалга ошириш мақсад қилиб қўйилса) яна ҳам яхши.

Ўқув, илмий ва амалий мақсадларнинг бир-бирига қўшиб олиб борилиши бўлғуси ўқитувчининг шахсида тадқиқотчилик фази-латларини тарбиялашга яна ҳам кўпроқ ёрдам беради.

Тажириба тариқасида ўқув-тадқиқот ишларининг қуйидаги тур-ларини кўрсатиш мумкин:

1. Кузатишлар ўтказиш (яъни мактаб ўқувчисини кузатиш, норасмий ҳолдаги мактаб ўқувчиларидан ташкил топган микро-группани ва синф коллективини кузатиш ўқитувчини кузатиш ва ҳоказо).

2. Муайян экспериментал методикани эгаллаб олиш.

3. Мазкур ўқув группасида (ёки мазкур синфда) муайян пси-хик ҳолатлар юзасидан ўқувчилардаги индивидуал-психологик фарқлар ҳамда ўртача кўрсаткичларни ўрганиш.

4. Турли ўзига хос психик хусусиятларнинг ифодаланиши ўр-тасидаги ўзаро алоқаларни аниқлаш.

Санаб ўтилган иш турлари амалга оширилганда, шунингдек, ўқувчилар эксперимент малакаларини эгаллаш босқичларидан ҳам ўтадилар.

Ишнинг биринчи тури психологик кузатиш олиб бориш мала-касини ҳосил қилади. Уни бажараётганда кузатиш планини тузиб чиқиш, объектларни танлаш, мақсадни белгилаб олиш, алоҳида эътибор берилиши зарур бўлган белгиларни аниқлаб қўйиш ло-зим; кузатишни вақт бўйича тақсимлаб чиқиш лозим ва ҳоказо. Янги фикрларнинг олға сурилиши, эксперимент тарзида текшириб чиқиш талаб қилинадиган янги-янги масалаларни ўртага қўйиш ушбу иш турининг илмий мақсади бўлиши мумкин. Айрим ўқув-чиларни, ўқувчилар группаси ёки ўқитувчиларни таърифлаб бе-радиган маълумотлар тўплаш бу ишнинг амалий мақсади бўлиши мумкин.

Ишнинг иккинчи тури муайян методикани эгаллаб олиш билан боғлиқ бўлиб, турли шароитларда сипов ўтказиладиган турли ки-шиларга нисбатан кўп марта тадбиқ этишни талаб қилади. Бун-дай ишнинг илмий мақсади у ёки бу методикани қўлланиш чега-раларини қидириб топиш ва унинг вариантларини ишлаб чиқиш-дан иборатдир.

Ишнинг учинчи тури группа учун ўртача аҳамиятга эга бўлган (ёки анча характерли) жиҳатларни статистик аниқлашнинг эле-ментар методларини эгаллаб олишни назарда тутаяди.

Ишнинг тўртинчи тури проблеманинг ўрганилаётган ўзига хос айрим томонлари ўртасидаги статистик алоқаларни аниқлаш ме-тодларини эгаллаб олишга ёрдам беради. Бу ўринда турли ёшда-ги ва ҳар хил ихтисосдаги синалаётган кишиларнинг психик жиҳатдан ўзига хос хусусиятлари тўғрисида, психик ҳодиса-лар ўртасидаги ўзаро алоқалар ҳақида янги ахборотлар олиш, маълумларини қайта текшириш ва шу сингари ишлар илмий мақсад бўлиб хизмат қилиши; ишнинг амалий мақсади — турли курсдаги студентлар ва ҳар хил синфдаги мактаб ўқувчи-лари тўғрисида факультет ёки мактаб учун зарур бўлган маълу-мотлар олишдан иборат бўлиши мумкин.

Эксперимент тарзида қараб чиқилган иш турларини (институтда ёки база мактабида) амалий машғулотлар ўтказиш вақтида, педагогик практика даврида, махсус курс ва махсус семинарлар вақтида ўтказилиши мумкин ва ҳоказо. Улар психология бўйича курс иши ва диплом ишларининг дастлабки босқичи бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ўтказилган экспериментал тадқиқот юзасидан ёзма ҳисоботлар тайёрланаётганда қуйидаги бир қатор умумий талабларга риоя қилиш зарур:

а) ишда ўтказилган экспериментларнинг протоколлари бўлиши (конвертга солиб, ишга қўшиб қўйилиши) керак;

б) эксперимент методикасини етарли даражада муфассал ва тўлиқ ҳолда баён этиш ва синалаётган кишиларнинг ўзига хос хусусиятларини, уларнинг сонини, шунингдек, тажриба ўтказиш шартларини кўрсатиб ўтиш лозим;

в) барча хулосалар конкрет маълумотлар (жадваллар, графиклар) га мурожаат қилинган ҳолда асослаб берилиши керак;

г) ишнинг якуний қисмида баъзи хулосаларнинг тўғри эканини шубҳа остида қолдирадиган айрим фактларни таҳлил қилиб чиқиш, олинган маълумотларни аниқлаш, текшириш, кенгайтириш ва улардан фойдаланиш эҳтимоли баён этилган йўллар тўғрисида ҳар ким ўз шахсий хулосаларини баён этиб бериши керак.

Ёзма ҳисобот ва рефератда титул варағи, бетлар кўрсатилган мундарижа ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхати бўлиши керак (текстда цитата келтирилган, ҳавола этилган адабиётларгина кўрсатилади). Тажриба билан боғлиқ бўлган рефератларга ҳам (экспериментларнинг протоколлари, баъзи бир жадваллар, синалаётганларга бериладиган топшириқ ва бошқалар) илова қилинади.

Шуни эсда тутиш керакки, машинкада кўчирилган текст қўлёзма ҳолидаги текстга қараганда яхшироқ идрок этилади. Шунинг учун ҳисобот ва рефератлар албатта ёзув машинкасида кўчирилган бўлиши керак.

Реферат ва ўқув-тадқиқот иши асосида оғзаки нутқ тайёрлаш (яъни амалий машғулотларда, семинарларда, илмий тўғарак машғулотларида, мактабларда — ўқувчилар, ўқитувчилар, ота-оналар ва бошқалар олдида сўзга чиқиш) мумкин. Нутқнинг мазмуни ва шаклини аудиториядаги кишиларнинг составига қараб ўзгартириш ҳам мумкин. Чунончи, студентлар ҳузурида ўз шахсий тадқиқотларингиз юзасидан сўзга чиқар экансиз, бунда эксперимент методикасининг муфассал баён этилиши, эксперимент «хомак» протоколларининг ёзилиши ва намойиш этилиши, олинган маълумотларни таҳлил қилишга бўлган барча уринишларни (шу жумладан, ижобий натижа бермаган тажрибаларни ҳам қўшиб) муфассал баён қилиниши, олинган маълумотлар ва чиқарилган хулосаларнинг тўғрилигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган омилларнинг қараб чиқилиши, бундан буёнги тадқиқотларни давом эттириш йўлларини белгилаб олиш сингари моментларга алоҳида эътибор бериш керак.

Ўқитувчилар ёки ота-оналар ҳузурида сўзга чиқилаётган вақтда юқорида санаб ўтилган технологик жиҳатдан «нозик» масалаларга муфассал тўхталиб ўтириш шарт эмас, бунда кўпроқ амалий хулосалар хусусида гапирган маъқул. Ниҳоят, мактаб ўқувчилари ҳузурида сўзга чиқилаётган вақтда кўпроқ материални қизиқарли тарзда баён этиб беришга ҳаракат қилиш керак. Асосий мазмунга келганда эса эътиборни ушбу материалдан ўз ўзини тарбиялаш мақсадида фойдаланиш мумкинлигига қаратиш лозим.

Реферат маълумотларининг оғзаки тарзда баён этилиши студентлар учун кўп жиҳатдан фойдалидир: у талабаларнинг ўзлари шахсан бажараётган ишларнинг натижасини чуқурроқ англаб етишларига кўмаклашади, педагогик жиҳатдан ғоят муҳим бўлган оғзаки нутқ масалалари ҳосил қилишга ёрдам беради, баён этиш формаси устида кўп ишлаш зарурлигини кўрсатади.

Психологик масалаларни ечиш. Студентларда турли психологик фактларни анализ қилиш кўникмасини шакллантиришда ҳам тўғри, педагогик жиҳатдан асосланган амалий ишларни бажаришда ёш психологияси ва педагогик психология курси юзасидан психологик масалаларнинг ечилиши катта роль ўйнайди¹. Психологик масалалар шарт-шароитларни ҳамда ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини албатта ҳисобга олиш кераклигини талаб қиладиган ҳар хил фактлар ва вазиятларни анализ қилишни тақозо этади. Студентларга ҳал қилиш учун тақдим этилаётган ҳар бир масаланинг муқаддимасида ҳозирги замон психологиясида қарор топган назарий қоидалар баён этилади. Шундан кейин мактаб ҳаёти ва практикасида олинган айрим эпизодлар тавсифи ёки таълим-тарбия масалалари юзасидан вақтли матбуотда билдирилган фикр-мулоҳазалар келтирилади. Тавсиф охирида учта савол берилади. Биринчи ва иккинчи саволлар студентлар у ёки бу назарий қоидаларнинг моҳиятини қай даражада тушунишларини аниқлаб олиш билан, психологиядан ўқилган лекцияларда ёритилган қоидаларни қанчалик ўзлаштирганлиги билан, шунингдек, конкрет факт ва вазиятларни ҳозирги замон ёш психологияси ва педагогик психология позициясида туриб анализ қила олиш кўникмасини қанчалик эгаллаб олганлиги билан боғлиқдир. Учинчи савол эса студентларда педагогик тафаккур қай даражада ривожланганлиги, ўсиб келаётган ёш авлодни таълим-тарбия жараёнларини оптималлаштириш масалалари бўйича совет психологиясининг у ёки бу қоидаларининг тўғрилигини исбот қила олиш маҳорати билан боғлиқдир.

Студентлар томонидан психологик масалаларнинг мустақил равишда ечилиши уларни психология курсидан олган назарий билимларини амалда қўллана олишга ўргатишни мақсад қилиб қўяди. Психология ўқитиш тажрибаси шуни кўрсатадики, психо-

¹ Қаранг: Шчербаков А. И. Психологические задачи: Задания для самостоятельной работы студентов по курсу возрастной и педагогической психологии.— Л., 1980.

логия масалаларини ечиш ушбу предметга фан сифатида студентлар қизиқишини оширади, олинган назарий билимларини мустақкамлайди, шунингдек, бўлғуси ўқитувчилар — студентларда ижодий қобилиятларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига, педагогик жиҳатдан тўғри фикрлаш қобилиятини шакллантиришга ҳамда ўқувчи шахсига тўғри, ахлоқий жиҳатдан асосланган тарзда таъсир кўрсатишни амалга ошириш маҳоратини эгаллашга ёрдам беради.

Курсдаги тадқиқот ишлари. Ўқитувчининг профессионал тайёргарлик системасида психологиядан курс ишлари ёзиш муҳим ўрин тутати. Практикумда ва методик ишланмаларда ёш психологияси ва педагогик психология курсидан бажариладиган бундай ишларнинг намуна тарзидаги темалари келтирилган. Бу студентларнинг мустақил тадқиқот ишларидир, шунинг учун ҳам бу ўринда биз ҳар бир темага доир план бермаймиз ва ҳар гал адабиётлар рўйхатини кўрсатиб ўтирмаймиз. Бу ишни студентларнинг ўзлари бажаришлари лозим.

Студентлар курс ишини 5—6-семестрларда, мактабда методик практика ўтказаетганларида бажарадилар. Темани танлаб олгач, курс ишининг назарий қисмини етарлича пухта ишлаб чиқиш имкониятига эга бўладилар, практика вақтида эса ўқувчилар билан тажриба ишларини ўтказадилар (кузатадилар, эксперимент қиладилар, анкета тарқатадилар, суҳбат ўтказадилар ва ҳоказо), яъни бу даврда етарлича фактик материал олиш имкониятига эга бўладилар.

Курс ишини бажариш жараёнида студентлар психологияга доир илмий адабиётлар билан ишлаш малакасини такомиллаштирадилар ҳамда илмий-тадқиқот фаолияти билан боғлиқ дастлабки кўникма ва малакалар ҳосил қиладилар.

Студентларнинг курс ишлари ўқув-тадқиқот топшириқларига қараганда анча жиддийроқ ҳисобланади. Курс иши билан боғлиқ тадқиқотларни бажариш ўқитувчи билан студентнинг бутун семестр, ҳатто бутун ўқув йили мобайнида бошқа вақтлардагидан кўра анча мустақкам ҳамкорликда иш олиб боришларини тақозо этади.

Реферат ва тажриба тарзидаги ўқув-тадқиқот ишларини бажариш баён этилган вақтда тадқиқот ишларига қўйиладиган талаблар юқорида қараб чиқилган эди, қуйида курс ишлари учун характерли бўлган, фақат *ҳаракатларнинг давомийлиги* хусусида тўхталиб ўтамиз.

Курс ишининг темасига қараб тадқиқотлар назарий ҳамда экспериментал бўлиши мумкин. Назарий тадқиқот курс ишларида илмий мақолаларни ўрганишни (агар иложи бўлса), ўша мақола-ни танқидий кўз билан қараб чиқиш назарда тугилади. Эксперимент курс ишларида назарий тадқиқотларга қўшимча тарзда тажрибалар ўтказилади ва натижалари умумлаштирилади. Айтиб ўтилган тадқиқотларнинг ҳар бир вариантыда уларнинг ўз тартиби, ўз изчиллиги мавжуддир. Назарий вариант учун қуйидаги иш босқичлари характерлидир: 1) тема танлаш; 2) адабиётлар тан-

лаш ва уларни ўрганиш; 3) план тузиш ва тезислар ёзиш; 4) мазмунни баён этиш (тезислар мазмунини фактли материалларни келтириб, фикр-мулоҳазаларни исботлаш орқали ёритиб бериш); 5) хулосаларни таърифлаш.

Экспериментал вариантда босқичлилиқ қуйидаги тартибда бўлади: 1) тема танлаш; 2) уни назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш (адабиётлар танлаш, уларни ўрганиш, тдқиқот проблемасини ажратиб кўрсатиш); 3) вазифаларни таърифлаш ва уни бажариш методикасини ишлаб чиқиш; 4) ўқувчилар билан тажриба ишлари олиб бориш; 5) ҳосил қилинган материални идрок этиш, уни анализ қилиш ҳамда назарий қоидаларни ҳисобга олиб баён этиш; 6) хулосаларни таърифлаш.

Тема танлаш. Мазкур қўлланмада курсда олиб бориладиган тадқиқотларнинг танланиши мумкин бўлган темалар келтирилган. Лекин тажриба шуни кўрсатмоқдаки, курс тадқиқотлари темасини одатда лекция курсини ёки амалий машғулотларни ўтказадиган ўқитувчи таклиф қилади. Табiiйки, у ўз илмий манфаатларига яқин бўлган ҳамда студентлар шуғулланаётган факультет профилига мувофиқ келадиган темаларни таклиф қилади. Масалан, жисмоний тарбия, бадий-графика факультетларида ишлайдиган психология ўқитувчиси курсда тадқиқот ишлари олиб бориш учун студентларнинг ўз предметлари фаолиятига яқин бўлган темаларни таклиф этса, тўғри иш қилган бўлади: старт олди ёки кураш мусобақаси олдидаги ҳаяжонли ҳолат психологияси тўғрисида, ранг ёки формани идрок этиш психологиясига доир тема бериш мумкин ва ҳоказо. Бошқа факультетларда ҳам худди шунга ўхшаш вазият вужудга келиши мумкин. Бундай вақтларда баъзан студентнинг ўзи ҳам ташаббус кўрсатиши эҳтимолдан ҳоли эмас: психология курси юзасидан олиб борилаётган ишлар давомида студентда у ёки бу проблемага катта қизиқиш пайдо бўлиши мумкин. Студент мазкур проблемани чуқурроқ ўрганиш ва шу соҳадаги ўз билимини кенгайтириш истагини билдириши мумкин. Бундай вақтларда студент ташаббусини бўғмаслик керак. Аксинча, темани шакллантиришда унга ёрдам бериш мақсадга мувофиқдир.

Темани назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш. Темани аниқлаш вақтида ўқитувчи озгина адабиёт тавсия этади. Бунда у студентларнинг катталар қаторида библиографик тўпламлар билан мустақил равишда ишлай олиш истагидан келиб чиқади. Шу жиҳатдан студентларга «Педагогика» нашриёти чоп этган «Литература по педагогическим наукам и народному образованию» деб номланган библиографик тўпламни тавсия этиш жуда фойдалидир. Ундан студентлар ўзлари танлаган темага алоқадор бўлган илмий мақолалар, монографиялар, илмий-оммабоп адабиётлар, шунингдек, мазмунан улар темасига яқин бўлган адабиётларни топишлари мумкин. Студентлар танланган адабиётни ўз ўқитувчиларига кўрсатиб, у билан келишиб оладилар.

Турли авторларнинг бир нечта мақоласини ўқиб чиқиш вақтида студент улар орасидан ўзига тегишли бўлган мақолаларни

ажратиб олиши ва уларда баён этилган фикр-мулоҳазаларни, авторларнинг нуқтаи назарларини таққослаб кўриши, айрим қоидаларни таърифлашда ҳамда уларни исбот қилиб беришдаги ўқуш ва бир-биридан фарқ қиладиган жиҳатларни қидириб топиши зарур. Агар студент эксперимент характеридаги илмий мақола устида иш олиб бораётган бўлса, унинг диққатини қўйилган вазифани шакллантиришга ҳамда тадқиқотчи томонидан фойдаланилган методикага қаратилиши лозим. Уша мақолани ўқиш давомида студентда умуман курс иши тўғрисида тўла тасаввур ҳосил бўлиши керак; бундан ташқари у конкрет вазифаларнинг қандай тарзда қўйилганлигига ҳам эътибор бериши керак. Бу ишлар осон бўлмайди, албатта. Ҳукуматнинг студентга ёрдами бундай ҳолларда жуда зарур.

Тадқиқот вазифасини шакллантириш ва унинг методикасини танлаш. Тадқиқотчининг умумий вазифаси студентга тушунарли, аниқ-равшан таърифлаб берилиши керак. Уни хусусий вазифаларни ажратиб кўрсатиш йўли билан яна ҳам деталлаштирилиши мумкин. Агар шу иш бажарилган бўлса, у ҳолда студентга хусусий ва умумий вазифалар орасидаги алоқалар аён бўлиб қолиши лозим. Масалан, курс ишининг темаси — «ўқувчилар ўртасидаги келишмовчиликларнинг психологик характеристикаси» деб аталган бўлсин. Бунда умумий вазифа: ўқувчилар ўртасидаги конфликтли вазиятларнинг психологик илдизларини аниқлашдан ва уларга психологик характеристика беришдан иборат бўлади. Хусусий вазифалар эса: а) конфликтлар манбаи ва турларини ажратиб кўрсатиш; б) конфликтли вазиятларнинг вужудга келиши ва давом этишида ўқувчиларнинг шахсига хос бўлган хусусиятлар ролини белгилаш; в) конфликтларни ҳал қилиш усулларини ўқувчиларнинг ўзлари белгилашдан иборат бўлиши мумкин.

Чунончи, мактаб шароитида ўрганиш методикасини танлаш студентлар учун хийла қийинчилик туғдиради. Бу нарса шу билан боғлиқки, студентларда ҳали бу хилдаги конкрет мисолларни ишлаб чиқиш соҳасида ҳам, уларни амалда қўлланиш соҳасида ҳам элементар тажриба йўқдир. Шунинг учун бу ерда уларга раҳбарнинг ёрдами керак бўлади. Табиийки, бундай ёрдам бўлмаса, студентлар мураккаб методикани ўзларича удалай олмайдилар, бундай методикани ишлаб чиқиш ва ундан фойдаланиш учун уларнинг вақти етишмайди. Шунинг учун раҳбар уларга мураккаб бўлмаган табиий эксперимент ўтказишни, анкеталар тарқатишни, иншо олишни, социометрия тадбирлари ва суҳбатлар ўтказишни, ўқувчиларни кузатишни тавсия этмоғи керак.

Тажриба шуни кўрсатишдаки, студентлар ўқувчиларни кузатиш ва улар билан суҳбатлар ўтказишдан кўра уларга анкета тарқатиш, улардан иншо олиш, ўқувчилар билан социометрия тадбирини ўтказиш методикасидан муваффақиятлироқ фойдалана олар эканлар. Ўқувчилар билан суҳбат ўтказиш олдиндан белгилаб қўйилган планга риоя қилиш, танланган тема мазмунидан четга чиқиб кетиш мумкин эмаслиги туфайли қийиндир. Студентлар шу бонс ҳар доим ҳам бундай ишнинг уддасидан чиқавермай-

дилар. Бундан ташқари, студентларда ҳали ўқувчилар билан жонли мулоқотга киришиш малакаси, улар билан очиқ-ойдин суҳбат қуриш маҳорати етишмайди. Студентлар ҳар доим ҳам аниқ мақсадга қаратилган ва олдиндан планлаштириб қўйилган кузатиш ишларини уддалайвермайдилар. Конкрет методикани (анкеталарни, иншо темларини, социометрия учун мезонларни) ишлаб чиқиш вақтида студентларнинг ташаббусларига кенг йўл очиб бериш мақсадга мувофиқдир, яъни методиканинг биринчи варианты ишлаб чиқишда уларнинг ўзларига имконият яратиб бериш, кейин эса улар билан ҳамкорликда иш олиб борилаётган вақтда йўл-йўлакай тузатишлар киритиб бориш лозим.

Ўқувчилар билан тажриба ишлари ўтказиш. Тажриба ишлари методик практика ўтказиш вақтида амалга оширилади. Студент энг аввало ўзи ўқитувчи ва тарбиячи сифатида бириктириб қўйилган синфдаги имкониятлардан фойдаланади. Одатда, бу қўйи ёки ўрта синфлардир. Тема бўйича тажриба ишларини икки-уч ўқувчида синов тарзида бошлаб кўриш лозим. Бу биринчидан, тажриба материали ўз мазмуни ва шакли жиҳатдан қай даражада мувофиқиятли тузиб чиқилганлигини аниқлаш имконини беради, иккинчидан, тажриба ишининг боришини «ўйин тариқасида» бажариб кўриш имконини беради; учинчидан, икки-уч мисолда олинadиган натижаларни кўриш имконияти туғилади. Шундай синов ўтказилгач, студент ё методиканинг мазмунига ёки ишни ўтказиш тартибига тегишли ўзгартишлар киритади ва шундан кейингина кўпчилик ўқувчиларни топшириқни бажаришга жалб қилади. Мактаб ўқувчилари билан тажриба ишларини практиканинг иккинчи ярмида, ўқувчилар практикантга ўрганиб қолганларидан, студент ўз ўқувчиларини яхши билиб олганидан кейингина бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Танланган тема ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ўрганишни тақозо этиши мумкин. Бундай ҳолларда студентлар ўзлари билан бирга қўйи (юқори) синфларда практика ўтказаяётган ўртоқлари билан алоқа ўрнатишлари ҳамда уларнинг бирдан мазкур экспериментни (савол-жавобни, анкета тарқатишни, иншо олиш ва ҳоказоларни) ўтказиб беришни илтимос қилиши мақсадга мувофиқдир.

Олинган материални анализ қилиш, уни идрок этиш ва баён қилиш. Методик практика тугаганидан кейин студентлар ихтиёрида темани назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш ҳамда ўқувчилар билан ўтказилган тажрибалар материали қолади. Энди мана шу материалларнинг ҳаммасини қўшиб бир бутун ҳолда расмийлаштириш ишини бажариш керак бўлади.

Раҳбар тажриба ишининг материаллари билан танишиб чиқади ва студентлар билан биргаликда анализ параметрларини белгилаб олади. Бир неча мисоллар келтириб анализни қандай ўтказиш кераклигини кўргазмали тарзда намойиш қилиб кўрсатади. Бунда у студентларга улар олиб борган тажриба ишлари давомида ҳал қилинган умумий ва хусусий масалаларни доимий равишда ёдда тутиш кераклиги туғрисида эслатиб туради. Сту-

дентлар мустақил равишда анализни давом эттирадилар ва яқунлайдилар. Анализ тугагач, назарий ва тажриба материаллари умумлаштирилган тезислар тузиб чиқиш фойдали, тўғрироғи шундай тезислар тузиб чиқиш шарт. Тезислар ёзиш осон эмас. Бунинг учун назарий материалларни пухта эгаллаб олиш ҳамда тажриба ишлари тўғрисида аниқ маълумотлар талаб қилинади. Буларнинг барчасини ихчамлаштириб, аниқ таърифлаб бериш лозим. Тезислар бутун ишни бир қарашдаёқ қамраб олишга ёрдам беради. У шунинг учун ҳам фойдалидир.

Тезислар шакллантириб бўлингач, уларни ёритиш, яъни мазмунини муфассал баён этиб бериш лозим. Бунинг учун исбот қилишнинг, мантиқий фикрлаш, фактлардан фойдаланиш, илмий мақола материаллини ишга солиш сингари форма ва усулларидан фойдаланиш зарур.

Хулосаларни шакллантириш. Бу курс ишининг яқунловчи қисмидир. Унда автор ўз ишида баён этилган ва исбот қилинган асосий қондаларни санаб ўтади. Хулосалар қисқа ва мазмунли бўлмоғи керак.

Курс ишининг назарий варианты, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, экспериментал вариантдан фарқ қилади. Студент назарий иш темасини танилаб олар экан, у тажриба иши ўтказиш зарур эканлиги тўғрисида ўйламайди. Шунинг учун мазмунга қизиқиш, турли авторларнинг фикрларини билиб олишга ҳаракат қилиш, ўз билим донрасини кенгайтириш, ёхуд зарур адабиётларнинг мавжуд эканлиги (мавжуд эмаслиги) ишнинг кўп ҳажмли эканлиги ва шу сингари мотивлар биринчи планга чиқиб қолади. Назарий вариантда тадқиқот вазифалари ҳам бошқачароқ тарзда қўйилади. Улар адабиётларни ўрганиб чиқишдан олдин умумий планда таърифлаб берилади. Шундан кейингина: босилган мақолалар ўрганиб чиқилади, турли нуқтаи назарлар анализ қилиниб, бир-бирига таққосланади, авторнинг ўз шахсий позицияси шакллантирилади, яъни у мазкур масалани ўзи қандай тушуниши таърифлаб берилади ва шуларнинг ҳаммаси ёзма равишда баён этилади.

Назарий вариантдаги хулосалар ҳам ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Бу хусусиятлар анализ қилинаётган ишга баҳо бериш (уни ижобий ёки салбий баҳолаш), қиёсий характеристика бериш (бир ишда фикрлар тўғри, исботланган, яхши ифодаланган шаклда берилган бўлса, иккинчи ишда нотўғри, далил, исботларсиз, ёмон ёритилган) шаклда ёхуд констатация кўринишида (яъни мазкур ишларда нима янгилик аниқланганлигини таъкидлаш шаклида) тақдим этилиши мумкин.

Педагогик практикада психологиядан бериладиган ўқув-тадқиқот топшириқлари. Студентлар мактабда педагогик практика ўтказиш даврида бажарадиган ўқув-тадқиқот топшириқлари, уларнинг психология бўйича олиб борадиган мустақил ишларининг энг муҳим формаларидан биридир. Кундузги ва сиртқи бўлим студентлари методик ва стажёрлик практикаси ўтказаётган вақтда улар оладиган топшириқлар икки хил кўринишда: ҳамма учун

умумий бўлган топшириқлар ҳамда индивидуал топшириқлар шаклида бўлиши мумкин. Умумий топшириқларни бажарадиган студентларга ёрдам учун практикумда синф коллективини ўқувчи шахсини ўрганиш ҳамда психологик мавзуларда (ўқувчилар учун, уларнинг ота-оналари ёки ўқитувчилар учун) доклад ёки лекциялар тайёрлаш бўйича методик тавсиялар ишлаб чиқилган.

Тажириба ёки эксперимент ишлари ўтказиш сингари тадбирлар студентларга индивидуал топшириқ тарзида берилиши мумкин. Бундай ишларнинг вариантлари юқорида «Студентларнинг ўқувтадиқот ишлари» деган бўлимда келтирилган.

Сўнгги вақтларда бўлғуси ўқитувчининг психологик-педагогик жиҳатдан тайёргарлик самарасини оширишда қуйи курсларда ўтказиладиган педагогик практика тобора катта роль ўйнамоқда. Бу ерда студентлар психологияга доир қўлларидан келган кичик топшириқларни бажарадилар. «Ўқитувчининг болалар билимини баҳолаш фаолияти устидан кузатиш олиб бориш» деган топшириқни улар бажариши мумкин бўлган топшириқ вариантларидан бири сифатида келтириш мумкин. Бундан мақсад ўқитувчи дарс вақтида ўқувчилар билимини баҳолашнинг қўлланадиган ҳар хил усуллари билан танишиб чиқишда студентларга ёрдам бериш, бу усулларни анализ қилиш ҳамда ижобий педагогик тажириба тўғрисида тегишли умумлашмалар чиқаришдан иборатдир.

Маълумки, ишига мохир ўқитувчи ўқувчиларнинг хулқ-атвори ва ўқув фаолиятига баҳо беришда хилма-хил усуллардан фойдаланади. Одатдаги журналга ёки кундаликка баҳо қўйиш, ўқувчининг кундалик дафтарига турли фикрларни ёзиб бериш сингари анъанавий фикрлардан ташқари у яна оғзаки нутқнинг бой имкониятларига ҳам мурожаат қилади. Ўқитувчи айтилаётган фикрнинг *мазмунини* турли шаклда ифодалаб («Ёмон эмас», «Бугун сен яхши жавоб бердинг», «Агар яна озгина ҳаракат қилсанг, сен бундан ҳам яхшироқ бажаришинг мумкин», «Мен ишонаманки, сен ҳозиргидан кўра анча яхшироқ ишлашинг, вазифани бундан ҳам яхшироқ бажаришинг мумкин» дейиши ва шу сингари рағбатлантирувчи сўзларни айтиши мумкин), ўқитувчи ўз *овозининг интонацияси, кучини ва тембрини* ўзгартириб болага таъсир кўрсатиши (битта сўзнинг ўзи ёки бир хил маънодаги сўзлар, агар уларни турли интонация билан айтилса, тамомила қарама-қарши маънода эшитилиши мумкин), ўқитувчи шундай усулларни қўлланиб ўзи учун зарур бўлган психологик таъсир кўрсатишга ҳамда педагогик самарага эришади.

Бундай топшириқни бажараётган студентлар диққатини тегишли йўналишга солиб юбориш учун уларга *кузатиш схемаси* таклиф қилинади. Бу схема протокол шаклида бўлиб, унда ўқитувчининг баҳолаш фаолиятига оид турли аспектлар кўрсатилган бўлади: унинг нутқи (*мазмунини ва интонацияси*), имо-ишоралари, қўл ҳаракатлари, бутун гавдасини ишга солиб бажарадиган жисмоний ҳаракатлари — ана шундай аспектлар жумласидандир. Ўқитувчи нималар қилаётганини ёзиб борар экан, студент тегишли

графаларга юқорида айтиб ўтилган аспектларни белгилаб қўяди, педагогнинг баҳолаш фаолиятига тааллуқли гапларни ёзиб боради. Кейинчалик унга мураккаб бўлмаган ҳисоб-китоблар қилиш ва таққослаш йўли билан студент мазкур ўқитувчи фаолиятида қайси аспектлар кўпроқ, қайсилари камроқ эканини анализ қилади; мазкур ўқитувчи қўйган баҳолар ичида ижобийлари кўпроқми ёки салбий баҳолар кўпроқми, деган саволга ҳам жавоб беради; ниҳоят, ўқитувчи томонидан қўлланилган баҳолаш усуллари-нинг қайси бири кўпроқ самара берганлиги кўрсатиб ўтилади.

Студентлар бажарадиган мустақил ишларнинг юқорида биз қараб чиққан формалари ақлий меҳнатни аниқ-пухта ташкил этилишини ҳамда студентларнинг юксак даражадаги интеллектуал активлигини талаб қилади. Студентлар шу нарсани доимо ёдда тутишлари муҳимки, китоб билан ишлаш малакасини ва реферат ёки доклад устида ишлаш маҳоратини эгаллаш, экспериментал тадқиқотлар ўтказиш ҳамда психологияга доир курс ишлари ёзиш студентларда ижодкорликка бўлган интилишни ривожлантиришда, уларда илмий-психологик кузатишлар ҳамда педагогик ҳодисаларни тадқиқ этиш малака ва маҳоратларини шакллантиришда, педагогик маҳоратни тўхтовсиз такомиллаштириб бориш ва мустақил равишда ўз билиминини ошириб боришга тайёр бўлиб туриш одатини шакллантиришда фавқулодда муҳим роль ўйнайди.

Студентларнинг мустақил ишларини контрол қилиш ва ўз-ўзини контрол қилиш. Психологияга доир мустақил ишлар турли даражадаги изчилликда бажарилиши мумкин. Масалан, студент дастлаб бирорта адабий манбани диққат билан ўрганиб чиқади ва унга танқидий тақриз ёзади. Бу ўринда у илмий адабиётларни ўқишни ўрганади. Шундан кейин тақриз қилинаётган ишда баён этилган фактларни экспериментал тарзда текшириб чиқади. Бунда у ўша илмий ишнинг практикада қўлланиш методикасини эгаллайди ҳамда унинг қўлланиш чегараларини белгилайди, шунингдек мазкур иш патижаларига таъсир кўрсатадиган қўшимча омилларни ҳам аниқлаб чиқади.

Экспериментал ишни бажариш студентга рецензия — тақриз қилинаётган ишни тўғри тушуниш ҳамда унинг мазмунини тўғри баҳолаш имконини беради. Ёзма ҳисобот ўтказилган экспериментлар натижасини саводли тарзда баён этишга ўргатади.

Студентни мазкур темага доир бажарилган бошқа ишлар билан таништириш ва унга аналитик адабий обзор ёздириш — бу ишнинг навбатдаги босқичи бўлиши мумкин. Бунда каталоглар билан ишлаш, адабий маълумотлар бўйича проблеманинг ҳолатини мантиқий анализ қилиш масаласига эга бўлинади, фикр-мулоҳазаларни тартибга келтириш ҳамда уларни аниқ-равшан баён этиш маҳорати эгаллаб борилади.

Эксперимент ўтказилганидан кейин ва студент аналитик адабий обзор ёзиб бўлгач, унинг амалий машғулотларда, тугарак

йиғилишида ва бошқа жойларда сўзга чиқиб ахборот бериши мақсадга мувофиқдир.

Шундан кейин янги экспериментал босқич бошланади. Бу босқич аналитик обзор давомида пайдо бўладиган турли мақсадларга эришиш учун хизмат қилиши мумкин: адабиётда мавжуд бўлган фактни текшириб кўриш, проблеманинг мантиқий структура-сида етишмай турган звенони тўлдириш учун зарур бўлган янги фактни олиш ва бошқалар шундай ишлар жумласидандир. Бу босқичда студент эмпирик гипотезани шакллантириш ва уни экспериментал тарзда текширишни ўрганади.

Реферат устида бундан кейин олиб бориладиган ишлар қандайдир бирор масала бўйича баҳс-мунозарани танқидий анализ қилиш заруратини келтириб чиқариши мумкин. Ишнинг бу босқичида студент анализ қилинаётган материалга диалектик нуқтаи назардан ёндошишни ўрганади, яъни у ҳодисаларнинг моҳиятига тушунишга, мавжуд фактларни тўғри изоҳлаб беришга, уларнинг ички механизмини очиб кўрсатишга ўрганиб боради.

Кўрсатиб ўтилган босқичларнинг ҳар бирида студентнинг бажараётган иши дифференциал баллар асосида баҳолалиши мумкин. Масалан, қилинган ишнинг сифат кўрсаткичи — бир балл бўлиши мумкин, лекин иш яхлит олиб қараладиган бўлса, у кўп қирралидир, унда студент фаолиятининг кўпгина томонлари мужассамлашган бўлади. Шунинг учун ўқитувчи ишни яхлит баҳолаётганда қуйидаги кўрсаткичлар: тема мазмунини тўла очиб берилиши, фикр мулоҳазаларнинг оригиналлиги (оригиналлик назарий билим ва тажриба материаллари асосида белгиланади), фактли материалнинг янги эканлиги, анализнинг чуқурлиги, назарий ва фактик материалларнинг узвий бир-бири билан қўшилиб кетиши, ишни бажариш вақтида студентнинг мустақиллиги ҳамда у бажараётган ишнинг амалий аҳамияти ҳисобга олинмоғи керак.

Курс ишига берилган умумий баҳо студентнинг заҳёт дафтарчасига қўйилади, лекин иш автори бу тўғрида ўртоқларининг фикрини, бошқачароқ қилиб айтганда, жамоат фикрини билиши мақсадга мувофиқдир. Кўпчилик педагогика олий ўқув юртларида тадқиқот ишларига конкурслар ўтказиш яхши анъана бўлиб қолди: бундай конкурслар дастлаб кафедранинг ўзида, кейинчалик олий ўқув юрти бўйича ўтказилади. Кўпинча бундай ишларнинг натижаси студентга республика ва буниттифоқ конкурсларида қатнашишга йўл очиб беради. Студентларни маънавий рағбатлантириш ва қизиқтиришнинг бошқа, яна бир фойдали воситаси конференция ҳисобланади. Студент ўз курсдошлари, кафедранинг ўқитувчилари иштирокида ўзи бажарган тадқиқот ишлари тўла баён қилинган текстни ёхуд ўша ишнинг қисқартирилган вариантини ўқиб беради. Шу ҳам эҳтимолдан ҳоли эмаски, психологияга доир курс ишини муваффақиятли топширган студентлар психология соҳасидаги тадқиқот ишларини давом эттириш истagini билдиришлари мумкин. Бундай қизиқишни ҳар томонлама рағбатлантириш керак. Психология соҳасида курсда олиб борил-

ган тадқиқот ишлари тажрибасидан фойдаланиб, студент яхшигина битирув дипломи ишини тайёрлаши ва ўзига ижодкор тадқиқотчи педагог номини олиши мумкин.

Бироқ, ўқитувчилар студентларнинг мустақил ишлари устидан контролни ҳар қанча амалга оширмасинлар, бари-бир етарли бўлмайди. Студентлар ўз-ўзини контрол қилишга ўрганиб олишлари муҳим аҳамиятга эгадир. Ишни энг сўнгги марта кўриб чиқиб уни расмийлаштиришга алоҳида эътибор берилиши керак¹. Биринчи уринишда яхши иш ёзиш — бу мумкин бўлмайдиган ишдир. Хатто Л. Н. Толстойдек сўз усталари ҳам ўз асарларининг айрим жойларини, гоҳ эса бутун бобларини қайта-қайта кўчириб ёзганлар. Лев Николаевич бир сафар ўз кундалигига шундай деб ёзиб қўйган эди. «Тузатмасдан ёзаман деган гапни калладан бутунлай чиқариб юбориш керак. Уч, тўрт марта бошқатдан ёзиб чиқиш — бу ҳали камлик қилади... Фикрлар қандай жойга тушаётганини ва тўғрилигини ўйлаб ўтирмасдан, қоралама қилиб ёзавериш керак. Иккинчи марта кўчирилганда барча ортиқча сўзларни чиқариб ташлаб ва ҳар бир фикрни ўзининг ҳақиқий жойига қўйиб қайта кўчириш керак. Учинчи марта кўчирилганда фикрларнинг қай даражада тўғри ифода этилганлиги устидан иш олиб бориш керак»².

Ишнинг дастлабки варианты ёзиб бўлингач, уни «тиндириб қўйиш» яъни уни бир-икки ҳафта мобайнида ўқимаё ташлаб қўйиш керак. Ишни қайта ўқиб чиқиладиган вақтда қўйидаги ишларни бажариш лозим:

1) темага бевосита алоқаси бўлмаган материални чиқариб ташлаш;

2) такрор жойларни олиб ташлаш;

3) айтилмақчи бўлган фикр тушунарли бўлишига хизмат қилмаётган сўз ва жумлаларни олиб ташлаш (масалан, «барча такрор жойларни олиб ташлаш керак» деган жумладан «барча» деган сўзни бемалол олиб ташлаш мумкин);

4) тушуниш осон бўлиши учун узун-узун гапларни қисқароқ қилиб бўлиб юбориш;

5) равишдошли оборотларни ўзгартириб, улардан қутулишга ҳаракат қилиш;

6) ҳар хил луғатларга мурожаат қилиб, терминлардан тўғри фойдаланилганлигини аниқлаб чиқиш;

7) сўзларнинг тўғри ёзилганлиги ва тиниш белгилари тўғри қўйилганлигини аниқлаш;

8) кўчирмалар ва бошқа асарлардан олинган парчаларнинг тўғрилигини текшириб чиқиш;

9) терминларни, қисқартма сўзларни, ўлчов бирликларини қўлланишда бир хилликка риоя қилиб, ёзиб чиқиш;

---

¹ Қаранг: Ашмарин Б. А., Хентов Р. Я. Методика самостоятельной работы.— Л., 1974.

² Толстой Л. Н. Полн. собр.— М., 1937, 46- том, 244- бет.

10) саҳифаларни, жадвалларни, расмларни тўғри номерланганлигини текшириш;

11) ишни бошқатдан яна кўчириб ёзиш, ўқиб чиқиш ва ўқиб келиш учун ўртоғига тақдим этиш.

Студентларнинг ўқув фаолияти муваффақиятли бўлиши учун улар бажарадиган мустақил ишларнинг вақт жиҳатдан тўғри планлаштирилиши: планларни бир йилга, бир семестрга, келгуси бир ҳафтага мўлжаллаб тузиб чиқилиши ҳамда ўқув меҳнатини оз вақт сарфлаб, юксак самарадорликка эришадиган қилиб уюштири олиш маҳоратини эгаллаш катта аҳамиятга эгадир. Шу жиҳатдан факультетда белгилаб қўйилган мустақил ишлар графигининг студентлар вақтида бажариб боришлари ва уларнинг ақлий меҳнат гигиенаси қоидаларига риоя қилишларининг роли каттадир.

ЕШ ПСИХОЛОГИЯСИ ВА ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯНИНГ
УМУМИЙ МАСАЛАЛАРИ

1- тема. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг
предмети ва вазифалари

Методик кўрсатмалар

Ёш психологияси ва педагогик психология — ҳозирги замон психология фанининг энг ривожланган соҳаси бўлиб, у одамнинг психик ҳаётининг табиати ва унинг қонуниятларини ёритиб берувчи умумий психология билан маҳкам боғлиқдир.

Рус педагогика фанининг асосчиси К. Д. Ушинский бундан юз йил муқаддам ўзининг «Одам тарбия предмети сифатида» деган асарининг муқаддимасида шундай деб ёзган эди: «Психология, ўзининг педагогикага яқинлиги ҳамда педагог учун ниҳоятда зарур эканлиги жиҳатидан бошқа барча фанлар ичида биринчи ўринни эгаллайди»¹. К. Д. Ушинский айниқса шундай бир фикрни алоҳида таъкидлаб бундай деган эди: «агар педагогика одамни ҳар жиҳатдан тарбиялашни истар экан, у энг аввало ўша тарбияланадиган одамни ҳар томонлама билмоғи керак»².

Ёш психологияси ва педагогик психология бир-бирига маҳкам боғлиқдир, чунки уларнинг ҳар иккиси битта умумий объектни — улғайиб бораётган кишининг психик фаолияти ҳамда унинг хулқ-атворини тадқиқ этади. Лекин шунга қарамасдан, булар психология илмининг мустақил соҳаларидир. Уларнинг ҳар бири ўз предмети ва ўз тадқиқот вазифасига эгадир.

Студентлар мазкур тема бўйича семинар машғулотларида ва мустақил иш бажараётганларида улар психология фани мана шу соҳаларининг ҳар бирига тааллуқли предмет ва тадқиқот вазифалари ўртасидаги фарқни аниқ билишлари керак.

Ёш психологияси одамнинг психик ривожланиш хусусиятларини онтогенезда (яъни организмнинг вужудга келгандан бошлаб то умрининг охиригача бўлган индивидуал ривожланиш йўлини) ўрганади. Ёш динамикаси, психик жараёнларнинг ривожланишидаги қонуниятлар ва етакчи омиллар ҳамда одам ҳаётининг турли босқичларида унинг шахсга хос бўлган хусусиятлар ёш психологиясининг тадқиқот предмети ҳисобланади.

Семинар машғулотларида ҳозирги замон ёш психологиясининг асосий йўналишларини ёритиб бериш ҳамда (одамнинг психик

¹ Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания // избр. пед. соч.— М., 1974, 1- том, 260- бет.

² Уша жойда, 237- бет.

ривожланишини даврларга бўлиб чиқиш қоидаларига мувофиқ равишда) ёш психологиясининг болалар психологияси, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар психологияси, ўсмирлар психологияси, йнгит-қизлар психологияси, катта ёшли кишилар психологияси деган тармоқларининг асосий характеристикасини қараб чиқиш керак.

Педагогик психология таълим ва тарбиянинг психологик қонуниятларини ўрганади. Ўқувчиларнинг билиш фаолияти ва уларнинг ақлий ривожланиши, билишнинг мулоқотга киришиш ва меҳнатнинг онгли субъектлари сифатида шаклланиб бориши педагогик психологиянинг тадқиқот предмети ҳисобланади.

Педагогик психология таълим ва тарбия жараёнида ўқувчилар ақлий фаолиятини бошқаришнинг форма ва методлари ўрганилади, билиш жараёнларининг, ирода активлигини ҳамда ўқиш ва ижтимоий фойдали фаолият соҳасидаги мустақилликни шакллантириш қонуниятлари тадқиқ этилади. Бундан ташқари, педагогик психология ўқитувчи меҳнатининг психологияси масалаларини, педагог ва ўқувчиларнинг мактаб коллективидаги ўқувчиларнинг ўзаро муносабатлари масаласини қараб чиқади. Таълим ва тарбия бериш психологияси ҳамда ўқитувчининг педагогик фаолият субъекти сифатидаги психологияси — булар педагогик психологиянинг асосий шохобчаларидир.

Тавсия этилган адабиётларни ўрганиш жараёнида ўсиб келаётган авлодни ўқитиш ва тарбиялаш жараёнларини оптималлаштириш учун аҳамиятли бўлган психология фанининг махсус соҳалари сифатида ёш психологияси ва педагогик психологиянинг пайдо бўлиши ҳамда ривожланиши тарихига алоҳида эътибор бериш лозим. Студентлар болалар психологияси ва педагогик психологиянинг асосчиси, буюк рус педагоги К. Д. Ушинскийнинг педагогик назария ва практика учун психологик билимларнинг роли тўғрисидаги фикрлари билан; Н. К. Крупскаянинг болаларга уларнинг психик ривожланишидаги ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларга индивидуал ёндашиш проблемасига бағишланган асарлари билан: А. С. Макаренконинг ўсиб келаётган инсон шахсининг бир бутун ҳолда шаклланиш қонуниятлари тўғрисидаги таълимоти билан; совет олимларининг ёш психологияси ва педагогик психологиянинг ривожланишига оид ҳамда уларнинг ўқитувчи, тарбиячининг педагогик малакасини такомиллаштиришдаги ролига оид (П. П. Блонский, Л. С. Виготский, С. Л. Рубинштейн ва бошқаларнинг) қарашлари билан танишиб чиқишлари керак. Семинар машғулотларида студентларнинг ўсиб келаётган инсон психикасини ривожланиши ва унинг шахси шаклланиши хусусида марксча-ленинча концепция тўғрисида қисқа ахборотлар тинглаш, шунингдек, таълим-тарбия беришнинг асосий психологик назариясини қараб чиқиш, ёш психологияси назариясини ва практикасини бузиб кўрсатадиган педагогик қарашларни танқид қилиш, ёш психологияси ва педагогик психологияни ривожлантириш соҳасида биогенетик ҳамда социогенетик йўналишларнинг моҳия-

тини танқидий равишда анализ қилиб чиқиш керак. Ёш психологияси ва педагогик психологияни ривожлантириш соҳасидаги биогенетик ва социогенетик йўналишларни қараб чиқиладиганда совет олимларининг тадқиқотларига таяниш лозим.

Совет психологлари (Б. Г. Ананьев, А. А. Бодалев, В. В. Давыдов, А. Н. Леонтьев, Б. Ф. Ломов, А. М. Матюшкин, А. В. Петровский, С. Л. Рубинштейн ва бошқалар) томонидан шу нарса аниқланганки, одам психологиясининг ривожланиши моддий ва маънавий маданият предметларида ўз аксини топган инсониятнинг социал тажрибасини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириб борилади. Бундай ўзлаштириш одамнинг теварак-атрофдаги ҳаёт билан ўқиш, мулоқотга киришиш, меҳнат билан муттасил алоқада бўлиши ва ўзаро тўхтовсиз таъсир кўрсатиб туришини назарда тутлади. Бундай шароитда индивидда унинг ҳаётида содир бўлаётган реал дунёнинг психик акс этиш механизми, унинг ҳаётини позициясини барқарор қилувчи «мен» тушунчаси, социал ориентировкалар шаклланиб ва ривожланиб боради. Шахснинг ҳаётини позицияси ҳаёт ва фаолиятнинг актуал масалаларини ҳал қилишда унинг шахсини мустақил ва актив ҳаракат қилишга тайёрлайди.

Совет психологлари ўқувчиларнинг билимларни эгаллаб олиш жараёнини актив психик фаолиятнинг натижаси сифатида қараб чиқадилар. Шу туфайли қабул қилинаётган ахборот ҳаракат программаси ҳамда эҳтиёжларига тақрибан идрок қилиниб, тартибга солиб борилади. Ўқиш жараёнида ўқувчи ҳаётини тажриба тўплаб боради, бу тажрибани бошдан кечиради, билимларни ўзлаштиради, булар ҳақида гапиради, уларни муайян бир структурага солади, сўнгра эса ташқи социал хатти-ҳаракатлари ҳулқ-атворига ўша билимлар таъсирини ўтказади. Боланинг, мактаб ўқувчисининг объектив ҳаёт билан бу хилдаги бир-бирига таъсир кўрсатиш жараёни ҳамда инсоният тўплаган социал тажрибани эгаллаб бориши ўқиш ва ўқишдан ташқари фаолият жараёнида ўқитувчи томонидан назорат қилиб, тартибга солиб борилади. Умумий психология курсидан студентлар яхши биладиларки, одам ривожланишининг турли ёш босқичларида унинг социал тажрибаси, маънавий-ахлоқий тушунчаларининг шаклланиб қолган системаси, билимларини эгаллашдаги ёшга оид ва индивидуал имкониятлар унинг шахс йўналишини, ҳизиқиш ва интилишларини, майл ва қобилиятларини, социал хатти-ҳаракат ва ҳулқ-атвор мотивларини белгилаб беради. Бу ўринда шуни таъкидламоқ лозимки, социалистик жамиятда социал тараққиётнинг актив иштирокчиси бўлган янги инсон шахсини ҳар томонлама ривожлантириш учун барча шарт-шароитлар яратилгандир.

Боланинг психик ривожланишидаги барча босқичларда ўқувтарбия жараёнининг самарадорлигини оширишда ўқитувчи шахси катта аҳамиятга эгадир. Мазкур темани ўрганишда студентлар эътибори ўқитувчининг ўқувчилар билан педагогик мулоқоти маданиятига қаратилиши лозим. Юксак маданиятли педагогик мулоқот боланинг психик ривожланиши ҳамда бола шахсининг

шаклланиши жараёнини самарали равишда бошқариб бориш имкониятини таъминлайди. Мазкур масалалар практикумнинг тегишли темаларида муфассал қараб чиқилади.

Психологик масалалардан мустақил иш учун топшириқ сифатида фойдаланиш мумкин. Бу студентларга умумий психология курсида эгаллаган билимларини амалда қўлланиш имконини беради. Улар ёш психологияси ва педагогик психологиянинг предмети, вазифалари нимадан иборат эканлигини бу фанлар психологиянинг мустақил соҳаси эканлигини аниқроқ тасаввур қилдилар.

Бўлажак ўқитувчилар — студентларнинг психология соҳасидаги билимини такомиллаштиришда ҳамда уларда педагогик кўникама ва малакаларни шакллантиришда студентлар томонидан УНИРС (студентларнинг илмий-тадқиқот ишларини такомиллаштириш) ва НИРС (студентларнинг илмий-тадқиқот ишлари) факультетлари плани бўйича студентлар курсда олиб борадиган тадқиқот ишлари катта роль ўйнаши мумкин. Бу топшириқларни студентлар психология ўқитувчисининг раҳбарлигида мустақил равишда бажарадилар.

Семинар машғулотларининг планлари

Адабиётлар

Биринчи машғулот (семинар)

Психология фанининг мустақил соҳаси сифатида ёш психологияси ва педагогик психологиянинг вужудга келиши ва ривожланиши.

1. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг предмети ва вазифалари.

2. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг пайдо бўлиш ва ривожланиш тарихи (П. П. Блонский, Л. С. Вигодский, С. Л. Рубинштейн ва бошқалар).

3. К. Д. Ушинский педагогик назария ва практика учун психологик билимларнинг роли тўғрисида.

4. Н. К. Крупская ва А. С. Макаренко педагог-тарбиячи учун боланинг нёш хусусиятлари ҳақидаги билимларнинг аҳамияти тўғрисида.

5. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг шохобчалари.

Иккинчи машғулот (семинар)

Ҳозирги замон ёш психологияси ва педагогик психологиянинг ривожланишидаги асосий йўналишлар

1. Психик ривожланиш ва янги инсон шахсини шакллантиришнинг марксча-ленинча концепцияси.

2. Совет психологларининг асарларида психиканинг ривожла-

ниш проблемалари (П. П. Блонский, Л. С. Вигодский, С. Л. Рубинштейн ва бошқалар).

3. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг ривожланишидаги биогенетик ва социогенетик йўналишларининг танқид қилиниши.

4. Ёш психологиясининг назарияси ва практикасида педологик бузғунчиликларнинг танқид қилиниши.

5. Ҳозирги замон совет психологиясида таълим-тарбия ва тараққиётнинг асосий психологик назариялари.

Ленин В. И. Материализм ва эмпириокритицизм (Тула асарлар тўплами, 18- том, 13—32, 147—154- бетлар.

КПСС XXVII съездининг материаллари. Т.: «Ўзбекистон» нашриёти, 1986.

КПСС Программаси (янги таҳрирда)— Т.: «Ўзбекистон» нашриёти, 1986.

Умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнип асосий йўналишлари: ҳужжатлар ва материаллар. Т.: «Ўқитувчи» нашриёти, 1984.

Актуальные проблемы возрастной и педагогической психологии /Ф. И. Ивашченко, Я. Л. Коломинский таҳрири остида.— Минск: Высшая школа, 1980.

Блонский П. П. Избранные педагогические и психологические сочинения /А. В. Петровский таҳрири остида. М.: Педагогика, 1979, 2- том, 8—117- бетлар.

Бодалев А. А., Ломов Б. Ф., Матюшкин А. М. Психологическая наука реформы школы // Вопросы психологии.—1984.—3- сони, 12—24- бетлар.

Возрастная и педагогическая психология /А. Б. Петровский таҳрири остида.— Тузилган ва қайта ишланган 2- нашри.— М.: Просвещение, 1979, 5—20- бетлар.

Возрастная и педагогическая психология /М. В. Гамезо ва бошқалар таҳрири остида.— М.: Просвещение, 1984, 10—46- бетлар.

Виготский Л. С. Развитие высших психических функций.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960.

Давыдов А. А. Психологическая наука в школе // Вопросы психологии 1982, 6- сони, 21—315- бетлар.

Краткий психологический словарь / А. В. Петровский ва М. Я. Ярошевский таҳрири остида.— М.: Политиздат, 1985.

Крупская Н. К. Об учителе.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960, 141—144; 215—326; 256—258- бетлар.

Крутецкий В. А. Основы педагогической психологии.— М.: Просвещение, 1972, 5—8; 23—40- бетлар.

Лейтес Н. С. Возрастные предпосылки умственных способностей // Хрестоматия по психологии / А. В. Петровский таҳрири остида.— М.: Просвещение, 1977, 386—394- бетлар.

Лихачев Б. Т. Воспитание личности развитого социалистического общества и задачи педагогики и педагогической психологии /Вопросы психологии.—1984, 2- сони, 5—19-бетлар.

Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии.— М.: «Наука», 1984. 77—130-бетлар.

Никольская А. А. Вопросы развития мышления в трудах П. П. Блонского // Вопросы психологии.—1967, 5-сони, 89—102-бетлар.

Никольская А. А. Психология обучения в трудах К. Д. Ушинского // Вопросы психологии.—1983, 6-сони, 92—103-бетлар.

Петровский А. В. Психологические взгляды П. П. Блонского // Советская педагогика.—1964, 5-сони, 113—121-бетлар.

Пилиповский В. Я. Псевдогуманистические концепции формирования личности в современной буржуазной педагогике // Советская педагогика, 1980, 9-сони, 123—128-бетлар.

Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии: Психологическая наука и дело воспитания.—2-нашри,— М.: Педагогика, 1976, 183—193-бетлар.

Смирнов А. А. Развитие и современное состояние психологической науки в СССР.— М.: Педагогика, 1975, 66—77; 147—179; 252—270-бетлар.

Талызина Н. Ф. Теория поэтапного формирования умственных действий // Хрестоматия по психологии / А. В. Петровский тахрири остида.— М.: Просвещение, 1977, 425—431-бетлар.

Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания // Соч. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958, 5-том, 210—223-бетлар.

Маржова А. К. Актуальные проблемы педагогической психологии // Вопросы психологии.—1980, 6-сони, 5—16-бетлар.

Ушицкий К. Д. Человек как предмет воспитания // Собр. соч. М.; Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1950, 8-том.

Щербаков А. И., Раев А. И. Управление умственной деятельностью учащихся как актуальная проблема педагогической психологии // Управление умственной деятельностью и умственное развитие учащихся.— Л., ЛГПИ, 1973, 3—9-бетлар.

Ярашевский М. Г., Анцыферова Л. Н. Развитие и современное состояние зарубежной психологии.— М.: Педагогика, 1974.

Мустақил ишлаш учун топшириқлар

Адабиётларни аннотациялаш ёки конспект олиш

Возрастная и педагогическая психология / А. В. Петровский тахрири остида.— Тузатилган ва қайта ишланган 2-нашри,— М.: 1979, 5—20-бетлар.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность.— М.: Политическая литература, 1975, 235—302-бетлар.

Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив.— М.: Политиздат, 1983.

Рефератлар ёки докладларнинг темалари

1. Мактаб ислохотининг Асосий йўналишларидан келиб чиқувчи педагогик психологиянинг актуал проблемалари.

2. Психик ривожланишнинг ёшга хос динамикаси — ҳозирги замон ёш психологиясининг актуал проблемаси.

3. Бола туғрисидаги: боланинг ривожланиши, ўқиши ва тарбияси ҳақидаги психологик билимлар системасида ёш психологияси ва педагогик психологиянинг ягоналиги.

4. К. Д. Ушинскийнинг «Педагогик антропология» деган аса-рида психиканинг ривожланиш проблемалари.

5. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг ривожланишида П. П. Блонский, Л. С. Вигодский ва С. Л. Рубинштейн психологик концепцияларининг роли.

6. Шахсларнинг бири-бирини тушуниши ва унинг педагогик мулоқотдаги роли.

Психологик масалалар ечиш

1-масала

Совет психология фани янги одам шахсини шакллантириш проблемасини марксизм-ленинизм позициясида туриб ҳал қилар экан, шахсининг эҳтиёжлари унинг активлигининг манбаи ҳисобланади, деб ўргатади. Лекин социал мавжудот сифатидаги инсоннинг эҳтиёжлари туғма ҳисобланмайди, балки у одамнинг тева-рак-атрофдаги ҳаёт билан мақсадга қаратилган алоқага киришиш жараёнида, социал тажрибага эга бўлиш ва тарбия жараёнида шаклланади ҳамда ривожланади. «Шахсининг социал тажрибани ўзлаштириб олиш жараёни,— деб ёзади профессор А. В. Петровский,— шахсининг ички дунёси воситаси орқали амалга оширилади. Шахсининг ички дунёсида одам ўзи бажараётган ишга ҳамда ўзига нисбатан нималар бўлаётганлигига муносабат ифода этилади. Активлик шахс учун характерли бўлган хулқ-атвор мотивларида ҳамда ҳаракат усулларида намоён бўлади, янада кенгроқ маънода қарайдиган бўлсак — теварак-атрофдаги ҳаётни қайта ўзгартиришга қаратилган кўп қиррали фаолиятида намоён бўлади. Шахсининг ижодий активлиги унинг ҳаётий позициясида ифода этилади. Бундай позицияни одам ўзининг ҳаётдаги аҳволи ва тутган ўрнини онгли равишда тушунган ҳолда эгаллайди»¹.

Шахсининг ахлоқий жиҳатдан ўз-ўзини англаб ривожланишининг юксак даражаси — бу унинг онгли билиш субъект сифатидаги гражданд етуқлигининг ҳамда ҳаётни актив равишда ўзгартирувчи эканлигини кўрсатувчи энг муҳим омилдир.

И. Б. Шкарина билан А. Прохоровнинг айтган фикрлари ва саволларига берилган жавобларни қунт билан ўқиб кўринг.

И. Б. Шкарина: «Ўқитувчининг ижодкорлиги ҳеч қаерда ғоявий-тарбиявий ишлардаги қадар катта аҳамиятга эга бўлмаган. Биз тарихчилар ёшларнинг гражданд етуқлигини, улардаги коммунистик эътиқодни шакллантириш учун курашнинг биринчи саф-

¹ Общая психология: Учебник для студентов педагогических институтов / А. В. Петровский таҳрири остида.— М., 1976, 97- бет.

ларида турамыз. Ёшларда империалистик пропаганданинг идеологик хуружларига зарба бера олиш маҳоратини тарбиялаш, уларнинг ҳар қандай обивателларча фикрларини рад эта олиш ва барҳам беришга ўргатиш бизнинг бурчимиздир.

Албатта, биз ўқитувчиларнинг қўлида ғоят бой ғоявий хазина мавжуд: марксча-ленинча ғоявий назария, В. И. Ленин ҳаёти ва фаолиятининг буюк намунаси, партия ҳужжатлари (...) бизнинг ҳаётимиз, реал социалистик воқеликнинг ўзи ҳам шулар жумласидандир. Биз мана шў ғоявий бойликни ёшлар онгига эмоционал образли тарзда, кўрсатма қуроллар орқали, ишонарли қилиб етказишимиз лозим. Қўл учида ишлаш, бир қолипда ишлаш, идеология ишида мутлақо йўл қўйиб бўлмайдиган ишлигини яхши тушунамыз.

Шунга қарамай, гоҳо ўқитувчи айтган сўзлар ўқувчининг онгига, юрагига етиб бормади, «бекор» кетади.

Бу ўринда бизга душман бўлган идеология диверсияларини ҳам ҳисобга олмай бўлмайди. Улар бизга чет эллардан турли техника воситалари ва обивателларча суҳбатлар орқали етиб келади. Бундай суҳбатларни болалар уйларида ҳам кўча-кўйларда ҳам эшитадилар. Ўқувчиларни бундай ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига партиявий, синфий позицияда туриб онгли равишда баҳо беришга ўргатиш бизнинг бурчимиздир. Бунинг учун эса улар айтиқса, тарих, жамиятшунослик дарсларида амалга ошириладиган мустақил ишлар жуда зарурдир. Ўқувчининг фактларни бир-бирга таққослай олиши, анализ қила билиш, умумлаштириш, зарур хулосалар чиқара олиши — булар ғоят муҳим ишлардир.

Ҳар бир ўқувчини яхшилаб ўрганишни ниҳоятда муҳим ишлардан ҳисоблайман. Болани ўрганганда у қандай ўқувчи бўлиб кўринишини эмас, балки аслида у қанақалигини билиб олиш зарур. Ҳар бир ўқувчининг қалбига қулоқ солиш — бу ижтимоий циклдаги предметлар ўқитувчисининг маҳоратини кўрсатувчи энг муҳим белгидир»¹.

А. Прохоров. «Қишлоқ жойларда кўпинча шундай гап қулоққа чалиниб туради: бизга клублар, Маданият саройлари қуриб берилсайди. Ҳа, булар керак, албатта. Лекин клубнинг ўзи ҳали маданият дегани эмас. Айтиайлик, кўчанинг чеккасидаги ёш ниҳолларни ҳеч ким синдириб кетмаса, мана буни маданият дейиш мумкин. Қишлоқ йигити джинси шим кийиб, қўлида транзистор ёки магнитофон кўтариб юрса, бу ёмон эмас, албатта, аммо, афсуски, ҳали бу — маданият деган сўз эмас. Худди ўша йигитнинг ўзи, айтиайлик, тракторчи бўлса-ю, гуллаб-яшнаб турган ўтлоқни пайхон қилмай, уни айланиб ўтса — мана буни маданият дейиш мумкин. Маънавий маданият оқими қишлоқдан шаҳарга, шунингдек, шаҳардан қишлоққа худди мана шу даражада оқиб бормоги керак»².

¹ Шкарина И. Б. Пусть дойдет до сердца // Учительская газета.—1980, 13 март.

² Прохоров А. На меньшее не согласны. / Правда.—1979, 24 апрель.

1. Уқувчи ёшларда граждан етуклиги ва коммунистик эътиқоднинг шаклланишини таъминлаш учун, тарбияланаётган ўқувчиларда империалистик пропаганданинг идеологик хуружларига зарба бера олиш маҳоратини тарбиялаш, обивателларча фикр-мулоҳазаларга рад жавобини қилиб, уларга барҳам беришни ўргатиш учун совет ўқитувчиси қандай билим ва маҳоратга эга бўлиши кераклигини айтиб беринг.

2. Нима учун ўқитувчи ўз ўқувчиларини, муаллима И. Б. Шкарина ёзганидек, «улар қандай туюлса шундай эмас, балки улар аслида қандай бўлса шундай билиш зарур» эканлигини исбот қилиб беринг.

2-масала

Психология фани шахсни психик жараёнлар, хусусиятлар, муносабатлар ва одамнинг социал хатти-ҳаракатлардан иборат бир бутун функционал-динамик системани яхлит ҳолдаги кўриниши сифатида қараб чиқади. Кишининг табиат ва социал муҳит билан доимий ўзаро алоқага киришиш жараёнида унинг активлиги ортибгина қолмай, балки у бажарадиган иш шароити, фаолиятининг характериға қараб (ўқиш, мулоқот, меҳнат) ўша киши шахсига хос барқарор сифатлар пайдо бўлади, социал тараққиётнинг онгли иштирокчисига хос индивидуал услуб шаклланиб боради.

Георгий Яковлевнинг «Она» деган ҳикоясидан олинган қуйидаги парчаларни қунт билан ўқиб чиқинг ҳамда берилган саволларга жавоб қайтаринг.

Г. Яковлев: «Қадим-қадимларда Донецк шаҳридаги Киров райони ўрни-тагида йўқ вақтларда, бу ерларни Собачевка деб аташган. Одамлар бу ердаги шахталардан кўмирни қўлда — кўмир чопадиган теша билан қазиб, орқалаб ер юзасига олиб чиқишарди. У вақтларда на электр, на радио, на мактаб ва на клублар бор эди. Кунларнинг бирида ўн икки яшарли қизалоқ бу ерга ишга ёлланиш учун келди. Унинг бу ерга келишига сабаб, отаси шахтада ишлаб туриб ҳалок бўлди ва унинг еттита боласи етим бўлиб қолди. Шуларнинг ичида катта қизи — Дуся эди (...).

Қизалоқнинг ниҳолдек қўлларига шунча куч қаердан келганига ҳайрон қоласан киши?! У зилдек тош аралаш кўмир парчаларини икки қўллаб даст кўтарар ва ўзидан нарироқдаги яшикка отарди. Гоҳо бу яшик унинг назарида шунча чуқур бўлиб кўринар эдики, гўё унинг туби йўқдек туюларди. Буни қарангки, ўз вақтида пенсияга чиқиб кетмаган Королёва бутун ҳаётини меҳнат билан ўтказиб, ўз бахтини меҳнатдан топди. У ёши 87 га борганидагина пенсиясини расмийлаштирди. У ҳаётда «энг фахрли лавозимлар»да ишлади — плитачи, стволчи бўлиб ишлади, қазиб олинган тупроқ аралаш хом ашёни саралаб кўмирини ажратди, ҳаммомда техничка бўлиб ҳам ишлади. Фақат фашистлар бу ерлардан қувиб юборилганидан кейин ва Қарағанда шахтидан шахтёрлар қайтиб келишгач, Королёвани шахтанинг уй-жой бўлимига комендант қилиб тайинлашди, лекин орадан бир ҳафта ўт-

гач у шахтага — кўмир қазишга ўтиб кетди. Ўзининг айтишига қараганда: «Кўмирга — яқинроқ бўлгиси келди».

Қарагандада уруш йиллари шахтага Алексей Стаханов бошчилик қилган эди. У чўрткесар, ишда ниҳоятда қаттиққўл киши эди,— деб эслайди уни Королёва, лекин шунга қарамай ҳамма уни яхши кўрар эди. Ҳеч ким унинг гапини икки қилмасди. Шахтада ишлар кўп бўлиб, Стахановнинг ортиқча вақти бўлмаса-да, лекин у маҳаллий ҳокимият бошлиқлари билан гаплашишга вақт топди ва бу ерларга эвакуация қилиб келтирилган болалар учун шахта қошида ФЗО очишга муваффақ бўлди. Королёва эса хотин-қизлар кенгашини бошқарди, шахтага янги келганларни оталиққа олди: уларнинг қандай кийиб, еб-ичгани, қандай яшаётгани ва ишлаётганлигидан хабардор бўлиб турди. Бу ерда у бажарган беқиёс ишлардан бири — болалар уйи қуриш учун пул йиғишни ташкил этгани ва ўзи ҳам болалар уйи очгани бўлди.

Ишнинг оғири сменадан кейин бўлар эди. Чунки, ҳеч ким соат билан ҳисоблашмайдиган, сени сўраб-суриштирмайдиган вақтларда бажарилар эди. Шунга қарамай, одамлар уни доимо шодон кўришар эди. У ўзининг «делегат» қизил пешонабоғини танғиб олганча доимо одамлар орасида эди (...).

Ушанда, 43-йили Евдокия эвакуациядан кейин ўзи туғилиб ўсган Рутченковка қишлоғига қайтиб келди. У душманлар вайрон қилган жойларни кўриб «вой худойим-эй», деб ёқа ушлади. Ҳамма нарса бузилган-ёрилган, вайрон қилинган эди; шахтанинг ишланадиган жойларини сув босиб ётибди, асбоб-ускуналар йўқ, кўмирни ер остидан қандай қилиб қазиб олишни билмай, бошинг қотади. 17—17-бис шахтаси эса ҳамон ишга туширилмаган. Забойларда нима билан ишлашни билмайсан. Шунда Королёва уйма-уй юриб ўзига ўхшаган аёлларни тўплади. Улар саройларни, омборларни, қўйингчи, қайси бино ишга яроқлилигини қараб чиқишди. Кўмир қазишда ишлатиладиган 120 та белкурак ва 100 дан ортиқ катта ҳажмли белкурак, 150 тача шахтёрлар лампочкаси, кўмир қазийдиган кирка, чўқмор, насослар, моторлар учун турли хил запас қисмлари топиб келишди... Ушанда жонни жабборга бериб, белларигача сувга ботиб ишладилар. Шундай қийинчиликлар билан оз миқдорда бўлса ҳам кўмир қазиб чиқардилар, яна ишдан кейин, қурилишга бориб ишлашарди. Ахир, бирорта ётоқхона ҳам, боқча-ясли, магазин ҳам бутун қолмаган эди-да... Ҳаммасини ўз қўллари билан бунёдга келтирдилар. Мана, шу ишларда Королёванинг хизматлари катта бўлди. Боя айтилган 17 шахрдан дастлабки Бремсберг — яъни катта миқдорда кўмир қазиб олинган куни ҳамма бараварига,— бу Королёванинг ҳосили,— деб тан олишди. Кейинчалик кон хариталарида ҳам бу шахтани Королёваники деб кўрсатиб қўядиган бўлишди (...).

Бу аёл ҳар бир ишга қизиқиб қарайди... Бир кун слесарларнинг машҳур бригадирини койиб берди: «Сен ударниксан. Хўш, нега бундай исқирт юрасан?»— деди. У бўлса: «Онажон, ишимиз шунақа, слесарлик, қора мой ичида юрамиз»,— деб жавоб берди.

Королёва ҳам бўш келмади: «Сени қара-ю, бригадирга ўхшамайсан. Яқинда одамлар сени,— ана олабўжи келяпти деб кўрсатиб, болаларни қўрқитадиган бўладилар,— деди. Буни қарангки, эртасигаёқ бригадир озода кийиниб, яна бўйнига галстук ҳам тақиб келди. Биров атайин қилгандек худди шу пайт авария тўғрисида хабар келиб қолди. Зудлик билан шахта ичига тушиб ишлаш керак. Мана шу тоза кийим-бош билан аварияни бартараф қилиб чиқди. Воқеани эслаб Королёва билан бирга роса кулишди...

Королёва шаҳар ва область советининг депутати, партком, шахтком аъзосп, лекин шуниси ғалатики, у ҳеч қачон минбарга чиқиб сўзламаган, агар сўзламоқчи бўлса, пастда шундоқ биринчи қаторда ўтирган одамларнинг рўпарасида туриб олиб, айтилган масалалар тўғрисида, ҳаммани ҳаяжонлантирадиган муаммолар тўғрисида гапиради. «Сиз гапирганингизда хафа бўлган, эътироз билдирган кишилар ҳам бўлганми?— деб сўрайман ундан. «Эслай олмайман, чунки ҳақиқат гапирилса, ким ҳам унга қарши эътироз билдиради?— деб жавоб беради у.

Евдокия Фёдоровна 84 ёшга тўлганида сўнги марта район советига депутатлик мандатини олди. «Ўғилларим бўлди энди,— деди у,— ёшларни сайлангиз. Мен бир активингиз қатори келиб шундай ҳам ёрдам бериб тураман» (...).

Королёванинг бутун ҳаёти совет Донбаси тарихи билан боғлиқдир. Кўмир қазиб чиқариладиган ушбу районнинг тақдири ажойиб рус аёлининг кундалик ташвишларида ўз ифодасини топди. Шахта парткомининг секретари Королёванинг юз йиллик юбилейида худди шундай деб айтди.

Юбилейнинг ўзи эса район байрамига, кўхна Рутченковка байрамига қўшилиб кетди. «Кировский» шахтасининг кончилари меҳнат вахтасида туриб меҳрибон ая шарафига ишладилар. Королёвани муборакбод этиш учун шахта Маданият уйига одамлар Донецкнинг ҳамма томонларидан тўпландилар, уларнинг кўплари аянинг нурли нигоҳини яна бир бор кўриш учун келгандилар.

Она президиумда ўзининг фақат тантанали байрамларида кийиб юрадиган шахтёрлик кителини кийиб ўтирарди. Кителини Ленин ордени, Меҳнат Қизил Байроқ ордени, «Ўрнат белгиси» ордени, «Шахтерская слава» нишонлари безаб турарди. Бошига эса ҳар доим ўраб юрадиган ўша кулранг рўмолини ўраб олган эди. У мажлис тўрида виқор билан ўтирарди. Теварак-атрофда эса унинг «фарзандлари» ўтиришарди. У ўз қувончини ҳам, ғам-андуҳларини ҳам, ташвишлари-ю, ҳаяжонларини ҳам шулар билан бўлишган, ҳеч қачон шон-шавкат тўғрисида, мукофотлар ҳақида ўйламаган, ўзига шундай шон-шўҳрат ва мукофотлар келганидан эса ҳайрон бўлиб қолган эди. Чунки у оддий ҳаёт кечирар ва оддий одамлар учун яшар эди»¹.

1. Ҳикоя автори келтирган қайси фактлар Е. Королёва характерида мужассамлашган янги инсон шахсига хос ижобий хислатларни ҳаммадан кўра тўлароқ характерлаб беради.

¹ Яковлев Г. Мать // Правда, 1980, 6 январь.

2. Евдокия Королёванинг ҳаёт йўлидаги қайси босқичларда унинг актив ижтимоий-фойдали фаолиятга ундаган сабабларни кўрсатиб беринг.

3. Шахс фаолиятининг индивидуал услуби унинг ҳаётини муҳим ва ижтимоий аҳамиятга молик вазифаларни бажаришга қаратилган амалий фаолият жараёнида шаклланиши ва ривожланиб боришини исбот қилиб беринг.

3-масала

Психология фани «болалик ва мактаб ёшида шахс тарбиянинг ҳал қилувчи таъсири остида шаклланиб боради, деб таъкидлайди»¹. Тарбия — бу мақсадлар аниқ таърифлаб берилган, таъсир кўрсатишнинг яхлит шахснинг шаклланишини, уни ижтимоий ҳаётга ҳамда ижтимоий-фойдали ишларга тайёрлашни таъмин этадиган махсус восита ва методлардан фойдаланган ҳолда бола фаолиятини тўғри ташкил этилишидир. Педагог-тарбиячи фаолиятини муваффақиятли равишда уюштириш учун ўқувчи фаолиятидаги ички психологик мазмунни ёритиб бериш маҳорати муҳим роль ўйнайди. Бундай маҳорат жараёнида ўқувчининг ривожланиши амалга оширилади, унинг ақл-идроки тиниқлашади, унинг шахсига хос бўлган хатти-ҳаракат мотивлари, психик хусусиятлар шаклланиб боради.

Профессор С. Л. Рубинштейн ва Воронеж шаҳридаги 33- мактабнинг методист-ўқитувчиси Г. Слуцкийнинг билдирган қуйидаги мулоҳазаларини қунт билан ўқиб чиқинг.

С. Л. Рубинштейн: «Ташқи томондан қараганда болаларнинг хулқ-атворидаги бир хил ҳаракатнинг натижаси — улар томонидан муайян қоидага риоя қилиниши ёки қилинмаслиги, бирор хатога йўл қўйилиши ёки ўша хатога йўл қўйилмаслиги мумкин. Агар ўша қоида, ўша хатонинг ички мазмуни очиб бериладиган бўлса, натижа моҳият эътибори билан турлича хатти-ҳаракат ва хатолар бўлиб чиқади. Мана, масалан, мактабгача тарбия ёшидаги боланинг ўз ўртоғи қандайдир бир қондани бузилганлиги тўғрисидаги шикоятини ёки арзи бир хил ҳолларда ўша ўртоқ томонидан бузилган қоида ишонтириш воситаси сифатида ўз кучини сақлаб қолиши мумкин ва шундай йўл билан тарбиячи томонидан ўша қонданинг тикланиши натижасида болада ҳам бу қоидага нисбатан ишонч мустаҳкамланиб қолиши мумкин. Бошқа бир хил ҳолда... бу қоида гурпуада интизомни онгли равишда мустаҳкамлаш воситаси бўлиб хизмат қилиши мумкин. Гоҳи бу боланинг ўз манфаатлари учун очикдан-очиқ курашиш усулига айланиши, кейин эса — ўша хатти-ҳаракатни англаб, этилишига қараб ўз ҳуқуқи учун кураш усулига айланиши мумкин. Гоҳида бошқа бир болани ноқулай аҳволга солиб қўйиш истаги билан амалга оширилган шикоят ҳам бўлиб чиқиши мумкин»².

¹ Крутецкий В. А. Психология обучения и воспитания.— М., 1976, 209-бет.

² Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии.— Иккинчи нашри, М., 1976, 188-бет.

Г. Слуцкий: Ҳозир ҳар бир мактабда «тарбияси қийин» болалар билан ишлаш плани мавжуд. Уша планни бундай кўздан кечирар экансиз — эҳ-ҳе, унга нималарни ёзишмайди, дейсиз! Планда ўсмир шахсини ўрганиш, ҳаракатларини, қизиқишларини, ўзига хос хусусиятларини билиш ҳам, боланинг оила аъзолари билан танишиш ва бошқа жуда кўп тадбирлар ўрин олган бўлади. Шундай экан, нима учун бундай планлар «ҳаракатга келмайди»? Чунки планда кўрсатилган тадбирларнинг барчаси одатда «ўртача» ва «умумий даражадаги тарбияси қийин» ўқувчиларга мулжаллаб тузилгандир. Модомики яхши тарбия олаётган ўқувчиларнинг ўзлари ҳар хил буладилар-ку, «тарбияси қийин» болалар тўғрисида нима гапириш мумкин? Бу ерда энди гап фақат характер тўғрисида эмас, балки характернинг «Етти қават териси» ичидаги сир-асрорини билиб олиш ҳақида боради. Мана энди уша қават-қават умумий планлардан келиб чиққан ҳолда боланинг характерини ўрганиб, уни тузатишга ҳаракат қилиб кўринг-чи.

Лекин барибир мана шу ишларнинг ҳаммасида қандайдир бир умумийлик мавжуд. Масалан, шу хилдаги ўқувчиларда масъулият ҳисси ривожланмаганлиги маълум. Биз, ўқитувчилар улар билан суҳбатлар ўтказишга, уларни ишонтиришга, уларни ўз бурчларини бажаришга чақирамиз. Биз яхшиликка даъват этаверамиз, улар эса... ўзгармай қолаверади.

Шундай вақтларда беихтиёр: энди қуруқ талаблардан амалий ишларга ўтсак, яхши бўлмасмикан? — деган савол туғилади. Эсимда, кунлардан бир кун навбатдаги ЧП юз бериб, яъни болалар бир-бири билан мушталашга, бу тўполонни бошлаган Андрейни синф деворий газетасида масхаралаб расмини чиқариб қўйишди. Кўриб жон-пони чиқиб кетган Андрей ўз иззат-нафсини ҳимоя қилиш учун синфдошларининг кўз унгида девордаги варақани олиб йиртиб ташлайди. Хўш, энди нима қилиш керак? Унга ахлоқ тўғрисида насиҳат қилиб, уни уялтириш керакми? Йўқ, бу саволга болаларнинг ўзлари жавоб топишларини маслаҳат бердим.

Андрей билан жиддий гаплашиб унга: деворий газета муҳарриридан, редколлегиядан кечирим сурашини ва уч кун ичида деворий газетани тиклаб қўйишини буюришди. Йигитча ҳузуримга шикоят қилиб келди, лекин мен отряд советининг қарорига тамомила қўшилишимни айтдим. Ана шундан кейин синфдаги болалар ўзларини ўз талабларига итоат қилмаган кишига таъсир кўрсатишга қодир коллектив деб ҳис қила бошладилар.

Андрейнинг ўзи ҳам алоҳида бир шароитга солиб қўйилди — энди у қилган иши нотўғрилигини тан олишга мажбур бўлиб қолган эди. Лекин бундай қилиш унга осон бўлмади. Мана, энди тасаввур қилиб кўринг — йигитча ўзини-ўзи карикатура қилиши керак. Лекин у отряд советининг талабини бажарди. Шундай қилиб, синфдаги ўзаро муносабатлар тикланиб, йўлга солиб юборилди. Мен эса Андрейнинг расм чизишга қобилияти ўткир

эканлигини, устига-устак у «ниҳоятда продаси мустаҳкам одам» эканлигини ҳам айтиб қўйишни унутмадим.

... Гена дарсга тез-тез кеч қоларди. Кўпинча навбатчиликдан ўзбошимчалик билан кетиб қоларди, жамоат ишларини назар-писанд қилмасди. Биринчи қарашда булар жиддий камчиликларга ўхшаб кўринмаса-да, лекин тажриба ва практика шуни кўрсатмоқдаки, агар шунга ўхшаган «майда» камчиликларга эътибор бермайдиган бўлсак, вақти келиб улар жиддий тус олиб кетиши мумкин. Лекин айтинг-чи, ун икки яшар болани қандай қилиб хулқини ўзгартиришга мажбур этиш мумкин?

— Хуш, агар сизлар уни ўзингизга звено бошлиғи қилиб сайлаб қўйсангиз нима қиларкин?— дея эҳтиёткорлик билан болаларга гап ташлаб кўрдим.

— Қимни айтаяпсиз, шу Генани-я? Ахир у ҳамма ишни расво қилади-ку.

— Бир синаб кўринглар-чи. Сенга ишонамиз. Сен яхши йўл-бошчи бўлишинг мумкин, деб айтиб кўринглар-чи...

Генани звено бошлиғи қилиб сайлашди. Унда масъулият ҳисси пайдо бўлди. Бу ҳис ундаги ташаббус билан ғайрат, шижоатга қўшилиб ўсмирни ниҳоятда ўзгартириб юборди.

«Тарбияси қийин» ўқувчилар ҳар бир мактабда, ҳар бир синфда биз педагогларга озмунча ташвиш туғдирадиларми? Уларнинг кўпчилиги коллектив билан чиқиша олмайди. Уйда ҳам, оилада ҳам уларни эркалашмайди. Хуш, оиладан тортган азобларини биз ўқитувчилар енгиллаштирмасак ким енгиллаштиради, у бечоралар кимдан нажот кутади. Ахир, тарбияси қийин болалар кўпинча тарбияси ёмон бўлган оилалардан чиқади-ку. Боланинг ўзига, катта ёшли кишиларга, болаларнинг ота-оналарига яхши маслаҳатлар бериш, ёрдам кўрсатиш — бизнинг вазифамиздир»¹.

1. Авторлар болалар хулқ-атворидаги бир хил хатти-ҳаракатларнинг ички психологик мазмунини бир-биридан фарқ қилиши туғрисида гапирганларида бола фаолиятининг қандай ўзига хос хусусиятларини назарда тутганликларини кўрсатиб беринг.

2. Нима учун бола фаолиятининг фақат ташқи натижасига асосланган ҳолда берилган баҳо етарли эмас ва кўп жиҳатдан юзаки ҳисобланади?

3. Бола фаолиятининг ички мазмунини чуқур тушунмасдан туриб, унинг олдига қўйилган вазифаларга муносабатини ҳамда боланинг хатти-ҳаракати мотивларини англамай туриб тарбиячи кўрсатадиган фаолият расмий бўлиб қолиши, яъни: у болани билмай туриб амалга оширган тарбиявий таъсир чораларининг натижасиз бўлишини исбот қилиб беринг. Шахсий кузатишларингиздан мисоллар келтиринг.

---

¹ Слуцкий Г. Заботы классного руководителя... И дать ответ гражданину // Учительская газета.—1980, 25 март.

1. Инсониятнинг социал тажрибасини эгаллаб олиниши — ақлий ривожланиш ва шахс шаклланишининг негизи.

2. Онтогенезда психик ривожланиш динамикасининг тадбиқ этилиши — ҳозирги замон ёш психологиясининг актуал проблемаси.

3. Нутқни идрок этиш ва тушуниш ақлий ривожланиш ва мактаб ўқувчисини тарбиялаш омили сифатида.

4. Ўқувчиларнинг ҳамкорликда амалга оширган ўқув фаолиятида шахслараро муносабатлар қандай бўлишини ўқитувчи томонидан олдиндан аниқлаб олиниши — бу коллектив муносабатларни шакллантириш жараёнини бошқаришнинг энг муҳим шартидир.

5. Педагогик мулоқотнинг психологик хусусиятлари ўқувчиларни тарбиялаш жараёнини бошқариш воситаси сифатида.

2- тема. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг методлари

Методик кўрсатмалар

Ёш психологияси ва педагогик психология курсида мазкур темани ўрганиш студентларни турли ёш даврларида бола, ўқувчи психикасини тадқиқ этиш методологияси ва методикаси билан таништиришни; турли методлардан тўғри фойдаланиш малакасини шакллантиришни ҳамда конкрет ўқув-тарбия вазифаларини ҳал этиш мақсадида мустақил равишда психологик-педагогик тадқиқотлар уюштириш кўникмасини ҳосил қилишни кўзда тутади.

Биринчи (семинар) машғулоти ёш психологияси ва педагогик психология соҳасида психологик тадқиқотлар ўтказишнинг асосий методологик принципларига бағишланади. Умумий психология курсида қараб чиқилган психологик тадқиқотлар ўтказишнинг методологик принциплари тузилиши, психологиянинг ҳар қандай соҳасида, шу жумладан, ёш психологияси ва педагогик психология соҳасида ҳам ўзгармай қолаверади. Мазкур машғулотда энг аввало *фан предмети билан тадқиқотнинг методологик принциплари мазмуни ўртасидаги алоқани* ёритиб бериш зарур.

Детерминизм принципи мазмуни ёритиб берилар экан, бунда боланинг психик ривожланиши детерминантининг ўзига хос хусусиятига эътибор бериш, шахсни шакллантириш жараёнида *таълим-тарбиянинг алоҳида ролини* кўрсатиб бериш керак. Психик фаолиятнинг ички ва ташқи шароитларининг бир-бирига нисбатлари планида, детерминизм принципини таълим-тарбия орқали таъсир кўрсатадиган энг муҳим омил сифатида анализ қилинар экан, буни *бола бош миясини ва унинг нерв системасини шакллантириш даражаси сифатида*, умуман, шунингдек, *ҳар бир*

ёш босқичида бола психикасини ривожлантириш даражаси сифатида қараб чиқиш лозим. Чунончи, шу нарса маълумки, ҳар бир ёш даврларида рефлекторлик фаолияти ўзига хос хусусиятларга эга бўлади: бола ярим ёшга тулгунича унда кўпроқ шартсиз-рефлекторли фаолияти устун бўлади, бола мактабга чиқишдан олдин, мактабгача ёшига яқинлашганида унда шартли рефлекслар шаклланади, бундан рефлекслар мактабгача ёшдаги бола фаолиятида предметли фаолият бошланиши билан боғлиқ бўлади, бир қатор шартли рефлекслар системаси вужудга келади ва ҳоказо. Психик фаолиятнинг рефлекторлилик назариясига мувофиқ «психик ҳодисалар индивиднинг, индивид миясининг ташқи дунё билан ўзаро алоқага киришиш жараёнида, ташқи дунёнинг мияга таъсир эта бошлаши натижасида вужудга келади»¹. Демак, у ёки бу ёш давридаги рефлекторли фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари, шунингдек, болага ташқи таъсирлар билан боғлиқ бўлади: яъни у билан мулоқотга киришиш хусусиятлари ҳамда унинг предметли ва ўқув фаолиятини қандай уюштирилиши ва бошқалар билан боғлиқ бўлади. Болани ўрганиш вақтида детерменизм принципнинг реализация қилиниши у ёки бу ёш даври учун характерли бўлган ҳам ташқи таъсирлар, ҳам рефлекторли фаолиятнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб борилишини таъминловчи тадқиқот учун зарур шарт-шароитларни вужудга келтирилишини назарда тутади.

Ниҳоят, ёш психологияси ва педагогик психология предметининг ўзига хос хусусияти билан боғлиқ бўлган детерменизм принципнинг учинчи аспекти — *бу психик ривожланишининг аввалги босқичларининг бундан буёнги ривожланишига таъсир кўрсатишидир*. Бу олинган ижобий ва салбий самараларда ўз ифодасини топади, айниқса, салбий самаралар болани қайти ўқитиш ва қайта тарбиялаш проблемалари анализ қилинаётганда педагогик психология 'томонидан алоҳида тарзда қараб чиқилади.

Психика билан фаолият бирлиги принципнинг мазмунини ўрганилаётганда ёш психологияси ва педагогик психология нуқтаи назаридан бир қатор марказий аспектларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчидан, *бу боланинг психик ривожланиши билан унинг етакчи фаолияти ўртасидаги*, яъни бола ривожланишининг мазкур босқичида унинг шахсига хос бўлган психик хусусиятларнинг энг муҳим ўзгаришларига шарт-шароит яратиб берадиган фаолияти ўртасидаги алоқадир. Бунинг исботини, яъни фаолиятнинг бола психикасининг намоён этилишига кўрсатадиган таъсирини Д. Б. Эльконин, В. В. Давидов ва бошқаларнинг тадқиқотларида кўрсатиб берилган. Масалан, мактабгача ёшдаги болаларнинг ўйин фаолиятини ўрганишда шу нарса аниқланганки, болаларнинг хулқ-атворларини беихтиёр мувофиқлаштириб туриш даражаси ўйин вақтида ўйиндан ташқари вақтлардагига қараганда анча юқори бўлар экан.

¹ Рубинштейн С. А. Бытие и сознание.—М., 1957, 9- бет.

Иккинчидан, педагогик психология чегарасида психика билан фаолият бирлиги принципи болаларга таълим-тарбия бериш жараёнида болаларни ўрганиш принципига кўчирилган экан. «Болаларни ўқитаётиб,— деб ёзган эди С. Л. Рубинштейн,— уларни ўрганиш керак... Одамларни қайта тарбиялаш жараёнида уларни чуқурроқ ва конкретроқ тарзда билиб олиш мумкин»¹. Жуда кўп сонли тадқиқотларда, масалан, мактаб ўқувчиларининг тафаккури тадқиқ этилганда шу нарса исбот этилганки, тафаккурнинг у ёки бу жиҳатларига таъсир кўрсатишнинг махсус уюштирилган системаси мазмунига, мақсадларига қараб тафаккурнинг тегишли хусусиятлари ҳам анча аниқ мақсадга қаратилган тарзда ривожланиб борар экан.

Учинчидан, психика ва фаолиятнинг бир бутунлиги принципи боланинг психик ривожланишига тўла ва адекват баҳо бериш учун унинг уч хил фаолият тури чегарасига хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатларини кузатиш ҳамда анализ қилишни тақозо этади: а) фаолиятнинг етакчи формаси, б) янги, анча прогрессив фаолият шаклига етакловчи ҳаракат, в) «илгари шуғулланилган» фаолият шаклига қайтарувчи ва унинг белгиларини сақлаб қолган фаолият тури шулар жумласидандир.

Ёш психологияси ва педагогик психологияда мавжуд бўлган объективлик принципининг анъанавий мазмунида, шунингдек, яна бир қатор моментларни ажратиш кўрсатиш лозим: а) болаларнинг психик ривожланиш даражасига қараб уларни бир-бирига таққосланаётганда шахс характеристикаси мазмуни белгиланаётганида, унинг ўқимишлилик даражаси аниқланаётганда ва шу сингари маълумотлар тўпланаётганда социал-иқтисодий, тарихий ва этнопсихологик фарқларни ҳисобга олиш, б) таълим-тарбиянинг янги методлари, психик ривожланиш резервлари ва ҳоказоларнинг самарадорлиги тадқиқ этилаётганда экспериментал ва контрол группаларнинг эҳтимол тутилган максимал даражадаги эквивалентлиги, в) ҳар бир ёш группасида таълим-тарбия тадбирларининг мақсад ва вазифаларига мувофиқ равишда тадқиқотлар методикасининг тузиб чиқилиши шулар жумласига киради.

Эксперимент материални анализ қилишда боланинг хулқ-атвори ва фаолиятига ҳамда унинг регуляцияларига алоҳида эътибор бериш ва бунда бола шахсини яхлит, бир бутун ҳолда қараб чиқиш лозим.

Ҳар қандай психик ҳодисани ёш психологияси ва педагогик психология жараёни сифатида ўрганиб чиқиш талабидан иборат ривожланиш принципининг анъанавий мазмунига яна уч хил координатлар системасида ўрганиб чиқиладиган талаблар ҳам қўшилади: актогенез (конкрет қўзғатувчининг таъсирига жавоб тариқасидаги жараённинг ривожланиши ёки ҳодисаларнинг пайдо бўлиши) онтогенез ва тарихий генез шундай координатлар системасидир. Бундай ёндашиш акселерация феномени (ҳис-туйғу

¹ Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М., 1976, 16-бет.

тажрибаси билан пайқаладиган ҳодисани англатувчи тушунча) ни ҳисобга олиш имконини беради. Бу турли йилларда тадқиқ этилган болалар психикасининг ривожланишини қиёсий тарзда анализ қилишда айниқса муҳимдир.

Ривожланиш принципини қараб чиқиладиганда шу нарсани кўрсатиб ўтиш муҳимки, ёш психологияси ва педагогик психологияга доир олиб борилган тадқиқотларни амалга ошириш учун бир томондан — боланинг мана шу ўрганиладиган ёшдан олдинги даврига хос бўлган психик хусусиятлари тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш талаб қилинса, иккинчи томондан — боланинг бундан кейинги ёш босқичларида ривожланиш тенденциялари тўғрисида ҳам тасаввурга эга бўлиш талаб қилинади. Ривожланиш принципини амалга ошириш деган сўз — бу боланинг психикасида содир бўладиган, яъни айни мана шу қараб чиқиладиган ёш даврида боланинг психикасида шаклланаётган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда тадқиқот ўтказиш зарур деган маънони англатади. Буни эса одатда психик ривожланишнинг актуал даражасини аниқлаш ҳамда унинг яқин келажакдаги ривожланиш зонасини белгилаш, яъни унинг потенциал имкониятларини аниқлашга доир тадқиқот вақтида шарт-шароитлар яратилгандагина амалга ошириш мумкин бўлади.

Шу маънода тадқиқот методологияси методлари ҳамда тадқиқот методикаларининг бир бутунлиги тўғрисидаги масалани қараб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Психологик тадқиқотнинг методологик принциплари психикани диалектик-материалистик тушуниш позициясида туриб, боланинг психик ривожланишини ўрганиш учун асосий усул ҳисобланади. Шунинг учун бу масалани ўрганиш методи танланаётганда муайян методологик принципларга жавоб берадиган у ёки бу методнинг қай даражада фойдали эканлиги ҳисобга олинади. Психикани диалектик-материалистик позициядан туриб ўрганишни таъминлашда бир метод етарли бўлмаса, тадқиқот учун бошқа методлардан ҳам фойдаланилади. Чунончи, агар тадқиқотчи фақат кузатиш методи билан чекланиб қолган бўлса, у ҳолда бундай методнинг маълум камчилиги: кузатишнинг пассивлиги, ҳодисанинг аниқ сабабларини аниқлашнинг иложи бўлмаслиги, кузатишнинг қайта тиклаб бўлмай миқдорий ишлов бериш имкониятларининг чекланиб қолиши ва объективлик принципнинг бузилиши хавфи пайдо бўлади. Шунинг учун тадқиқот ишларини планлаштирадиганда методологик принциплар методларни танлашнинг ва уларни бири-бирига қўшиб олиб боришнинг асосий мезони бўлиб майдонга чиқади.

Методика у ёки бу методнинг амалга оширилишида асосий инструмент сифатида тадқиқотнинг конкрет вазифасини бажарилишига воситачилик қилади. Башарти планлаштириш босқичини тадқиқот мазмунининг назарий ишланмасига қиёс қилинадиган бўлса, у ҳолда методикаларни танлаш тадқиқот ўтказиш учун конкрет воситаларни аниқлаб олиш юзасидан бажариладиган иш босқичи ҳисобланади. Битта метод жуда кўп методикалар орқали

турмушга тадбиқ этилиши мумкин. Бунда уларнинг ҳар бирини одатда тор маънодаги вазифаларни ҳал қилиш учун тадбиқ этса бўлади. Чунончи, агар тадқиқотда суҳбат методидан фойдаланиш мўлжалланаётган бўлса, у ҳолда суҳбат программаси унинг ўз олдига қўйган мақсадига қараб, турлича бўлиши мумкин. Шунда бу мақсадли, муайян бир мавзудаги конкрет суҳбат бўлади. Бундай суҳбатни методика сифатида ҳам қараб чиқиш мумкин. Агар кузатиш методи баъзи ҳолларда темпераментнинг намоён бўлишини ўрганиш учун фойдаланилса, бошқа бир ҳолларда ундан шахснинг ташкилотчилик қобилиятларини ўрганиш учун фойдаланилади. Бундай пайтда тадқиқотларнинг ҳар бирида кузатиш программаси тадқиқот мақсадига бўйсундирилган бўлади ҳамда ҳар бири ўзича конкрет методикани ташкил қилади.

Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг методологик принциплари анализ қилинар экан, бунда уларнинг тадқиқот методларини танлашга ҳал қилувчи таъсир кўрсатишини айтиб ўтиш керак. Чунончи, ривожланишнинг олдинги босқичлари унинг кейингисига таъсирини ўрганиш ҳамда бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиш механизмларини ўрганиш учун тадқиқотнинг лонгитюд стратегияси зарур бўлади. Бундай стратегия қўлланилганда ўша синалаётган шахслар узоқ вақт мобайнида ўрганилади. Боланинг психик ривожланишидаги аниқ ёш нормасини белгилаш учун «қўндаланг кесимлар» деб аталадиган ҳамда лонгитюд методларини бирига қўшиб олиб бориш керак. Уқитишнинг ривожланиб борувчи самарасини аниқлаш учун кўпинча тадқиқотни ташкил этишнинг таққослаш-педагогик методларидан фойдаланилади. Боланинг психик ривожланиш резервларини аниқлаш вазифасига ўрганилаётган бола шахсига хос бўлган хусусиятларни унда актив ва мақсадга қаратилган ҳолда шакллантириб бориш стратегияси кўпроқ даражада мувофиқ келади. Шунинг учун ҳам тадқиқотларни ташкил этаётганда таъкидловчи ва шакллантирувчи методларни бирига қўшиб фойдаланиш олдиндан мўлжаллаб қўйилади.

Амалий машғулотлар ўтказишда ёш психологияси ва педагогик психологиянинг у ёки бу методининг ўзига хос хусусиятига ҳамда метод техникаси қай даражада эгаллаб олинганлигига алоҳида эътибор бериш лозим. Бир томондан ёш психологияси ва педагогик психология предметининг ўзига хос хусусияти ҳамда иккинчи томондан мазкур фанлар методологияси белгилаб берган тадқиқот стратегияси — асосий методлар олдига ўз талабларини қўяди. Чунончи, кузатишни ташкил этиш тадбири олдига қўйиладиган талаблар ўрганилаётган ҳодисанинг характерига, боланинг ёшига қараб бир-биридан фарқ қилади. Бу талаблар яна тадқиқотнинг қайси стратегияси «лонгитюди методими» ёки «кесма» сими, қайси бири амалга оширилганлигига қараб ҳам фарқланади. Мана шу талаблар тўғридан-тўғри ёки инструментал кузатиш олиб бориш, ёлпасига ёки танлаб кузатиш олиб бориш, ҳар кунги ишларни ёзиб боришнинг кундалик формасини қўлланиш керакми ёки белги-аломатлар жадвали ёрдамида ўр-

ганилаётган ҳодисани рўйхат қилиб бориш усулидан фойдаланган маъқулми эканлигини белгилаб беради. Худди шу йўл билан ёш психологияси ва педагогик психологияда эксперимент методига ҳам алоҳида талаблар қўйилади (синалаётган кишиларнинг ёши қанчалик кичик бўлса, бу талаблар шунчалик қаттиқ бўлади):

— эксперимент вақтида бола бажараётган ишнинг қизиқарлилиги;

— эксперимент процедурасининг қисқа муддатлилиги;

— бир қанча ёш даврлари мобайнида рағбатлантирувчи материалнинг ўз мазмунига кўра доимийлиги (ёки рағбатлантирувчи материаллар сериясининг ўз мазмунига кўра эквивалентларга ажратиб тузиб чиқиши);

— эксперимент вақтидаги фаолият давомида бажариладиган ишнинг расмий жиҳатларини ҳамда рўйхатга олинадиган томонларини эгаллаб олишнинг осонлиги;

— ҳар бир эксперимент топшириғининг синалаётган киши учун муваффақиятли яқунланиш имконияти (жуда бўлмаганда муваффақиятлидай бўлиб кўриниши).

Ёш психологияси ва педагогик психологияда суҳбат методининг ўзига хослиги ҳам худди шунингдек, мазкур фанлар ўрганидиган предмет томонидан белгиланади. Гарчи мазкур методга қўйиладиган талаблар расман умумий психологиядаги сингари бўлиб кўринса-да, аслида улар ўзгариб туради. Чунончи, болани ўрганишда синалувчилар билан алоқа ўрнатиш тўғрисидаги талаб деғанда экспериментларнинг махсус маҳорати, яъни ҳар қандай бола билан тезда мулоқотга кириша олиши, умумий тил топа олиш маҳорати кўзда тутилади. Бу шундоқ ҳам тушунарлидир, чунки бола қанчалик кичик бўлса, у одамлар билан мулоқотга киришиш усулларини шунчалик камроқ билади, унда ҳали зарур социал хатти-ҳаракатлар ҳам етарли даражада шаклланиб улгурмаган, ҳозирча мулоқот нормалари ўзлаштириб олинмаган бўлади.

Синалаётган кишиларнинг жавобларини ёзиб боришга қўйиладиган талаблар ҳам ўзгаради: жавобларни экспериментаторнинг ўзи ёзиб бориши ёки боланинг кўзи тушиб турган ва бола катта қизиқиш билан қарайдиган техника воситалари ёрдамида ёзиб боришга йўл қўйилмайди.

Ҳар бир амалий машғулотга доир уй вазифаси кўзда тутилган. Бундай уй вазифаларида студентлар машғулотга тайёргарлик кўраётганларида танишиб чиқишлари лозим бўлган адабиётлардан ташқари яна амалий ишларни бажариш ҳам: тадқиқот программасини тузиб чиқиш, тадқиқотлардан парчалар танлаш, кузатишлар, экспериментлар, суҳбатлар ва шунга ўхшаш тадбирларнинг протоколларини анализ қилиб чиқиш ҳам кўзда тутилади.

Амалий машғулотни қуйидаги тартибда ташкил этиш мумкин: биринчидан, студентлар бажарган уй вазифаларининг анализини ўтказиш; иккинчидан практикумда мавжуд бўлган топшириқлар-

ни бажариш. Бу топшириқларни коллектив бўлиб бажариш, таклиф этилган эксперимент вазиятларининг анализи ва муҳокама-сини ташкил этиш мумкин, шунингдек, бу топшириқлардан студентларга бериладиган индивидуал вазифа сифатида ҳам фойдаланиш ва кейинчалик машғулотларда ўша топшириқнинг қай даражада туғри бажарилганлигини текшириб чиқиш ҳам мумкин.

Топшириқлар шундай тузиб чиқилганки, улар нафақат у ёки бу методни шакллантириш имкониятини беради, шу билан бирга кузатиш, эксперимент, суҳбатларнинг ва шу сингари тадбирларнинг программасини тузиш малакасини ҳам, ҳосил қилинган фактик материални илғаб олиш малакасини, шунингдек, қўлга киритилган фактларни анализ қилиш ва интерпретациялаш имкониятини ҳам беради. Бундан ташқари, топшириқларда умуман ўша топшириқнинг мақсади ва вазифаларига мувофиқ келадиган тадқиқотларни ташкил этишга катта ўрин берилади. Шунинг учун методнинг ҳар бирини бутун тадқиқот системаси давомида қараб чиқиш таклиф этилади: бунда ўша методнинг қай даража мақсадга мувофиқлиги, методологик принципларга жавоб бера олиши, унинг камчиликларини конкрет тадқиқотларда қандай тўлдириш ўрганиб чиқилади.

Ҳар бир амалий машғулот учун етарли миқдорда топшириқлар берилади. Шунинг учун ўқитувчи у ёки бу студентлар группасида қандай топшириқни бажариш мақсадга мувофиқроқ деб ҳисобласа, ўша топшириқни танлай олиш имкониятига эгадир.

Ёш психологияси ва педагогик психология курсини ўрганишда студентларнинг ўзлари мустақил олиб борадиган тадқиқотларни ҳам ташкил этиш мумкин. Бундай тадқиқотлар педагогик практика даврида ҳам ўтказилиши мумкин. Практикумда саккизта темага доир ўқув тадқиқотлари ташкил этиш методикасига оид материаллар берилган. Дастлабки бешта мавзу ўқувчи шахсини ўрганиш методикасига бағишланди. Бунда турли ўқув-тарбия вазифалари: паст (юқори) ўзлаштиришга эришиш сабабларини аниқлаш, ўқувчини касб танлашга йўллаш ва унга касбга оид консультациялар бериш учун ўқувчини ўрганиш, уни синф коллективининг ташкилотчиси сифатида ўрганиш, мактабгача тарбия ёшидаги болани у мактабда ўқиш учун қай даражада тайёр эканлигини аниқлаш мақсадида ўрганиб чиқиш назарда тутилади.

Олтинчи тема — синф коллективини ўрганиш ва унинг психологик-педагогик характеристикасини тузишдан иборат.

Икки тема дарс анализига бағишланади: улардан бири ўтказиладиган дарс конспектини психологик жиҳатдан асослаш тадбири сифатида бажарилади, иккинчиси эса — дарс ўтганидан кейин уни психологик анализи сифатида бажарилади.

Ўқув тадқиқотларидан мақсад — ўқувчиларни, коллективни, ўқув жараёнини, психологик жиҳатдан ўрганиш асосида касбга оид вазифаларни ҳал қилиш кўникмасини шакллантиришдан, яъни илмий асосланган, ўқувчиларни психологик жиҳатдан ўрганиш вақтида олинган фактлар асосида ўқув-тарбия жараёнига

таъсир кўрсата олиш кўникмасини шакллантиришдан иборатдир. Ушбу мақсад студентларни ўқув тадқиқотларини ташкил қилинаётганда улар олдига қўйиладиган қўйидаги вазифаларда ўзининг аниқ ифодасини топмоғи керак: а) тадқиқотни унинг мақсадлари ва гипотезаларига мувофиқ тарзда планлаштиришга ўргатиш; б) зарур метод ва методикаларни танлай олишга ўргатиш; в) тадқиқотнинг методик мазмунини асослаб беришга ўргатиш ҳамда фактик материал йиғиш учун танланган методлар ва тадқиқотни ташкил этиш модели унинг олдига қўйилган вазифани ҳал қилиш, олға сурилган гипотезаларни текшириб чиқиш имконини беражагини исбот қилиш.

Тадқиқотнинг программаси унинг вазифаларига мувофиқ равишда планлаштирилмоғи керак. Практикумда зарур назарий маълумотлар ва методик материаллар топиш мумкин бўлган адабиётлар кўрсатиб ўтилган.

Мустақил равишда бажариладиган ўқув тадқиқотларининг босқичлари:

1. Тадқиқот предметини назарий жиҳатдан ўрганиб чиқиш.
2. Ўрганиш объекти (ўқувчи ёки синф) туғрисида олдиндан маълумотларни йиғиб бориш ҳамда гипотезаларни ифодалаш, уларни кейинчалик тадқиқотда текшириб кўриш.
3. Тадқиқот вазифасини белгилаш, тадқиқотни планлаштириш, уни ўтказиш методикасини танлаш.
4. Тадқиқотни ўтказиш.
5. Олинган фактларни анализ қилиш ҳамда тадқиқот гипотезасига мувофиқ уларни интерпретация қилиш.

Практикумда бажарилган иш туғрисида ёзиладиган ҳисоботнинг схемалари берилган, уларда студентларнинг ўқув тадқиқотлари олдига қўйиладиган асосий талаблар қандай бўлиши кераклиги ҳам кўрсатиб ўтилган. Студентларни мана шу схемалар билан таништирилаётганда тадқиқотлар вақтида олинган маълумотлар асосида ўқувчи ёки синф билан олиб бориладиган бундан буёнги ишлар учун тавсиялар тузиб чиқишга алоҳида эътибор бериш керак.

Семинар ва амалий машғулотларнинг планлари

Адабиётлар

Биринчи машғулот (семинар)

Ёш психологияси ва педагогик психологияда методология, метод, методика ва уларнинг нисбатлари

1. Психологик тадқиқотнинг методологик асослари ва уларнинг ёш психологияси ҳамда педагогик психологияда амалга оширилиши (детерминизм принципи, психика ва фаолият бирлиги, ривожланишнинг объективлиги).

2. Ёш психологияси ва педагогик психологияда тадқиқотларни ташкил этиш методлари.

3. Ёш психологияси ва педагогик психологияда фактик материал тўплаш методлари ва методикаси.

4. «Кузатиш методи» деган мавзудаги машғулотга мустақил равишда тайёргарлик кўриш учун топшириқ.

1-топшириқ

Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятидаги уюшқоқлигига оид ўзига хос хусусиятларни аниқлаш мақсадида кузатиш машғулоти ўтказилади. Бунда қўйидаги вазиятлар танлаб олинади: а) ўқув машғулоти ўтказиладиган жойни дарсга тайёрлаш; б) математика ёки рус тили, жисмоний тарбия ёки меҳнат дарсида ўқитувчи томонидан берилган синф топшириқларидан бирини бажариш; в) истаган икки ўқув предмети бўйича уйга берилган вазифани бажариш.

Саволлар

1. Нималар кузатиш предмети ҳисобланади?
2. Программа кузатишнинг мақсадига мувофиқ келадими?
3. Мазкур тадқиқотда қандай кузатиш туридан фойдаланилади?
4. Уюшқоқликнинг яна қандай параметрларини кузатиш программасига қўшимча киритиш мумкин?

Кузатиш схемаси

Кузатиладиган вазият	Топшириққа мувофиқ келадиган фаолиятини баҳаринга кириштириладиган вақт	Топшириқнинг мазмуни	Асосий фаолият вақти	Чалғиш вақти	Чалғиш мазмуни
Иш жойини дарсга тайёрлаш Математика ёки рус тили дарсида ўқитувчи берган топшириқлардан бирини бажариш Жисмоний тарбия ёки меҳнат дарсида ўқитувчи берган топшириқлардан бирини бажариш Уйга берилган вазифани бажариш					

5. Шаклланиб бораётган шах хусусияти сифатида ўқувчиларнинг уюшқоқлиги тўғрисидаги ўзига хос жиҳатлар тўғрисида тасаввур ҳосил қилмоқ учун кузатишлар ўтказишнинг вақт графиги қандай бўлмоғи керак?

3-топшириқ

Кузатиш ўқувчиларнинг математика, география, рус тили дарсларидаги билим олишга бўлган қизиқишларини аниқлаш мақсадида ўтказилади. Схемада билишга оид қизиқишларнинг намён бўлишининг шундай турлари кўрсатилганки, уларда кузатишларнинг ҳар бир вазиятини ёзиб олиш ва белгилаб қўйиш мўлжалланган.

Билишга қизиқишнинг пайдо бўлиши	Кузатилаётган ўқувчиларда билишга қизиқишнинг хусусиятлари
<ol style="list-style-type: none"> 1. Эмоционал жавоб (нимага?) 2. Фикрни бир нуқтага тўплаш, фаолият жараёнига берилиб кетиш (бошқа ишларга чалғиш, қачон?) 3. Проблемали масалаларни ва бошқа муаммоларни муҳокама қилишда ўз ихтиёри билан иштирок этишга бўлган интилиш 4. Бутун дарс мобайнидаги активлик 5. Ўқитувчига (ўртоқларига) берган саволлари 6. Эркин бажариладиган топшириқларни танлаб олиш 7. Муваффақиятга нисбатан—қўвноқлик, муваффақиятсизликка нисбатан ғамгинлик реакцияларининг адекватлиги 	

Саволлар

1. Мазкур кузатиш программаси орқали билишга қизиқишнинг қайси томонларини аниқлаш мўлжалланади?

2. Кузатиш учун белгиланган ҳар бир ишни программада конкретлаштириб қўйиш керакми (масалан, мимикага ва ҳаракатли жонланишга нисбатан, нутқ реакцияси ва шунга ўхшаш ҳолларга нисбатан эмоционал жавобни конкрет тарзда программада кўрсатиб қўйиш шартми?)

3-топшириқ¹

Лена деган (етти яшар) қизалоқнинг хулқ-атворини икки бор параллел тарзда кузатиш натижалари ифодаланган қуйидаги ёзувларни кўринг.

* Г. И. Шчукинанинг «Методы изучения и формирования познавательных интересов учащихся» деган мақоласининг материаллари асосида тайёрланган (Формирование познавательных интересов школьников) / Г. И. Шчукина таҳрири остида.— Л., 1968).

¹ Басов М. Я. Избранные психологические произведения.— М., 1975.

Акт номери	I Кузатувчи	II Кузатувчи
1	Раҳбар опа болаларни овқатга чақирди.	Нина: «Лена, келиб жойингга утир», — деб чақирди.
15	Лена секин-аста ўрнидан турди. Кружкани индамасдан қўлига олди. Ундаги чойни қошиқ билан аралаштирди.	Лена дарров кела қолмайди. У навбатчи билан қисқа вақт ниманидир гаплашади, шовқин-сурон туфайли унинг гапи эшитилмайди, Витяга қараб алланималар дейди.
21.	Ўрнидан турди, стол атрофидаги болаларга бир қараб қўйди, боғча опага яқинлашиб: «Нон» — деди.	Ўрнидан туриб, шу жойда қимирламай қолди; 93 столга ва қўшни столларга бир-бир қараб чиқди. Тарбиячига яқинлашиб ундан нон сўради.
22.	Яна бир неча болаларнинг нон сўраган овозлари эшитилди ва раҳбар опа қай тарзда илтимос қилиш кераклигига болалар эътиборини қаратди-да: «Нима дейиш керак эди?» — деб сўрайди. «Опажон, менга нон беринг», — дейди Лена.	Тарбиячи Ленанинг ёнига яқинлашиб келган вақтда у тарбиячига қараб: «Опажон менга нон беринг», — деган илтимос билан мурожаат қилади.
24.	Бор овози билан «Раҳмат» — дейди.	Лена тарбиячи ёнига келиб секингина «Раҳмат» — деб қўяди.

Саволлар

1. Кузатиш натижалари ёзилган ёзувларни таққослаб, уларнинг фарқини ва ундаги бир-бирига зид бўлган фикрларни топинг.

2. Турли кузатувчиларнинг бир хил хатти-ҳаракатлар тўғрисидаги ёзувида мавжуд фарқлар сабабини ва улардаги қарама-қарши фикрларни изоҳлаб беринг.

3. Кузатилаётган фактлардаги учрайдиган хатоларни қандай усуллар билан йўқотиш мумкин?

4-топшириқ¹

Қуйидаги икки кузатувчининг Тоня деган (бир ёш-у етти ойлик) қизчанинг хулқ-атворини кузатиш вақтида ёзиб борган ёзувларини бир-бирига таққосланг.

I кузатувчи: «Орқага қайтиб югуриб келаётган қизча бочка ёнига келганда акасининг ёзиб ташланган дафттарини топиб олди, тез ва кучли ҳаракатлар қилиб ярмигача ёзилган уч варақни йиртиб олди ҳамда варақ ушлаган қўлини олдинга узатган ҳолда кўтариб:

¹Басов М. Я. Избранные психологические произведения. — М., 1975, 89-бет.

«Вв-ва-ва» деб ва яна алланималарни (гуё нималарнидир овоз чиқариб ўқиётган кишидек) такрорлади. Унинг юз ифодалари бир нуқтага қаратилган — юз ифодалари жиддий кўринишда эди. Каравотча ёнига келиб тўхтади, аллақандай куйларни айтиб каравотчани бир томондан иккинчи томонга бир маромда тебрата бошлайди».

II кузатувчи: «Бочка ичидаги ўйинчоқлар орасидан дафтарчани чиқариб олади, гуё ундаги ёзувларни ўқиётган киши қиёфасига киради».

Саволлар

1. Кузатувчилар ўзлари кузатган фактларни баён этганда қайси ёзув турларидан фойдаландилар?

2. Баён этилган ҳодисаларнинг қайси турдаги ёзувлари қўлланилган вақтда кўпроқ объективликка ҳамда ахборот тўплашга эришилади?

Асеев В. Г. О диалектике детерминации психического развития. // Принцип развития в психологии.— М.: Наука, 1978, 21—38-бетлар.

Возрастная и педагогическая психология / под ред. А. В. Петровского.— М.: Просвещение, 1979, 5—19-бетлар.

Даниличева Н. А. Методы психологического исследования школьников в практике учителей 20—30-х годов // Вопросы психологии.—1976, 5- сони, 143—147- бетлар.

Костюк Г. С. Принцип развития в психологии // методические и теоретические проблемы психологии / Под ред. Е. В. Шороховой.— М.: Наука, 1969, 118—148-бетлар.

Логинов И. И. Имитационное моделирование в психолого-педагогических исследованиях // Вопросы психологии.—1980, 6- сони, 60—73- бетлар).

Иккинчи машғулот (амалий)

Кузатиш методи

Мазкур машғулотга тайёргарлик кўриш давомида студентларнинг диққат-эътиборини кузатиш методининг умумий характеристикасига ҳамда ёш психологияси ва педагогик психологияда унга қўйиладиган талабларга бағишланган адабиётларни мустақил равишда ўрганиш зарурлигига; болаларни ўрганиш учун психологияга оид адабиётлар орасидан мисоллар танлаш йўли билан кузатиш методидан фойдаланиш кераклигига; 30—45 минут мобайнида болалар (ёки тенгдошлар) ни кузатиб, уларни кузатиш методи талабларига мувофиқ равишда ташкил этиш зарурлигига қаратилади.

Мустақил равишда ўрганилган адабиётларни ҳамда бажарилган топшириқларни муҳокама қилиш машғулот пайтида қуйидаги план асосида ўтказилади.

1. Кузатиш методининг характеристикаси ҳамда ёш психологияси ва педагогик психологияда ундан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари.

2. Кузатишнинг предмети, мақсади ва схемаси.

3. Кузатиладиган фактларни рўйхатга олиб бориш усуллари.

4. Кузатиш материалларини таҳлил этиш ва интерпретация қилиш.

5. «Эксперимент методи» деган машғулотга мустақил тайёргарлик кўриш учун топшириқ бериш.

Басов М. Я. Избранные педагогические произведения.— М., Педагогика, 1975, 27—183- бетлар.

Возрастные особенности воли школьников / Пед. ред. В. И. Селиванова.— Рязань, 1971, 50—54, 76—85- бетлар.

Высотский А. И. Волевая активность школьников и методы её изучения.— Челябинск, 1979.

Менчинская Н. А. Развитие психики ребенка (Дневник матери).— М.: АПН РСФСР, 1955.

Опыт системного исследования психики ребенка / Под ред. Н. И. Непомнящей.— М.: Педагогика, 1975, 126—132, 152—160-бетлар.

Петроченко Г. Г. Развитие детей 6—7 лет и подготовка их к школе.— Минск: Высшая школа, 1975, 100—101, 124, 139—140-бетлар.

Формирование познавательных интересов школьников / Под ред. Г. И. Шчукиной.— Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. М. Герцена, 1968, 85—127- бетлар.

Якобсон С. Г., Прокина Н. Ф. Организованность и условия её формирования у младших школьников.— М.: Просвещение, 1976, 104—105, 161—162- бетлар.

Учинчи машғулот (амалий)

Эксперимент методи

Мазкур машғулотга тайёргарлик кўришда қуйидаги масалаларга алоҳида эътибор бериш лозим:

1. Эксперимент методининг умумий характеристикаси ва ёш психологияси ҳамда педагогик психологияда психологик экспериментга нисбатан қўйиладиган талаблар.

2. Психологик экспериментнинг структураси (экспериментатор, синалувчи кишилар, гипотеза, план, йўл-йўриқ, тажрибанинг бир-бирига боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган, ўзгарувчан, назорат қилинадиган ва назорат қилинмайдиган шарт-шароитлари).

3. Экспериментал тадқиқотнинг асосий босқичлари (гипотезани илгари суриш, методикани танлаш, экспериментни планлаштириш, экспериментни ўтказиш, олинган маълумотларни ишлаб чиқиш, анализ қилиш ва интерпретация).

4. Ёш психологияси ва педагогик психологияда ўтказиладиган экспериментнинг асосий турлари (лабораторияда, табиий, психологик-педагогик усулда ўтказиладиган экспериментлар) ҳамда уларнинг қиёсий характеристикаси.

Ўрганилган адабиётлар ва бажарилган топшириқларни анализ қилиш асосида машғулот пайтида қуйидаги масалаларнинг муҳокамасини ўтказиш.

1. Эксперимент тадқиқот ўтказиш гипотезасига қўйиладиган талаблар.

2. Экспериментал тадқиқот ўтказишнинг адекват методикаларини танлаш.

3. Экспериментни планлаштириш.

4. Ёш психологияси ва педагогик психологияда экспериментнинг ҳар хил турлари тузилишини анализ қилиш ва уларга баҳо бериш.

5. «Анкета ва тест методлари» деган машғулотни ўтказишга мустақил тайёргарлик кўриш учун топшириқ.

1-топшириқ

Мактабгача ёшдаги (4 ёшдан 7 ёшгача бўлган) болаларга эксперимент вақтида ўрганиш учун 15 та сўз ўқиб берилди ва болалардан ўша сўзларни қайта талаффуз қилиб бериш сўралди.

Сўнгра ўша болаларга (айрим предметлар тасвири ишланган) расмлар набори тақдим этилди, айтилган ҳар битта сўзни (бу сафар энди бошқа сўзларни) эслатиб қолиш ҳамда мазкур сўзни эса яхшироқ сақлаб қолишга ёрдам берадиган тегишли расмни кўрсатиш таклиф қилинди. Кейин эса расмлар олиб қўйилиб, болаларга энди бояги сўзларни расмни кўрмай туриб такрорлашни таклиф қилинди.

Тўрт яшар' ва етти яшар болалар учун инструкция тузиб чиқинг.

2-топшириқ

Вербаль вариантда «Ортиқчасини олиб ташлаш» методикаси асосида тафаккурни тадқиқ этишда фойдаланиш мумкин бўлган синалувчиларнинг минимал ёшини кўрсатинг:

— қартайган, кексайган, қувватдан кетган, кичкина, мункиллаган.

— жасур, айёр, қўрқмас, баджаҳл, кескин.

3-топшириқ

Тадқиқотчи олдида лабораторияда эксперимент ўтказиш йўли билан II, IV ва VI синф ўқувчиларининг сўзлари ҳамда кўргазмали материалларни классификация қилишдаги ўзига хос психологик хусусиятларини ўрганиш вазифаси турар эди. Эксперимент бир хил схема бўйича ҳар бир ўқувчи билан индивидуал тадқиқот

олиб бориш тарзида ўтказилди. Болага тасодифий тарзда сочилиб ётган 6×6 размердаги матрицалар шаклидаги айрим предметлар (соатлар, чизгич, термометр, велосипед, қайиқ, трамвай ва ҳоказолар) тасвири туширилган 36 та расм тақдим этилди. Синалаётган боладан ўша боланинг нуқтаи назари бўйича нимаси биландир бир-бирига ўхшаш расмларни танлаб олиш сўралади (бунда у бола нечта расми олишини хоҳласа, шунча олиши мумкин). Бола расмларни группалаштириб бўлгач, ундан танлаб олинган расмлар нимаси билан бир-бирига ўхшаш эканлигини изоҳлаб беришни сўрайдилар. Сўнгра навбатдаги болалардан қолган расмларни танлаб группалаш таклиф қилинади. Группалаш ишлари материални тўла классификация қилиб чиқилгунича давом эттирилади.

Тажрибанинг биринчи қисми тамом бўлгач (орада 30 минутлик танаффус қилиб олингач), болага карточкаларга 36 сўз ёзиб чиқилган набор тақдим этилади. Шунингдек боланинг олдига 6×6 катталиқдаги матрицалар шаклида тасодифий тартибда жойлаштирилган, юқорида баён этилган топшириққа ўхшаган ишларни бажариш вазифаси қўйилади.

Саволлар

1. Эксперимент баённи анализ қилиб чиқинг ва эксперимент натижасига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган қуйидаги: а) боғлиқ бўлмаган ўзгарувчан, б) тахмин қилинадиган боғлиқ бўлган ўзгарувчан, в) назорат қилинмайдиган шарт-шароитларни ажратиб кўрсатинг.

2. Юқорида баён этилган эксперимент схемасидаги мунтазам хатоларга олиб келиши мумкин бўлган асосий камчилик нимадан иборат?

3. Экспериментни ташкил этишнинг мунтазам хатолардан ҳоли бўлган бошқа яна эҳтимол тutilган вариантини таклиф қилинг.

Аснин В. И. Об условиях надёжности психолого-педагогического эксперимента // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. И. И. Ильева, В. Л. Ляудис.— М.: Изд-во МГУ, 1980, 220—228- бетлар.

Возрастная и педагогическая психология / под ред. А. В. Петровского.— М.: Просвещение, 1979, 19- бет.

Грабарь М. И., Краснянская К. А. Применение математической статистики в педагогических исследованиях: Непараметрические методы.— М.: Педагогика, 1977, 26—29- бетлар.

Лазурский А. Ф. О естественном эксперименте// Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под Ред. И. И. Ильева, В. Л. Ляудис.— М.: Изд-во, МГУ, 1980, 6—8- бетлар.

Мельников В. М., Ямпольский Л. Г. Введение в экспериментальную психологию личности.— М.: Просвещение, 1985, 7—102-бетлар.

Общая психология /под ред. В. В. Богословского, А. Г. Ковалёва, А. А. Степанова.— М.: Просвещение, 1981, 36—38- бетлар.

Рамуль К. А. Введение в методы экспериментальной психологии.— Тарту, 1966, 3—41, 295—308- бетлар.

Теория и практика педагогического эксперимента /Под ред. А. И. Пискунова, Г. В. Воробьёва.— М.: Педагогика, 1979, 27—87- бетлар.

Экспериментальная психология /Под ред. П. Фресса, Ж. Пиаже.— М., Прогресс, 1966.— Вып. I и II.— 99—155- бетлар.

Тўртинчи машғулот (амалий)

Анкета тарқатиш ва тест-топшириқ бериш методлари

Машғулотга тайёргарлик кўриш

Тавсия этилган адабиётлар билан танишиш жараёнида қуйидагиларга эътибор бериш керак: а) анкета ва тест-топшириқлар тузишга қўйиладиган асосий талаблар; б) анкета тарқатиш ва тест-топшириқ беришнинг асосий қоида ва принциплари; в) анкета ва тест-топшириқларни классификация қилиш принциплари, г) ёш психологияси ва педагогик психологияда анкеталар ва тест-топшириқлардан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари.

Машғулот ўтказиш

1. Ёш психологияси ва педагогик психологияда қўлланиладиган анкеталарнинг анализи.

2. Ёш психологияси ва педагогик психологияда қўлланиладиган тест-топшириқларнинг анализи.

3. «Сухбат методи» деган машғулотга мустақил тайёргарлик кўриш учун топшириқ бериш.

Анастаси А. Психологическое тестирование.— М.: Педагогика, 1982.— Кн. I.— 31—50- бетлар.

Диагностика умственного развития дошкольников / Под ред. Л. А. Венгера и В. В. Холмовский.— М.: Педагогика, 1978, 7—54- бетлар.

Методы педагогических исследований /Под ред. А. И. Пискунова, Г. В. Воробьёва.— М.: Педагогика, 1981, 139—158, 159—214-бетлар.

Психологическая диагностика: Проблемы и исследования / Под ред. К. М. Гуревича.— М.: Педагогика, 1981, 5—48, 74—78, 197—216- бетлар.

Ядов В. А. Социологическое исследование: Методология, программа, методы.— М.: Наука, 1972.

1-топшириқ

Қуйида келтирилаётган анкетани анализ қилиб чиқинг ҳамда у нималарни баҳолаш имконини бериши мумкинлигини, анкета саволлари кимларга мўлжалланганлигини аниқланг. Анкетадаги саволлардан ҳар бирига жавобларнинг учтадан вариантини тайёрлаб келишни таклиф қилинг (бошқача қилиб айтганда мазкур анкетани стандартлаштирилган анкетага айлантиринг); анкеталаштириш натижаларини сифат ва миқдор жиҳатдан ишлаб чиқиш усулларини таклиф қилинг.

АНКЕТА

1. Ўқувчи узоқ муддат ақлий меҳнат билан шуғулланадиган ҳоллар тез-тез бўлиб турадими?
2. Ўқувчига «топшириқ» юзасидан саволлар берилганда бола кўпроқ қандай жавоблар беришни маъқул кўради?
3. Ўқувчи қўшимча адабиётларни кўплаб ўқийдими?
4. Ўқувчи ақлий меҳнат билан боғлиқ ва ўзи учун қизиқарли ҳисобланган машғулотга қай даражада ҳис-ҳаяжон билан муносабатда бўлади?
5. Ўқувчи тез-тез савол бериб турадими?¹

2-топшириқ

Саволларнинг ишончлилигини ошириш учун асосий саволлар рўйхатига яна бир қанча саволлар қўшиб қўйилади. Бу қўшимча саволлар одамларнинг асосий саволларга бераётган жавоблари қай даражада самимий эканлигини баҳолаш имконини беради. Қуйида мана шу «ёлғонлар шкаласи»га кирувчи саволларнинг бир қисми келтирилади. Болаларбоп қилиб тузилган ушбу саволлардан мақсад темпераментнинг икки хусусиятини: экстраверция — интроверция билан эмоционал ностабилликни аниқлаб олишдир (экстраверция — бу шахснинг теварак-атрофдаги одамларга, ташқи ҳодисаларга йўналиши. Бу — қизиқишларнинг субъектдан ташқаридаги объектга кўчиши демакдир. Интроверция — бу шахснинг ўз фикрлари, сезгилари, кечинмалари ва ҳис-туйғуларига таяниши).

1. Сенинг жуда жаҳлинг чиқиб, тажанглигинг тутиб турадиган найт бўладими?
2. Ҳар доим буюрилган ишларнинг ҳаммасини дарҳол сенга айтилганидек бажарасанми?
3. Сен қачон бўлса ҳам мактабда хулқ-атвор қоидаларини бузганмисан?
4. Сен қачон бўлса ҳам бирор марта ёлғон гапирганмисан?
5. Сен катталар буюрган ишни ҳар доим ҳам бажарасанми?

¹ Жавобларни қуйидаги китобдан қаранг: Юркевич В. С. Светлая радость познания.— М., 1977, 27-бет.

6. Уйда хўжалик ишларида сендан ёрдам беришни сўраганларида қандайдир бир сабаб билан уни бажара олмай қолган вақтларинг бўлганми?

7. Гоҳо-гоҳо мақтанчоқлик қилиб қўйишни ёқтирасанми?

8. Агар синфда ўқитувчи бўлмаса, баъзан шовқин соласанми?

Мана шу келтирилган саволларни анализ қилиб чиқинг ҳамда уларни нима сабабдан «ёлғончилик шкаласи»га таълаб олинганига асос бўлган сабабларни изоҳлаб беринг. Ўзингиз ҳам «ёлғончилик шкаласи» учун бешта савол таклиф қилинг.

Бешинчи машғулот (амалий)

Сўхбат методи

Машғулотга тайёргарлик кўриш

Адабиётларни ўрганиш ва бундан буёнги сўхбат планини тузишда қуйидаги моментларга эътибор бериш керак:

1. Сўхбат методининг афзаллик ва камчиликлари.

2. Сўхбатнинг мазмуни (сўхбат планининг мавжудлиги, сўхбат планининг тадқиқот мақсадларига мувофиқ келиши).

3. Сўхбатни ташкил этиш (синалувчи кишилар берган жавобларни ёзиб бориш усуллари, бир хилдаги тадқиқотларда ҳар хил синалувчи кишилар билан ўтказиладиган сўхбатнинг мазмуни ва плани).

4. Синалувчи кишилар берган жавобларни анализ қилиш.

Сўхбат методидан фойдаланиб ўтказилган тадбирлардан мисоллар келтириш.

Вопросы психологии личности школьника /Под. ред. Л. И. Божович, Л. В. Благоняжеиной.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961, 170—187- бетлар.

Генетические проблемы социальной психологии /Под. ред. Я. Л. Коломинского, М. И. Лисиной.— Минск: Изд-во БГУ, 1985, 139—147- бетлар.

Обухова Л. Ф. Этапы развития детского мышления.— М., Изд-во МГУ, 1972, 41—70- бетлар.

Славина Л. С. Дети с аффективным поведением.— М.: Просвещение, 1966, 55—61, 72—74, 98—113- бетлар.

Машғулотнинг ўтказилиши

1. Ёш психологияси ва педагогик психологияда сўхбатнинг харақтеристикаси.

2. Тадқиқот программасидаги сўхбатнинг мақсади.

3. Тадқиқот методи сифатида сўхбатларнинг анализи.

4. «Фаолият маҳсулини ўрганиш методи» деган машғулотга мустақил тайёргарлик кўришга топшириқ бериш.

1-топшириқ

Тадқиқотчи суҳбат¹ жараёнида ўқувчилардан олинган жавобларни таҳлил қилиб чиққач, қуйидагича умумлашмалар ҳосил қилади:

— кичик ёшдаги мактаб ўқувчилари Никольенканинг барча асосий хатти-ҳаракатларини ажратиб кўрсатадилар;

— ҳар бир хатти-ҳаракатга салбий баҳо берадилар, чунки Никольенка қила олмайдиган ишларни бажарган эди;

— бундай хатти-ҳаракатни нима сабабдан қилинганлигини ажратиб кўрсатмайдилар;

— хатти-ҳаракат фактининг ўзини ҳамда унинг ахлоқ-одоб нормасига қай даражада мувофиқ келишини ажратиб кўрсатадилар;

— қаҳрамоннинг ўзи бундай салбий ҳаракатлардан изтироб чекишини ҳисобга олмайдилар.

Саволлар

1. Тадқиқотчи ўтказадиган суҳбатнинг мазмуни, мақсади ва умумлашмаларини қиёслаб кўринг.

2. Олинган умумлашмаларни кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларига хос бўлган хатти-ҳаракатларни баҳолашнинг ўзига хос хусусиятларини лозим даражада характерлаб бера оладиган омил сифатида қай даражада қараб чиқиш мумкин?

3. Суҳбат методи ёрдамида мазкур тадқиқот давомида олинган натижаларнинг ишончли бўлишини қандай шароитларда амалга ошириш мумкин?

2-топшириқ

Тадқиқотнинг мақсади: ўқувчиларнинг аффектив, яъни салбий изтироблари ҳамда шунга яраша, ҳулқ-атворнинг тегишли формалари вужудга келиш сабабларини аниқлаш. Бунда ўзига-ўзи баҳо бериш методининг хусусиятлари белгилаб берилган эксперимент методи билан бир қаторда суҳбат ўтказиш методидан ҳам фойдаланилди.

Суҳбатнинг мақсади: бола синфда ким бўлишни исташини (бунда синфда болага бериладиган жамоат топшириғи назарда тутилади) ва нима учун у бунга интилишини аниқлаш.

---

¹ Дубровина И. В. Психологический анализ оценки поступков подростками // Вопросы психологии личности школьника / Под ред. Л. И. Божович, Л. В. Благоняжевой.—М., 1961.

* Бу топшириқ қуйидаги китобдан олинган материаллар асосида тайёрланди: Славин Л. С. Дети с аффективным поведением.— М., 1966.

1-ПРОТОКОЛ

— Экспериментатор	Шурик А., 3-синф
— Хуш, болалар сени сайлашармикин?	— Билмадим.
— Сен ўзинг нима деб ўйлайсан?	— Билмайман, сайлаши ҳам, сайлашмаслиги ҳам мумкин.
— Ўзинг сайлашларини хоҳлармидинг?	— Умуман майли эди, аммо унчалик хоҳламаётибман.
— Сайлашмаса, хафа бўлармидинг?	— Йўқ, менга нима, менга шундай юрганам яхши.
— Очиғини айт, бошқаларни сайлашса-ю, сени сайлашмаса бирибир алам қилса керак-а?	— Нимага алам қилиши керак, ахир мен сайлашларини унчалик хоҳлаётганим йўқ-ку.

2-ПРОТОКОЛ

Экспериментатор	Галя Т., 3-синф
— Болалар сени сайлашадими?	— Билмайман.
— Қим бўлишни хоҳлардинг?	— Мен юлдузча командири ёки ётоқхонамиз бошлиғи бўлишни истайман.
— Нима учун?	— Қоманда беришни яхши кўраман.
— Қоманда бера оласанми?	— Албатта, бера оламан.
— Хуш нималарни қила оласан?	— Болаларни сафга турғиза оламан, ҳамма болаларнинг айтилган ишларни қилиши — пол ювиши, нарсаларни йиғиштириб қўйиши кераклигини айта оламан.
— Гапингга киришмаса-чи?	— Киришади, бошлиқнинг гапини икки қилмасликлари керак, мен уларга буюраман.

3-ПРОТОКОЛ

Экспериментатор	Женя В., 3-синф
— Сени сайлашларини хоҳлармидинг?	— Умуман, истар эдим, лекин мен ёмон ўқийман, мени сайлашмайди.
— Ҳеч ким қилиб сайлашмаса, сен хафа бўлмайсанми?	— Нега хафа бўлишим керак. Ўзи ўйнагани вақтим етмаяпти-ку. Мен звено бош-

— Хуш, сени ким қилиб сайлашларини хоҳлардинг?

— Мабодо сени сайлаб қўйинсачи?

— Ишлай олармидинг?

лиғи бўлишни унчалик хоҳламайман.

— Ҳеч қандай ишга сайлашларини хоҳламайман. Менга интернатда шундоқ ҳам яхши, маза қилиб яшайман.

— Мен буни унчалик истамасдим. Борди-ю, сайлашса, ишлаган бўлардим.

— Звено бошлиғи бўлиб ишлай олардим, бу қийин эмас.

Саволлар

1. Суҳбат протоколида олдиндан программалаштириб қўйилган ва суҳбат давомида пайдо бўлган саволларни ажратиб кўрсатинг.

2. Тадқиқот ва суҳбатнинг мақсадини, суҳбат программасини таққослаб кўринг.

3. Программа ва суҳбат ўтказишнинг бориши ушбу метод қўядиган талабларга жавоб берадими?

4. Суҳбатнинг мақсадига мувофиқ олинган натижаларни умумлаштириб чиқинг.

Олтинчи машгулот (амалий)

«Фаолият маҳсули» ни ўрганиш методи

Машгулотга тайёргарлик кўриш (мустақил ишлаш учун топшириқ)

1. Уқув предметлари ёки мактабдан ташқари топшириқларнинг истаган бири бўйича (ёзма ишлар, расмлар, ўйинчоқлар, синф газеталари, кузатиш кундаликлари, китобхон кундалиғи ва бошқа шунга ўхшашлар) «уқувчилар фаолиятининг маҳсули»ни танлаш.

2. Уқувчини ўрганиш мақсадига боғлиқ ҳолда «фаолият маҳсули» ни анализ қилиш планини тузиб чиқиш.

3. Уқувчи «фаолиятининг маҳсули»ни анализ қилиниши натижасида ўша уқувчи тўғрисида олинган маълумотларни ёзма равишда баён этиб бериш.

4. «Фаолият маҳсули»ни анализ қилиш асосида олинган маълумотлар тўғрилигини тасдиқлаш учун янги методлар танлаш.

«Машгулотнинг ўтказилиши

1. «Фаолият маҳсули»ни ўрганиш методига характеристика бериш.

2. Қараб чиқиш объектлари ва уларнинг классификацияси.
3. Тадқиқот вазибаларини ҳал қилиш мақсадида ўқувчиларнинг «фаолият маҳсули»ни анализ қилиш.

1-топшириқ*

Ўқувчиларнинг математика фанига бўлган қобилиятлари структурасини ўрганиш вақтида шартли мураккаблаштирилган масалалар таклиф этилган эди. Масаланинг шартли бир марта ўқиб берилди. Шундан кейин ўқувчилар уни такрорлашлари керак эди. Ўқувчиларнинг жавоблари улар ақлий фаолиятининг баъзи бир ўзига хос хусусиятларини ўрганиш учун материал сифатида хизмат қилди.

Масала. «Бир саёҳатчи мамлакатимизни 60000 км масофадан иборат Давлат чегараси бўйлаб айланиб чиқишни хаёл қилади. Агар у 1981 йилнинг биринчи январь куни Дежнев бурунидан йўлга чиқиб, кунига ўн соатдан йўл босиб, соатига 4 км дан юрган ва сутканинг қолган вақтида дам олган бўлса, ҳозирги вақтгача у чегарани айланиб чиққан бўлармиди? Агар айланиб чиқиб улгурмаган бўлса, у босиб ўтиши керак бўлган яна неча км масофа қолган бўлади?».

Ўқувчи Л. В. нинг жавоби (4- синф). «Саёҳатчи бутун мамлакатни айланиб чиқишга қарор қилади. У 60 000 км. йўл босади... Ҳар куни 4 соатдан йўл босиб, 10 соатдан дам олади. У 1981 йил 1 январда йўлга чиқади. ... Вой, эсимдан чиқиб қолди, масалада яна нима сўралгани, ўзи? (ўқувчи рақамли маълумотларнинг деярли ҳаммасини эсда сақлаб қолган-у, аммо уларни бир системага сола олмаган).

Ўқувчи Г. К. нинг жавоби (3- синф). «Саёҳатчи бизнинг мамлакатимиз чегарасини бўйлаб юриб, айланиб чиқмоқчи бўлган. Чегаранинг узунлиги 60 000 км. У ҳар куни бир хил вақт — бир хил миқдорда йўл босади. У... йўлга чиқди... Қачон йўлга чиққанини унутдим. Ҳозир у ўз йўлини тугатгани ёки яна бир қанча муддат йўл юриши керакми? (Масаланинг структураси ва ундаги муносабатлар тўғри қамраб олинган, бироқ барча конкрет маълумотлар эслаб қолинмаган).

Саволлар

Мазкур вазиятда тадқиқотчи учун нималар қараб чиқиш ва анализ қилиш объекти ҳисобланади?

2. Тадқиқотчи ўқувчиларнинг ақлий фаолиятидаги қандай ўзига хос хусусиятлар тўғрисида ахборот олиши мумкин?

3. «Фаолият маҳсули»ни ўрганиш методидан фойдаланган ҳолда тадқиқ этилаётган ўқувчининг ақлий қобилияти тўғрисида-

* Қаранг: Дубровина И. В. Изучение математических способностей детей младшего школьного возраста // Вопросы психологии способностей / Под ред. В. А. Крутецкого.— М., Педагогика, 1973, 18- бет.

ги маълумотларнинг объектив эканлигини қандай қилиб таъминлаш мумкин?

4. Келтирилган ёзувлар «Фаолият маҳсули»ни ўрганиш методининг қандай талабларига жавоб бера олмайди?»

2-топшириқ*

Тадқиқотнинг мақсади: мактабгача тарбия ёшидаги болаларда расм чизишга бўлган сенсор қобилиятни ва қўлни расм чизишга мойил ҳаракатларга мувофиқлаштириш одатини мана шу қобилиятнинг бир компоненти сифатида шакллантириб бориш. Мана шу шакллантириш эксперименти билан бир қаторда «фаолият маҳсули»ни ўрганиш методидан ҳам фойдаланилди: яъни шакллантириш экспериментининг босқичларига мувофиқ келадиган тарзда контрол расмлар чизиш кўзда тутилди. Мана шу расмларга қараб болада расм чизишга мойил ҳаракатлар қилишга бўлган қобилиятнинг ривожланиб бориш эффекти ўрганилди.

Студентга тайёр расм кўрсатилиб, уни шарҳлаб бериш вазифаси топширилади.

«Боб, похол ва қўллар» эртаги бўйича Дима С. (5 яшар) чизган расмга ёзилган шарҳ.

Дима С. расм чизиш учун берилган темани хурсанд бўлиб қабул қилади, персонажлар ҳаракатини кўз олдига келтириб, расм чиза бошлайди. Тасвирларни тушуниб, онгли равишда яратди. Қим, нима, қаерда жойлашганлигини изоҳлаб бера олади. Персонаж нима қилаётганлигини айтиб беради. Масалан, «Кўмир юмалаб кетаяпти, у ўзини тўхтата олмай: «Вой»— деб қичқириб юборди,— дейди. Тасвирни қоғоз бетига яхшилаб туширади. Композицион жиҳатдан бутун саҳифа яхши тулдирилган, мувозанат сақланган, бўш жойлар йўқ. Расм чизиш жараёни ўн беш минут вақтни эгаллайди».

Саволлар

1. Юқорида баён этилган тадқиқот вазияти «Фаолият маҳсули»ни ўрганиш методининг қандай талабларига жавоб бера олади?

2. Ўрганилиши керак бўлган «фаолият маҳсули»ни яратиш жараёнига бериладиган шарҳнинг функцияси нималардан иборат?

3. Ёзилган шарҳнинг тадқиқот мақсадига қай даражада мувофиқ келишини баҳолаб, шарҳда қандай ахборот етишмаяпти?

---

* Бу топшириқ қуйидаги китобнинг материаллари бўйича тузиб чиқилди: Генезис сенсорных способностей / под ред. Л. А. Венгера.— М., 1976, 202-бет.

3-топшириқ*

«Фаолият маҳсули»ни ўрганиш методи ташкилотчилик қобилиятини ташкил этиш чоғида фойдаланилган эди. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларда ташкилотчилик қобилияти қанчалик эрта уйғонишининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш мақсадида кичкинтойларга эртакини инсценировкасини ташкил этиш ва ўтказиш таклиф қилинади.

Тадқиқотчи томонидан болаларнинг ташкилотчилик фаолиятлари ёзиб борилган протокол билан танишиб чиқинг:

«Гарик Р. (3 ёш-у, икки ойлик)— серғайрат, ҳаракатчан бола, нутқи яхши ривожланган, катталар ва болалар билан тезда мулоқотга киришиб кетади, анчагина эртакларни билади ва уларни яхши сўзлаб бера олади. Бунда у эртақ қаҳрамонларига хос имо-ишораларни қилиб, уларнинг овозини, ҳаракатлари ва ўзига хос томонларини ўхшатиб намойиш қилади. Унга болалар билан бирор эртақни инсценировка қилиб кўрсатиш таклиф қилинганда, темани унинг ўзи танлайди ва: «биз бўри, эчки ва унинг болаларини ўйнаб берамиз»,— дейди. Ўзи стуллар олиб келади, уларни ўз билганича жойлаштиради ва ҳар битта стулга бир болани ўтқазади. Барча болаларни ўтқазиб бўлгач Гарик ўз ўрнини эгаллайди. У болалар рўпарасига ўтириб олади-да, имо-ишоралар билан эртақни яхшилаб сўзлай кетади. Болалар диққатларини бир жойга тўплаб, эртақни қунт билан тинглайдилар. Шу вақт тарбиячи энди барча болалар ҳам ўйинда иштирок этишсин, дейди. Шунда Гарик нима қилишини билмай хайрон бўлиб қолди. Ва бирдан у болаларни давра қуриб туришга чорлайди. Оғзаки нутқи ҳали унчалик ривожланмаган болаларни қўлларидан тортиб даврага келтира бошлайди. У бир оз бушашган ҳолда ўртоқларига роль ижро этишни таклиф қила бошлайди, аммо группа ўйинини ташкил қилиб бўлмади.

Шунда Витя Б. (2 ёш-у 8 ойлик) ташаббусни ўз қўлига олади ва ўзи бўри ролини бажаради. Гарикка эчки ролини топширади, бошқа болаларни эса эчки болалари ролига таклиф қилади ва ишонч билан ўйинни давом эттиради, бу билан у ўз группасидаги болаларни чиндан ҳам яхши билишини амалда кўрсатади. Бу вақтда Гарик ўз ролини бажарар ёки болалар олдида хижолат чекиб ўтиради.

Саволлар

1. Тадқиқотчи учун қайси фаолият маҳсули қараб чиқиш объекти бўлиб хизмат қилади?
2. Юқорида келтирилган протокол «фаолият маҳсули»ни ўрганиш методи талабларига мувофиқ келадими?

* Бу топшириқ қўлидаги китоб материаллари асосида тузилди. Уманский Л. И. Психология организаторской деятельности школьников.— М., Просвещение, 1980, 121—122-бетлар.

3. Протоколда қараб чиқиш объектини ҳамда унга ёзилган шарҳни бир-биридан ажратинг.

4. Юқорида келтирилган протоколни кузатиш протоколи сифатида қабул қилиш мумкинми? Нима учун? Келтирилган мисолни кузатиш методига киритиш мумкинми? Нима учун?

Мустақил равишда ўқув тадқиқотлари бажариш учун топшириқлар

1-топшириқ. Паст ўзлаштириш сабабини аниқлаштириш мақсадида ўқувчини ўрганиш

Инструкция

Ўқувчининг ёмон ўзлаштиришига хилма-хил нарсалар сабаб бўлиши туфайли, бу соҳадаги тадқиқотни бир қолипга солиб бўлмайди. Бундан ташқари ушбу ишни яна шунинг учун андазага солиб бўлмайдики, бунда алоҳида олинган ҳар бир ҳолатда студент турли ёшдаги ўқувчилар билан ишлайди. Уларнинг ҳар бири бир ёки бир неча фандан ёмон ўзлаштиради; ўзлаштиришнинг паст даражада эканлигига бундан бошқа сабаблар ҳам таъсир этиши мумкин ва ҳоказо.

Шу муносабат билан ўқувчини тадқиқ этишнинг қайси йўналишда бўлиши ўша ўқувчининг дастлабки марта кузатиш вақтида ёмон ўзлаштириши сабаблари хусусида студентда қандай *гипотезалар* (пайдо бўлганлигига ҳамда шу гипотезаларга мувофиқ равишда экспериментал текшириш ўтказиш зарур бўлган қандай *конкрет вазифаларни* шакллантиришга боғлиқ бўлади.

Ўқувчиларнинг нима сабабдан паст ўзлаштиришини аниқлаш мақсадида улар фаолиятини ўрганишга бир қатор психологик тадқиқотлар (Н. А. Менчинская, З. И. Калмикова ва бошқалар) ни умумлаштириш натижасида тузиб чиқилган 1-схема «Умумий равишда ўқишдан орқада қолаётган болаларнинг детерминантлари» деган схемани асос қилиб олиш мумкин.

Детерминациянинг биринчи босқичи — бу *педагогик* босқичдир. Бу ерда кўрсатилган детерминантлар ўқувчи туғрисида дастлабки маълумотларни тўплаш ҳамда тадқиқот гипотезасини шакллантириш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Иккинчи босқич — *психологик* босқичдир. Бу ерда кўрсатилган детерминантлар ўқувчини ўрганиш жараёнида экспериментал текширишдан ўтказиб олиниши керак.

Учинчи босқич — *нейтрофизиологик* босқичдир. Бу ерда кўрсатилган детерминантларнинг баъзи бирларини (масалан, олий нерв фаолиятининг типини) текшириб чиқиш мумкин. Лекин студентнинг асосий эътибори психологик босқичдаги детерминантларга тўпланиши керак.

Власова С. А., Певзнер А. С. Учителю о детях с отклонениями в развитии.— М.: Просвещение.—1967.

Егорова Т. В. Особенности памяти и мышления младших школьников отстающих в развитии.— М.: Педагогика, 1973.

Егорова Т. В. Использование методики «Простые аналогии» при диагностике задержки психического развития // психологическая диагностика, ее проблемы и методы / Под ред. К. М. Гуревича, В. И. Лубовского.— М.: АПН СССР, 1975.

Психологические проблемы неуспеваемости школьников / Под ред. И. А. Менчинской.— М.: Педагогика, 1971.

Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии.— М.: Прогресс, 1982.

Шванцара И. Диагностика психического развития.— Прага: Авиценум, 1978.

2-топшириқ. Уқувчини юқори ўзлаштириш сабабларини аниқлаш мақсадида ўрганиш

Инструкция

Совет психология фанида шаклланиб қолган «ўзлаштирув» деган тушунча мазкур тадқиқотнинг назарий асосини ташкил этиши мумкин. «Ўзлаштириш деганда биз кишидаги интеллектуал хусусиятлар йиғиндиси (ансамбли) ни тушунамиз,— деб ёзади З. И. Калмикова ва ўқув фаолиятининг маҳсулдорлиги (бошқа зарур шарт-шароитларнинг: билимлар дастлабки минимумининг, ўқишга нисбатан ижобий муносабатда бўлишнинг ва бошқа шунга ўхшаш шароитларнинг мавжуд бўлиши ва уларнинг нисбатан бир-бирига тенг келишида) мана шунга боғлиқ бўлади»¹. У боланинг онгли билим олишини, ўқиганларини умумлаштира олишини, билимларини кундалик ҳаётга мослаштира олишини, ўз фикрида қатъий, барқарор туришини, ақлий фаолиятда мустақил бўлишини шундай хусусиятлар қаторига киритади.

Тафаккур хусусиятини ўзлаштиришнинг асосий компоненти эканлиги бошқа тадқиқотчилар томонидан ҳам бирдамлик билан тан олинади (Н. А. Менчинская, С. Ф. Жуйков ва бошқалар). «Бироқ,— деб ёзади С. Ф. Жуйков,— ўзлаштириш ёлғиз тафаккур фаолиятининг сифатлари билангина чекланиб қолмайди. Билимларни, маҳорат ва малакаларни эгаллаш — бу бошқа бир қатор психик жараён ва ҳодисаларни ҳам ўз ичига оладиган мураккаб бир фаолиятдир... Бунда тафаккур ўзлаштиришнинг фақат бир компоненти сифатида майдонга чиқади»².

Тафаккур хусусиятини ўзлаштиришнинг компоненти сифатида ўрганиш билан бирга ўқувчининг ирода сифатларини, унинг эмоционал хусусиятларини ҳам тадқиқ этиш зарур. Боланинг ўқишга муносабати ҳамда унинг таълим вазифаларига мувофиқ ўз фаолиятини ташкил қила олиш маҳорати шунга боғлиқ бўлади.

Юқори ўзлаштиришга эришиш, одатда, у ёки бу ўқув предметини эгаллаб олиш вақтида намоён бўлади. Шунинг учун сту-

¹ Проблемы диагностики умственного развития учащихся / Под ред. З. И. Калмиковой.— М., Педагогика, 1975.

² Жуйков С. Ф. К проблеме диагностики обучаемости школьников Вопросы психологии.—1971, 5- сони, 86- бет.

Детерминация босқичлари	Шахсга оид ички сфера				Шахсдан ташқари сфера		
	Ўқув фазия- тининг паст ин- тенсивлиги	Ўқув фазия- тининг паст да- ражада самара- лидиги	Кўп даре- қолдириш	Дифференциал ёндашишга амал қилмас- лик	Ўқувчи- нинг жуққа	Ота- она- лар- нинг жуққа	
Педагогик бос- қич	Ўқув фазия- тининг паст ин- тенсивлиги	Ўқув фазия- тининг паст да- ражада самара- лидиги	Кўп даре- қолдириш	Дифференциал ёндашишга амал қилмас- лик	Бо- лан- инг сөн- сор ва ну- тқ сөн- му- лаяси- нинг сөн- мо- в- чинг	Бо- ла- га ме- ри- бончи- лик ва га- мхур- лик- нинг сөн- мо- с- лиги	Но- тў- ри кон- ро- л ҳам- да бо- ла- нинг ю- ту- ви ва ка- мчи- лик- ла- рига ку- рес- тил- ган ре- ак- ция
Психологик бос- қич	Ўқув мотив- ларидаги ша- қала- ма- ган- лик ва инти- зомсизлик	Эмоционал ирода сфера- сининг бу- лиши	Кўп соҳада билимларининг етишмаслиги	Ўқув ма- л- ка- ла- ри ва кў- ник- ма- ла- рининг ша- қала- ма- ган- лиги	Би- ла- н- га бў- л- ган қо- бил- ин- инг паст да- ра- жада бў- лиши		
Нейрофизиоло- гик	Организмининг	Олий нерв	Эшитиш,	Бош ми- я			
босқич	умумий тар- дада бу- ла- ши- б же- ти- ши	фосфиятининг бу- ла- ши- ган ти- пи	кў- риш, ар- ти- ку- ляция со- ҳа- сидаги бу- зи- лишлар	пў- ст- ло- га- даги ми- кро- жа- ро- ҳат- лар			

1-схема. Ўқувдаги умумий қолжлик детерминантлари

дентлар адабиёт ва рус тили, математика, тарих ва шу сингари фанларни эгаллашда юксак даражадаги ўзлаштиришнинг намоён бўлишига тегишли равишда таъриф бериб, ўз тадқиқотлари олдига қўйилган вазифани конкретлаштириб олишлари мумкин.

Тафаккур хусусиятлари, ирода хусусиятлари ва ўқувчиларнинг эмоционал хусусиятлари ўзлаштириш даражасини белгиловчи сабаблар бўлиши мумкин. Бинобарин, тадқиқот методикасининг танланиши ўқувчиларнинг шундай психик хусусиятларини ўрганиб чиқишни таъминламоғи керак.

— умумлаштириш, қайишқоқлик, анланганлик, мустақиллик, тежамкорлик сингари хусусиятларни аниқлаш мақсадида тафаккур хусусиятини ўрганиш учун;

— эмоционал ҳолатларнинг ўзига хос хусусиятларини, яъни билиш фаолиятига эмоционал муносабатда бўлишни, эмоционал муносабат йўналишини, эмоционал муносабат намоён бўлишидаги барқарорликни ўрганиш учун;

— ирода сифатларининг ўзига хос хусусиятларини, яъни вазминликни, интизомлиликни, мақсадга қаратилганликни ўрганиш учун шу сингари методикаларни танлаш зарур.

Ўқувчилар томонидан бундай хусусиятларни ўрганиш учун методикалар танлаш вақтида ўқув фаолиятининг натижалари: масалан, ўзлаштириш, тушуниш суръати, ўрганиб олиш тезлиги, билим ва малакалар қўламининг кенглиги ва бошқалар ориентир хизматини бажариши мумкин. Ҳолбуки, ушбу ишда ўқувчи шахсининг ўзига хос хусусиятларини аниқроғи юқори даражада ўзлаштиришга эга бўлган ўқувчи хусусиятларини ўрганиш вазифа қилиб қўйилган экан, у ҳолда табиий равишда ўқув фаолиятида яхши натижа кўрсатаётган ўқувчиларни танлаб олиш керак бўлади.

Берхин Н. Б. Особенности литературного творчества старшеклассников // Вопросы психологии.— 1975, 4-сони, 99—108-бетлар.

Дубровина И. В. Изучение математических способностей детей младшего школьного возраста // Вопросы психологии способностей. / Под ред. В. А. Крутецкого.— М.: Педагогика, 1973, 59-бет.

Жуйков С. Ф. К проблеме диагностики обучаемости школьников // Вопросы психологии 1971, 5-сони, 85—99-бетлар.

Калмыкова З. И. Методика диагностики обучаемости школьников / Проблемы диагностики умственного развития учащихся.— М.: Педагогика, 1975, 39—68-бетлар.

Проблемы диагностики умственного развития учащихся / Под ред З. И. Калмыковой.— М.: Педагогика, 1975.

Сабурова Г. Г. Языковой вариант методики диагностики обучаемости (на материале английского языка). // Проблемы диагностики умственного развития учащихся.— М.: Педагогика, 1975, 94—114-бетлар.

Шапиро С. И. Психологический анализ структуры математических способностей в старшем школьном возрасте // Вопросы пси-

хологии способностей / Под ред. В. А. Крутецкого.— М.: Педагогика, 1973, 90—129- бетлар.

Юркевич В. С. Индивидуальные различия в саморегуляции и обучаемость // Вопросы психологии.—1974, 4- сони, 84—95- бетлар.

Ягункова В. П. Об индивидуальных особенностях формирования литературных способностей у подростков // Вопросы психологии.—1970, 4- сони, 95—105- бетлар.

Якименская И. С. Развитие пространственного мышления школьников.— М., Педагогика, 1980, 147—209- бетлар.

3- т о п ш и р и қ. Қасбга йўллаш ва қасбга оид консультация бериш мақсадида ўқувчини ўрганиш

Инструкция

Тадқиқотни ташкил этиш бир томондан қасб танлаётган кишининг шахси билан боғлиқ бўлган омилларни анализ қилишни, иккинчи томондан ўша қасбнинг ўзига хос психик ва бошқа характеристикалари билан боғлиқ бўлган омилларни анализ қилишни назарда тутати. Бошқача қилиб айтганда ҳам субъектив, ҳам объектив омиллар барабар таҳлил қилиб чиқиши керак. Ўқув тадқиқотини тузиб чиқиш вақтида студент 2-схемадан фойдаланиши мумкин.

Субъектив омиллар	Объектив омиллар
Қизиқишлар, майллар Ота- оналарнинг фикри Ўртоқларнинг фикри Жамиятнинг у ёки бу қасбларга эҳтиёжи Қобилиятлар Ўқитувчининг фикри Ўқувчининг қасб тўғрисидаги билимлари	Қуйидаги тип қасбларининг психологик мазмуни: одам- одам; одам- табиат; одам- тг хника; одам- белгили система; одам- бадий образ Ўқув юртининг типи, ҳунар- техника билим юрти, техникум, ВУЗ

2-схема. Қасбга доир консультация бериш чоғида ҳисобга олиниши зарур бўлган омиллар

Атутов П. Р., Климов Е. А. Проблемы психологии обеспечения подготовки молодёжи к труду и выбору профессии // Вопросы психологии.—1984, 1- сони, 13—19- бетлар.

Брагина В. Д. Представление о профессии и самооценка профессионально значимых качеств у учащихся молодёжи // Вопросы психологии.—1976, 2- сони, 146—150- бетлар.

Гуревич К. М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы.— М., Наука, 1970.

Климов Е. А. Как выбирать профессию.— М., Просвещение, 1984.

Кудрявцев Т. В. Сухарев А. В. Влияние характерологических особенностей личности на динамику профессионального самоопределения.

Вопросы психологии.—1985, 1-сон, 86—93-бетлар.

Психолого-педагогическая профконсультация учащихся: Методические рекомендации / Под ред. Е. А. Климова.—Л.: ВНИИ профтехобразования, 1975.

Чебышева В. В. Психологические проблемы профориентации школьников. Вопросы психологии.—1971, 1-сон, 14—19-бетлар.

4-топшириқ. Синф коллективининг ташкилотчиси сифатида ўқувчи шахсини ўрганиш

Мазкур тадқиқот ўқувчи билан алоқа ўрнатишга қаратилган мўлжаллаш босқичини ёритиб беришни, унинг ўқитувчилар ва жамоат ташкилотларининг вакиллари билан олиб борадиган ташкилотчилик фаолиятига бериладиган баҳоларни аниқлаш, ўқувчи тўғрисида умумий маълумот тўплашни назарда тутати. Бу босқичда тўпланган материаллар студентнинг шахсан ўзи олиб борадиган тадқиқотлари учун асос бўлиб хизмат қилиши керак. Тадқиқотни планлаштиришда ўқувчини ўрганишнинг қуйидаги икки аспектини кўзда тутиш лозим: а) синфда шахсий ишлар ва умумий ишлар юзасидан болаларнинг ўзаро муносабатлари системасида ўқувчининг ўрнини аниқлаш; б) ўқувчининг шахсий фазилатлари-ва унинг ташкилотчилик қобилиятини ўрганиш.

Студент биринчи ҳолатда социометрик методикадан фойдаланиши мумкин. Бу метод унга ўқувчининг фақат статусинигина эмас, балки мазкур ўқувчининг синфдаги қанча ўқувчи билан ўзаро мулоқотда бўлиш миқдорини ҳам, синфдошлари нима сабабдан айни мана шу ўқувчини танлаганликларини ҳам аниқлаш имконини беради.

Ўқувчининг шахсий фазилатларини ўрганиш унинг ташкилотчилик қобилиятини ўрганиш билан бирга, шахс сифатида умуман бутун синфга қандай таъсир кўрсата олишини ҳам белгилаб бериши мумкин. Шунинг учун ўқувчи шахси қайси томонга кўпроқ йўналтирилганлигини аниқлаш, унинг характеридаги коммуникатив, ирода, ишчанлик сифатларини ўрганиш, шахснинг динамик хусусиятларини ўрганиш учун зарур бўлган методикаларни танлаш мақсадга мувофиқдир.

Ташкилотчилик қобилиятини ўрганиш учун махсус методикадан фойдаланиш ўрганилаётган ўқувчида бундай қобилиятларнинг намоён бўлишига оид индивидуал хусусиятларга характеристика беришга кўмаклашади.

Коллективга раҳбарлик қилишда кўпроқ қўлланиладиган услубларга характеристика бериш ҳамда ўқувчида ташкилотчилик фаолиятининг зарур жиҳатларини шакллантириш юзасидан ишлаб чиқилган тавсияномалар ўтказилган тадқиқотнинг якунидан иборат бўлмоғи керак.

Тадқиқотни ўтказишни ташкил этишда 3-схемадан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Ташкилотчи-ўқувчи шахси туғрисида умумий маълумот тўплаш ва у билан психологик алоқа ўрнатиш

↓

Ўқувчининг ташкилотчилик ишига қай даражада тайёр эканлигини ҳамда ундаги ташкилотчилик тажрибаси қўламини аниқлаш

↓

Синф коллективида иш юзасидан ва ўзаро шахсий алоқалар ўрнатиш системасида ўқувчининг ўрнини аниқлаш

↓

Синф коллективи ташкилотчиси бўлган ўқувчи шахсининг қуйидаги жиҳатларини ўрганиш:

- а) шахе қобилияти қайси йўналишда эканлигини аниқлаш,
- б) характерологик хусусиятлар (коммуникатив, ирода, ишчанлик, эмоционал сифатлари) ни ўрганиш,
- в) шахснинг динамик хусусиятларини ўрганиш,
- г) ташкилотчилик қобилиятларини ўрганиш

↓

Коллективга раҳбарлик қилишда кўпроқ қўлланиладиган услубни аниқлаш

↓

Ўқувчининг коллектив ичида олиб борадиган ташкилотчилик фаолиятини такомиллаштириш ва ундаги тегишли қобилиятларни ривожлантириш юзасидан тавсия-насмалар ишлаб чиқиш

3-схема. Синф коллективининг ташкилотчиси сифатида ўқувчи шахсини ўрганиш

Лутошкин А. Н. Как вести за собой. М.: Просвещение, 1986.

Руководство и лидерство / Под ред. Б. Д. Парыгина.— Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1973.

Уманский Л. И., Лутошкин А. Н. Психология и педагогика работы комсорга.— М.: Молодая гвардия, 1975.

Уманский Л. И. Психология организаторской деятельности школьников.— М.: Просвещение, 1980.

5-топшириқ. Мактабгача ёшдаги болани унинг мактабда ўқишга тайёрлик даражасини аниқлаш мақсадида ўрганиш

Инструкция

Тадқиқотни ўтказишда яна 4-схемани асос қилиб олиш мумкин. Тадқиқотни ўтказиш планлаштирилаётганда қуйидаги уч группа омилларни ўрганиб чиқиш ҳисобга олинади: а) мактаб-

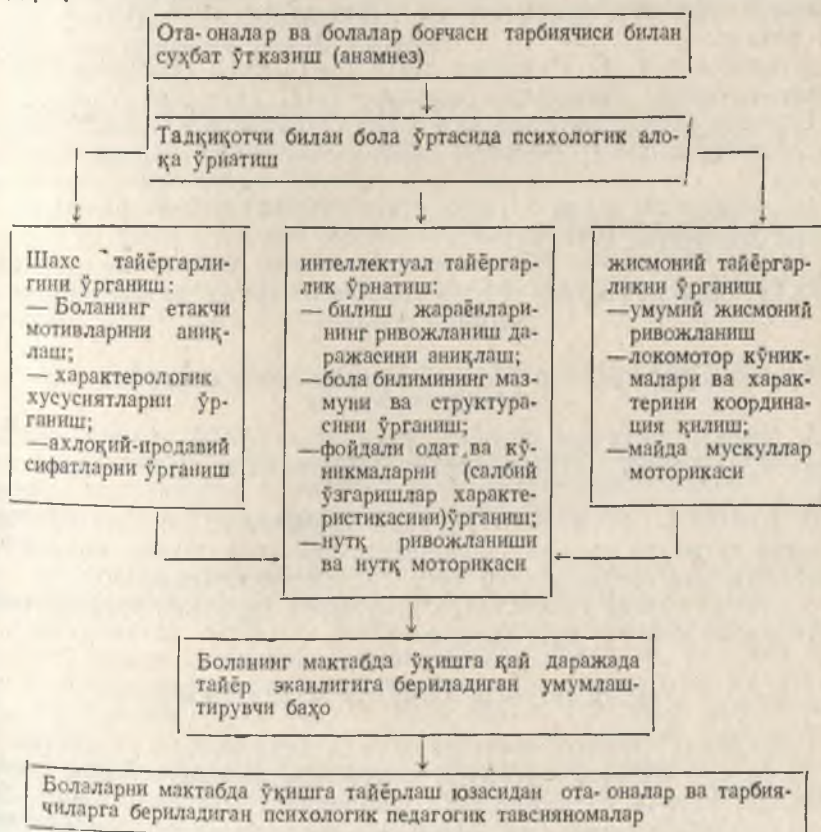

гача ёшдаги бола шахсининг хусусиятлари билан боғлиқ омилларни ўрганиш; б) боланинг билиш фаолиятига хос хусусиятлари билан боғлиқ омилларни ўрганиш; в) жисмоний ва психомотор ривожланишни ўрганиш билан боғлиқ омилларни ўрганиш.

Тадқиқот планини конкретлаштириш бола тўғрисида дастлабки ахборотларни тўплаш босқичида олинган натижаларга (оталар билан ўтказилган суҳбатга, тадқиқотчи билан бола ўртасида ўрнатилган алоқага, тарбиячи билан суҳбат ўтказишга) боғлиқ бўлади.

Тадқиқот гипотезасини ва унинг конкрет топшириқларини, вазифаларнинг шакллантирилишига қараб мактабда ўқитишга шахс тайёрлигини ўрганиш, унинг мактабда ўқиш учун интеллектуал тайёрлик даражасини ўрганиш ва шунга ўхшаш тадбирларни ўтказиш мумкин (4-схемага қаранг).

Болаларни мактабга тайёрлаш юзасидан ота-оналар ва тарбиячиларга берилган психологик-педагогик тавсияномалар мазкур тадқиқотни бажарилиш натижаси сифатида хизмат қилиши керак.

4-схема. Болани мактабда ўқишга психологик жмҳатдан тайёргарлик даражасини ўрганишнинг структуравий-функционал схемаси

Амонашвили Ш. А. Здравствуйте, дети!— М.: Просвещение, 1983, 16—46- бетлар.

Антропова М. В. и др. Мормофункциональные особенности детей 6 лет и гигиенические рекомендации по режиму их обучения // Новые исследования по возрастной физиологии.—1976, 1-сони, 5—7- бетлар.

Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте.— М., Просвещение, 1968, 207—246- бетлар.

Диагностика умственного развития дошкольников / Пор ред. Л. А. Венгера, В. В. Холмовской.— М.: Педагогика, 1978, 153—166- бетлар.

Карпов Ю. В., Талызина Н. Ф. Критерии интеллектуального развития детей // Вопросы психологии.—1985, 2- сони, 52—59- бетлар.

Мир детства. Дошкольник / Под ред. А. Г. Хрипковой.— М.: Педагогика, 1979, 379—415- бетлар.

Мухина В. С. Изобразительная деятельность детей как форма усвоения социального опыта.— М.: Педагогика, 1981, 40—58, 173—202- бетлар.

Петроченко Г. Г. Развитие детей 6—7 лет и подготовка их к школе.— Минск: Высшая школа.—1975, 117—148- бетлар.

Цветков С. А. Диагностика уровня готовности младших школьников к обучению // Вопросы психологии.—1985, 2- сони, 91—95- бетлар.

Шванцара И. и др. Диагностика психического развития.— Прага: Авиценум, 1978, 251—264- бетлар.

Ўқув тадқиқотларини (1—5- топшириқларни) бажаришнинг умумий схемаси

Ўрганиш учун ўқувчи танлаш. Ўрганишнинг мақсади

1. Мазкур ўқувчини танлаш учун асос бўлиб хизмат қилган ахборот (кузатиш натижалари) ва ўрганишдан кузатиш билган мақсад.

2. Кузатиш натижасида ўқувчи хулқ-атворида пайдо бўлиши эҳтимол тутилган салбий ўзгаришлар, ўқишдан орқада қолиш ўзлаштирмаслик ва ҳоказолар тўғрисидаги тахминлар.

3. Пайдо бўлган гипотезаларга мувофиқ ўқувчини ўрганишнинг белгиланган конкрет вазифалари.

Ўқувчи тўғрисида умумий маълумотлар

1. Онлавий муҳитга характеристика (ота-оналар, улар қилдиган асосий ишлар, ижтимоий активлиги, оиладаги ўзаро муносабатлар, ўқувчи ва унинг ўқув фаолиятига муносабат, уйга берилган вазифаларнинг бажарилишини назорат қилиб бориш, ўқитувчининг танбеҳларга билдирилган реакцияси, мактаб билан алоқа ва шунга ўхшашлар).

2. Уқувчининг саломатлиги: анатомик-физиологик текшириш маълумотлари, сурункали касалликлар ва уларнинг бола психикаси ривожланишига таъсири, психомоториканинг хусусиятлари.

3. Уқувчининг синф коллективида тутган мавқеи:

— мазкур синф коллективининг ўзига хос хусусиятлари (ривожланиш даражаси, ижтимоий активлиги, жамоатчилик фикри, анъаналари ва ҳоказолар);

— синф структураси (реал ва формал структура), ўқувчи синфда мавжуд бўлган қайси гурппага мансуб ва нима учун;

— синфдаги шахслараро муносабатлар системасида ўқувчининг ўрни.

4. Уқув фаолияти:

— ўзлаштириши ва унинг сўнгги 1—1,5 йил ичидаги динамикаси;

— турли ўқув предметларига муносабати (ўқитувчиларнинг ва ўқувчининг ўз фикри бўйича);

— ўқувчининг қизиқишлари ҳамда унинг ўқиш ва ўқишдан ташқари фаолиятда намоён бўлиши.

Тадқиқот методикалари, протокол ва натижаларнинг анализи

1. Тадқиқот методикаларининг тадқиқотнинг гипотеза ва вазифаларига мувофиқ келиши.

2. Натижаларни изоҳлаш.

3. Уқувчини ўрганиш чоғида олинган маълумотларга асосланган ўқув ёки тарбия ишларини ташкил этиш тўғрисида тавсиялар.

4. Тадқиқот пайтида олинган маълумотларни синф раҳбарининг фикрига қийслаб кўриш.

6- т о п ш и р и қ. Синф коллективининг психологик-педагогик характеристикаси

Коллективни ўрганиш вазифалари. Стажёрлик практикаси давомида студент ўзи ишлаётган синф коллективини ўрганиб ҳамда унинг психологик-педагогик характеристикасини тузиб чиқиши керак.

Маълумки, синф коллективи шаклланиб боради ва ривожланиш даврида у баъзи бир босқич ва даражалардан ўтади. Синф коллективининг вужудга келиши ва унинг ривожланиб бориши ички ва ташқи омилларга боғлиқ бўлади. Масалан, фаолият мазмуни коллектив ичида ишлаб чиқилиш ҳам, баъзан шу коллектив аъзоси бўлмаган шахс томонидан берилган топшириқ ҳам бўлиши мумкин. Ёхуд коллективни жипслаштириш дастлаб ташқаридан туриб (синф раҳбари томонидан) амалга оширилиши ва шундан кейингина коллектив ичидаги кучлар ҳаракатга келтирилиши мумкин.

Синф коллективининг вужудга келиши ҳамда ривожланиб бориши тарбиячи-ўқитувчининг бевосита иштироки ва таъсирида ўтади, айти чоқда унинг роли мураккаб ва масъулиятлидир. Баъ-

зан у коллективнинг аъзоси ҳисобланса, баъзида у маслаҳатчи ролини, учинчи бир ҳолатда эса кузатувчи вазифасини бажаради.

Студент ўзига бириктириб қўйилган синфда ўқитувчи ва синф раҳбари сифатида иш олиб бориши керак. Бунда эришган муваффақияти студентнинг ўша синф коллективини: унинг составини, ташкилий тузилишини, фаолият мазмунини, ҳаётий нормалар, қимматдорликлар, анъаналарни, коллективнинг қанчалик жипслашганлигини ва шу коллектив ҳаётининг бошқа бир қатор жиҳатларини қай даражада тўлиқ ва чуқур билиб олганига боғлиқ бўлади. Шуларнинг натижаси ўлароқ синф коллективининг ривожланиш даражасини белгилаб беради.

Синф коллективини ўрганиш юзасидан қўйидаги йўналишлар бўйича иш олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

1. Синф тўғрисида умумий маълумотлар.
2. Коллективнинг структураси.
3. Коллективнинг ишлари ва уларнинг бажарилиши.
4. Коллективнинг ривожланиши.

Кўрсатиб ўтилган йўналишлардан келиб чиққан ҳолда иш программаси таклиф этилади.

1. *Синф тўғрисида умумий маълумотлар*

Район, нечанчи мактаблиги, синф. Ўқувчилар (ўғил болалар, қиз болалар) комсомол аъзолари сони. Ёши. Синфнинг коллектив сифатида мавжуд бўлган даври.

2. *Коллективнинг структураси*

Расмий структура, староста, комсорг ва бошқалар. Улар ўртасида вазифаларнинг тақсимланиши. Бир-бирига бўйсунуш системаси. Норасмий структура: ўқувчиларнинг ваколати, етакчилари, расмий ва норасмий структуранинг нисбатлари (мос келиши — мос келмаслиги). Синф коллективи ичидаги группалар, уларнинг пайдо бўлиш манбалари ва яшаш шароитлари. Синф коллективининг мактаб ва параллел синфлар коллективи билан алоқаси.

3. *Коллективнинг ишлари ва уларнинг бажарилиши*

Коллектив фаолиятининг мазмуни (асосий ишлар, уни ҳар бир ўқувчи аниқ билиши). Асосий ва оралиқдаги вазифалар — топшириқларнинг нисбати. Асосий ишнинг вақт бўйича ўзгариши (унинг доимийлиги — ўзгарувчанлиги). Коллектив ишларни бажариш вақтида жипслашганлик даражаси. Коллектив фаолиятининг мазмуни ва иш усулларини белгилаш вақтидаги ташаббус манбалари. Коллектив аъзоларининг топширилган иш учун масъулият даражаси.

4. *Коллективнинг ривожланиши*

Танқид, ўзи-ўзини танқиднинг мавжудлиги, унга ўқувчиларнинг муносабати. Синфда юз берадиган конфликтлар: уларнинг қанчалик тез-тез бўлиб туриши ва ҳал қилиш усуллари. Структурадаги ўзгаришлар ҳамда синф фаолияти мазмунининг ўзгариши. Коллективнинг ривожланиш даражаси.

Коллективни ўрганиш методикаси. Синф тўғрисида маълумотга эга бўлишда хилма-хил усуллардан фойдаланиш лозим. Умумий маълумот олиш мақсадида энг аввало синф раҳбари ва ил-

мий мудир, тарбиявий ишлар бўйича директор ўринбосари, мазкур синфда машғулот ўтказадиган кишилар билан, комсомол ташкилотининг секретари (пионер вожатийси) билан суҳбатлашиш керак. Улар берган маълумотлар умумлаштирилиши зарур (бир қатор фикр-мулоҳазаларда таъкидлаб ўтилган характеристикаларни ажратиб кўрсатиш ва уларнинг ўзига хос ҳамда хилма-хил эканлигига эътиборни қаратиш лозим).

Асосий маълумотларни шахсан дарс ўтказаётган ҳамда синфдан ташқари тadbирларни амалга ошираётганда ўтказадиган ўқув-тарбия ишлари давомида олиш лозим. Практикант асосий иш методи сифатида кузатиш, суҳбатлашиш, анкета тарқатиш ва социометрия методларидан фойдаланади.

Кузатиш

Вазифа: Қалендарнинг қизил санасига бағишланган синф тadbирлари (йигилишлар, кечалар, культпоходлар) ни тайёрлаш ва ўтказишда ўқувчиларнинг ташаббускорлигини, уюшқоқлиги ва синфнинг жипслашганлик даражасини аниқлаш.

Кузатиш вазияти: ўқувчиларнинг мактабдаги ва мактабдан ташқаридаги фаолияти.

Планнинг мазмуни

1. Tadbирни ўтказиш тўғрисидаги ташаббусни биринчи бўлиб ким бошлади.

2. Мазкур таклифни синфдаги барча ўқувчилар қўллаб-қувватлаб қабул қилдиларми?

3. Ўша тadbирни тайёрлаш ва ўтказишда вазифалар қандай тақсимланди.

4. Бунда синфнинг расмий раҳбарлари (староста, комсорг) нинг роли қандай бўлди?

5. Норасмий бошлиқларнинг роли қандай бўлди?

6. Tadbирни ташкил этиш ва ўтказишда мактаб ўқувчиларининг амалда қандай иштирок этганликлари (топшириқни бажаришга оғринган болалар бўлдими, агар бўлса, сабабини кўрсатиш).

7. Tadbирни тайёрлаш ва ўтказишда болалар қандай қийинчиликларга дуч келдилар, уларни қандай енгдилар?

8. Ўтказилган тadbир таҳлил қилиндими? Агар таҳлил қилинган бўлса, қандай хулосалар чиқарилди?

9. Кузатиш давомида практикантнинг тутган позицияси (ишга киришиб кетганлиги — киришиб кетолмаганлиги).

Юқорида келтирилган кузатиш программаси практикант томонидан қўшимча ишлар билан тўлдирилиши мумкин, бунда конкрет шароитни ҳисобга олиш керак. Башарти, практика вақтида бошқа бир темани кузатиш зарурати туғилиб қолса, студент шунга ўхшаш янги бир программа тузиб чиқиши ва уни амалга ошириши мумкин.

Кузатиш вақтида олинган маълумотларни ўша заҳоти кечик-тирмасдан кундалик дафтарга қисқа-қисқа изоҳ ва шарҳлар билан ёзиб қўйиш лозим.

Сухбат

Сухбат ўтказишга тайёрланилаётганда бир қатор саволлар ҳам тайёрлаб қўйилса, ёмон бўлмайди. Бу саволлар синф коллективини ўрганиш програимаси юзасидан зарур маълумотларни олишга қаратилган бўлиши керак.

Сухбат ўтказиш учун бериладиган саволлар намунаси

1. Синфингиздаги умумий ишлар қаторида сиз анчадан бери шуғулланиб келадиган ишлар борми? Агар бўлса, улар қандай ишлар эканлигини айтиб беринг. Шахсан бу ишларда қандай иштирок этасиз?

2. Синфдошларингиз ичида К. деган бола жуда машҳур. Кўпчилик у билан дўстлашишни хоҳлайди. Ҳуш, бунинг сабаби нимада деб ўйлайсиз?

3. Шунини сезиб қолдимки, синфингизда С. деган болага кўпчилик эътибор қилмас экан. Нима учун шундай?

4. Синфингиздагилар ўртасида конфликтлар (қизғин баҳслар, қаттиқ сўкинишлар, тоҳида муштлашишлар ҳам) бўлиб турадими? Жанжаллар нимадав келиб чиқади? Мисоллар келтиринг.

5. Сиз бирор киши билан ёмон муносабатда эмасмисиз? Шундай бўлса, бунинг сабаби нимада? Кўпдан бери шундай муносабатдамисиз?

6. Сизда синф мажлислари ва комсомол йиғилишлари вақтида бўлиб турадими? Хойнаҳой, уларда ўзлаштириш, интизом масалаларини, топшириқларнинг қандай бажарилаётганини муҳокама қилсангиз керак. Бундай мажлисларда ёмон ўқийдиган болалар ва интизомни бузувчиларни танқид қиласизларми?

7. Болалар танқидга қандай муносабатда бўладилар? Танқидни тўғри тушуниб, камчиликларни тузатадиларми ёки танқид қилган кишидан хафа бўлиб юрадиларми?

Сухбат мазмунини кундалик дафтарга ёзиб бориш керак. Агар ўқувчи шу ёзувнинг гувоҳи бўлмаса, яна ҳам яхши (шунинг учун уни сухбатни ўтказиб бўлгач, бажарган дуруст). Сухбат ўтказиладиган ўқувчилар сони чекланмайди.

Анкета тарқатиш

Практикант анкета ёрдамида у программанинг қайси бўлимларини ўрганиши кераклигини ҳал қилиб олиши лозим. Саволларнинг характери, уларнинг миқдори ва анкета структурасининг ўзи ҳам шунга боғлиқ бўлади. Анкета тузаётганда шу нарсани ҳисобга олиш керакки, анкетада ўқувчилар қисқа ёки муфассал жавоб бериши учун аниқ саволлар бўлиши ҳам, айтиш чоқда жа-

воб вариантлари олдиндан тайёрлаб қўйилган саволлар берилиши ҳам мумкин. Бундай вақтда ўқувчилар ўз фикрини кўпроқ даражада ифода этадиган жавоб вариантларидан бирини танлашлари керак.

«Топширилган иш учун масъулият даражаси» деган тема юзасидан тарқатиладиган анкета саволларининг рўйхати

1. Масъулият нима?
2. Қандай ишни сиз масъулиятли иш деб атайсиз?
3. Синфингиздаги барча болалар ҳам ўзларига топширилган ишни ёки шахсан ўзлари берган ваъдани вақтида бажарадиларми?
4. Сиз қандай кишини масъулиятсиз одам деб атайсиз? Синфингизда шундайлар борми?
5. Ҳаётингизда қўйидагиларга ўхшаган ҳолат бўлганми: болалардан кимдир сўзининг устидан чиқмайди, топшириқни бажармайди, бутун синфни уялтириб қўяди. Шундай вақтларда унга нисбатан газабингиз қайнаб, ўша боладан хафа бўлганмисиз?
6. Ўртоқларингиз қандай ишларни бажармаган вақтларида кўпроқ норози бўласиз?
7. Болалар ҳар доим берган ваъдаларини ва уларга топширилган ишларни бажарадиган бўлишлари учун сиз нималар қилиш кераклигини таклиф этар эдингиз?

Анкетани бутун синфдаги болаларга бир вақтда тарқатиб чиқиш мумкин. Жавобларни таҳлил этиш ва тегишли хулоса чиқариш лозим (мазкур мисолда ўша синфдаги ўқувчиларнинг масъулият даражаси қандай эканлигини ёзиб қўйиш керак). Анкета материалларига қўшимча сифатида ўқитувчилардан олинган маълумотларни қўшиб қўйиш мумкин.

Социометрия

Мазкур методика ёрдамида ўқувчиларнинг машҳурлиги (ёки машҳур эмаслиги) белгиланади, синфдаги мавжуд микрогруппалар аниқланади. Бошқача қилиб айтганда, социометрия синф коллективининг ўзига хос структураси тўғрисида асосли маълумот олиш имконини беради.

Эксперимент утказиш техникаси. Синфдаги ўқувчиларга бир варақдан қоғоз тарқатиб чиқилади. Юқори томондаги ўнг бурчакка ҳар бир ўқувчи ўз фамилиясини, ундан сал пастроққа эса 1, 2, 3 рақамларнинг бирининг остига иккинчисини қўйиб ёзиб чиқилади. Сўнгра практикант қўйидаги саволларни ўқиб беради: «Сиз янги йилни синфдошларингиздан кимлар билан бирга кутишни истар эдингиз?», «Сиз синфдошларингиздан кимлар билан бирга бир бригадада ишлашни истар эдингиз?» ва бошқалар. Саволлар ўз мазмунига кўра ҳар хил бўлиши мумкин-у, лекин уларда албатта битта шартга риоя қилмоқ зарур: ўқувчи ўз синфидан уч нафар шерик танлаши лозим. Ўқувчилар нима сабабдан учта шерик танлаши кераклигини уларга тушунтириб бериш лозим: бирор

шерик иштирок этиш имконига эга бўлмай қолса, унинг ўрнини иккинчиси эгаллайди, мабодо у ҳам қандайдир сабаб билан таклифингизни қабул қила олмаса, унинг ўрнини учинчи шерик эгаллайди. Тўлдирилган варақларни студент йиғиб олади ва ўрганиб, ишлаб чиқади. Барча варақлар уни тўлдирган ўқувчиларнинг фамилияларига қараб алфавит тартибда ёзиб чиқилади ва номерланади.

Ўқувчиларнинг жавоблари асосида **1-сонли матрица** расмийлаштирилади. У қуйидаги тартибда тузиб чиқилади. Ўқувчиларнинг фамилиялари матрицанинг чап тарафидаги графага алфавит тартибда ёзиб чиқилади. Юқори қаторга уларнинг тартиб сонлари қўйилади. Варақлардаги маълумотлар матрицага кўчирилади: тегишли каталарга + белгиси қўйиб, танланган жавоб ифода этилади. Масалан, 1-сонли матрицада биринчи бўлиб турган ўқувчи 1 рақами қўйилган ўқувчининг қаторидан мана шу сонларга мувофиқ келадиган каталарни қидириб топиши лозим (бунинг учун матрицанинг юқори қисмидаги сонлардан фойдаланиш лозим) ҳамда ўша каталарга + белгиси қўйиб чиқилади. Башарти, ўқувчилар бир-бирларини танлаган бўлсалар (1-ўзи учун 7 ва 15-ларни танласа, улар ўз навбатида 1-ни танлаган бўлсалар), у ҳолда — бу ўзаро бир-бирини танлаш бўлади, уни + белгиси билан ифодалаб қўйилади.

Барча карточкалардан олинган маълумотларни матрицага ўтказиб бўлгандан кейин ҳар бир ўқувчи танлаган жавобларнинг миқдори ҳисоблаб чиқилади. Яқунлар, ҳар бир устуннинг остига ёзиб чиқилади. Ўқувчи танлаган жавобларнинг миқдори ўқувчиларнинг ўз синфидаги машҳурлик даражасининг кўрсаткичи бўлади.

2-сонли матрица қуйидагича тузилади. Унинг дастлабки қисми худди биринчи матрицадаги сингари тайёрланади. Чап томондаги юқори бурчакдан ўнг томондаги қуйи бурчакка томон диагональ чизиғи тортилади. Бу чизиқ горизонтал ва вертикаль бўлиши билан бир хил сонларга мувофиқ келадиган каталарни кесиб ўтади. Сонлар ва фамилиялар тегишли графаларга олдиндан ёзиб қўйилмайди. Сетка тайёр бўлганидан кейин 1-сонли матрица қўлга олинади. — Ундан бир-бирини танлаб олган ўқувчилардан истаган биттасининг фамилияси ажратиб кўрсатилади. Унинг 1-сонли матрицадаги тартиб сони ҳамда фамилияси 2-сонли матрицанинг биринчи қаторига кўчириб ёзилади. Худди шу соннинг ўзини юқоридаги биринчи каталка қўйилади. Иккинчи қаторга ҳозиргина биринчи қаторга ёзилган ўқувчи билан ўзаро бир-бирини танлаган боланинг тартиб сони ва фамилияси ёзилади. Биринчи матрицадан олинган иккинчи ўқувчининг тартиб сони ўзгартирмай сақлаб қолинади ҳамда юқоридан иккинчи каталка ёзиб қўйилади. Бу фамилияларнинг рўпарасидан тегишли каталарга + белгиси қўйиб чиқилади. Шундан кейин 2-сонли матрицадан олинган ва биринчи қаторда фамилияси турган ўқувчи билан ўзаро бир-бирини танлаган бошқа ўқувчилар ҳам ажратиб кўрсатилади. Уларнинг 1-сонли матрицадаги тартиб сонлари учинчи ва тўртинчи қа-

торларга ёзиб қўйилади. Мана шу фамилиялар рўпарасидаги тегишли катакларга + белгиси қўйиб чиқилади. Бу белги биринчи ўқувчига тегишли бўлган катакларга қўйиб чиқилади. Агар фамилияси биринчи қаторда турган ўқувчи ўзаро ҳеч ким билан бир-бирини танламаган бўлса, у ҳолда иккинчи қаторда фамилияси турган ўқувчи ана шундай ўзаро бир-бирини танлаганлиги текшириб чиқилади. Агар шундай ҳол мавжуд бўлса, унда ўша ўқувчининг тартиб сони ва фамилияси навбатдаги қаторга бундан олдинги учта ўқувчиникига ўхшатиб ёзиб қўйилади. Ўзаро бир-бирини танлаган ўқувчилар доираси тамом бўлмагунича иш худди шу тартибда давом эттирилаверади. Ўзаро бир-бирини танлаш белгилари диагонал чизиғи бўйлаб жойлаштирилади. Белгиланган группани қалинроқ чизиқ билан ўраб чиқилса, бунда квадрат ҳосил бўлиши керак. Бошқа микрогруппалар ҳам шу тахлитда аниқланади¹.

Синфнинг социометрик ўрганиш натижалари (танлаш маълумотлари ёзиб қўйилган варақлар, ҳар иккала матрица) ни практикант ўзининг ёзма характеристикасига қўшиб қўяди ва уни ўқитувчига топширади.

Барча метод ва усуллар ёрдамида олинган материалларни умумлаштириш ҳамда ёзма характеристикага киритиш зарур. Уни ёзиш вақтида программага амал қилиш керак. Программанинг барча бўлимлари ва пунктларини етарли даражада муфассал ёритиб бериш лозим.

Характеристиканинг сўнгида коллективнинг ривожланиш даражаси (савияси) тўғрисида хулоса чиқариш керак. Бунда: диффузион (аралаш группа, ассоциацион группа, кооперация, коллектив деган даражалардан бирини қўйиш лозим.

Десев Л. Психология малых групп.— М.: Прогресс, 1979.

Ковалев А. Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства.— М.: Политиздат, 1975.

Лутошкин А. Н. Как вести за собой.— М.: Просвещение, 1986.

Обозов Н. Н. Межличностные отношения.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1979.

Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив.— М.: Политиздат, 1982.

Социальная психология / Под ред. Г. П. Предвечного, Ю. Г. Шерковина.— М.: Политиздат, 1975.

Уманский Л. И. Психология организаторской деятельности школьников.— М.: Просвещение, 1980.

7-т о п ш и р и қ. Дарснинг план-конспектини психологик жиҳатдан асослаб бериш

Топшириқнинг мақсади: ўқувчилар ва ўқитувчининг дарсга тайёрланиш фаолиятини анализ қила билиш кўникмаларини ҳо-

¹ Матрицанинг схемаси қуйидаги китобдан қаралсин: Практикум по общей психологии / Под ред. А. И. Шчербакова.— М., Просвещение, 1979, 80—81-бетлар.

сил қилиш, бунда фаолиятнинг психологик томонига эътибор бериш.

Инструкция

1. Студент психологик жиҳатдан асослаб бериш учун дарслардан исталган бирини танлайди ва бу дарс методик практикага киритилиши керак.

2. Дарсни психологик жиҳатдан асослаб бериш схемаси билан муфассал танишиб чиқилгандан сўнг унинг конспекти тузилади (одатда бу иш методист раҳбарлигида олиб борилади). Дарс конспекти тайёрлаш вақтида унинг мазмунига ўқувчилар ва ўқитувчи фаолиятининг шундай томонлари киритилиши керакки, улар дарснинг психологик мазмунини ташкил қилсин.

3. Дарсни психологик жиҳатдан асосланиш схемасига кўра шу конспектнинг анализи ўтказилади.

Ҳисобот учун материаллар

1. Дарс конспекти.

2. Дарсни ташкил этишни психологик жиҳатдан асослаб бериш.

Дарс конспекти психологик жиҳатдан асослаб бериш схемаси

I. Ўқувчилар фаолиятининг психологик анализи

1. Дарс ва унинг турли босқичларида ўқувчилар фаолиятини аниқ мақсадга йўналтириш қандай амалга оширилади?

2. Фақат хогира жараёнларинигина эмас, балки фикрлаш жараёнларини ҳам активлаштириш учун қандай усуллар қўлланиши назарда тутилади?

3. Ўқувчилар фаолиятида мустақиллик ва тақлид қилишнинг ўзаро нисбати дарсда қандай бўлади?

4. Утилган материални қайтариш ҳамда янги материални ўрганиш жараёнида ўқувчилар ақлий фаолиятини қандай усулларига таяниши керак?

5. Кўрилаётган дарсда билимнинг, маҳоратнинг, приёмларнинг кўчирилиши назарда тутиладими? Назарда тутилса, қандайлари? Кўчиришни ташкил этиш қандай амалга оширилади?

6. Мазкур дарсда ўқувчиларнинг эмоционал муносабатлари қандай ривожлантирилади: қандай ишлар ижобий эмоциялар уйғотиши мумкин, сиз чарчоқни чиқариш ҳамда ижобий эмоцияларни активлаштириш учун қандай усулларни қўлланиш керак деб ўйлайсиз?

7. Мазкур дарсда ўқувчиларнинг қандай хусусиятларини ва қайси психик жараёнларни ривожлантириш назарда тутилади.

II. Ўқувчиларнинг билимдонлик даражасини баҳолаш

1. Ақлий фаолият усуллари ва билим олиш нуқтаи назаридан ўқувчиларнинг янги материални ўзлаштиришга қай даражада тай-

ёр эканликларига баҳо беринг. Бунда сиз баҳо беришнинг қандай мезонларини қўлланган бўлардингиз?

2. Синф ўқувчиларининг ўқув предметига муносабатларига баҳо беринг ҳамда мазкур дарсни ўтишда ўқувчиларнинг шу фанга бўлган муносабатларини қандай қилиб ҳисобга олишингизни ёзма равишда баён қилиб беринг.

3. Сиз дарсда ўқувчиларнинг билимдонлик даражаси турлича эканлигини қандай ҳисобга олишни назарда тутасиз (дарсни ўзлаштириш вақтида илгарилаб кетиш суръати, фикрлаш ихчамлиги, ақлий ривожланишнинг турли даражаси ва ҳоказолар ҳисобга олинади)?

4. Билимдонлик даражаси турлича бўлган ўқувчиларда янги материални ўрганишда қандай қийинчиликлар юзага келиши мумкин? Дарсни ташкил этишда сиз бунга қандай тайёргарлик кўрддингиз?

III. Дарснинг баҳоси

1. Дарсни тайёрлаш ва ўтказишда «Психологик жиҳатдан асослаб бериш» схемаси ёрдам бердими?

2. Сиз дарсни гоёси ҳамда амалга оширилиши ўртасидаги муносабат нуқтаи назаридан қандай баҳолайсиз?

3. Дарсга сиз қандай баҳо олдингиз?

8-топшириқ. Дарснинг психологик-педагогик анализи Инструкция

Ишнинг бу турига ўргатиш икки босқичда ўтказилади. Биринчи босқичда ёш психологияси ва педагогик психология бўйича ўтказиладиган амалий машғулотларда, студентлар унинг мазмуни ва бажарилиш методикаси билан танишадилар. Бундан ташқари, ўқитувчи раҳбарлигида олдин кўриб чиқилган дарсни анализ қиладилар. Иккинчи босқичда, мактабда методик практика ўтаётганда, студентлар бу ишни мустақил бажарадилар.

Қуйида келтиридаётган программа ўқувчилар, ўқитувчилар ўқув фаолиятининг ҳамда уларнинг ўзаро таъсирига онд психологик анализни назарда тутати.

Топшириқ устида ишлашни дарс танлашдан бошлаш керак. Шундай дарсни олиш мақсадга мувофиқки, унда билим ва тарбия берувчи моментлар ҳамда ўқувчилар билан ўқитувчининг фаолияти ёрқин ифода этилган бўлсин. Бунда студент дарснинг мақсади ва вазифасини, методик қурилиши ва дарсда ўрганилаётган материалнинг ўзига хос хусусиятини аниқ билиши керак.

Анализ учун дарснинг муфассал конспектини тузиш керак. Конспектни тузишда унинг мазмунига, ўқитувчи ва ўқувчилар фаолиятига ҳамда ўқитувчининг ўзини тутишига, ҳолатига, мимикасига, нутқига, ўқувчилар томонидан топшириқларни бажариш суръатига ва ҳоказоларга эътибор бериш лозим.

Бундан кейинги анализни енгиллаштириш мақсадида конспект иложи борица муфассал ёзилади.

Баҳо олиш учун студент психология ўқитувчисига дарснинг конспекти ва унинг анализини топширади.

Дарс психологик анализининг программаси

1. Ўқувчилар фаолиятининг анализи

1. Билиш фаолиятининг йўналиши, ўқувчиларнинг билим олиши ўқув масалаларига қай даражада бўйсунган, ўқувчилар диққат-эътиборининг мустақамлиги, бир масаладан иккинчисига ўта олиш тезлиги.

2. Ўқувчилар ички ва ташқи фаолиятининг нисбатлари: амалга оширилаётган ақлий фаолиятнинг қандай ташқи аломатлари кузатилди (фикр-мулоҳазаларни тез ва тўғри айтиш, тўғри хатти-ҳаракатлар, паузалар қилиб хато жавоб бериш, бировнинг айтиб беришини кутиб туриш ва бошқалар), қандай масалалар, қайси усул билан ҳал қилинди, топшириқни бажариш учун ички ва ташқи нутқдан қандай фойдаланилди?

3. Ўқувчилар фаолиятидаги мустақиллик ва тақлидчиликнинг ўзаро нисбатлари: топшириқни намунага қараб бажарилган, уни оддий тақлид йўли билан кўчириб олинган ҳоллар юз берганми; бу йўл қанчалик ўзини оқлаган ва мақсадга мувофиқ бўлган? Масалани, ҳал қилишда мустақил йўл топилган ҳолларни таъкидлаб ўтиш керак.

4. Ўқувчиларнинг ақлий фаолиятида конкрет ва умумий ишларни, бажарилган фактларни таъкидлаб ўтиш, умумий мазмунга эга бўлган ишлардан фойдаланилган ҳолларни айтиб ўтиш, конкрет ва умумий ишлар ўқувчиларнинг жавобларида ўзаро муносабатда келган ҳоллар бўлганми, образлар ва тушунчаларда ифода этилган ва тасаввур қилинган материаллардан ўқувчилар фойдаланган мисолларни таъкидлаб ўтиш.

5. Ўқувчиларнинг ақлий фаолият усуллари ва услубларидан фойдаланиши: ўқувчилар эгаллаган ақлий фаолият турларини аниқлаш ва уларнинг номи айтиб бериш. Ўқувчилар қандай ақлий фаолият тури билан тез-тез шуғулланиб турадилар, қандай турларидан камроқ фойдаланадилар, бажариладиган хатти-ҳаракатларнинг қай даражада онгли равишда амалга оширилишини таъкидлаб ўтинг.

6. Ўқувчиларнинг машғулот предметига бўлган муносабати: дарснинг қайси моментларига ўқувчилар ҳис-ҳаяжони ёрқинроқ ифода этилди, бу нималар билан боғлиқ?

7. Ҳис-ҳаяжонларнинг таъсирчанлиги: ижобий ҳис-ҳаяжонларнинг ўқувчилар билим олишидаги активликка таъсир кўрсатган ҳолларни ва салбий ҳис-ҳаяжонларнинг ўқувчилар пассивлигига сабаб бўлган мисолларни кўрсатиб ўтинг.

8. Муносабатларнинг барқарорлиги ва динамиклиги: ўқувчиларнинг ўқув ишларига муносабатлари бирдай бўлганми ёки ўзгариб турганми, агар ўзгариб турган бўлса, бу нималар билан боғлиқ бўлган?

9. Болаларнинг интеллектуал ва эмоционал ўқув фаолиятининг нисбатлари: яққол кўзга ташланиб турган эмоционал муносабатлар бўлмаган ўқув ишларини таъкидлаб ўтинг, эмоциялар масалани ҳал қилиш йўлларини излашни ўзгартирган ҳолларини таъкидлаб ўтинг.

II. Ўқитувчи фаолиятининг анализи

1. Ўқитувчининг ахборот берувчи функцияси: ахборот узатиш характеристикаси (аниқлик, мантиқ, асосий ахборотни ажрата билиш маҳорати, ахборотнинг тушуниш осон бўлиши, ўқувчиларнинг олдинги тажрибасига таяниш, бошқа предметлар ва амалиёт билан алоқа қилиш, ўқувчилар ахборотни қабул қила олишларини олдин айтиб бера олиш маҳорати.

2. Перцептив функцияси: ўқувчилар психик ҳолатини сеза билиш маҳорати, юриш-туришга боғлиқ равишда ўқувчи шахсини кўра билиш.

3. Коммуникатив функция: мулоқот услуби, педагоглик назокати, нутқнинг характеристикаси, экспрессив жиҳатлар, синф билан мулоқот ўрната билиш маҳорати.

4. Ташкилотчилик функцияси: ўқитувчи ўз шахсий фаолиятини, ўқувчиларнинг индивидуал ва коллектив билиш фаолиятини ташкил қилиши, дарсда тартиб ва интизомни ўрнатиши.

5. Ривожлантирувчи функцияси: ўқувчилар ақлий фаолиятини усулларини ривожлантириш ва шакллантиришга доир иш олиб бориш, ўқувчилар шахсини, коллективини ва коллектив муносабатларини шакллантиришга доир иш олиб бориш.

6. Контрол функцияси: ўқувчилар ахборотни қандай қабул қилганликларини текшириш усуллари, ўқитувчи баҳоларининг объективлиги, ўз вақтида баҳолаши, баҳолаш формаларининг турлича бўлиши, ўқитувчи ўз-ўзини контрол қилишининг хусусиятлари.

III. Ўқитувчи билан ўқувчиларнинг ўзаро алоқалари тўғрисидаги умумий хулосалар

1. Билим олишнинг натижалари: билим ола билиш даражаси, уларнинг перспектив ва оператив аҳамияти.

2. Ақлий фаолият усулларини ўрганиш натижалари.

3. Ўқувчиларни дарсга муносабатининг характеристикаси.

4. Ўқувчиларнинг ўзаро муносабати ҳамда ўқитувчи билан ўқувчиларнинг ўзаро алоқаларининг анализи.

5. Мазкур дарснинг ривожлантирувчи ва тарбияловчи таъсирга берилган умумий баҳо.

IV. Ўқувчилар ўқув-тарбия ишининг асосий шакли сифатида дарсни такомиллаштириш учун таклифлар

Дарс анализининг натижаларига:

1) ўқувчилар ўқув фаолияти бошқарилишини яхшилаш юзасидан;

2) ўқувчиларда ўқишга бўлган ижобий эмоционал муносабат-ни шакллантириш юзасидан;

3) ўқитувчилик касбига аҳамияти бўлган вазифалар систе-масининг бажарилишини такомиллаштириш юзасидан конкрет таклифлар киритинг.

Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения.— М.: Пе-дагогика, 1977.

Матюшкин М. А. Проблемные ситуации в мышлении и обуче-нии.— М.: Педагогика, 1972.

Махмутов М. И. Современный урок.— М.: Педагогика, 1985.

Симонов В. П. О требованиях к уроку и его анализу // Со-ветская педагогика, 1- сони, 1980.

Якиманская И. Я. Развивающее обучение.— М.: Педагогика, 1979.

3- тема. Психик ривожланиш динамикаси ва қонуниятлари ҳамда ўқувчи шахсининг шаклланиши

Методик кўрсатмалар

Психик ривожланиш динамикаси ва ўқувчи шахсининг шакл-ланишини ўрганиш — ҳозирги замон психологиясининг актуал проблемаларидан. Уни ўрганиш катта назарий ва амалий аҳа-миятга эгадир. И. М. Сеченов, умумий фалсафий ва табиий-илмий масалаларни ҳал қилмоқ учун боланинг ақлий ривожланишини ўрганиш керак, деб кўрсатган эди. В. И. Ленин ўзининг «Фалса-фа дафтарлари» деган асарида, боланинг ақлий ривожланиш та-рихи билим соҳаларидан бири эканини, билиш ва диалектик на-зарияси мана шу билимлар негизда яратилиши зарурлигини ёзганди.

Боланинг психик ривожланиш динамикаси ва қонуниятларини ҳамда бола шахсини шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари-ни билиш, амалий жиҳатдан олганда мактабда болага берилди-ган таълимнинг турли bosқичларида ўқув-тарбия жараёнини тўғри ташкил этиш учун зарурдир. Боланинг бир ёш давридан кейинги-сига ўтиш пайтидаги ёш хусусиятларини ва унинг қонуниятларини билиш — бу ўқувчи шахсига педагогик жиҳатдан асосланган тарзда таъсир кўрсатишнинг зарур шартидир.

Темани ўрганишда психик ривожланиш жараёнини материа-листик психология позициясидан тўғри тушунилишига алоҳида эътибор бериш ҳамда мазкур масалани тушунтиришда асосий идеалистик йўналишларни танқид қилиб ўтиш зарур. Бола шахси-нинг психик ривожланиши ва шаклланиши — бу ҳаддан ташқари мураккаб тадқиқот объектидир. Одам — бу биосоциал мавжудот-дир. Одамнинг биосоциал бирлиги индивидни сенсор-перцептив жиҳатдан уюштирилишида ўз ифодасини топади ҳамда бир то-мондан, психик жараёнларда, иккинчи томондан эса фаолиятнинг онгли субъекти ва социал тараққиётининг фаол қатнашчиси си-

фатида унинг хулқ-атвори хусусиятларида намоён бўлади. Бунда социал детерминация, одамнинг турмуш тарзи билан фаолиятига оид жараёнларнинг ҳамда шахс хусусиятларининг белгиловчи омиллар ҳисобланади.

Буржуа мамлакатларида биологизаторлик назариялари кенг тарқалиб кетган. Бундай назарияларнинг тарафдорлари психик ривожланиш асосини биологик омилларда, зеҳнларда кўрадилар. Уларнинг фикрича, кишининг зеҳни унинг психик ривожланиши қандай бориши ва қай даражада тараққий этишини олдиндан белгилаб беради ва ҳеч ким унга таъсир кўрсатиши, уни ўзгартириши ҳам мумкин эмас. Гоҳо бундай назарияларнинг тарафдорлари боланинг психик ривожланишида муҳитнинг ролини кўрсатиб ўтадилар, лекин уни фақат кишига табиат ато қилган фазилат ва хусусиятларнинг пишиб етилиши учун зарур бўлган шарт-шароит сифатида бола психикасини ғарб олимлари томонидан талқин этилаётган яна бир бошқа йўналиш — бу социологизаторлик йўналишидир. Унинг тарафдорлари, аксинча, кишидаги зеҳнининг аҳамиятини бутунлай инкор қиладилар. Улар психик ривожланиш жараёнини ўзгармас муҳитнинг болага кўрсатадиган таъсири билан изоҳлайдилар. Уларнинг фикрича, тарбиявий таъсир чоралари аҳамиятсиз, бу чоралар ҳеч нарсани ўзгартириши мумкин эмас экан. Ҳар иккала йўналиш тарафдорлари ҳам бола психикасини ривожлантиришнинг ҳақиқий қонуниятлари ва ҳаракатга келтирувчи кучлари тўғрисидаги таълимотни бузиб талқин қиладилар. Чунки улар бунда сохта гносеологик қарашлардан келиб чиқадилар.

Материалистик позицияда турган совет психология фани бундай назарияларни рад қилади, уларнинг реакцион моҳиятини кўрсатиб беради. Совет психология фанининг тараққиёти давомида шу нарсани исбот қилиндики, одамдаги туғма, ирсий механизмлар, яъни зеҳн одамнинг психик ривожланишига таъсир кўрсатади-ю, лекин на унинг мазмунини ва на ўзига хос фазилатларини белгилаб бера олмайди. Муҳит ҳам бола психикасини ривожлантиришда муайян роль ўйнайди. Фақат бунинг учун болани ўқитаётган ва унга тарбия бераётган катта ёшли кишиларнинг раҳбарлиги остида бола ана шу муҳитни актив равишда ўрганиб олган бўлиши керак. Ҳа, бола муҳитга пассив равишда мослашиб кетмай, балки инсоният эришган ютуқларни актив эгаллаб боради.

Боланинг объектив ҳаётни ўрганиш юзасидан ўз шахсий фаолияти, унинг катта ёшли кишилар билан бўлган билвосита муносабатлари бола психикасини, унинг онгини ривожлантиришда ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади. Д. Б. Эльконин ҳақли равишда таъкидлаб ўтганидек, болани тарбияловчи ва унга таълим берувчи кишилар боланинг психик ривожланишини ҳам йўлга соладилар¹. Биз психик ривожланиш жараёнини қараб чиқаётганимизда шундан келиб чиқамизки, билиш, муносабат ва меҳнат — бу-

¹ Эльконин Д. Б. Детская психология.— М., Учпедгиз, 1960, 16—17-бетлар.

лар ўсиб келаётган киши шахсини ривожлантиришнинг асосий омиллари ҳисобланади. Билиш жараёнида бола мураккаб йўлни босиб ўтади, у билмасликдан билишга, предметларнинг хусусиятлари ва ўзаро алоқасини юзаки тушунишдан унинг моҳиятини чуқур англаб етишга, объектив оламни образли акс эттиришдан уни тушуниб акс эттиришга томон боради. Билиш фаолиятининг ривожланиши объектив оламни ҳиссий ва мантиқий акс эттиришнинг ўзаро алоқаси орқали амалга оширилади, билиш жараёнининг ўзи — одамдаги интеллектуал, эмоционал ва иродавий жараёнларнинг бир бутунлиги ва ўзаро алоқада келиши орқали амалга оширилади. Бола психикасининг ривожланишига тобора мураккаблашиб бораётган билиш жараёнигина эмас, шу билан бирга ўша предмет ва ҳодисаларга нисбатан ўз муносабатини ҳам шакллантиради; кейинчалик бу муносабат унинг шахсидаги психик жараён ва хусусиятларнинг бутун ривожланиш йўлига таъсир кўрсатади. Боланинг психик ривожланиш жараёнида шаклланиб бораётган унинг теварак-атрофдаги ҳаётга, меҳнатга, бошқа кишиларга ва ўз-ўзига бўлган муносабати унинг ёши улғайиб бориши билан тобора онгли шакл касб эта бошлайди. Бу ўз навбатида, унинг билимлари чуқурлашиб боришига, ҳис-туйғулари шаклланиши ҳамда фаолиятнинг онгли субъекти сифатида боланинг социал активлиги, иродаси ривожланиб боришига ёрдам беради.

Одам шахс сифатида туғилмайди, балки ҳаёти ва фаолияти давомида шахс сифатида таркиб топа боради. Теварак-атрофдаги ҳаёт билан актив равишда мулоқотга киришиш, билимларнинг, муносабатларнинг ва социал ҳаракатларнинг бир бутунлиги бола психик ривожланишининг ҳамда унда шахсий психик хусусиятлар: аниқ мақсадга йўналтирилган ҳаракатлар, характер ва қобилиятлар вужудга келиб шаклланишининг умумий қонунияти ҳисобланади. Шунинг учун ҳам шахс сифатида бундай дифференциациялашган бир бутунликни ўрганишга нисбатан *системали* тарзда ёндашиш энг тўғри ёндашиш ҳисобланади (Б. Г. Ананьев, Б. Ф. Ломов ва бошқалар). Шахсни системали тарзда ўрганиш таркибидаги энг муҳим тадқиқот принципларидан бири — бу фаолият орқали ёндашиш принциpidир (С. Л. Рубинштейн, А. Н. Леонтьев, А. В. Запорожец, В. В. Давидов ва бошқалар).

Фаолият категорияси — бу ҳам системали категория бўлиб, қўхна психология фанидаги функционализмни енгиб ўтиш имконини беради. Шунга қарамасдан П. П. Блонский ва Л. С. Вигодскийлар томонидан совет психология фанининг пойдеворига қўйилган — психик ривожланиш принципини асос қилиб олмасдан туриб, одам шахсини ўрганишга системали тарзда ёндашиш принципини амалда юзага чиқариб бўлмайди. Шахснинг социал перцептив ташкил этиш структурасига актив равишда таъсир этиб уни шакллантирувчи принцип сифатида қараб чиқилаётган ушбу системали ёндашиш принципи психология фанининг ҳозирги босқичида амал қилинадиган асосий принцип бўлиб қолди. Бунинг шундай эканлигига бир қатор сабаблар бор.

Энг аввало бу одам психик активлигининг мураккаб ва динамик тарзда кечишида кўринади. Амалий жиҳатдан олганда шахснинг ҳар қандай хусусияти, бу хусусият ундан сенсор-перцептив соҳанинг характеристикаси ёки шахс характерининг бирор белгиси бўлишидан қатъи назар, у системали (интегратив) тарздаги ҳислатдан иборат бўлади. Бундай ҳислат бир томондан, онтогенез билан шахснинг ҳаётий йўли кесишган жойда пайдо бўлса, иккинчи томондан, у мураккаброқ бир системанинг элементи сифатида вужудга келади. Унинг ўрни ва аҳамияти бир бутун зот сифатидаги шахснинг қай даражада мураккаб эканлиги билан белгиланади. Мана шу биологик ва социал ришталардан иборат мураккаб тугунни ечиш, табиат билан жамият шахснинг ривожланишига ҳақиқатан қандай ҳисса қўшганлигини тушуниб олиш, бинобарин, шахснинг шаклланишини бошқаришга ўрганиб олиш — фақат бола ҳаётининг турли босқичларида унинг психик ривожланиш динамикасини ўрганиш орқалигина мумкин бўлади.

Одам туғилгандан бошлаб то етук ёшга боргунича унинг психик ривожланиши бир-бирининг ўрнига келадиган қатор ёш давлари ёки ёш босқичлари орқали ўтади. Улар ўз қонуниятлари ва сифат жиҳатдан ўз хусусиятларига эга бўлади. Амалий машғулотларда ёш давларига характеристика бериш вақтида уларнинг ҳар бирига хос хусусиятини ўрганибгина қолмай, шу билан бирга улар ўртасидаги ўзаро диалектик алоқаларни ва ўзаро бир-бирига ўтиш ҳодисаларини ҳам билиб олиш муҳимдир. Бунда психик жараёнлардаги ёшга оид ўзгаришларнинг ҳамда шахснинг хусусиятларига доир асосий белгиларга: тобора ўсиб боровчи ихтиёрликка, мустақилликка, ўз-ўзини англаш ва тарбиялаш сингари бир қатор фазилатларга эътиборни қаратиш лозим. Бундай хусусиятларнинг ажратиб кўрсатилиши конкрет психик жараёнларда ва шахс хусусиятларида содир бўладиган ўзгаришларни яна ҳам чуқурроқ ўрганиш учун тайёргарлик ҳисобланади.

Ҳар бир ёш даври учун фаолиятнинг етакчи тури ва боланинг ана шу фаолиятга нисбатан муносабати характерлидир. Фаолиятнинг етакчи тури ҳамда хатти-ҳаракатлар мотивацияси психик жараёнларда ҳамда шахс ривожланишининг муайян давридаги унинг психик хусусиятларида содир бўладиган энг асосий ўзгаришларни белгилаб беради. Ривожланишнинг бир ёш даврдан бошқасига ўтиши боланинг психологик ва амалий фаолиятидаги ўзгаришлар, унинг катталарга муносабатларининг ўзгариши етакчи фаолият турининг ўзгариши ва, шунингдек, унинг хатти-ҳаракатлари ҳамда хулқ-атворида онгли равишда амалга оширилган ишларнинг ортиб бориши билан характерланади.

Ҳозирги замон психология фанида психик ривожланиш қуйидагича даврлаштирилади: мактабгача ёш — илк ёш даври, болалик даври, мактабгача ёш даврига яқин ва мактабгача ёш даври; мактаб ёши — кичик ўрта ва катта мактаб ёшидаги даврлар¹. Ҳар

¹ Қаранг: Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского. — М., Просвещение, 1979, 36-бет.

бир ёш даври — бу шахснинг психик жараёнлари ва психик хусусиятлари ривожланишидаги янги босқичдир. Боланинг бир ёш давридан бошқасига ўтиб улғайиши билан тўплаётган тажрибаси, билиш, мулоқотга киришиш ҳамда ижтимоий-фойдали фаолият характерининг мураккаблашиб бориши унда социал перцептив қобилиятларнинг шаклланиб бориши, теварак-атрофдаги ҳаётни тўғри идрок этиш ва баҳолаш учун, ўқиш ва меҳнатга онгли муносабатда бўлишни ривожлантириш учун қулай шарт-шароит яратди. Тобора мураккаблашиб бораётган ўқиш ва ижтимоий фойдали фаолият жараёнида ўқувчининг фақат онги бойиб бормасдан, балки ундаги инъикос — акс эттириш фаолиятига оид қобилиятлар ҳам такомиллашиб боради. Идрок этиш ва кузатувчанлик, хотира ва тафаккур, тасаввур ва нутқ, ҳис-туйғу ва ирода ривожланиб боради. Натижада ўқувчи ҳаётни яхшироқ кўрадиган ва англайдиган, уни янада чуқурроқ ва теранроқ тушунадиган бўлиб боради. Ўқувчиларда энди теварак-атрофдаги оламни онгли равишда инъикос этиш қобилияти ривожланибгина қолмай, шу билан бирга олинган билимлар асосида уни ўзгартириш қобилияти ҳам ўсиб боради. Бу эса ўз навбатида психиканинг ривожланишига олиб келади. И. М. Сеченов бундай деб ёзган эди: «Ҳар доим ва ҳамма жойда ҳаёт икки омилнинг: яъни муайян, лекин ўзгариб турадиган ташкилотчиликнинг ҳамда ташқаридан кўрсатиладиган таъсирнинг бир-бирига қўшилишидан ташкил топади»¹. Бу гап ўқувчининг психик ривожланишига ҳам тўла тааллуқлидир, яъни бир ёш босқичидан бошқасига ўтиш ташқи таъсир билан ички шарт-шароитларнинг мураккаб ўзаро алоқалари вазиятида кечади. Бунда ташқи таъсирлар етакчи роль ўйнайди.

Шундай қилиб, ўқувчининг психик ривожланиши — бу унинг ёшигагина хосликдан кўра ўқув-тарбия ишларининг савиясига боғлиқ функциядир. Шунинг учун булар ўртасида у қадар кескин ўтиш, қатъий чегара йўқдир. Ёшга оид чегаралар кўпинча бир йил ва ундан сал кўпроқ вақт давомида кечади. Бундай ҳол психик жараёнларнинг ривожланишида ҳам, шахс психик хусусиятларининг ривожланишида ҳам кузатилади. Масалан, кичик ёшдаги ўсмир шахсида намоён бўладиган кўпгина — енгилтаклик, ўжарлик сингари одатлар — у катта мактаб ёшига етганида ҳам сақланиб қолади. Айниқса, мактабдаги бутун ўқув-тарбия ишлари системасида ва оилада ўша ёмон одатларни енгиб ўтишга шахснинг ижобий фазилатларини ривожлантиришга ҳалал берадиган шарт-шароитлар сақланиб қолган ҳолларда бу яққол кўзга ташланади.

Ҳозирги замон психология фани учун ривожланиш принципининг фундаментал аҳамиятини социалистик жамият шаронтида инсон психик ҳаётининг юксак даражада динамиклик хусусиятини бутун тўлалиги билан англаб етилиши тақозо этмоқда. 70-йилларнинг болалари психик ривожланишга кўра 50-йиллардаги ўз тенгдошларидан анча илгарилаб кетишди. Бу муаммо ғоят катта социал маънога эгадир. Психология фани учун у боланинг психик

¹ Сеченов И. М. Избранные философские произведения.— М., 1974, 412-бет.

ривожланишидаги айрим даврларда мавжуд бўлган конкрет тарихий мазмун проблемасига, психик фаолиятнинг ҳаётий механизмларини ривожлантириш ҳамда шахс ҳаётий йўлининг турли босқичларида унинг социал перцептив томондан ташкил этиш проблемасига кўчирилади.

Мустақил ишлашга берилган топшириқларни бажаришда студентлар назарий материални семинар машғулотларида баён этиб бериш билангина чекланиб қолмасдан, назарияни практика билан боғлаш маҳоратига ўрганиб боришга ҳаракат қилишлари, конкрет мисолларга, фактларга ҳамда ўзлари болалар билан ишлашда орттирган шахсий тажриба ҳамда кузатишларини психологик жиҳатдан анализ қилиб беришга ҳаракат қилишлари керак. Семинар машғулотларига тайёргарлик кўришда ўқилган адабиётларга аннотациялар ёзиш ва улар асосида конспект тузиш ҳамда психологик масалаларни ечиш катта ёрдам бериши мумкин. Баъзи бир хил масалалар шундай тузилганки, уларнинг ечилиши психологик билимларни мияда фақат қайтадан тиклашни эмас, шу билан бирга уларни практикада ижодий қўлланишни тақозо этади. Бошқа бир хил масалалар турли ёшдаги ўқувчилар билан эксперимент ўтказишни талаб қилади. Бу эса студентларда муайян билим, малака ва ўқувчилар билан мулоқотга киришиш кўникмаси бўлишини тақозо этади. Учинчи бир хил масалалар студентлардан педагогик вазиятларни мустақил равишда анализ қилиш ҳамда психологик масалалар туза олиш кўникмасини ривожлантиради. Бунда, ўқув ишлари турининг пировард мақсади студентларда психологик соҳадаги назарий билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтиришдан ҳамда бу билимларни амалда қўллана билиш кўникмасини ривожлантиришдан иборатдир.

Семинар ва амалий машғулотларнинг планлари Адабиётлар

Биринчи машғулот (семинар)

Совет психология фанида шахснинг психик ривожланиши ва шаклланиши проблемаси

1. Шахснинг психик ривожланиши ва шаклланиши тўғрисидаги диалектик материалистик таълимотнинг асосий қондалари.

2. Психикани ривожлантиришнинг фанга қарши назарияларининг танқид қилиниши.

3. Ортогенездан шахс психик ривожланишининг шарт-шароитлари ва сабаблари:

а) оиладаги аҳвол ва ота-она билан бўлган муносабат;

б) мактабдаги аҳвол ва ўқитувчилар ҳамда тенгдошлар билан бўлган муносабатлар;

в) шахснинг психик хусусиятларини шакллантириш ва ривожлантиришда кичик-кичик норасмий группаларнинг роли;

г) зиддиятлар кураши — одам психик ривожланишининг асосий сабаби.

4. Ёшни даврлаштириш. Ёш даврлари ўртасидаги ўзаро диалектик алоқалар.

5. Шахс ривожланишининг асосий омиллари: мулоқот, билиш, меҳнат.

Иккинчи машғулот (семинар)

Фаолият психик ривожланиш ва бола шахсини шакллантиришнинг негизи эканлиги

1. Фаолиятнинг психологик структураси ҳамда боланинг сенсор-перцептив соҳасини ривожлантиришда операциялар ва хатти-ҳаракатларнинг роли.

2. Ўқувчиларнинг диққатини ўз хулқ-атворини назорат қилиб туриш ва ўзини-ўзи идора қилишни амалга ошириш системаси сифатида шакллантириш.

3. Ақлий меҳнатни ўзлаштириш ҳамда интеллектуал активликни ривожлантириш.

4. Хулқ-атворни ихтиёрий равишда мувофиқлаштириб туриш ҳамда нутқ фаолиятини ривожлантириш.

5. Фаолиятнинг ҳар хил турларида болаларнинг социал активлиги (ўқитиш ва тарбиялаш, ижтимоий-фойдали меҳнат, педагогик мулоқот) ни ривожлантиришнинг психологик-педагогик шарт-шароитлари.

Учинчи машғулот (амалий)

Онтогенездаги психик ҳодисаларнинг ёш динамикаси

Машғулот шахснинг онтогенездаги ривожланиши ва шаклланишининг умумий қонуниятларининг қараб чиқишга бағишланган. Студентлар тавсия этилган адабиётларни мустақил равишда ўрганадилар. Улар машғулотларда назарий билимларига таянган ҳолда фактли материаллар анализини ўтказадилар. Бунинг учун улар педагогик практикада ўқитувчининг топшириғи бўйича мактабда тўплаган материалларидан фойдаланадилар.

Назарий ва амалий материални психологик анализ қилиш қуйидаги план асосида ўтказилади:

1. Бола шахсидаги дунёқарашни, қизиқишларни, идеаллар ва мотивлаштириш соҳасини шакллантиришнинг ёшга онд хусусиятлари.

2. Хотира, тафаккур ва унинг турлари кўринишлари жараёнларида ёш хусусиятлари намоён бўлишининг қиёсий характеристикаси.

3. Эмоционал-ирода соҳаси ва унинг ўқувчи шахсидаги билиш активлигини ривожлантиришдаги аҳамияти.

4. Турли ёш группаларидаги ўқувчиларда темперамент хусусиятларининг ташқи томондан намоён бўлиши, темперамент билан характернинг ўзаро муносабати.

5. Ҳақитишнинг турли босқичларида ўқувчилар ижодий қооидиятларини ривожлантиришнинг асосий тенденциялари.

Тўртинчи машғулот (амалий)

Ҳозирги замон шароитида ўқувчи шахсини ривожлантиришнинг хусусиятлари

Студентлар бу машғулотда ҳам педагогик практика вақтида ўқитувчининг топшириғи билан мактабда тўплаган материалларни анализ қиладилар.

Назарий ва амалий материални психологик анализ қилиш, ундан хулоса ва умумлашмалар чиқариш қўйидаги план асосида амалга оширилади:

1. Ривожланиб келаётган ўқувчи шахси хусусиятларига фантехника тараққиётининг таъсири.

2. Ўқитувчининг ўз-ўзини англашини ривожлантиришдаги социал-психологик шароитлар ва унинг ўқитишнинг турли босқичларида ўқувчи шахсини шакллантиришдаги роли.

3. Ўқувчи қизиқишларининг ёшга оид ҳамда индивидуал хусусиятлари, уларнинг ташқи томондан намоён бўлиши даражаси.

4. Билим олиш, мустақил ўқиш ҳамда информатика ва ЭҲМ асосларини эгаллашдаги изчиллик — ўқувчи шахсини ҳар томонлама ривожлантиришнинг ва уни меҳнатга тайёрлашнинг муҳим шартидир.

5. Ўсмирлик ва ўспиринлик ёшида ўз-ўзини тарбиялаш ва бошқаришни ташкил этиш.

6. Ҳозирги замон шароитида болалар ва ўсмирлар ҳаётида кун режимининг аҳамияти.

Актуальные проблемы возрастной и педагогической психологии / Под ред. Ф. И. Иващенко, Я. Я. Коломинского.— Минск: Высшая школа, 1980, 3—23-бетлар.

Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания.— М.: Наука, 1977, 187—274-бетлар.

Анцифирова Л. И. Методологические проблемы психологии развития // Принцип развития в психологии.— М.: Наука, 1978. 3—20-бетлар.

Абулханова-Славская К. А. Методологический аспект проблемы субъективного // Методологические и теоретические проблемы психологии. / Под ред. Е. В. Шороховой.— М.: Наука, 1969.— 317—347-бетлар.

Бодалев А. А., Ломов Б. Ф., Матюшкин А. М. Психологическая наука — реформе школы // Вопросы психологии.—1984, 3-сон, 12—24-бетлар.

Блонский П. П. Избранные педагогические и психологические сочинения / Под ред. А. В. Петровского.— М.: Педагогика 1979, 2-том, 8—117-бетлар.

Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Вопросы психологии.—1978, 4- сони.

Виготский Л. С. Развитие высших психических функций.— М.: АПН РСФСР, 1960.

Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского.— М.: Просвещение, 1979, 21—37- бетлар.

Возрастная и педагогическая психология / Под ред. М. В. Гамезо, М. В. Матюхиной, Т. С. Михальчик)—, М.: Просвещение, 1984, 27—37- бетлар.

Гензек В. А., Головей Л. А. К системному описанию онтогенеза человека // Психологический журнал.— 1980. 1- том, 6-сони, 42—53- бетлар.

Донцов А. И., Саркисян Ш. В. Совместная деятельность как фактор межличностного восприятия в группе // Вопросы психологии.—1980, 4- сони, 38—49- бетлар.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность.—2-е изд.— М.: Политиздат, 1977, 159—230- бетлар.

Пономарев Я. А. Знания, мышление и умственное развитие.— М.: Просвещение, 1967, 38—83- бетлар.

Обучение и развитие / Под ред.- Л. В. Занкова.— М.: Педагогика, 1975.

Чеснокова И. И. Особенности развития самосознания в онтогенезе // Принцип развития в психологии.— М.: 1978, 316—337- бетлар.

Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии.—1971. 4- сони.

Якобсон П. М. Эмоциональная жизнь школьника.— М.: Просвещение, 1966, 82—170- бетлар.

Студентларнинг мустақил ишлари учун топшириқлар

Адабиётлардан аннотация ёзиш ва уларни конспект қилиш

Абульханова — Славская К. А. Деятельность и психология личности.— М.: Наука, 1980, 113—210- бетлар.

Тихомиров О. К. Психология мышления.— М.: Наука, 1984, 181—231- бетлар.

Шкалик В. Л., Шадриков В. Д. Взаимосвязь обучения и развития в процессе освоения профессиональной деятельности // Психологический журнал—1984, 5- том, 5- сони, 94—103- бетлар.

Якобсон П. М. Психология чувств: Хрестоматия по психологии.— М., 1984, 480—487- бетлар.

Рефератлар ёки докладлар учун темалар. Адабиётлар

1. Совет психологиясида боланинг ривожланиш проблемаси

Костюк Г. С. Проблема развития ребёнка в советской психологии // Вопросы психологии.—1967, 6- сони.

Мухина В. С. Детская психология.— М.: Просвещение, 1985.

2. *Уқувчи шахсининг мақсадга йўналганлигини шакллантириши*

Денисовская Т. М. К проблеме развития личности // Психологический журнал.—1981, 2-том., 6-сони, 97—103-бетлар.

Размыслов П. И. Интересы младших школьников // Психология младшего школьника / Под ред. Е. И. Игнатьева.—М.: АПН РСФСР, 1960.

Сухомлинский В. А. Духовный мир школьника.—М.: Учпедгиз, 1961.

Маркова А. К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте.—М.: Просвещение, 1983, 5—69, 88—95-бетлар.

3. *Уқувчилар қобилиятларини ривожланиши ва шаклланиши*

Ананьев Б. Г. Формирование одаренности / Склонности и способности.—Л.: Изд-во ЛГУ, 1962.

Артемьева Т. И. Психология способностей и всестороннее развитие личности // Принцип развития в психологии.—М.: Наука, 1978, 142—156.

Корсунский Е. А. Развитие литературных способностей школьников: Учебное пособие к спецкурсу.—Л.: ЛГПИ, 1985.

Регуш Л. А. Прогнозирование как познавательная способность личности / Проблемы развития познавательных способностей.—Л.: ЛГПИ, 1983, 33—45-бетлар.

4. *Уқувчилар ўз иродасини ўзи тарбиялашнинг психологик асослари*

Агафонов Т. И., Андреева А. Ф. Активизация у учащихся настойчивости в процессе самоподготовки / Труды Краснодарского педагогического института.—1962, Вып. 29.

Кочетов А. И. Как заниматься самовоспитанием.—Минск: Высшейшая школа, 1985, 135—192-бетлар.

Рувинский А. И., Соловьева А. Е. Психология самовоспитания.—М.: Просвещение, 1972, 6—28, 74—99-бетлар.

5. *Уқувчи характерининг шаклланиши*

Абраменко В. И. Психология характера школьников подросткового возраста.—Киев, 1974.

Мерлин В. С. Проблемы экспериментальной психологии личности: Хрестоматия по психологии / Под ред. А. В. Петровского М.: 1977, 182—192-бетлар.

Психологик масалалар ечиш

1-масала

Бине-Штерн назариясига биноан болаларда кузатишнинг ривожланиши бир қанча босқич ёки даражалардан ўтади. Бу даражалар муайян бир изчилликда бир-бирининг ўрнини алмаштириб туради ва доимий равишда шундай ҳаракатда бўлади: 1) турли

аралаш предметларни санаб, номма-ном айтиб бера олиш босқичи (3 ёшдан 7 ёшгача); 2) баён эта олиш босқичи: бунда предметларга характеристика берилади, улар ўртасидаги баъзи бир алоқалар кўрсатиб ўтилади; 3) изоҳлаш, тушунтириш босқичи: бунда манзара умуман тўлиқ идрок этилади, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқалар ҳамда муносабатлар очиб берилади.

Ушбу назарияни амалда текшириб кўриш вақтида совет психологлари (С. Л. Рубинштейн, Г. Т. Овсепян) шундай хулосага келдиларки, юқорида кўрсатиб ўтилган босқич ва даражаларни болаларнинг ёшига нисбатан олмаслик керак. Нарса ва ҳодисаларни қай даражада идрок этишига қараб бир хил ёшдаги бир қанча болалар турли кузатиш босқичларида бўлиб қолишлари, худди шунингдек турли ёшдаги болалар айнан шу хил босқичда бўлиб қолишлари мумкин.

Саволлар

1. Бине-Штерн назариясининг хато эканлиги нимада намоён бўлади?

2. С. Л. Рубинштейн ва Г. Т. Овсепян хулосаларининг тўғри эканлигини конкрет мисоллар билан тасдиқланг.

2-масала

Ўқувчилар кичик ёшдаги синфлардан катта ёшдаги синфларга ўтгани сайин улардаги кузатувчанлик ўзгариб боради. Агар кичик ёшдаги ўқувчиларда бу кузатувчанлик у ёки бу предмет, ҳодисанинг сиртидаги белгиларни кўришда намоён бўлса, ўрта ва катта ёшдаги ўқувчиларда бундай кузатувчанлик уларнинг воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини тушунтиришга, уларнинг яширин, лекин ғоят муҳим белгиларини акс эттиришга ҳаракат қилишларида намоён бўлади.

Саволлар

1. Кузатувчанликдаги бундай ўзгариш нималар билан изоҳланади?

2. Ўқувчиларнинг кузатувчанлигини ривожлантиришда ўқувчи қандай роль ўйнайди?

3-масала

Ёш жиҳатдан олганда психик жараёнларнинг ўзгариши ўзаро алоқада ва ўзаро боғлиқликда содир бўлади. Буни В. Короленконинг «Чироқлар» деган ҳикояси бўйича II, IV, VII ва X синфларнинг ўқувчилари ёзган баёнидан ҳам кузатиш мумкин. Қуйида ўқувчилар томонидан ёзилган баён ва унинг мазмунини келтирамиз.

ЧИРОҚЛАР*

(В. Короленко ҳикояси)

Бундан анча илгари, кунлардан бир кун салқин куз пайтида кечқурун — одам-одамни танимайдиган вақтда шўх Сибирь дарёсида қайиқда сузшга тўғри келди. Тўсатдан дарё бурилишида рўпарадаги қоп-қора бўлиб кўринаётган тоғлар орасида милт этган чироқ кўринди.

Чироқ шундай ёнгинамизда жуда ёрқин ёнди-ю, лип этиб ўчди...

— Худога минг марта шукур! — деб юбордим суюнганимдан, — ниҳоят тўхтаб дам оладиган жойимиз ҳам яқин қолибди!

Эшкакчи елкаси оша яна милт-милт қилиб кўринаётган чироққа қаради ва хафсаласи пир бўлиб, яна эшкакка ёпишди.

— Жуда узоқда-ку!

Мен ишонмадим. Чироқ боягидек ёрқин нур сочиб турар, зимзиё тунни ёриб олдинга чиқиб тургандек бўлиб туюларди. Бироқ эшкакчи ҳақ бўлиб чиқди: чироқ чиндан ҳам жуда узоқда экан.

Бу тунги чироқларга хос бўлган хусусиятнинг ўзи шунақа экан — тун қаърини ёриб сенга яқинлашаётгандек бўлиб милт-милт нур сочиб турар, сенга йўлинг яқин деб ваъда берар, ўзининг жуда яқин жойдан кўринаётгандек бўлиб туюлиши билан ўзига тортар экан. Назарингда ҳозир ўша жойга етиб оладигандайсан, сувга яна икки-уч эшкак урсанг вассалом йўл тамом... Бу шундай туюлади, аслида эса, ҳали узоқ!..

Биз худди сиёҳ сингари қоп-қора дарёдан яна анча жойгача сузиб бордик. Рўпарамиздан ўнгирлар ва қоялар чиқиб, биз эмас худди улар ёнимиздан сузиб ўтаётгандек бўлиб туюларди, улар аввалига бугун салобати билан бизга яқинлашиб келарди-да, кейин ортимизда қолиб кетарди. Чироқ эса ҳамон жимир-жимир қилиб рўпарамизда ҳамон ўзгармай турар, у биринчи марта кўзимиз тушган пайтдагидек бизга яқин бўлиб кўринарди, аслида биринчи галда кўрганимиздек анча узоқда эди...

Мен кейинчалик ҳам, мана ҳозир ҳам ўша қоронғу кечадаги дарёни, дарёга соя ташлаб, уни яна ҳам қоронғироқ қилиб турган чироқни тез-тез эслаб тураман. Илгари ҳам мени кўп чироқлар яқин бўлиб кўриниши билан ўзига тортган эди. Кейин ҳам бир мени эмас, кўпчилик кишиларни бундай чироқлар яқин кўришиб ўзига жалб этган. Лекин ҳаёт худди ўша шўх дарё сингари оқиб бормоқда, чироқлар эса ҳамон узоқда: Унга етиш учун яна эшкакка ёпишиш керак.

Лекин барибир... ҳар ҳолда олдинда чироқлар бор-ку!

Ҳикоянинг баёни

II с и н ф (Ш. И.)

«Мен қайиқда суздим. Мен бирдан чироқ кўриб қолдим. Чироқ

* Методика А. П. Семенова томонидан ишлаб чиқилган (Қаранг: Шардаков М. Н. Очерки психологии школьника.— М.: Учпедгиз, 1955, 44-бет).

узоқ қоялар яқинида эди. Мен билан Саша деган ўртоғим ҳам бор эди. Биз чироққа қараб анчагача сузиб бордик, лекин чироқ биздан бекинмасди. Маълум бўлишича, бу ҳеч қачон учмайдиган чироқ экан».

IV с и н ф (Ш. И.)

«Бундан кўп вақт бурун мен дарё бўйлаб сузган эдим. Бирдан бурилишининг нариги томонида лип этиб кўринган чироқ кўзга ташланди. Менга у жуда яқин жойда ёнаётгандек туюлди, лекин эшкакчи бу чироқ жуда узоқда эканини айтди. Мен ишонмадим. Менинг назаримда яна икки ёки уч марта эшкакка зўр берсак, бўлди, чироққа етиб оламиз, деб хаёл қилдим. Лекин нотўғри ўйлаган эканман, чироқлар гоҳ биздан узоқлашиб кетарди, гоҳ эса яна яқинлашиб қоларди. Эшкакчи ҳақ бўлиб чиқди. Қайиқ дарё бўйлаб тўхтовсиз сузиб борар, кун эса тунга уланиб, дарё қоп-қора сиёҳга ўхшаб оқарди. Чироқлар ўзининг дам яқинлашиб, дам узоқлашиб кетиши билан менинг жуда кўп хаёлимпи банд қилди. Бир мени эмас, у кўп кишиларни шундай ўзига тортар экан».

VII с и н ф (Г. А.)

«Қачонлардир бир кун шундай бир ҳодиса бўлиб, мен шўх Сибирь дарёсида сузишимга тўғри келиб қолди. Тўсатдан дарё бурилган жойда бизга лип этиб чироқ кўринди. «Худога шукур, мана манзилга ҳам яқин қолибди, тунни шу ерда дам олиб ўтказамиз»,— дедим. Эшкакчи ўгирилиб, ўша чироқ томонга бир қаради-да эшкакни яна ҳам кучлироқ эшиб, қайиқни тезроқ юргиза бошлади-да: «Ҳали жуда узоқда»,— деб қўйди. Мен ишонмадим, лекин биз қанчалик кўп сузсак, мен бу чироқлар биздан чиндан ҳам жуда узоқда эканига шунчалик кўпроқ ишона бошладим. Биз дарё четидаги узоқдан кўринган қояларга ҳам етиб, уларни орқада қолдириб кетдик. Шўх дарё бўйлаб сузавердик, сузавердик. Кейинчалик ҳам мен ана шу чироқлар тўғрисида кўп ўйлаб юрдим. Бир мени эмас, бу чироқлар ўзининг яқин жойдагидек туюлиши билан бошқа кўп кишиларни ҳам ҳайрон қолдирган эди. У чироқлар кўп кишиларнинг кўз олдида лип-лип ёниб турган. У кишилар қанча кўп сузмасинлар, чироқларга барибир яқинлашиб боролмасдилар».

X с и н ф (Л. Ш.)

«Жуда узоқ вақт илгари, қоронғу тушган пайтда, шўх Сибирь дарёси бўйлаб сузишга тўғри келганди. Биз узоқ суздик. Тўсатдан дарё бурилган жойда узоқдан ёрқин нур сочиб турган чироқни кўриб қолдик. «Худога шукур»,— деб мен чуқур нафас олдим ва хўрсиниб қўйдим. Мен тез орада ўша чироққа етиб олсак керак, деб ўйладим.

— Ҳали у чироққача жуда узоқ сузиш керак,— деди қайиқчи ва эшкак эшишни давом эттирди. Чироқ эса ҳамон нур сочиб турарди. У қоронғида қоп-қора бўлиб оқаётган шўх Сибирь дар-

ёси устида сузиб бораётган кишиларни ўзига жалб қилиб, ялт-ялт ёниб турарди ва ҳадеб бизни ўзига чорлар эди. Бу хил ялт-ялт ёниб ўзига жалб қилиш — тунда узоқдан кишиларга кўринадиган шундай чироқларга хос хусусиятдир. Яна икки-уч қадам юрсанг худди ўша чироққа етиб оладигандайсан, лекин афсуски ета олмайсан! Чироқ кўздан ғойиб бўлади. Биз ҳам ўша чироққа қараб сузиб борардик, чироқ эса бизни алдаб, тобора узоқлашиб борарди. Қоронғи кечада тоғларнинг сояси баҳайбат кўринар, дарё соҳили ҳам тобора қорайиб тун қаърига кирар, узоқдаги чироқ эса лип-лип ёниб бизни ўзига чорларди.

Ҳаётда ҳам шундай бўлади. Рўпарамизда чироқ кўринади. У ўзининг жозибадор кучи билан бизни ўзига жалб қилади. Биз унинг нурига маҳлиё бўлиб, ўша чироққа томон интилиб ҳаракат қиламиз, юрамиз, югурамиз, у эса кўздан ғойиб бўлади. Лекин ҳаётда ҳамма нарса ўткинчи, у дарёдек оқиб ўтади, ҳамма нарса ўзгаради. Бизнинг йўлимизда ҳам чироқлар нур сочиб туради, улар гоҳ кўздан ғойиб бўлади, гоҳо яна пайдо бўлиб йўлимизга нур сочади. Ҳаётнинг гўзаллиги ҳам ана шунда».

Саволлар

1. Ҳикояни баён этиш вақтида ўқувчиларда пайдо бўлган психик жараёнларнинг улар ёшига хос бўлган хусусиятларни кўрсатиб беринг.

2. Турли ёшдаги ўқувчилар томонидан ҳикоянинг баён қилиниш вақтида уларни интеллектуал, ирода ва эмоционал сифатлари бир бутунлигининг ўзига хос жиҳатларини таърифлаб ўтинг.

4-масала

Ўсиб келаётган инсоннинг энди шаклланаётган шахси структурасида характер катта роль ўйнайди. У шахснинг яхлит ҳолда намоён бўлишини ҳаммадан кўра мукамал ифода этади. Характер одамнинг амалий фаолиятида таркиб топади ва такомиллашиб боради. Шахс характерининг ташкил топишида унинг дунёқарashi, хатти-ҳаракатлари, хулқ-атворининг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган барқарор мотивлари, ирода активлиги, сабрли бўлиш ва ўзини қўлга ола билиш хусусиятлари катта аҳамиятга эгадир.

А. Воробьёв, А. И. Высоцкий, Э. Бердюковаларнинг қуйида айтган шу ҳақдаги фикр-мулоҳазаларини қунт билан ўқиб чиқинг ва саволларга тегишли жавоблар топинг.

А. Воробьёв: «Ҳамма яхши билади: урушдан кейинги йилларда ленинградлик болалар унчалик куч-қувватли, бақувват эмасдилар, соғлиқлари ҳам, жисмоний ривожланишлари ҳам мустаҳкам эмас эди. Ғалаба кунидан сал кейин Ленинграддаги оғир атлетика бўйича машғулотлар ўтказиладиган спорт секцияларидан бирига нимжон бир бола кириб келди. Тренерлар, спортчилар унинг қадди-қоматига тикилиб туриб: «Оғайни, сен ўзинг қилтиллаб оёгинг»

да зўрға турибсан-ку, штангани қандай кутарасан? Вазнинг ҳам кичкина. Ҳозирча бизда сенинг вазнингдаги категория йўқ!»— деб жавоб беришди. Бу аччиқ ҳақиқат бўлиб, боланинг устидан чиқарилган аянчли ҳукм эди. Бундай ҳукмдан кейин бошқа бир одам ҳафсаласи пир бўлиб, ишни йиғиштириб қўйган булар эди. Лекин бу йигит ундай қилмади, умидсизликка тушмади, унинг характери мустаҳкам бўлиб чиқди...

Янги келган йигитнинг исми Дима Иванов эди. Еши кичкина ва гавдаси жуда ҳам нимжон бўлишига қарамасдан у бир бурда ноини ўзи топиб ерди — водопровод устаси бўлиб ишлар эди. Тиришқоқ йигитча ўзига-ўзи штанга ясаб олди ва у билан ҳар кунни шуғуллана бошлади. Орадан бир йил ўтгач, у яна бултур келиб-кетган секция залига кириб келди. Уни кўпчилик танимай қолди. Энди у қадди-қомати келишган, хушбичим йигитча бўлиб қолган эди. Унинг бутун гавдасидан куч ёғилиб турар эди. Мускул мушаклари худди коптокдек бўртиб чиққан эди ва кўйлаклари остидан шундоқ сезилиб турарди. Шубҳасиз, энди уни секцияга қабул қилишди. Орадан кўп ўтмай, у спорт мастери унвонини олишга мушарраф бўлди, кейин эса СССР ва жаҳон чемпионатларида голиб чиқди, бир неча марта жаҳон рекордларини ўрнатди. Ирода ва характер кучи унга «ўзини-ўзи кашф этиши»да ёрдам берди»¹.

А. И. Высоцкий: «Ҳар қандай ирода ҳаракати ирода ғайрати билан, яъни одам томонидан қийинчиликларни енгиб ўтиш учун ўзидаги бутун психик ва жисмоний имкониятларни онгли равишда сафарбар қилиши билан характерланади. Ирода хатти-ҳаракатлари талаб қилинган турли босқичларда (киши ўз олдига бир мақсад қўйганида, уни режалаштирганида ва амалга ошираётганда) ирода куч-ғайратлари бир хил даражада ифода этилмаслиги мумкин. Иродавий куч-ғайрат ёрдамида одам ўзини бирор фаолиятни бажаришга рағбатлантириб юбориши ҳам, айти чоқда мақсадга эришиш йўлида халал бераётган хатти-ҳаракатларни тормозлаши ҳам мумкин. Шундай қилиб, иродавий куч-ғайрат туфайли хулқ-атворни ҳам мувофиқлаштириб туришни амалга ошириш мумкин.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ирода активлиги ғоят мураккаб психологик структурага эга булар экан: ўқувчиларнинг иродавий активлигини бевоқифа уйғотувчи омиллар — бу уларга кўрсатиладиган ташқи таъсирлар, мотивлаштириш ҳамда ўз ҳаракатларини ўзи онгли равишда рағбатлантириб туриши ҳисобланади.

Бироқ (тадқиқотлар ҳам тасдиқлаганидек) ташқи оламнинг таъсири (предметлар ва одамларнинг ҳар турли таъсир кўрсатишлари) турли даражада қўзғатувчи кучга эга бўлади. Ташқи таъсирларнинг қўзғатувчи кучи, фақат уларнинг интенсивлиги билан эмас, шу билан бирга шахснинг ўша ташқи таъсирларга нисбатан бўлган муносабати билан ҳам белгиланади. <...>

¹ Воробьёв А. Плюс воля к победе // Правда.—1980, 14 январь.

Ўқувчиларнинг иродавий активлигини ривожлантириш бу активлиكنинг бутун шахсни шакллантириш билан биргаликда такомиллаштириб бориладиган барча психологик компонентларини ривожлантириш билан боғлиқ бўлади»¹.

Э. Бердюкова: «Кичкинтойлар болалар боғчасига ниҳоятда ёқимтой, қувноқ ҳолда келишади, лекин уларнинг характери турли хил бўлади. Уларнинг баъзилари чиндан ҳам хушмуомала, шодон, мулойим болалар бўлса, бошқалари, «сирли» болалар бўлади, уларнинг «сирни» билиш учун қулфи дили калитини ҳам дарров топиб бўлмайди.

— Тамара Григорьевна, Игорни қаранг, қўғирчоғимни олиб қўйди.

— Тамара Григорьевна, Сашани қаранг уришяпти, мени чимчилаб олди.

Бундай вақтларда тарбиячи айб қилиб қўйган болани койиб, унга танбеҳ беришга шошилмайди. Чунки у болалар ҳали коллектив бўлиб яшашни ўрганиб олишмаганликларини, бир-бирларини яхши танимасликларини, улар баъзи ёмон қилиқларини ҳозирча ташлаб улгурмаганликларини яхши билади. Унинг вази-фаси — болалар ўртасида жанжал чиқармасликдан, дўстона вазиятни вужудга келтиришдан иборат. <...>

Тамара Григорьевна 20 йилдан бери 39-болалар боғчасида ишлайди. Болаларни жуда яхши кўради. Ҳеч қачон болаларга бақирмайди, жазо бермайди — у болалар билан нуқул суҳбат ўтказади, нуқул тушунтиради ва ишонтиради. Болалар ҳам у берган топшириқ ва талабларини жон деб бажарадилар.

Энг муҳими болаларнинг сахий, меҳрибон ва меҳнатсевар бўлиб ўсишидир, деб ҳисоблайди тарбиячи, агар мана шу сифатлар бўлмаса, одам коллективда яшашга доим қийналади. Хўш, бундай характер белгиларини қандай қилиб тарбиялаш мумкин? <...>

Тамара Григорьевна шунга қатъий ишонадики, болага эртанги куннинг «хамиртуруши» деб қарамаслик керак. Бу ҳали кичик инсон бўлиб, салга хафа бўлади, хулқ-атвори ҳам ҳали барқарор эмас, лекин барибир у ҳам инсон. Шунинг учун у-билан чучук тилда эмас, балки худди катталар билан гаплашгандек жиддий гаплашиш керак. Лекин бунда айрим катта ёшли кишиларга хос бўлган «калондимоғлик» ҳам зарарлидир. Кўпчилик кишиларнинг умумий фикрига қараганда, ҳозирги болалар боғчага анча ривожланган, кўпроқ тарбияланган ҳолда келмоқдалар. Энди уларни ҳаётга тайёрлаш зарур. Бу — уларни одамлар орасида, коллектив манфаатлари билан яшашга ўргатиш демакдир, бу уларда одамларга фойда келтириш ва қувонч бахш этиш эҳтиёжини тарбиялаш зарур, деган сўздир»².

¹ *Высоцкий А. И.* Волевая активность школьников и методы ее изучения. — Челябинск, 1979, 5—11-бетлар.

² *Бердюкова Э.* Талант и доброта // Учительская газета. — 1980, 1 июля.

Саволлар

1. Шах характери структурасига қандай психологик компонентлар киришини кўрсатиб беринг.

2. Боланинг ички дунёсини билиб олиш, унинг ўй ва орзуларини тушуниш учун, бола ўз хулқ-атворига танқидий баҳо бериш ҳамда коммунистик ахлоқ нормаларига жавоб берадиган тўғри қарорлар қабул қилишга ундаш учун ўқитувчи қандай шахс фазилатларига эга бўлиши кераклиги тўғрисида сўзлаб беринг.

3. Нима учун болаларда янги одамга хос коммунистик характер белгиларини шакллантиришда дунёқарашни, ирода ва меҳнатсеварликни, одамларга меҳрибон бўлишни, кишиларнинг хатти-ҳаракатларига оғли муносабатда бўлишни, ўз хулқ-атворига танқидий муносабатда бўлишни, ўз ишлари учун масъулиятни тарбиялашга алоҳида эътибор бериш зарурлигини исбот қилиб беринг.

Курсда ўтказиладиган тадқиқотларнинг темалари

1. Ёш ўсишининг турли босқичларида одамлар дунёсидаги социал ҳодисаларнинг ўқувчилар томонидан психик акс эттирилишининг динамикаси.

2. Ўқувчи психик ривожланишининг турли ёш босқичларида билим ва тафаккур масалаларни ҳал қилиш вақтидаги нисбатлар проблемаси.

3. Ўқувчи психик ривожланишининг турли ёш босқичларида меҳнат эҳтиёжини шакллантиришнинг психик хусусиятлари.

4. Ўқув фаолияти ўқувчи психик ривожланишининг омили сифатида.

4- тема. Боланинг мактаб ёшигача бўлган даврдаги
психик ривожланиши

Методик кўрсатмалар

Мазкур темани ўрганишда боланинг мактабга киргунича бўлган даврдаги ривожланишининг психологик шарт-шароитларига алоҳида эътибор бериш керак. Боланинг психик ривожланишида қабул қилинган ёш классификациясига мувофиқ бу давр уч босқичга бўлинади: чақалоқлик даври (0 дан бир ёшгача), илк болалик даври (бир ёшдан уч ёшгача) ва мактабгача ёш даври (уч ёшдан олти-етти ёшгача). Бола психик ривожланишининг мана шу ҳар бир босқичи учун хос бўлган характерли хусусиятлар мавжуддир. Уларни ёритиб беришда қуйидаги методологик қоидаларга асосланиш керак: 1) бола психикасининг ривожланиши аввал — бошданок социал жараёндин; 2) психиканинг ривожланиши боланинг ўзи бажараётган актив фаолият жараёнида амалга ошириб борилади; 3) боланинг фаолияти ҳар доим бола билан катта ёшли кишиларнинг ўзаро муносабатларига билвосита боғлиқ бўлади.

Бола ўз ривожланиш жараёнида одамларнинг илгари ўтган авлодлари томонидан яратилган предмет ва ҳодисалар олами билан алоҳида, махсус муносабатга киришади. Бола инсоният қўлга киритган барча ютуқларни актив равишда ўзлаштириб, эгаллаб олади. Бунда предметлар оламини ҳамда улар ёрдамида амалга ошириладиган хатти-ҳаракатларни, тилни, одамлар ўртасидаги муносабатларни эгаллаб олиш, одам фаолияти мотивларининг ривожланиши, қобилиятларининг ўсиб бориши катта ёшли кишиларнинг бевосита ёрдамида амалга ошириб борилмоғи керак. Боланинг психик хусусиятлари катталар томонидан йўлга солиб турилган ва ташкил этилган актив фаолияти давомида ривожланиб боради.

Ҳар бир ёш босқичида битта етакчи фаолият ажратиб кўрсатилади, яъни бу шундай бир «фаолият туридирки, унинг формаси таркибида ва унинг ички мазмунида бошқа фаолият турлари, янги-янги ишлар дифференциация қилинади (...), унда хусусий психик жараёнлар шаклланади ёки қайтадан тузилади..., мазкур ривожланиш даврида бола шахсида содир бўладиган асосий психологик ўзгаришлар кўп жиҳатдан мана шу хусусий психик жараёнларга боғлиқ бўлади»¹. Етакчи фаолиятнинг ал-

¹ Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики.— М., 1972, 505—506-бетлар.

машиниши боланинг бир босқичидан иккинчи босқичига ўтганлигини кўрсатади.

Бола ривожланишининг биринчи (чақалоқлик) босқичида катталар билан эмоционал мулоқотга киришиш унинг учун етакчи фаолият ҳисобланади. Теварак-атрофдаги ҳаёт билан чақалоқнинг барча муносабатлари унинг катталар билан бўлган муносабати орқали амалга оширилади. Бола ярим ёшга тўлгунича ўтган давр мобайнида унинг катталар билан бўлган мулоқоти вақтида хатти-ҳаракатларнинг мураккаб формаси — «Жонланиш комплекси» шаклланади. Бу боланинг атроф олам билан ўзаро алоқага киришишининг дастлабки энг оддий формаси ҳисобланади. «Жонланиш комплекси» қуйидаги компонентлардан иборат бўлади: бола атроф муҳитдан катта ёшли кишини таниб олиши (унга тикилиб қолиши); мимика (кулиш) орқали ва махсус товуш чиқариб (гувраниб) катта ёшли кишилар билан мулоқотга киришиш; катта ёшли кишини ўзи билан мулоқотга актив равишда даъват этиши (оёқ-қўлларини ва бутун гавдасини ҳаракатга келтириши). М. И. Лисинанинг маълумотларига қараганда, катта ёшли кишининг мунтазам равишда сўзлар орқали эмоционал таъсир кўрсатиб, боланинг 2,5 ойлик вақтидан бошлаб у билан мулоқотга киришиши боланинг умумий активлигини оширишга ижобий ҳамда боланинг предметлар билан танишувга қаратилган билиш фаолиятини ривожлантиришга сезиларли таъсир кўрсатади.

Катта ёшли киши боланинг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш билан, унга предметларни ушлатиб улар билан турли ҳаракатлар қилишга ўргатиш билан чекланиб қолмай, балки боланинг хатти-ҳаракатларига (нутқ оҳангига, сўзларига, мимикасига ва ҳоказоларга) муайян тарзда баҳо ҳам беради, шу туфайли гўдак хулқ-атворнинг ижобий усулларини англаб, уни ўзлаштириб ола бошлайди.

Дастлабки пайтларда боланинг фаолияти катта кишининг фаолияти билан қўшилиб кетади. Чақалоқлик даврида катта киши билан биргаликда ҳаракат қилган болада тақлидчилик қобилияти ривожланади, бу эса ўргатиш имкониятларини анча кенгайтиради. Тақлид қилиш асосида гўдак предметлар билан айрим, мустақил ҳаракатларни эгаллаб олади. Бунда у тез-тез катталарнинг ёрдамига муҳтож бўлиб туради. Шу тариқа унда катта ёшли киши билан нутқ орқали мулоқотга киришиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Бу боланинг нутқи пайдо бўлиши учун асосдир. Бу негизда дастлаб боланинг онгида нутқни тушуниш, кейин эса унинг ўзида ҳам актив нутқ сўзлаш иқтидори пайдо бўлади. Инсоният тарихида нутқ фақат «бир-бирига ниманидир айтиш» (Ф. Энгельс) эҳтиёжи туфайли эмас, шу билан бирга нутқ онтогенезда катта ёшли кишилар билан мулоқотга киришиш эҳтиёжи туфайли пайдо бўлади. Нутқ орқали мулоқотга киришиш эҳтиёжининг вужудга келиши, нутқ-ҳаракат ва эшитиш апаратининг актив равишда ишлашга тайёрланиши — бу чақалоқлик ёшида эришилган энг муҳим ютуқ ҳисобланади.

Катта ёшли кишиларнинг бола фаолиятини ташкил қилиши асосида чақалоқлик даври охирига борганда унда теварак-атрофдаги олам ҳақида дастлабки тасаввур шаклланади, идрок этиш ва тафаккур қилишнинг оддий формалари вужудга келади. Булар унга шу оламда мўлжал билан ҳаракат қилиш имконини таъмин этувчи ҳамда илк болалик даврларидан бошлабоқ ижтимоий тажриба тўплаб бориш учун зарур имкониятларни вужудга келтиради.

Психиканинг ривожланиши социал характер касб этишидан келиб чиққан ҳолда темани ўрганиш вақтида бола ривожланишининг барча босқичларида, айниқса, унинг умумий психик ривожланишида тилнинг ролини алоҳида таъкидлаб кўрсатиш лозим; бунда нутқни эгаллаб олиш боланинг ҳиссий билиш қобилиятига қандай таъсир қилишини кўрсатиб бериш зарур; боланинг теварак-атрофни билиб олиш чегараларини, бевосита идрок этилаётган чегарадан чиқиш имкониятини кенгайтиришда она тилини пухта эгаллаб олиш катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб ўтиш керак.

Боланинг психик ривожланишини белгилаб берувчи илк болалик ёшидаги асосий ютуқ — бу унинг юришни (ғоз-ғоз туриб юришни) эгаллаб олиши, предметлар билан фаолият кўрсатиш ва сўзлашни ўрганиб олиши ҳисобланади. Юришни ўрганиб олиш боланинг теварак-атрофдаги ҳаёт билан танишиш имкониятини кенгайтиради. Шунингдек, предметлар билан ҳаракат қилишга ўргатади. Бу эса боланинг катта кишилар билан бўладиган муносабатлари ўзгаришига олиб келади. Энди эмоционал мулоқот иккинчи планга ўтиб, амалий ҳамкорлик биринчи планга чиқади. *Предметли фаолият боланинг етакчи эҳтиёжига айланиб қолади.* Бола теварак-атрофдаги предметлар билан муомала қилишни, улардан нимага ишлатилишига қараб фойдаланишни ўрганади. Тақлид қилиш орқали ва катта ёшли кишиларнинг нутқ ёрдамида кўрсатма инструкциялар бериб туриши орқали болада дастлабки маънавий малакалар шаклланади. Предметлар билан энг жўн ҳаракатларни бажаришга киришган бола энди ўзи учун ўша предметларнинг функцияси, яъни вазифаси — нимага ишлатилишини, уларнинг яширин хусусиятларини билиб олади. Лекин буларнинг барчасини бола фақат катта ёшли кишилар билан амалга оширган фаолият давомида билиб олади. Предметли ҳаракатларни эгаллаб олиш ишини гуё уч босқичли жараёнга ўхшатиб ўрганиб чиқиш мумкин. Биринчи босқичда бола предметлар билан ўзига маълум бўлган ҳар қандай ҳаракатни бажариши мумкин, иккинчи босқичда предмет бевосита фақат ўзининг функцияси бўйича ишлатилади, учинчи босқичда эса предметнинг асосий функциясини билиб олган бола энди уни эркин равишда турли мақсадларда ишлата олиши мумкин.

Психик ривожланишда бир-бирига мувофиқ келадиган ва турли ўйинчоқлар билан бажариладиган ҳаракатлар алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу ҳаракатлар ўргатиш жараёнида шаклланиб боради. Бир-бирига мувофиқ келадиган ҳаракатлар кўзнинг на-

зорати остида қўллар ҳаракатини координация қилишни ривожлантиради ва ўргатиш жараёнида шаклланади. Ҳайвонотлар билан амалга ошириладиган хатти-ҳаракатлар боланинг қўллари орасида ҳаракат қиладиган бирор ғўйинчоқ ва таъсир кўрсатадиган предметлардан фойдаланиш имконини беради, яъни боланинг *фаолияти энди воситали характер касб этади*.

Предметли фаолият асосида янада мураккаброқ фаолият турлари шакллана боради: сюжетли-роль бажариш билан боғлиқ бўлган ғўйин элементлари пайдо бўлади, бола бирор маҳсуллик фаолият (расм солиш, ганч ва пластилиндан ғўйинчоқлар ясаш, уларни лойиҳалаштириш, меҳнат фаолиятининг бошқа турли элементларини бажариш)га киришади.

Катталар ҳамкорлигида болаларга ўргатиш ишини амалга оширишда ўзаро мулоқотга киришмасдан туриб бажариб бўлмайди. Бунда нутқ асосан катталар билан биргаликда предметли фаолиятни амалга ошириш давомида ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш учун фойдаланилади. Бу ерда нутқ боланинг катта кишилар билан алоқага киришиш вазифасини бажаради.

Илк болалик даври нутқни ўзлаштириб олиш учун сензитив, яъни боланинг тили чиқадиган давр сифатида тан олинган. Бунда нутқни ривожлантириш учун предметли фаолиятни эгаллаш билан боғлиқ бўлган ҳаракатлар давомида катталар билан бўладиган мулоқот шаклланининг ўзгариб бориши ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Бу даврда боланинг *нутқни тушуниши* такомиллашиб боради ҳамда унинг *ўз актив нутқи* шакллана бошлайди. Мактабгача ёш давридан олдинги даврнинг сўнггида бола *нутқни тушунишини* ривожлантиришда унинг тинглай олиш қобилиятини ўстириш муҳим ютуқ ҳисобланади. Бола билан бевоқифта мулоқотга киришиш чегарасидан ташқарига чиқувчи ахборотларни тинглаш ва тушуниш теварак-атрофдаги воқеа-ҳодисаларни билишнинг, боланинг ўз тажрибаси билан бевоқифта ўрганиш мумкин бўлмаган ҳаракатларни билишнинг асосий воситаси сифатида нутқдан фойдаланиш имконини яратади. Тинглаш асосида болада ўз фикрини бир жойга тўплаш, нутқни идрок этиш, эслаб қолиш, у ҳақда ўйлаш маҳорати ривожланади ва ҳоказо.

Бола томонидан талаффуз қилинган бир-икки бўғинли бир нечта сўздан бошлаб, нутқни мулоқотнинг асосий воситаси сифатида фойдаланишгача босиб ўтилган йўлда боланинг актив нутқи шаклланиб боради. Боланинг луғат бойлиги нутқнинг барча элементлари билан тўлдириб борилади, у она тилининг грамматик тузилишига оид кўпгина элементларни эгаллаб олади, фонемаларнинг ҳам кўпчилигини талаффуз қилишга ўрганади.

Бу даврда нутқнинг барча функциялари: унинг ифода этувчи, умумлаштирувчи, коммуникатив ва регулятив функциялари интенсив равишда шаклланиб боради. Сўз болага ниманидир ифодалаш, яъни предметларни бир-биридан фарқлаш, уларни турларга бўлиш воситаси сифатида хизмат қилади. Сўз умумлаштирувчи восита сифатида кўпгина предметларни группаларга, категорияларга бирлаштириш учун қўлланилади. Сўз орқали

ифодаланган предметларнинг ўзаро алоқаси муносабатлари кўрсатилади. Сўз ўша предметнинг ўзаро ва бир-бирига турли шаклда (уларнинг фазода, турли функцияларни бажаришда, ҳар хил сабабларга, мақсадларни рўёбга чиқаришда) боғлиқ эканлигини идрок этишни таъминлайди. Бу эса боланинг тафаккурини ривожлантириш учун зарурдир. Кичкинтойнинг ақлий ривожланиши ёшига яраша қўлга киритган ютуқлари билан: предметлар ёрдамида ҳаракат қилиш ва нутқни эгаллаб олиши билан маҳкам боғлиқдир. Боланинг илк ёшида унда бевосита фаолият турини эгаллаб олиш жараёни ҳамда ўша фаолиятнинг ривожлантирилиши билан боғлиқ ҳолда вужудга келадиган кўргазмали-ҳаракатли тафаккурнинг дастлабки шакллари пайдо бўлади¹.

Сўз орқали кичкинтой хулқ-атворнинг дастлабки қоидаларини, унга қўйиладиган талабларни, ман этилган нарсаларни билиб олади. Катта ёшли кишилар сўз орқали боланинг хулқ-атворини баҳолайдилар. Бу баҳолар боланинг теварак-атрофдаги ҳаётга нисбатан дастлабки муносабатларни шакллантиради. Шу тариқа у аста-секин одамларга хос хулқ-атвор кўринишларини эгаллаб бошлайди. Буларнинг бари ўша боланинг шахсига хос бўлган: ўз-ўзини англаш, ўзига-ўзи баҳо бера олиш ва ўз-ўзини назорат қилиш элементларини ривожлантириш ва ироданинг дастлабки куртакларини вужудга келтириш учун замин яратади. Болада ирода сифатларининг вужудга келиши унинг хулқ-атвори ва фаолиятларини эркинлик элементларининг пайдо бўлишида: унинг одобда, тақлидчилик ва ўрганиш бўлиб бораётган бир қатор ишларда намоён бўлади; бола шахснинг этик элементларини ҳам ўргана бошлайди. Бу баъзи бир этик нормаларни ҳамда хулқ-атвор қоидаларини ўрганш билан ва ахлоқий ҳис-туйғуларнинг шакллана бошлаши билан боғлиқ бўлади. Боланинг ўзгариб бораётган имкониятлари, ундаги янги-янги эҳтиёжларни ҳам келтириб чиқаради. Кўпгина фаолият малакаларини ва хулқ-атвор қоидаларини эгаллаб олиш асосида болада мустақилликка бўлган интилиш намоён бўладики, бу нарса «уч ёшдаги кризис» деган ном олган ҳолатнинг негизини ташкил этади.

Боланинг ҳаётда мустақил бўлишига, унда актив равишда иштирок этишга бўлган интилиши уларнинг теварак-атрофдаги ҳаётни ифодаловчи *сюжетли-роллер ижро этиш билан* боғлиқ бўлган ўйинлари орқали рўёбга чиқарилади. Бу ўйинлар болаликнинг навбатдаги даври учун *фаолиятнинг етакчи турига айланаб қолади*. «Болаларнинг мактабгача ёшдаги вақтларида уларнинг психик ривожланишлари учун ўйинларнинг аҳамияти ғоят катта ва кўп қирралидир,— деб таъкидлаган эди Д. Б. Эльконин. Бу ўринда унинг аҳамияти шундан иборатки, дастлабки алоҳида ўйин усуллари туфайли (бола ўз ўйинларида катталарнинг ролини ижро этишлари ва уларнинг ижтимоий меҳнат функ-

¹ Новоселова С. Л. Развитие мышления в раннем возрасте в связи с формированием опосредованной деятельности. // Умственное воспитание детей раннего возраста.— М., 1968.

цияларни, предметли ҳаракатларни такрорлаш мақсадида умумлаштирилган характердаги тасвирий ҳаракатлар ҳамда бир предметнинг аҳамиятини бошқа предметга кўчириш ва шу сингари ҳаракатлар орқали у ўша ўйинлар ўлароқ одамлар ўртасидаги муносабатлар моделини яратади. «Роллар орқали ижро этиладиган ўйинлардан болани инсон фаолиятининг барча соҳаларидаги энг умумий, энг фундаментал мазмундаги инсон фаолиятини акс эттирувчи восита сифатида фойдаланиб бу орқали бола фаолиятини муайян мўлжалга йўналтирилади»¹.

Сюжетли роли ижро этиладиган ўйинлар асосида янги фаолият тури — ўйинга киришиш орқали дастлабки ўқиш (дидактик ўйинлар) ривожлана бошлайди. Роль ижро этиш билан боғлиқ бўлган ўйинлардан ташқари яна улар билан маҳкам алоқада бўлган фаолиятнинг маҳсулдор турлари ҳам (тасвирий, конструктив, меҳнат фаолияти турлари) ривожланади. Бундай фаолият турлари турли шаклларга кириб аста-секин мустақил характер касб этади.

Ўйин пайтида бола ўз хулқини ўзи бошқаришга, уни ўзи бажараётган, ўз зиммасига олган ролнинг қондаларига бўйсундиришга, ўз-ўзида содир бўлаётган психик жараёнларни бошқаришга ўргана бошлайди (у аниқ мақсадга қаратилган ҳаракатларни, ўйин сюжетига қараб ривожланиб борадиган фикрларга мувофиқ ҳаракатлар қилишни ва шунга ўхшаш бошқа ишларни бажаришни ўрганиб олади).

Боланинг мактабгача ёшга етган босқичида унинг психик ривожланиши ўша боланинг теварак-атрофдаги ҳаёт билан ўзаро муносабатларини ўзгартиришга олиб келади. Бола энди нисбатан анча мустақил бўлиб қолади ва элементар тарзда ўзига-ўзи хизмат қила бошлайди. Лекин бундай мустақиллик ҳали жуда нисбий тарздаги мустақиллик бўлади. Шунинг учун у ҳали ўзида катталарнинг талаблари билан ҳисоблашиш заруратини сезиб туради: теварак-атрофдаги кишиларнинг талабларини қандай бажарса, катта кишиларнинг унга бўлган муносабати ҳам шундай бўлади. Бир томондан катталар билан ижобий муносабатларни сақлаб қолишга интилиш мактабгача тарбия ёшидаги бола хулқининг асосий мотивларидан бири бўлса, иккинчи томондан у ўз тенгдошлари билан биргалликда ишлашга, улар билан ижобий алоқа ўрнатишга ҳаракат қилади. Шу сабабли, теварак-атрофдаги кишилар билан ижобий муносабатларни сақлаб қолишга бўлган интилиш ахлоқ-одоб қондаларини амалий равишда ўрганишга олиб келади.

Семинар машғулотларида мактабгача ёшдаги боланинг психик ривожланишида эришилган ютуқлар таърифланаётганда қуйидагиларни бажариш керак: 1) етакчи фаолиятнинг аҳамиятини ҳамда мактабгача ёшдаги кичкинтойнинг теварак-атрофдаги кишилар билан ўзгараётган ўзаро муносабатлари бола шахсини

¹ Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации развития в детском возрасте // Вопросы психологии.—1971, 4-сон, 19-бет.

шакллантиришда қандай аҳамиятга эга эканлигини ёритиб бериш лозим; 2) мактабгача ёш даврининг охирига бориб бола баъзи бир шахс хусусиятларини шакллантириш ва психик жараёнлар жиҳатидан ҳам фаолиятнинг янги усулларига ҳамда мактаб таълими шароитида амалга ошириладиган мулоқотларга тайёр бўлиб қолажagini конкрет мисолларда кўрсатиб бериш зарур.

Бир-бирига тобе мотивларнинг шаклланиши мактабгача ёшдаги боланинг ҳаётида юз берадиган энг муҳим янгиликлардан ҳисобланади. Тарбия шароитига қараб турли хил мотивлар биринчи планга чиқиб қолиши мумкин (ижтимоий жиҳатдан аҳамиятли бўлган шуҳратпарастлик, эгоистик мотивлари ва бошқалар шулар жумласидандир). Бу ёшда шахс ўзининг асосий компонентлари билан бирга ташкил топади. Шахснинг бирор мақсадга йўналтирилганлиги мотивларнинг муайян иерархияси, яъни бир босқичи сифатида рўй берадики, бу боланинг хулқ-атвори эркин ҳолда ривожланиши учун имконият яратиб беради. Мактабгача ёшдаги бола айрим беихтиёр қилинадиган ҳаракатлардан энди шахсан ўзи ихтиёр қилган хулқ-атвор ҳаракатларини бажаришга ўтади. Болада ўзини-ўзи англаш хусусияти ривожланади. Энди у теварак-атрофдаги муҳитдан фақат ўзини ажратиб кўрсатиш билан кифояланиб қолмайди. Энди у ўз ривожланишининг бундан аввалги босқичида таркиб топган айрим хатти-ҳаракатларга фақат баҳо беришни билибгина қолмай, шу билан бирга у энди ўзига таниш бўлган фаолият турларидаги ўз имкониятларига баҳо беришга, ўз шахсидаги баъзи бир сифатларга баҳо беришга ҳам қодир бўлади. Бу даврга келиб шахснинг индивидуаллиги ҳам интенсив равишда шаклланади. Бундай индивидуаллик мактабгача тарбия ёшидаги боланинг темпераментида, гоҳо унинг шаклланиб келаётган характерининг нисбатан барқарор белгиларида, болаинг махсус ва умумий қобилиятларида намоён бўлади.

Шаклланиб келаётган шахс барча компонентларининг ривожланиши мактабгача ёшдаги боланинг фаолияти билан маҳкам боғлиқдир. Бошқа болалар билан биргаликдаги фаолиятда у жамиятда қабул қилинган ўзаро муносабатларни эгаллаб олади. Шахсни шакллантириш жараёни кўп жиҳатдан катта ёшли кишилар болаларнинг биргаликдаги фаолиятини қанчалик моҳирлик билан ташкил эта олишларига боғлиқ. Болалар теварак-атрофдаги ҳаёт билан бевосита танишишлари натижасида ҳамда махсус равишда ташкил этилган таълим ва тарбия туфайли болаларда теварак-атрофдаги олам тўғрисида маълум тушунчалар системаси ташкил топади. Боланинг ақлий қобилиятлари кейинчалик мактабда ўқиш учун зарур бўлган тараққиёт ва ривожланиш даражасига етади.

Катта ёшдаги боланинг ақлий фаолиятида тафаккурнинг барча тур ва шакллари мавжуд бўлиб, у интеллектуал вазифаларни ҳал қилиш имконини беради. Бунда тафаккурнинг барча турлари бир бутунликда ҳаракат қилади. Вазифаларнинг мураккаблиги ва уларни бажариш шароитига қараб, тафаккурнинг у ёки бу

тури биринчи планга ўтади. *Кўриб-ҳаракат қилиб* тафаккур этиладиган ҳаракатлар энди онгли ҳаракатларга айланади. Бу мактабгача тарбия ёшидаги бола ўзи бажарадиган навбатдаги ишларни режалаштириш қобилиятида ҳамда ўзи бажарган ишларини нутқи орқали баён этиб беришида ўз ифодасини топади. Предметлар тўғрисида, уларнинг хусусиятлари, улар ёрдамида бажариладиган ҳаракатлар тўғрисида, теварак-атрофдаги ҳаёт ҳодисалари ҳақида етакчи тафаккур туридан ўз тушунчалари орқали шаклланиб келаётган маҳорат билан ишлаш тўғрисидаги тушунчалар запасининг бойиб бориши муносабати билан мактабгача ёшдаги болалик даврида *кўриш-образли* тафаккур қилиш маҳорати вужудга келади. Бу эса болага бевосита идрок этиладиган воқеалардан ташқари чиқиш ҳамда бўлғуси воқеаларни олдиндан кўра билиш имконини беради.

Ҳаракатли ва образли фикрлаш асосида мактабгача ёшдаги бола олти ёшларга етганда унда сўзли, яъни луғавий-мантиқий тафаккур интенсив равишда шаклланиб боради. Бола етти ёшларга борганда маълум бир тартибга солинган фикрларни баён этишга, ўзидаги мавжуд билимлар асосида тўғри хулосалар чиқаришга қодир бўлади. Боладаги луғавий-мантиқий фикрнинг ривожланиши ундаги мавжуд билимлар, шунингдек у бола билимларининг қай даражада умумлашганлигига ҳамда унда тафаккур операциялари қанчалик ривожланганлигига боғлиқ бўлади. Бу эса ўз навбатида мактабгача ёшдаги болага берилаётган таълим ва тарбиянинг характериға боғлиқ бўлади. Болада ижодий ва тасаввур орқали идрок этиш формаларининг ривожлантирилиши бевосита кўриб идрок этиб бўлмайдиган материални ўзлаштириш, сўзлар орқали баён этиш асосида образлар яратиш имконини беради. Бундай қобилият боланинг тажрибаси орқали ҳамда унинг юксак даражада ривожланган нутқи орқали таъмин этилади. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларнинг луғат бойлигидаги сўзларнинг сони 4,5 мингтагача етади, унинг таркибида барча гап бўлаклари бўлади. Бола энди ўз она тилидаги грамматик гап тузилишининг барча элементларини эгаллаб олган бўлади, унда оғзаки нутқнинг барча турлари, ўйлаб фикрлай олиш қобилияти ривожланган бўлади ҳамда у энди ўқиш жараёнида ёзма нутқни ҳам эгаллаб олиш учун тайёр бўлади.

Шундай қилиб, хулқ-атворнинг мотивация қилиниши, ахлоқ-одоб билан фаолиятнинг ихтиёрий равишда бир-бирига мувофиқлаштириб бориш имконияти, ўз тегдошлари билан алоқага кириша олиш маҳорати, улар билан биргаликда бажариладиган ишларнинг амалга оширилиши, ақлий ривожланишнинг юксак даражага етганлиги — буларнинг барчаси мактабгача ёшдаги болада ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ҳамда жамоат йўли билан баҳо бериладиган фаолият турларини бажаришга интилиш, мактабга ўқишга тайёргарлик кўриш учун асос бўлади.

Тема бўйича тавсия этилаётган семинар ва амалий машғулотлар студентларга бола шахсини шакллантиришнинг дастлабки босқичига хос бўлган хусусиятлар билан, болалар мактабга бор-

гунича улар ақлий ривожланишини диагностика қилиш методикалари билан танишиш имконини беради.

Амалий машғулотларни ўтказишда СССР педагогика фанлари академиясининг мактабгача тарбия илмий-тадқиқот институти мактабгача ёшдаги болалар психо-физиологияси лабораторияси ишлаб чиққан методика (2, 3, 4, 5-методика)лардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир¹.

Практикумда келтирилган масалаларнинг ҳал этилиши студентларга боланинг турли шахсга оид ҳолатларини анализ қилиш тажрибасини орттириш ҳамда боланинг психик ривожланишидаги турли босқичларда унинг билиш фаолияти жараёнларини ўрганиб олиш имконини беради.

Семинарлар ва амалий машғулотларнинг планлари

Адабиётлар

Биринчи машғулот (семинар)

Мактабгача ёшда шахснинг шаклланиши

1. Хулқ-атвор мотивлари ва ўқувчи фаолиятининг ривожланиши. Мотивлар иерархиясининг вужудга келиши.

2. Мактабгача ёшда ироданинг шаклланиши:

а) мактабгача ёшдаги бола хулқ-атворида ихтиёрийликнинг ривожланиши;

б) айрим иродавий хусусиятларнинг ривожланиши;

в) мактабгача ёшдаги бола иродасининг типик камчиликлари.

3. Мактабгача ёшдаги бола ҳис-туйғуларининг ривожланиши:

а) ҳаёт кечириш характерига қараб ҳис-туйғусининг ўзгариши;

б) олий ҳис-туйғуларнинг шаклланиши.

4. Мактабгача ёшдаги болада ўз-ўзини англаш туйғуларининг ривожланиши.

5. Мактабгача ёшдаги бола шахсининг индивидуал, ўзига хос хусусиятларининг шаклланиши:

а) темперамент намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятлари;

б) характернинг шаклланиши;

в) умумий ва махсус қобилиятларнинг ривожланиши.

Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского.— М.: Просвещение, 1979, 37—68-бетлар.

Диагностика умственного развития дошкольников / Под ред. Л. А. Венгера, В. В. Холмовской.— М.: Педагогика, 1978.

Мухина В. С. К проблеме социального развития ребенка // Психологический журнал.—1980, 1-том, 5-сон, 43—53-бетлар.

¹ Қаранг: Диагностика умственного развития дошкольника / Под ред. Л. А. Венгера, В. В. Холмовской.— М., 1978.

Мухина В. С. Детская психология.— М.: Просвещение, 1985.
Петренко Г. Г. Педагогические ситуации в дошкольной педагогике.— Минск, 1984.

Иккинчи машғулот (амалий)

6 яшар боланинг ақлий ривожланишини диагностика қилиш (болалар боғчасининг тайёрлов гуруҳи)

Машғулотда студентлар 6 яшар бўлган болалар идрокни ва тафаккурининг ривожланиш даражасини аниқлаш методикалари билан танишадилар ҳамда «Диагностика умственного развития дошкольников»¹ деган китобда босилган методикаларга доир 6 яшар бўлган болалар билан тадқиқот ўтказиш учун топшириқ оладилар. Бунда 2, 3, 4, 5- методикалардан фойдаланиш мумкин². Экспериментал материалларни тўплаш ва уларни ишлаб чиқиш вақтида студентлар эксперимент ўтказиш бўйича инструкцияларга амал қиладилар, китобда таклиф этилган форма бўйича протокол тузадилар. 34-жадвалга мувофиқ стандарт очколар сонини ҳисоблаб чиқадилар ҳамда тадқиқ этилаётган мактабгача тарбия ёшидаги бола (топшириқни бажариш сифатига қараб) қайси гуруҳпага киритилиши мумкин эканлиги кўрсатиб қўйилади³. Топшириқни бажариш сифати бўйича қуйида келтириляётган гуруҳларнинг характеристикалари авторлар томонидан 2, 3, 4, 5-методикалар бўйича ажратилган сифат кўрсаткичлари асосида тузиб чиқилган.

Топшириқни бажариш сифатига қараб болаларни гуруҳларга ажратиш

2- методика. Берилган эталонларга нисбатан предметларнинг хусусиятини белгилаш маҳоратини эгаллаш даражасини диагностика қилиш

I гуруҳ — эталонгача бўлган давр. Бунда болалар предметнинг шаклини эталонга солиштириб, унинг форма жиҳатдан бири-бирига ўхшашлигига қараб эмас, балки уларнинг ташқи қўшимча белгиларига қараб (масалан, мазмунан ўхшашлигига қараб) мўлжал оладилар.

II гуруҳ — синкретик мўлжал олувчи болалар бўлиб, улар биригина детални ажратиб олиш асосида ёки умуман предмет кон-туридаги характерли деталларни ҳисобга олмасдан бутун предметни эталонлардан бирига нотўғри ўхшатадилар.

¹ Қа, чг: Диагностика умственного развития дошкольников / Под ред. Л. А. Венгера, В. В. Холмовской.

² Шу жойда — 215-бет.

³ Қаранг: Диагностика умственного развития дошкольников / Под ред. Л. А. Венгера, В. В. Холмовской, 239- бет.

III группа — объектнинг мураккаблигига қараб ўзгариб турадиган аралаш типда мўлжал олувчи болалардир. Деталлари умумий контурнинг ичига жойлашган оддий объектларни болалар хато қилмасдан керакли эталонга (масалан, ботинкага) ўхшатадилар. Контурдан ташқарига чиқадиган детали бўлган объектлар (масалан, дазмол)ни анализ қилиш вақтида бундай болаларда синкретик мўлжал олиш типи пайдо бўлади.

IV группа — адекват тарзида мўлжал олувчи болалардир. Улар предметнинг шаклини анализ қилиш вақтида умумий контур билан айрим деталларнинг нисбатига қараб мўлжал оладилар. Бу эса предметни эталон билан беҳато қиёслаш имконини беради. Бунда ҳам тасодифий хатолар бўлиши мумкин.

3- методика. Моделлаштирилган перцептив ҳаракатларни эгаллаб олиш даражасини диагностика қилиш

I группа — болалар ўзларининг моделлаштирилган перцептив ҳаракатларни бажаришга бутунлай қодир эмасликларини билиб оладилар, уларда фақат берилган топшириқларнинг мураккаблигига боғлиқ бўлмаган баъзи бир масалаларгина тўғри ҳал қилинганини учратиш мумкин; кўпчилик ҳолларда болалар берилган фигуранинг шаклига тўғри келмайдиган элементлар комбинациясини яратадилар.

II группа — бу группага перцептив моделлаштириш системасини чекланган тарзда эгаллаб олган болалар киради. Бундай операциялар системаси болага бутун бир фигуранинг иккитадан ортиқ бўлмаган элементи шаклини, ҳолатини ҳамда уларнинг фазодаги нисбатларини ҳисобга олиш имконини беради; бундай болалар икки элементни бир-бирига нисбатан мос келиши талаб қилинадиган масалаларни тўғри ечадилар, бошқа ҳолларда эса берилган фигурага қараб умумий шакли ўшанга ўхшаш яна бошқа элементларни ёки масалани алмаштирадилар, ё бўлмаса, ноадекват тарзда мослашган элементлардан иборат масала тузадилар.

III группа — унда болалар мазкур масалалар шартига қараб моделлаштирилган перцептив ҳаракатларни бажариш учун зарур барча операцияларни етарлича эгаллаб олган бўладилар, лекин бу ҳаракатлар ҳали унчалик аниқ ва пишиқ бўлмайди, ечимларда хатоларга йўл қўйилади. Бундай ҳолларда элементларнинг танлаб олинган йиғиндиси берилган эталонга ўхшаган фигурани тузиш имконини беради-ю, лекин ундан худди ўша фигурани айнан такрорлайдиган шаклини ясаб бўлмайди.

IV группа — моделлаштирилган перцептив ҳаракатларни юксак даражада пухта эгаллаб олган болалар бўлиб, улар айрим ноаниқликларгагина йўл қўйишлари мумкин.

4- методика. Кўргазмали-образли тафаккур ҳаракатларини эгаллаб олиш даражасини диагностика қилиш

I группа — ноадекват мўлжал олиш формасига эга болалар бўлиб, улар айрим «хат» ва ҳошия элементларнигина ҳисобга оладилар, бундайлар элементларни нотўғри танлайдилар. Улар схемани реал вазият билан қиёслашни билмайдилар.

II группа — бу группадаги болаларга фигуранинг бир белгисига қараб тугалланмаган мўлжаллаш характерлидир. Улар масалани босқичларга ажратадилар, йўлканинг ҳар бир бурилишига етганда ориентирларга ёки «хат»да кўрсатилган йўналиш белгисига мурожаат қиладилар ва ўша йўналишда юришга интиладилар, бундай болалар бутун масалани ҳал қилиш давомиди бошлаган иш услубларидан чиқиб кетмай ишлаш малакасини эгаллаб олмаган бўладилар ва ечим охирагунча ушбу иш услубини йўқотиб қўядилар. Ушбу группадаги болалар сўнги босқичда тез-тез хатога йўл қўядилар, чунки улар бир вақтнинг ўзида икки параметрларни (7—10 масалаларни) ҳисобга ололмайдилар; уларда схемани реал вазият билан қиёслаб кўришга уриниши кузатилади, лекин улардаги фазо тўғрисидаги тушунчалар — фрагментар характерга эга бўлади.

III группа — бу болаларда битта белгига қараб мўлжал олиш поёнига етказилганлиги кузатилган. Улар «хат» кўрсаткичлари билан тасвирдаги ифодаларни охиригача таққослаб бир-бирига қиёслаб оладилар, лекин йўналиш ва ориентирларни бир вақтда ҳисобга олиш талаб қилинган масалаларни ҳал қилмайдилар, уларнинг бир хиллари фақат ориентирлардан муваффақиятли равишда фойдалансалар, бошқалари йўлнинг йўналиши кўрсатилган тасвирдан фойдаланадилар. Бу группадаги болалар энг оддий фазо тўғрисидаги тушунчалардан фойдаланишлари мумкин.

IV группа — бу группадаги болалар икки параметр бўйича поёнига етмаган мўлжал олиш йўли билан ишлайдилар (улар дастлабки олти масалани тўғри ечадилар).

V группа — бу группадаги болалар икки параметрни ҳисобга олган ҳолда, майда-чуйда нарсаларгача қиёслаб иш кўришлари кузатилган.

Сўнги икки группадаги болалар фазо тўғрисида анча тўлиқ ва муфассал тушунчага эга бўладилар. Улар ўртасидаги фарқ, афтидан, ўша тушунчаларнинг барқарорлиги ва ҳаракатчанлигидан иборат бўлади.

5- методика. Мантиқий тафаккур ҳаракатлари қанчалик шаклланганлигини диагностика қилиш

I группа — бу группага сериацион (катталиқ бўйича) ҳамда классификацион (шакл бўйича) жиҳатдан мавжуд бўлган фарқларни ҳисобга олмаган ҳолда элементларни тасодифий тарзда жойлаштириб чиқадиган болалар киради.

II группа — улар элементларнинг сериациясига роя қилмай классификацион муносабатларни ҳисобга оладиган болалардир.

III группа — бу группага кирган болалар элементларнинг классификацион муносабатларини ва қисман улар ўртасидаги сериацион муносабатларни ҳам ҳисобга оладилар.

Элементларни жойлаштириб чиқишда баъзи бир хатоларга йўл қўядилар.

IV группа — бу группадаги болалар элементлар ўртасидаги ҳам классификацион, ҳам сериацион жиҳатдан мавжуд муносабатларни ҳисобга оладилар.

Студентларнинг ҳисоботлари навбатдаги такрорий амалий машғулот чоғида қуйидаги масалалар бўйича муҳокама қилинади:

1. Олти ёшли болаларнинг предметларга тегишли хусусиятларни берилган эталонларга ўхшатиш ҳаракатларини эгаллаб олинишининг ўзига хос хусусиятлари.

2. Моделлаштирилган перцептив ҳаракатларни болалар томонидан эгаллаб олиш даражаси.

3. Кўргазмали-образли тафаккур ҳаракатларини эгаллаб олишнинг ўзига хос хусусиятлари.

4. Олти ёшли болаларнинг мантиқий тафаккур бўйича қиладиган ҳаракатларининг баъзи бир хусусиятлари.

Студентлар тўплаган эксперимент материалларидан кейинчалик олти ёшли болаларни мактабда ўқишга қай даражада тайёр эканликлари тўғрисидаги масалани муҳокама қилиш вақтида фойдаланиш мумкин.

Мухина В. С. Детская психология.— М.: Просвещение, 1985,— раздел V: гл. 14—15-бетлар.

Диагностика умственного развития дошкольником / Под ред. Л. А. Венгера, В. В. Холмовской.— М.: Педагогика, 1978.

Петренко Г. Г. Педагогические ситуации в дошкольной педагогике.— Минск, 1984.

Мустақил ишлаш учун топшириқлар

Адабиётлардан аннотация ёзиш ва улардан конспект қилиш

Мухина В. С. Изобразительная деятельность ребёнка как форма усвоения социального опыта.— М.: Педагогика, 1984, III қисм.

Мухина В. С. Детская психология.— М.: Просвещение, 1985.

Реферат ёки докладлар учун темалар. Адабиётлар

1. Ўйин — мактабгача ёшдаги боланинг етакчи фаолияти

Психология и педагогика игры дошкольника (материалы симпозиума) / Под ред. А. В. Запорожца, А. П. Усовой.— М.: Просвещение, 1966.

Эльконин Д. Б. Психология игры.— М.: Педагогика, 1978.

2. Мактабгача ёшдаги болаларнинг тенгдошлари билан бўладиган мулоқотининг хусусиятлари

Антонова Т. Особенности общения старших дошкольников со сверстниками. // Дошкольное воспитание.—1975, 10-сони.

Репина Т. Проблема межличностных отношений дошкольников и её изучение // Дошкольное воспитание.—1975, 10-сони.

Отношения между сверстниками в группе детского сада. / Под ред. Т. А. Репиной.— М.: Педагогика, 1978.

Субботский Е. В. Психология отношений партнерства у дошкольников.— М.: Изд-во МГУ, 1976.

3. Мактабгача ёшдаги болаларда темпераментнинг намоён бўлиш хусусиятлари

Мерлин В. С. Очерк теории темперамента.— М.: Просвещение. 1964.— Гл. I, IV.

Чудновский В. Э. О возрастном подходе к типологическим особенностям. // Вопросы психологии.—1963, 1-сони.

Широкова Л. Дети с разными типами высшей нервной деятельности. // Дошкольное воспитание.—1976, 12-сони, 1977, 1-сони.

4. Мактабгача ёшдаги бола ижодий фаолиятининг ривожланиши

Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте.— М.: Просвещение, 1967.

Детское творчество // Учен. зап. МГПИ им. В. И. Ленина.— 1970, 314-сони.

5. Мактабгача ёшдаги болалар диққат-этиборининг хусусиятлари ва унинг болалар фаолиятида таъкил этилиши

Аксенова М. Н., Некрасова К. А. Об уровне развития устойчивости произвольного внимания у детей, поступающих из детского сада в школу // Учёные записки Горьковского государственного педагогического института им. М. Горького.—1977, 117-чикиш.

Волкова Н. Внимание детей во время занятий // Дошкольное воспитание.—1971, 12-сони.

Терехова Н. Развитие работоспособности детей, предупреждение утомления на занятиях // Дошкольное воспитание.—1977, 4-сони.

Психологик масалалар ечиш

1-масала*

Бола — мактабгача ёшдагиларнинг каттаси. Унинг хулқ-атворида қуйидаги омиллар сезилди. Масалан, унинг овқат егиси

* Масала: «Воспитывать психологическую пытливость у будущих учителей», — деган тўпламдан олинган.— Пермь, 1966, 55-бет.

келади, лекин овқат берсангиз қўлига олади-да, уни оёқ остига туқади. Агар ўзига овқат егини деб зўрласангиз, у овқатни емайди, лекин дастурхон атрофига бошқалар утирганда у ҳам, албатта, овқат егиси келиб сўрай бошлайди. Мабодо онаси отланиб бирор жойга бориб келмоқчи бўлса, у, албатта, эргашади. Онаси: «Қани, отлана қол бирга кетамиз»,— деган заҳоти бола унга қараб: «Бормайман»,— дейди. Агар шундан кейин онаси куча эшикка қараб юра бошласа, бола унинг орқасидан: «Мен ҳам бораман»,— деб қичқиради, она орқасига қайтган заҳоти, бола яна боришдан воз кечади. Бундай манзара бир неча марта такрорланиши мумкин ва ҳар сафар бола, албатта, йиғлай бошлайди.

Саволлар

1. Мактабгача тарбия ёшидаги бу боланинг хулқ-атворида қандай салбий ирода сифатлари намоён бўлади?

2. Бундай болалар билан олиб бориладиган тарбиявий ишларни қандай ташкил этиш керак?

2-масала

Группага бураб юрғизиладиган янги ўйинчоқ — кучукча келтиришди. Тарбиячи уни қўлига олиб кўрди ва ўйинчоқни буради: кучукча гир-гир айланиб вовуллаш бошлади. Тарбиячи ўйинчоқни болаларга яқинроқ олиб келди. Ролланд кўрқиб кетиб кучукчани оёғи билан тепиб юборди. Барча болалар кучукча раҳми келиб, нега тепасан, ҳаммаёғи оғрийди-ку, деб ачина бошлайдилар. Группага врач кириб келди ва болалар билан кучукчанин қаери лат еганини текшира бошлади. Андрей Ролланднинг ёмон иш қилганлигини сўзлаб берди. Бола дарҳол ўзгарди ва йиғлаб юборди: «Мен бундай бўлишни хоҳламаган эдим. Мен энди бундай қилмайман. Мен бундай қилишни хоҳламаганим! Эшитаяписизми!» Тарбиячи Ролландга кучукчани силаб қўйишни таклиф қилди, у рози бўлди ва шу заҳоти йиғидан тўхтаб, овуниб қолди.

Саволлар

1. Ролланднинг хулқ-атворида ҳис-туйғулар кечишининг қандай ўзига хос хусусиятлари намоён бўлди?

2. Уни қайси темпераментга киритиш мумкин?

3-масала

Миша — киришимли, ҳаракатчан бола. Апликация йўли билан ясаган гулларни кўриб, уларга баҳо бериш вақтида тарбиячи Мишадан сўради:

— Миша, сенга ҳаммадан кўра кимнинг иши кўпроқ ёқади?

— Лена Рошчинанинг иши, лекин мен ундан ҳам яхшироқ ясай оламан.

— Хўш, унда нима учун ясамай ўтирибсан? Уни қара, ҳамма болалар ишларини тугатишди, сен бўлсанг эндигина новдачаларни ясабсан.

— Мен ҳаммадан кейин бошладим-да, агар ясаб улгурганим-дами, менинг гулим ҳамманикидан чиройли чиқарди. Буни қаранг, мен новдаларни қандай нозик қилиб ишладим!

Музика машғулотида Ватан ҳақида қўшиқ айтишарди. Миша қўшиқ сўзларини ҳаммадан кўра қаттиқроқ айтарди. Лена деган қиз танбеҳ берганида у шундай жавоб қайтарди: «Бу қўшиқни секин айтиб бўлмайди, чунки у Ватан ҳақида. И. В. бизга сўзларни аниқ, тушунарли қилиб айтиш кераклигини айтган эди ва мен шундай аниқ айтдим». Тарбиячи унга савол берди: «Хўш, айт-чи, сен айтаётган қўшиқ музика оҳангига мос келяпти, деб ўйлайсанми? Менинг назаримда сен ўзингча ашула айтаётганга ўхшайсан. Музика эса ўзича чалинаётгандай». Миша жавоб берди: «Мен музика оҳангига мос ашула айтаяпман».

Саволлар

1. Мактабгача ёшдаги болада ўз-ўзига баҳо беришнинг шаклланиб келаётган қандай ўзига хос хусусиятларини таъкидлаб ўтиш мумкин?

2. Темпераментнинг қайси турига мансуб болалар ўз-ўзига ортиқча баҳо беради, қайсинисига мансублари ўз қобилиятига пастроқ баҳо беради?

3. Ноадекват равишда ўз-ўзига баҳо беришнинг шаклланишидаги эҳтимол тутилган сабаблар хусусидаги ўз фикр-мулоҳазаларингизни айтинг.

4-масала*

Марина яқинда янги болалар боғчасига ўтди. У жуда ташаббускор, болалар билан тезда тил топишиб кетадиган қиз экан, янги шароитда ҳаммани ҳайрон қолдириб болалар билан қисқа муддатда апоқ-чапоқ бўлиб кетди.

Қизлар мактаб-мактаб ўйнашди. Марина ўқитувчи бўлади, қизлардан иборат «синф» тузилди, столлардан «парталар» қилинди ва уларни бир текис қилиб териб чиқилди, доска ясаб, уни ҳам «синфга» осиб қўйишди. Игорь ўйинни йўлга қўйишда ёрдам бериб турди. «Мен ҳам сизлар билан ўйнасам майлими?»— деб сўрайди у. Болалар рози бўлишади ва Игорь бўш стулга ўтиради. Сен ўйнамайсан. Сен мендан рухсат сўрашинг керак эди!» дейди буйруқ оҳангида Марина.

Кунлардан бир кун болалар боғча ҳовлисида ишлашарди. Улар беш кишидан иборат группаларга бўлиниб, ҳовлини йиғиш-

---

Масала учун материални М. Л. Рубцова ва Л. Федосееваларнинг «Пусть растут дружелюбными, общительными, отзывчивыми» (Дошкольное воспитание.—1974, 11-сон) мақоласидан олинди.

тиришарди. «Биз ишимизни тамомлаб бўлдик»,— деди Марина. «Энди эса ўртоқларингизга ёрдам берингиз»,— деди тарбиячи. Болалар тўкилган баргларни териб ола бошладилар. Марина эса қовоғини солиб ўшшайиб олди ва ҳеч нарса қилмай бир чеккада жим-тураверди. «Марина бизга ёрдамлашиб юбор, ўзи жуда озгина иш қолди»,— деб таклиф қилишарди болалар. Шу пайт бирдан тарбиячи Маринанинг овозини эшитиб қолди. Марина дугонасига қараб шундай дерди: «Ишлаб нима қиламан? Қанча ишлаганинг билан энди барибир бизни мақташмайди, чунки энди биз биринчи бўла олмаймиз!».

Саволлар

1. Маринанинг хулқ-атворида қандай мотивлар етакчи мотивлар ҳисобланади?
2. Қизда бундай хулқ-атвор шаклланишига илгариги тарбиянинг қандай камчиликлари таъсир кўрсатган бўлиши мумкин?
3. Маринада қандай характер белгилари шаклланиб бормоқда?
4. Бу қизнинг гурпуага яқинда келганлигини ҳисобга олиб унинг хулқ-атворидаги салбий белгиларини йўқотиш учун бу қизнинг тарбиясини қай хилда олиб бориш керак?

5-масала*

Жажжи қизча Варенькани шоколад бериб сийлашди. Қизча шоколаднинг бир чеккасидан ушоқдаккина бўлагини синдириб олди ва югуриб онасининг олдига борди-да: «Манг, бу Сизга»,— деди. «Меҳрибон қизим, айланай сендан,— деб мақтади онаси,— ўзинг еяқол, энг суюкли қизимизсан».

Варенька шоколадни бувисига олиб боради. Бувиси шоколадни гўё тишлаб кўрган киши бўлиб тамшаниб қўяди ва набирасини мақтайди: «Сахий қизимдан айланай. Шоколаднинг жуда ширин экан! Раҳмат!» Варенька совғасини энди бобосига олиб боради, лекин у ҳам олмайди: «Мен шоколад бермасанг ҳам яхши, сахий қиз эканингни биламан»,— дейди. Бобоси унинг бошини силаб қўяди.

Энди Варенька югуриб мактабда ўқийдиган опасининг ёнига боради ва бир бўлак шоколадни унинг оғзига тутади. Опаси чурқ этмай, бир зумда шоколадни еб қўяди! Варенька йиғлаб юборади. Ойиси ҳам, бувиси ҳам, бобоси ҳам бирданига опасини койиб кетишади: «Ўзингдан кичкина қизни хафа қилгани уялмайсанми! Қап-катта қизсан-у, фаросатинг йўқ!» Варенька йиғидан тўхтаб катталарнинг гапига қулоқ туғади. Унинг шу пайтдаги қиёфасини кўрган киши томошанинг охири нима билан тугаганидан бу қизча тўла қаноат ҳосил қилганлигини тушуниб олиши қийин эмасди.

¹ Масала учун материални Э. Пилюгинанинг «Предупреждайте капризы малышей (Дошкольное воспитание.—1978, 11-сон) мақоласидан олинди.

Савоълар

1. Варенькада характернинг қандай салбий белгилари шаклланиб бормоқда?

2. Варенькада сахийлик сифатларини ривожлантириш учун катта ёшли кишилар унга нисбатан қандай муносабатда бўлишлари керак?

3. Боланинг фаолияти, хулқ-атворига катталар томонидан бериладиган баҳонинг ва атрофдаги кишиларнинг унга кўрсатадиган таъсири бола хулқ-атворини, одатларини ва тегишли характер белгиларини шакллантиришда қандай аҳамиятга эга бўлади?

6-масала*

— Дада, онам билан ўрмонга кетяпмиз. Сиз ҳам бирга борасизми?— деб сурайди. Петя ётоқ эшигини қия очиб.

«Вой тинмаганларей,— деб ўйлайди ўзича Фёдор Сергеевич.— Қачон қарасанг бирор жойга отланиб турганини кўрасан. Якшанба кунни ҳар қандай майда-чуйда ишларни йиғиштириб, дам олиш ўрнига аллақадёққа отланиш керак. Бир ҳафтадан бери, юравериб жонингга теккан тиқилинч автобусга чиқиб, яна нафасинг бўғилиб йўл юриш зарур эканми, ўрмонда нима бор? Мақсадсиз тентираб, дарахт ва бошқа майда-чуйда ўсимликларни томоша қилиб келасанми? Зерикарли иш бу! Ҳа, болага эса қизиқарли албатта,— деб ўғлига қараб қўяди Фёдор Сергеевич. Унга ҳамма нарса қизиқ. Елиб-югуради, ҳар хил кўнғизларни тутиб ўйнайди, барглар, чўчқа ёнғоқлар териб қувонади. Менга-чи, менга нима-си қизиқ?».

Фёдор Сергеевич ёстиқдан бошини кўтариб, ўғлига бир қаради-да, яна ўзини креслога ташлади.

— Йўқ, мен бормасам керак, уйда қоламан,— деб жавоб беради ниҳоят ота кичкинтойга. Сен онанг билан ўйнаб кела қол.

— Сиз ҳам бора қолинг, дадажон!— деб ялина бошлайди боласи,— агар борсангиз футбол ўйнардик, ўрмонда қувлашардик, маза бўларди.

Фёдор Сергеевичнинг пешанаси тиришди: «Нега сен менга ёпишиб олдинг. Ана онанг билан боряпсан-ку! Албатта, сен у билан маза қилиб ўйнолмайсан-да, а?» Сўнгра, отаси шундай таклиф киритади:

— Ҳўш, сен онанг билан сайр қилиб келавер, қайтиб келганидан кейин ҳовлида конток тепамиз, бўптимми?

— Тушунсангиз-чи, сизсиз у зерикиб қолади, ўғил болага онадан кўра ота керак бўлади,— деб бақирди йўлакда турган хотини.

— Ҳа, ота керакмиш... Лекин... Фақат ўйнатгани, кўнгил очгани керак эмиш. Мени ҳам бир буюм қатори олиб кетмоқчисан-да, а?

¹ Масала учун материални В. Крючкованинг «С любовью к детям» деган хотираларидан олинди (Дошкольное воспитание.—1980, 3-сон).

— Юр, кетдик,— деди хафа бўлган она ва боланинг қўлидан етаклади.

Хонадан чурқ этмай, тумшайиб чиқишди.

«Ҳечқиси йўқ, ҳали ўрмонга борганда чиройи очилиб кетади»,— деб ўзини тинчлантирди Фёдор Сергеевич ва газетага қўл узатди.

Саволлар

1. Ота-оналарнинг хулқ-атвориغا асосланган баҳо беринг.
2. Ҳам отаси, ҳам онаси билан ўйнаб келмоқчи бўлган кичкинтойнинг истагида унинг қандай эҳтиёжлари ёрқин намоён бўлади?
3. Бундай эҳтиёжларнинг қондирилмаслиги қандай оқибатларга олиб келиши мумкин?

7-масала

Юра оёғи чиқиб кетиб бузилиб қолган аравачани тузатишга уринади. Олдинига у ғилдиракни аравачанинг ёнига қўйиб, унинг ўқига ўрнатмоқчи бўлади. Жуда кўп марта уринишлардан кейин ғилдирак арава ўқининг ташқарига чиқиб ётган учига тасодифан кириб қолади. Аравача энди юриши мумкин. Юра жуда хурсанд. Тарбиячи уни мақтайди: «Баракалла, Юра, аравани ўзинг тузатдинг-га, айт-чи, қандай қилиб тузатдинг?»: Юра: «Мана, кўриб турибсиз-ку, тузатдим-да!»— дейди. (Аравачани кўтариб, ғилдиракни айлантириб кўрсатади). «Сен бу ишни қандай бажарганингни яна бир марта кўрсатиб бергин!»— дейди тарбиячи (у билдирмасдан ҳаракат қилиб аравачанинг ғилдирагини ўқидан чиқариб қўяди). Юра яна ғилдиракни аравачага яқинлаштиради, лекин бу сафар уни аравачанинг ўқига дарров кийгизиб қўяди. «Мана, тузатдим!»— дейди қувонч билан бола, лекин бу ишни қандай бажарганини бу гал ҳам сўзлаб бера олмайди.

Саволлар

1. Боланинг ҳаракатларига қараб, унинг ёши тахминан нечада эканлигини аниқланг.
2. Мазкур эпизодда фикрлаш фаолиятининг қандай хусусиятлари намоён бўлади? Бундан қандай педагогик хулоса чиқариш керак?

8-масала

Олти ёшли Наташага холаси шундай масала берди: «Тўртта қушча учиб келиб дарахтларга қўнишди. Ҳар бир дарахтга биттадан қушча қўнган эди, битта қушча ортиб қолди, битта да-

* Саккизинчи масала учун материални А. А. Люблинскийнинг «Беседа с воспитателем о развитии ребёнка» деган китобидан олинди (М., 1962).

рахтга иккитадан қушча қўнган эди — дарахт ортиб қолди, дарахтлар нечта эди?» Наташа масалани такрор-такрор айтиб берди-ю, лекин уни сира ҳал қила олмади. Шунда холаси қоғоздан учта дарахт ва тўртта қушча шаклини қирқиб ясади. Наташа мана шу дарахт ва қушчалар ёрдамида масалани тез, тўғри ечди.

Саволлар

1. Нима сабабли Наташа масалани ҳал қилиши учун қоғоздан дарахт ва қушчаларнинг шаклини қирқиш зарур бўлиб қолди?
2. Бу ерда мактабгача ёшдаги болага хос бўлган қандай фикрлаш хусусиятлари намоён бўлди?
3. Болага таълим бериш жараёнида бундай хусусиятларни қай тарзда ҳисобга олиш керак?

Қурсда ўтказиладиган тадқиқотларнинг темалари

1. Мактабгача ёшдаги боланинг ўз тенгдошини идрок этиши ва унга баҳо бериши.
2. Мактабгача ёшдаги бола хотирасининг маҳсулдорлигига мотивларнинг таъсири.
3. Турли темпераментдаги болаларда ўз тенгдошлари билан тез тил топишиб кетишининг намоён бўлиши.
4. Мактабгача ёшдаги болаларнинг ўз-ўзига баҳо бериши ва уларнинг қизиқиш даражалари.
5. Мактабгача ёшдаги болаларда ҳадиксираш ва уятчанлик одатларини бартараф қилиш ҳамда уларда актив ирода сифатларини тарбиялаш.

5- тема. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи шахсининг психик ривожланиши ва шаклланиши

Методик кўрсатмалар

Мазкур темани ўрганишга киришилар экан, кичик мактаб ёшидаги боланинг психик ривожланиш шароитларининг сезиларли даражада ўзгарганлигига ҳамда бола шахсининг шаклланишига бундан аввалги ривожланиш даврига нисбатан қандай ўзгаришлар бўлганлигига, бу ўзгаришларнинг хусусиятларига эътиборни қаратиш лозим. Бола мактабга қабул қилиниши билан у бажарадиган фаолиятнинг етакчи тури ўқиш бўлиб қолади. Ўқиш ўйиндан фарқли ўлароқ мажбурий характер касб этади, аниқ мақсадга қаратилган ижтимоий аҳамиятга молик бўлган ҳамда системалаштирилган характердаги фаолият тури ҳисобланади. Бошланғич синфларда болаларни ўқитиш жараёнида ўйинлардан ҳам фойдаланилади, лекин энди у ўқиш-ўқитиш вазифалари билан боғлаб олиб борилади. Энди ўйиннинг мақсади, тури, ташкил этиш шароитлари ҳам ўзгаради.

Темани ўрганиш давомида ишлаб чиқариш меҳнати билан ўқув меҳнатининг фарқини очиб бериш керак. Бунда унинг пировард натижаси ўлароқ (ижтимоий-фойдали меҳнатнинг маҳсули — бу киши ўз-ўзини камолга етказиш эканлигини), шунингдек, фаолиятнинг айрим звенолари аҳамиятини ҳам кўрсатиб бериши керак. С. Л. Рубинштейн таъкидлаб ўтганидек, «биринчи ҳолатда субъект асосан ўз диққатини ҳаракатларнинг бажариш усулларига, унинг схемасига қаратса, иккинчи ҳолатда — ишнинг натижасига қаратади» (С. Л. Рубинштейн). Шунинг учун бошланғич синфларда болаларнинг ўқув фаолиятини ташкил этишда ўқитувчи ўқиш жараёнига, яъни ҳаракатларни бажариш усулларига алоҳида эътибор бермоғи зарур. Бу нарсани ўқувчилар чуқур англаб олиши уларнинг ривожланиши учун зарур шарт ҳисобланади. Чунки ўқишнинг пировард мақсади — муайян билим ва малакаларни эгаллаб олишдангина иборат бўлмай, балки ўқувчилардан келгусида улар ишлаб чиқаришнинг, фаннинг ҳамда одамлар бажарадиган бошқа ижтимоий фаолият турларининг мураккаб проблемаларини ҳал қилмоқ учун мустақил равишда билим олиш маҳоратини шакллантиришдан ҳам иборатдир.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг билиш фаолиятига хос хусусиятлар очиб берилаётган экан, яна шу нарсага эътиборни қаратиш керакки, бундай билиш фаолияти беихтиёр содир бўлиш характерига эга бўлади ва бу билим олиш чегарасини кенгайтиришга кенг имкониятлар очиб беради. Мактабда болаларга таълим бериш мазмуни ва методларида бундай билим олиш асослари пухта берилган. Бу ўринда оптимал мактаб программалари яратиш учун ҳамда ўқитишнинг самарали методларини қидириб топишга оид ҳозирги замон проблемалари устида алоҳида тўхталиб ўтиш керак.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи мулоқотининг янги характери-ни ҳам алоҳида таъкидлаб кўрсатиш лозим. Энди боланинг мулоқоти аниқ мақсадга қаратилган мулоқот бўлади. Бунга сабаб, бир томондан ўқитувчининг доимий равишда унга кўрсатадиган актив таъсири бўлса, иккинчи томондан — ўқув коллективининг кўрсатадиган таъсиридир. Бундан ташқари кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг мактабдан келгач, теварак-атрофдаги одамлар билан мулоқотининг ўзига хос хусусиятлари устида ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Боланинг социал роли ҳам ўзгарган, энди унда янги мажбуриятлар ва янги ҳуқуқлар пайдо бўлади. Булар боланинг ўз тенгдошлари, катта ёшли кишилар, ота-оналар билан бўладиган ўзаро муносабатларига ҳам таъсир қилади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи мулоқотининг ўзига хос хусусиятлари қараб чиқиляётганда биринчи синф ўқувчиларининг ўз муаллимларига қандай муносабатда эканликларига алоҳида эътибор бериш керак. Бундай муносабатнинг кучли ва кучсиз томонларини очиб бериш ҳамда уларнинг ўзгармай қолмаслигини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, янги мулоқотнинг характери кичик мактаб ёшидаги ўқувчи таълимининг мотивларига, ундаги ахлоқий сифатларнинг ривожланишига, ўз-ўзига баҳо беришни шакллантиришга ҳамда қизиқишлари даражасига сезиларли таъсир кўрсатади. Болаларнинг ўқув фаолияти муваффақиятли бориши ҳамда улар шахсининг шаклланиши кўп жиҳатдан боланинг ўқитувчи билан ўзаро муносабатларидаги, ўз синфдошлари, ота-онаси билан муносабатларидаги ўзига хос хусусиятларига, синфда ўз позициясини қай даражада англаб етишига, таркиб топган коллектив ўзаро муносабатларга боғлиқ бўлади.

Сўнгра, мазкур темани ўрганиб чиқиляётганда яна шуни ҳам кўрсатиб бериш керакки, кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг ўқув фаолияти жараёнида ўзидаги хулқ-атворни ва фаолиятни ўзи томонидан мувофиқлаштириш қобилияти ривожланади, онгли равишда бир фикрга кела олиш қобилияти, ўз фаолиятини ўзи уюштиришга ҳамда билим олиш жараёнига бўлган қизиқишнинг қарор топишига ёрдам беради. Ўқувчи хулқ-атворининг мотивлаштирилиши ҳам ўзгаради. Бунда ўртоқлари ва коллективнинг фикрлари асосий мотивлар бўлиб қолади. Ахлоқий ҳис-туйғу ва шахс ирода хусусиятлари шаклланади. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бу ўзгаришлар аста-секин содир бўлади. Мазкур ўзгаришлар биринчи синфдан бошлаб туртинчи синфгача бири-бири билан ғоят мураккаб тарздаги ўзаро алоқалар заминида кечади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи фаолиятига ўқитувчи берадиган баҳо тобора кўпроқ аҳамият касб этиб боради. Ўқитувчининг баҳоси, биринчидан, ўқувчи ўқув фаолиятининг пировард натижасини ифода этибгина қолмай, балки у таълим жараёнининг ўзини ҳам ифода этади ва иккинчидан, аниқ ифода этилган ҳамда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган характер касб этади. Бинобарин, кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг ўқув фаолиятига тўғри, объектив баҳо бериш боланинг ўзига-ўзи баҳо бериш қобилиятини ривожлантиришга, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар қизиқиш даражасининг шаклланишига, уларда билиш қобилиятини ривожлантиришга, ўз фаолиятининг мақсад ва вазифаларини мустақил равишда белгилай олиш маҳоратини оширишга таъсир кўрсатади.

Шу масалалар ўрганиб чиқилар экан, бунда олти ёшли болаларнинг ўзига хос хусусиятларини алоҳида таъкидлаб кўрсатиш ҳамда I синфдан IV синфгача бўлган ўқувчиларнинг психик ривожланиш динамикасини кузатиб бориш муҳим аҳамиятга эгадир.

Мустақил ишларни планлаштириш ва ташкил этишда, айниқса курсда ўтказиладиган тадқиқот ишларини бажаришда кичик мактаб ёшидаги ўқувчи ўқув фаолиятини психологик анализ қилишнинг асосий принциплари билан пухта танишиб чиқиш учун онгли субъект сифатида бола шахсини шакллантиришнинг психологик механизмини очиб бериш ҳамда уларга ўқиш ва коммуник тарбия бериш форма ва методларини яна ҳам такомиллаштириб бориш имкониятларини кўрсатиб бериш керак.

Семинар ва амалий машғулотлар планлари

Адабиётлар

Биринчи машғулот (семинар)

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи шахсини психик ривожлантириш ва шакллантиришнинг асосий шартлари ва омиллари

1. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг анатомик-физиологик хусусиятлари.
2. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи шахсини шакллантириш ва психик ривожлантиришнинг асосий омиллари.
3. Ўқув фаолияти бошланғич таълим бериш давридаги фаолиятнинг етакчи тури сифатида.
4. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи билан мулоқот ва меҳнат фаолиятининг хусусиятлари.
5. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи шахсида шаклланиб келаётган ахлоқий хислатларни ривожлантириш хусусиятлари.

Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте.— М.: Просвещение, 1968,— Ч. III.— Гл. I, II.

Божович Л. И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии.—1976, 6- сони.

Дубровина И. В. О единстве обучения и воспитания младшего школьника // Вопросы психологии.—1978, 6- сони, 129—134- бетлар.

Повышение эффективности начального обучения.— М.: 1977, 74—81- бетлар.

Психолого-педагогические проблемы обучения и воспитания детей шестилетнего возраста (круглый стол) // Вопросы психологии.—1984.—5- сони, 49—86- бетлар.

Психологические проблемы учебной деятельности школьника / Под. ред. В. В. Давыдова.— М.: Просвещение, 1977, 260—266- бетлар.

Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии.—1971, 4- сони, 6—20- бетлар.

Психологические проблемы нравственного воспитания детей / Под ред. Ф. Т. Михайлова, И. В. Дубровиной, С. Г. Якобсон.— М.: Педагогика, 1977.

Иккинчи машғулот (амалий)

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи ўқув фаолиятининг психологик хусусиятлари

Машғулот ўтказилгунга қадар студентлар мактабга борадилар ва берилган программа асосида дарсда ўқувчилар фаолиятини кузатадилар. Бундан ташқари, улар қуйида кўрсатилган адабиётларни мустақил равишда урганиб чиқадилар.

Мактабда олинган материаллар қўйидаги план асосида муҳокама қилинади:

1. Дарс пайтида кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар диққатининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш.
2. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи ўқув фаолиятидаги конкретлик ва умумийликнинг нисбати.
3. Таълим жараёнида кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ақлий фаолиятини бошқариш хусусиятлари.

Дубровина И. В. Некоторые особенности проявления специфических особенностей у младших школьников // Психологические проблемы учебной деятельности // Под ред. В. В. Давыдова.— М.: Педагогика, 1977.

Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении.— М.: Педагогика, 1972.

Раев А. И. Управление умственной деятельности младшего школьника.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1976.

Талызина Н. Ф. Управление процессов усвоения знаний.— М.: Изд-во МГУ, 1973.

Управление умственной деятельности и умственное развитие учащихся.— Л.: ЛГПИ им. Герцена, 1973.

Учинчи машғулот (семинар)

Таълим жараёнида кичик мактаб ёшидаги ўқувчи шахсининг психик ривожланиш ва шаклланиш динамикаси

1. Боланинг мактабда таълим ва тарбия олишига тайёргарлик даражаси.
2. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг билиш фаолиятидаги ўзгаришлар.
3. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи шахсига оид ҳамда унинг мулоқот характеридаги ўзгаришлар.

Венгер Л. В. О диагностике умственного развития детей, поступающих в школу // Дошкольное воспитание.—1977, 12 сони.

Возрастные возможности усвоения знаний (младшие классы школы) / Под ред. Д. Б. Эльконина, В. В. Давыдова.— М.: Просвещение, 1966.

Дубровина И. В. Некоторые особенности проявления специфических особенностей у младших школьников // Психологические проблемы учебной деятельности школьников / Под ред. В. В. Давыдова.— М.: Педагогика, 1977.

Захарова А. В., Андршченко Т. Ю. Исследование самооценки младшего школьника в учебной деятельности // Вопросы психологии.—1980, 4- сони.

Нежнова Т. А., Филиппова Е. В. Исследование эмоционального отношения к школе и учению у детей шести и семи лет // Новые исследования в психологии.—1983. 2- сони, 29—33- бетлар.

Толстых Н. П. Психология воспитания воли у младших школьников // Вопросы психологии.—1979, 4- сони.

Улынькова У. В. Исследование психологической готовности шестилетних детей к школе // Вопросы психологии.—1983, 4- сони, 62—69- бетлар.

Тўртинчи машғулот (амалий)

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ўз тенгдошлари билан мулоқотининг хусусиятлари

1. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда коллектив муносабатлари ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари.

2. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар коллективи ва унинг ижтимоий фикрлари.

3. Ижтимоий фикрларнинг қарор топиш жараёнида кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ахлоқий ривожланиши.

4. Педагогик мулоқотнинг бошланғич синф ўқувчиларининг ўзаро муносабатлари характерига кўрсатадиган таъсири.

Божович Л. И., Славина Л. С. Случаи неправильных взаимоотношений ребёнка с коллективом и их влияние на формирование личности // Вопросы психологии.—1976, 1- сони.

Взаимоотношения детей в совместной деятельности и проблемы воспитания. / Под ред. С. Г. Якобсон, Ф. И. Михайлова.— М.: Педагогика, 1976.

Березовин Н. А., Коломинский Я. Л. Учитель и детский коллектив.— Минск: Народная асвета, 1975.

Островская Р. А. Общественное мнение в коллективе младших школьников.— Минск: Народная асвета, 1980.

Леонтьев А. А. Педагогическое общение.— М.: Знание, 1979.

Развинова-Староверова В. В. Взаимосвязь мотивов деятельности младших школьников и их положение в классном коллективе // Личность, коллектив и проблемы воспитания.— Саратов, 1975.

Ребёнок в система коллективных отношений / Под ред. Л. П. Бугевой, Л. И. Новиковой.— М.: Педагогика, 1972.

Коллектив, личность ребёнка, внутриколлективные отношения / Под ред. Л. И. Новиковой, В. И. Чепелёва.— М.: Педагогика, 1978.

Студентларнинг мустақил ишлари учун топшириқлар

Аннотация ёзиш ва адабиётлардан конспект олиш

Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте.— М.: Просвещение, 1968, 247—252- бетлар.

Психологические проблемы учебной деятельности школьника / Под ред. В. В. Давыдова.— М.: Просвещение, 1977.

Психологические проблемы нравственного воспитания детей / Под ред. Ф. И. Михайлова, И. В. Дубровиной, С. Г. Якобсон.— М.: Педагогика, 1977.

Психолого-педагогические проблемы обучения и воспитания детей шестилетнего возраста. // Вопросы психологии.—1984, 5- сони, 49—86- бетлар.

Рефератлар ёки докладларнинг темалари. Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Болани (биринчи синф ўқувчисини) мактабда ўқишга психологик жиҳатдан тайёрлиги

Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте.— М.: Просвещение, 1968, 207—246- бетлар.

Венгер Л. А. Об уровне развития детей, поступающих в школу. // Дошкольное воспитание.—1972, 8- сони, 33—38- бетлар.

Запорожец А. В. Педагогические и психологические проблемы всестороннего развития и подготовки к школе старших дошкольников // Дошкольное воспитание.—1972, 4- сони, 37—42- бетлар.

Проскура Е. А. О психологической готовности к школе первоклассника // Дошкольное воспитание.—1977, 8- сони.

Кичик ёшдаги ўқувчини ўрта мактабда ўқишга психологик жиҳатдан тайёрлиги

Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте.— М.: Просвещение.— 1968.— Ч. III.— Гл. 2.— § 1.

Зверева М. В. Психолого-педагогические основы повышения эффективности обучения в начальных классах // Начальная школа.—1978, 8- сони, 74—84- бетлар.

Миленький А. Я. Формирование у подростков интереса к учению.— Минск: Народная асвета, 1969.

Возрастные возможности усвоения знаний / Под ред. Д. Б. Эльконина., В. В. Давыдова.— М.: Просвещение, 1966.

Возрастные и индивидуальные возможности младших подростков / Под ред. Д. Б. Эльконина, Т. В. Драгуновой.— М.: Просвещение, 1967.

Развитие логической памяти у детей / Под ред. А. А. Смирнова.— Просвещение, 1976.

Решетников Б. И. К диагностике сдвигов умственной деятельности школьников // Структура познавательной деятельности.— Владимир, 1975.

3. Кичик мактаб ёшдаги ўқувчида турли ўқув предметларига доир тушунчаларни шакллантиришнинг психологик хусусиятлари

Богоявленский Д. Н. Развивающее обучение и приёмы умственной деятельности школьников // Русский язык в школе.—1978, 5- сони, 59—64- бетлар.

Богоявленский Д. Н. Психологические принципы обучения орфографии // Русский язык в школе.—1976, 3, 4- сони, 29—35; 12—20- бетлар.

Дубровина И. В. Некоторые особенности проявления специфических особенностей у младших школьников // Психологические проблемы учебной деятельности школьника / Под ред. В. В. Давыдова.—М.: Просвещение, 1977, 260—266- бетлар.

Психологические возможности младших школьников в усвоении математики / Под ред. В. В. Давыдова.—М.: Просвещение, 1969.

Скаткин М. Н. Пути формирования математических понятий // Начальная школа.—1970, 9- сони, 82—85- бетлар.

4. Уқитиш жараёнида кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ақлий меҳнат ҳаракатларини шакллантириш

Кабанова — Меллер Е. Н. Формирование приёмов умственной деятельности и умственное развитие учащихся.—М.: Просвещение, 1968.

Гальперин П. Я. Основные результаты исследований по проблеме «Формирование умственных действий и понятий».—М.: Изд-во МГУ, 1965.

Гальперин П. Я., Кобыльницкая С. Л. Экспериментальное формирование внимания.—М.: Изд-во МГУ, 1974.

Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении.—М.: Педагогика, 1972.

Раев А. И. Управление умственной деятельностью младшего школьника.—Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1976.

Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний.—М.: Изд-во МГУ, 1975.

Управление умственной деятельностью и умственное развитие учащихся.—Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1973.

5. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи онгида таълим мотивларини шакллантириш

Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности.—М.: Мысль, 1976, 39—69- бетлар.

Власова И. Н. Изучение особенностей доминирования мотивов у детей младшего школьного возраста // Вопросы психологии,—1977, 1- сони, 97—106- бетлар.

Дусаевичий А. К., Портная Е. А. Об особенностях развития мотивов учения младших школьников // Психологические проблемы учебной деятельности школьника / Под ред. В. В. Давыдова М.—1977, 280—289- бетлар.

Матюхина М. В. Мотивация учения младших школьников.—М.: Педагогика, 1984.

Цукерман Г. А. Формирование у младших школьников оценки своей учебной деятельности // Новые исследования в психологии.—1978, 2- сони, 24—28- бетлар.

6. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар коллективда шахслараро муносабатларнинг психологик хусусиятлари

Божевич Л. И., Славина Л. С. Случаи неправильного взаимоотношения ребёнка с коллективом и их влияние на формирование личности // Вопросы психологии, 1976, 1- сони.

Взаимоотношения детей в совместной деятельности и проблемы воспитания / Под ред. С. Г. Якобсон, Ф. Т. Михайлова.— М.: Педагогика, 1976.

Фельдштейн Д. И. Психологические особенности детского коллектива и формирование коллективистических качеств личности детей школьных возрастов // Вопросы психологии, 1977, 2- сони, 63—95- бетлар.

Шульгина Б. А. К характеристике принятия школьником мнения сверстников в конфликтной ситуации // Вопросы психологии.— 1974, 2- сони, 145—149- бетлар.

Прихожан А. М., Юферева Т. И. Об аффекте неадекватности у учащихся 3 и 5 класса // Экспериментальные исследования по проблемам общей и педагогической психологии.— М.: Педагогика, 1975.

Развинова-Староверова В. В. Взаимосвязь мотивов деятельности младших школьников и их положения в классном коллективе // Личность, коллектив и проблемы воспитания.— Саратов, 1975.

Психологик масалалар ечиш

Масала*

Биринчи синфда ўтиладиган рус тили дарсларида доскага шундай сўзлар ёзиб қўйилган: *вода, водитель, водица, водить, наводнение.*

Бир синфда мана бундай топшириқ берилди: «Доскага ёзиб қўйилган сўзлар икки группага бўлинади. Шу сўзларни қандай қилиб группаларга ажратиш тўғрисида ўйлаб кўринг. Ҳар бир группани дафтарингизга алоҳида-алоҳида устунлар тарзида ёзиб чиқинг».

Бошқа синфда худди шу топшириқни бошқачароқ қилиб таърифлаб берилди: «Доскага ёзиб қўйилган барча сўзларни кунт билан ўқиб чиқинг, уларни маъносига қараб икки группага ажратинг, ҳар бир группадаги сўзларни дафтарингиздаги алоҳида устунга кучириб ёзинг (битта устун дафтарнинг чап томонида, иккинчи устун — ўнг томонида бўлсин)».

Саволлар

1. Бундай топшириқлар нима мақсадда берилди?
2. Ушбу топшириқларнинг бажарилиши ўйлаб бажариладиган қандай операцияларни бажаришни назарда тутди?

* Масаланинг тексти Л. Л. Додоннинг «Задания по педагогике» деган асаридан олинган (М., «Просвещение», 1968).

3. Таълим беришнинг ривожланиб боровчи вазифаларини ҳал қилиш учун берилган икки топшириқдан қайси бирини самаралироқ деб ҳисоблайсиз?

27-масала*

Олти ёшли Юрага отаси шундай масала берди: «Коля Серёжадан катта, Серёжа эса Васядан катта. Болаларнинг ичида энг кичиги ким?».

Юра масалани бир неча марта такрорлади, лекин сира, еча олмади. Шундан кейин у қўлига уч дона гугурт чупини олиб уларни уч хил катталикда синдириб чиқди ҳамда ана шу гугурт чўплари ёрдамида масалани тўғри ва тез ҳал қилди.

Саволлар

1. Ушбу масалани ечишга Юрага гугурт чўплари нима учун керак бўлди?

2. Ушбу мисол боланинг ақлий фаолиятидаги қандай хусусиятлар тўғрисида?

3-масала

Агар биринчи синф ўқувчиларига расмлар кўрсатиб, уларни эслаб қолиш тўғрисида махсус топшириқ берилса ёки махсус топшириқ берилмаса-ю, лекин ўша расмларни муайян бир принцип асосида бир-биридан ажратиб группалаштириш таклиф қилинса, бундай ҳолларнинг қайси бирида биринчи синф ўқувчиси ўнта расмни яхшироқ эслаб қолади? Нима учун шундай бўлади?*

Саволлар

1. Бу хотиранинг қандай қонуниятлари билан изоҳланади?

2. Ўқувчилар томонидан ақлий фаолиятнинг усул ва услубларини шакллантиришга бағишланган мана шу топшириқ бажарилганидан кейин улар билан шу соҳада яна қандай ишларни амалга ошириш мумкин?

4-масала**

Шеърни ёдлаб келиш уйга вазифа қилиб топширилган эди.

Ўқитувчи каттагина шеърни болалар қандай ёдлаб келганлигини текшириб кўриш учун тўққиз кишини доскага чақирди, ча-

* Масала: «Практикум по психологии» / Под ред. А. И. Шчербакова.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1972,— Ч. 2 китобидан кучириб босилган.

* Масала И. М. Палейнинг «Задачи по общей психологии» деган асаридан кучириб босилди (Пермь, 1966).

** Бу масаланинг асоси М. П. Диминенинг «Записки учительницы (М.: Изд-во АПН РСФСР, 1962,—32—33-бетлар) деган китобидан олинган.

қирилганларнинг ҳаммаси ўқитувчини жуда хурсанд қилди. Тўқ-қиз ўқувчи бир сўзни ҳам қолдирмай шеърни ёддан айтиб берди.

Шу дарсга илмий бўлим мудирини кириб ўтирган эди. Қўнғироқдан кейин ўқитувчи унинг олдига келиб: «Хуш, қалай?»— деб сўради. Илмий бўлим мудирини мийиғида кулди-да, шундай жавоб берди: «Ҳа, болалар чиндан ҳам шеърни яхшилаб декламация қилиб бердилар. Лекин афсуски, дарсингиз тўғрисида мен бундан бошқа бирор ижобий фикр айта олмайман».

Ўқитувчи бу гапдан ҳангу-манг бўлиб қолди: «Хуш, сизнингча мен яна нималар қилишим керак эди? Ахир мен кўп болалардан сўраб улгурдим, кўпларига баҳо қўйдим»,— деди.

Саволлар

1. Қани, айтинчи, фикрингизча нима учун бу дарс илмий бўлим мудирига ёқмайди?

2. Сизнингча, мазкур дарсда болалар қунт билан ўтириш-дими?

3. Болаларнинг олдида турган ўқув вазифалари ўсиб бориши ва тарбиявий талабларнинг юксалиб бораётганлигини ҳисобга олиб болалар фаолиятини қай тарзда ташкил этиш мумкин эди?

5-масала*

Ўйнаб-қулиб юрган Роза Ю. хонага ўқдек отилиб киради: «Бувижон, бувижон, бугун менга «3» ва «4» баҳо қўйишди. Буни қаранг, қизил қалам билан қўйишди.

«Набиражонимдан айланай, хуш, нима учун сенга бундай баҳолар қўйишди»,— деб қизиқиб сўрайди бувиси. «Ҳеч нарсага»— деб жавоб беради бир минутча ҳанг-манг бўлиб қолган Роза. Сўнгра ўқитувчининг бундай саҳийлигидан хурсанд бўлиб кетганини яшира олмай бундай дейди: «Бугун ўқитувчимиз жуда кўп дафтарларга баҳо қўйдилар. Бундай баҳолардан жуда ҳам кўпини қўйиб ташладилар!».

Синфдаги энг кичик бола Славик бўлса ёнидаги Юранинг жиғига тегиб, унга ўз дафтари саҳифасидаги «3» ва «4» баҳоларни кўрсатиб мақтанади: «Менда учта баҳо бор, сенда эса бор-йўғи иккита!» Юранинг дафтарида иккита беш баҳо булишига қарамай ўзини чиндан ҳам камситилгандек ҳис қилади ва унга ён беришни истамасдан: «Ҳали менга ҳам яна баҳо қўйишади»,— дейди.

Саволлар

1. Қелтирилган мисолалардан биринчи синф ўқувчисига хос бўлган қандай психологик хусусиятлар намоён бўлган?

* Масала тексти Л. Л. Додоннинг «Задания по педагогике» деган китобидан кўчириб босилди (М.: Просвещение, 1968).

2. Нима учун биринчи синф ўқувчилари кўп баҳо олишга қизиқадилар?

Биринчи синф ўқувчисининг бундай ўзига хос хусусиятида қандай ижобий ва салбий моментлар мавжуд ва қуйи синфларда дарс бериш жараёнида бу хусусиятларни қай тариқа ҳисобга олиб бормоқ зарур?

6-масала*

II синф ўқитувчиси ўз ўқувчиси Мила Қ.нинг «3» баҳоларга кўникиб кетганлигини сеза бошлади. Бу қиз ўқишга унчалик қизиқмасди. Уни кўпроқ жамоат ишлари қизиқтиради. Мила санитарлик топшириғини аъло даражада бажаради.

Кунлардан бир кун «3» дан юқори баҳо қўйиб бўлмайдиган унинг дафтаридаги ишнинг тагида шундай ёзув пайдо бўлиб қолди: «Ишнинг учинчи қатори жуда чиройли, ҳатто, ҳамманикидан яхшироқ ёзилган. Энди бутун ишни мана шу қатордаги сингари чиройли ёзишга бир уриниб кўр-чи».

Мила хурсанд бўлиб кетиб, дафтарини дугоналарига кўрсатиб мақтаниб қўйди. Уйга ҳам хурсанд бўлиб югуриб келди ва, бувисига мақтанди. Кейин ҳамма иши худди учинчи қатордагидек чиройли бўлиши учун онасини ўзи билан бирга ўтириб дарс тайёрлашга мажбур қилди.

Саволлар

1. Нима учун Мила ўқишга унчалик қизиқмас эди?
2. Сизнинг фикрингизча бу қизни ўқишга қизиқтириш мумкинми?
3. Бу ишни қандай қилиб амалга ошириш мумкин?

7-масала

Серёжа тез-тез дарс қолдириб турарди. Ўқитувчи дарсдан кейин у билан қўшимча машғулот ўтказарди. Бу тадбир яхши ёрдам беради-ю, аммо Серёжанинг ўқишга қизиқиши ортмади.

«Биласанми, Серёжа,— деди бир кун ўқитувчи,— мен сенга бир сирни: келгуси дарсда нималарни ўтишимизни айтиб бермоқчиман». Бу гапга Серёжа лоқайд қулоқ солиб турди-да, рози бўлди, лекин... Кейинги дарсда у кўтаринки руҳ билан ўтирар ва атрофига тантанавор қараб-қараб қўярди, тинмай жавоб бериш учун қўл кўтарарди. Чунки энди у ўтилаётган дарсни бошқалардан яхшироқ тушунаётган эди.

Уша кун у дарсдан кейин яна ўқитувчисининг ёнига келиб, унга савол нигоҳи билан тикилиб турарди. У гўё «Эртага нима дарс ўтишингизни бугун менга яна сўзлаб беринг!»— деб сўраётгандек тикилиб турарди.

* 6, 7, 8, 9, 10, 11-масалаларнинг текстлари Л. Л. Додоннинг Задания по педагогике» деган асаридан кўчириб bosилган (М.: Просвещение, 1968).

Саволлар

1. Нима учун дарсдан кейин ўтказилган қўшимча машғулотлар Серёжанинг ўқишга қизиқишини орттирмади ва нима учун ўқитувчи эртага бўладиган дарс тўғрисида сўзлаб берганидан кейин унинг хулқи ўзгариб қолди?

2. Нима учун болада ўқишга қизиқиш уйғотишда ўқитувчи шу йўлни танлади?

3. Ўқитувчи кейинги дарсда утиладиган янги материални ҳикоя қилиб беришни тўхтатгач, Серёжа дарсга илгаригидек актив қатнашармикан, нима деб ўйлайсиз?

8-масала

Ўқувчилар I синфда дарс вақтида ўқитувчига тез-тез мурожаат қилиб: «Ирани қаранг, керакли устун қолиб бошқа устундаги мисолларни ечаянти, Валя унга нотўғри кўрсатиб берди» ёхуд «Вера мисолни мутлақо ечмади» дейдилар ёки бошқа шунга ўхшаш гапларни айтадилар.

Бошқалари ўртоғининг мисол ёки масалани нотўғри ечаётганини кўриб қолади-да дарс пайтида бор овози билан: «Ана унинг хатоси бор!— деб бақариб юборади. Ё бўлмаса, ҳамма жим ўтирган пайтда ўринларидан туриб олиб, бутун синфга эшитиладиган қилиб: «Ана, Володя учта мисолни ечмасдан бошқасига ўтиб кетди»,— деб юборади.

Саволлар

1. Биринчи синф ўқувчиларининг бундай хатти-ҳаракатларини нима билан изоҳлаш мумкин?

2. Ўқитувчининг хатти-ҳаракатлари ўқувчилар шахсини ривожлантиришга таъсир кўрсатиши ҳамда синфда коллективчилик муносабатларининг шаклланишига ёрдам бериши учун бундай ҳолларда у қандай ҳаракат қилмоғи керак?

9-масала

«Менимча Лёня яхши, камтар бола бўлса керак-а?— деб сўрашди биринчи синф ўқувчисидан. Унинг ёнидаги партада ўтирган ўртоғи тўғрисида. «Ҳа — а... жуда ҳам яхши бола-да!— деб киноя билан жавоб беради у.— Нуқул «икки» олади-ку!».

«Юзингни ким тимдалаб олди?»— деб сўрайди бувиси биринчи синфда ўқийдиган набирасидан. «Ира юлиб олди,— дея шикоят оҳангида тушунтира кетди қиз.— Мен унинг китобини бир кўриб бермоқчи бўлиб олган эдим, у эса қўлимдан юлиб олиб қўйди...». Бувиси унинг гапларига жавобан худоса чиқариб, Ира шунақа ёмон қиз экан-да, демоқчи бўлган эди, ўзи учун мутлақо кутилмаган ҳолда тескари жавоб эшитди. Қизча ўзига етказилган шахсий аламини эсидан чиқариб Ирани қизгин ҳимоя қила

кетди: «Йўқ, у жуда яхши қиз, у ҳар доим «беш» баҳолар олади!»— дейди ҳаяжон билан.

Маринка деган жажжи қизчадан унинг дугоналари бор-йўқлигини сўрашганида, у ...«Йўқ, улар бу ердан жуда узоқда туришади»— деб жавоб берган. «Хўш, синфда-чи, синфда сен яхши кўрадиган ажойиб қизлар кўпдир?»— деган саволга, «Бўлмасачи,— деб жавоб беради у,— бизнинг синфда аълочи қизлар бор!».

Саволлар

1. Келтирилган мисолларда биринчи синф ўқувчилари ўртасидаги муносабатларнинг ўзига хос қандай хусусиятлари намоён бўлади?

2. Ўқитувчи синф коллективини шакллантириш жараёнида кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ўзаро муносабатларини ўрнатишдаги қандай омилларни ҳисобга олмоғи керак.

10-масала

Бола нима учун дарсга келмаганлигини изоҳловчи хат олиб келди. «Сен чиндан ҳам касал бўлиб қолдингми?»— деб сўрайди ундан ўқитувчи. Бола чурқ этмай туради. «Хўш, бу хатни чиндан ҳам сенинг онанг ёзиб бердиларми?»— деб сўрайди яна ўқитувчи. Бола жавоб бермайди. «Хўш, унда бу хатни ким ёзди?»— деб сўрашда давом этади ўқитувчи. «Ҳеч ким!»— деб кескин жавоб беради бола.

Саволлар

1. Хўш, сизнинг фикрингиз-ча, бола нима учун ўқитувчига шундай жавоб берди?

2. Ўқитувчининг ўрнида сиз бўлганингизда қандай ҳаракат қилган бўлардингиз?

11-масала

— Биласизми, менинг Василькам кўз очиб юмгунча олти ярим ёшга кириб қолди. Бу йил кузда мактабга боради. Очигини айтсам, мен нима қиларимни билмай қолдим. У ҳали ҳатто ҳарф нималигини ҳам билмайди. Балки, уни уйда ўқитишни бошлаб юбориш керакдир.

— Вой нималар деяпсиз? Нега ундай қилишингиз керак. Унда мактабда нима иш қилади, у? Зерикиб қолади, кейин эса шўхлик қила бошлайди. Баъзи бир ўқитувчиларнинг ўзлари ҳатто буни биздан илтимос қилишади: Ҳеч қачон болани мактабга боргунича ўқитманглар, бизга ҳалал берманглар, деб тайинлашади.

— Мана, кўрдингизми,— деб эътироз билдиради суҳбатдош аёлларнинг биринчиси,— ўқитувчилар бунақа дейишади, яхши

одамлар бошқача иш тутишади. Қўшнимизнинг ўғли ҳам олти яшар бўлди. У ҳозирнинг ўзида қийналмасдан ўқий олади, йигирмагача бўлган сонларни қўшиш ва айиришни билади.

Саволлар

1. Суҳбатдошларнинг қайси бири ҳақ?
2. Ўз жавобингизни психологик жиҳатдан асослаб беринг.

Курсда ўтказиладиган тадқиқотларнинг темалари. Адабиётлар

1. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар эмоционал реакциясининг хусусиятлари

1. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг эмоционал хусусиятлари.
2. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар эмоционал реакциясининг турлари.
3. Болалардаги эмоционал реакцияларнинг хусусиятини эксперимент тарзида урганиб чиқиш:
  - а) эксперимент методикасини баён этиш;
  - б) тадқиқот натижаларини анализ қилиш;
4. Эмоционал кечинмаларнинг кичик ёшдаги ўқувчилар психик ривожланишидаги аҳамияти.
5. Педагогик тавсиялар.

Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений.— М.: Изд-во МГУ, 1976, 41—77, 78—131- бетлар.

Додонов Б. И. Эмоциональная направленность и корреспондирующие свойства личности // Вопросы психологии.—1974, 6- сони.

Голованов Л. Мимика чувств // Культура чувств / Под ред. В. Н. Толстых.— М.: Искусство, 1968, 185—196- бетлар.

Запорожец А. В., Неверович Я. З. К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребёнка // Вопросы психологии, 1974, 6- сони.

Ольшанникова А. Е., Семёнов В. В., Смирнов Л. М. Оценка методик, диагностирующих эмоциональность // Вопросы психологии.—1976, 5- сони.

Психологические проблемы нравственного воспитания детей / Под ред. Ф. И. Михайлова, И. В. Дубровиной, С. Г. Якобсон.— М.: Педагогика, 1977.

Якобсон П. М. Изучение чувств у детей и подростков.— М.: АПН, РСФСР, 1961.

2. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ахлоқий категорияларини билишининг хусусиятлари

1. Шахс ахлоқий хусусиятларининг структураси.
2. Кичик ёшдаги ўқувчининг ахлоқий ривожланиши.

3. Кичик ёшдаги ўқувчилар ахлоқий категорияларини билиш даражасини аниқлаш:

- а) эксперимент методикасини тавсифлаш;
- б) олинган натижаларни анализ қилиш.

4. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ахлоқий эътиқодни ривожлантиришда билимнинг роли.

Курган Г. И. Специфика усвоения личностью нравственных ценностей и процесс воспитания // Вестник МГУ.— Серия «Философия».—1976, 6- сони, 44—54- бетлар.

Липкина А. И. Психология ребёнка и формирование нравственных компонентов его мировоззрения // Вопросы психологии.—1980, 1- сони.

Психологические проблемы нравственного воспитания детей / Под ред. Ф. Т. Михайлова, И. В. Дубровиной, С. Г. Якобсон.— М.: Педагогика, 1977.

Фокина И. Э. Некоторые особенности развития моральных суждений детей.—// Новые исследования в психологии.—1978, 2- сони, 41—45- бетлар.

Шербаков А. И. Психологическая структура личности и закономерности её формирования // Учен. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена.—1971, 445- бет.

Якобсон С. Г., Лавренко В. П., Федорова Т. М. Исследование некоторых механизмов усвоения детьми правил поведения // Вопросы психологии.—1975, 1- сони.

3. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ўқув фаолияти ва хулқ-атворида ахлоқий хусусиятларнинг намоён бўлиши

1. Уқувчилар ўқув фаолияти ва хулқ-атворининг мотивлари.

2. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ўқув фаолияти ва хулқ-атворидаги ахлоқий фазилатларининг намоён бўлишини ўрганиш:

- а) тадқиқот методикаларининг тавсифи;
- б) эксперимент ва кузатиш натижаларини анализ қилиш.

3. Уқув фаолияти самарадорлигини оширишда ривожланиб бораётган ахлоқий эътиқоднинг роли.

Ананьев В. Г. Психологическая структура человека как субъекта // Человек и общество / Под ред. В. Г. Ананьева, В. Я. Емельянова, Д. А. Керимова.—Л.: Изд-во ЛГУ, 1967.

Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте.— М.: Просвещение, 1968.

Божович Л. И., Конникова Т. Е. О нравственном развитии и воспитании детей // Вопросы психологии.—1975, 1- сони.

Венгер Л. А. Особенности детерминации действий в младшем школьном возрасте // Вопросы психологии.—1975, 1- сони.

Кабатченко И. В. Психолого-педагогический анализ нравственного сознания и поведения подростков // Советская педагогика.—1976, 9- сони.

Чудновский В. Э. Устойчивость личности как проблема психологии воспитания // Вопросы психологии.—1974, 2- сони.

Шербаков А. И. Психологическая структура личности и закономерности её формирования // Учен. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена.—1971, Т. 445.

Якобсон С. Г., Лавренко В. П., Федорова Т. М. Исследование некоторых механизмов усвоения детьми правил поведения // Вопросы психологии.—1975, 1- сони.

4. Кичик ёшдаги ўқувчилар томонидан ахлоқий ҳодисаларнинг баҳоланиши

1. Ахлоқий ҳодисаларнинг социал-тарихий моҳияти.

2. Кичик ёшдаги ўқувчилар томонидан ахлоқий категорияларни тушунтиришнинг ўзига хос хусусиятлари.

3. Ахлоқий ҳодисаларнинг кичик ёшдаги ўқувчилар томонидан баҳоланиш хусусиятларини эксперимент тарзида тадқиқ этиш:

а) тадқиқот методларининг тавсифи;

б) эксперимент ва кузатиш натижаларини анализ қилиш.

4. Ўқув-тарбия ишларида ахлоқий ҳодисаларга тўғри баҳо беришнинг аҳамияти.

Анисимов С. Ф. Мораль и поведение. М.: Мысль, 1979.

Богословский В. В. Понимание и оценка младшими школьниками действий и поступков взрослых // Уч. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена.—1971, Т., 445- бет.

Захарова А. В. Когнитивные аспекты оценочной деятельности школьников // Психологические проблемы учебной деятельности школьника.— М.: Просвещение, 1977, 270—273- бетлар.

Костикова М. Н. Психологический анализ понимания скрытого смысла ситуации детьми // Новые исследования в психологии.—1973, 2- сони.

Курган Г. И. Специфика усвоения личностью нравственных ценностей и процесс воспитания // Вестник МГУ.— Серия «Философия»,—1976, 6- сони, 44—54- бетлар.

Липкина А. И. Психология ребёнка и формирование нравственных компонентов его мировоззрения // Вопросы психологии.—1980, 1- сони.

Субботский Е. В. О «Пристрастности» детского суждения // Вопросы психологии.—1978, 2- сони.

Якобсон С. Г., Шур В. Г. Психологические механизмы усвоения детьми этических норм // Психологические проблемы нравственного воспитания детей/ Под ред. Ф. Т. Михайлова, И. В. Дубровина, С. Г. Якобсон.— М.: Педагогика, 1977, 59—108- бетлар.

5. Турли социал назорат шароитида кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ахлоқий фазилатларнинг намён бўлиш хусусиятлари

1. Кичик ёшдаги ўқувчи ахлоқий ривожланишининг хусусиятлари.

2. Кичик ёшдаги ўқувчи ахлоқини, хулқ-атворини ўрганиш:
  - а) эксперимент методикаларини тавсифлаш;
  - б) тадқиқот натижаларини анализ қилиш.
3. Кичик ёшдаги ўқувчининг ахлоқий ривожланишида уни контрол қилишнинг аҳамияти.

Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности.— М.: Мысль, 1976, 50—68; 132—137- бетлар.

Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте.— М.: Просвещение, 1968,— гл. I, II.

Дробницкий О. Г. Понятие морали.— М.: Знание, 1974.

Кон И. С. Социология личности.— М.: Политиздат, 1967.—6—100- бетлар.

Николаичев Б. О. Осознаваемое и неосознаваемое в нравственном поведении личности.— М.: Наука, 1976.

Субботский Е. В. Формирование морального действия у ребёнка // Вопросы психологии, 1979, 3- сони.

Якобсон С. Г., Арсеньева Т. А. Экспериментальное исследование формирования у детей этических взаимоотношений // Взаимоотношения детей в совместной деятельности и проблемы воспитания.— М.: Педагогика, 1976, 144—185- бетлар.

Якобсон С. Г., Лавренко В. П., Фёдорова Т. М. Исследование некоторых механизмов усвоения детьми правил поведения // Вопросы психологии.—1975, 1- сони.

Психологические проблемы социальной регуляции поведения / Под ред. Е. В. Шороховой, М. И. Бобневой.— М.: Наука, 1976.

6. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг социал ҳодисаларни тушуниши ва уларга нисбатан эмоционал муносабати

1. Шахс ахлоқий фазилатларининг структураси.
2. Кичик ёшдаги ўқувчилар томонидан ахлоқий категорияларни тушунишнинг ўзига хос хусусиятлари.
3. Кичик ёшдаги ўқувчилар томонидан социал ҳодисаларни эмоционал идрок этишнинг хусусиятлари.
4. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг социал ҳодисаларни тушуниши ва уларга муносабат билдириши намоён бўлган турли ҳоллар нисбатини эксперимент тарзида ўрганиш.
5. Тадқиқот методикаларининг тавсифи.
6. Вужудга келган ҳодисаларнинг ўқувчилар томонидан тушунилиши ва уларга эмоционал муносабат билдиришнинг турлича нисбатлари мавжуд булган вақтда тарбиявий таъсир кўрсатишнинг ўзига хос хусусиятлари.

Анисимов С. Ф. Мораль и поведение.— М.: Мысль, 1979.

Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте.— М.: Просвещение, 1968.

Запорожец А. В., Неверович Я. З. К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребёнка // Вопросы психологии.—1974, 6- сони.

Кон И. С. Социология личности.— М.: Политиздат, 1967.

Методы социально-психологических исследований / Под ред. М. А. Меншиковой.— М.: 1975.

Психологические проблемы нравственного воспитания детей / Под ред. Ф. Т. Михайлова, И. В. Дубровиной, С. Г. Якобсон.— М.: Педагогика, 1977.

Психологические проблемы социальной регуляции поведения / Под ред. Е. В. Шороховой, М. И. Бобневой.— М.: Наука, 1976.

Якобсон С. Г., Лавренко В. П., Федорова Т. М. Исследование некоторых механизмов усвоения детьми правил поведения // Вопросы психологии.—1975, 1- сони.

7. Кичик ёшдаги ўқувчилар томонидан ахлоқий ҳодисаларни тушунишда конкретлик ва мавҳумликнинг роли

1. Кичик ёшдаги ўқувчининг билиш фаолиятида конкретлик ва мавҳумлик.

2. Ахлоқий ҳодисаларнинг конкрет ва мавҳум тарзда ифодаланиши.

3. Кичик ёшдаги ўқувчилар томонидан конкрет ва мавҳум тарзда ифода этилган ахлоқий ҳодисаларнинг тушунишни эксперимент тарзида ўрганиш.

4. Кичик ёшдаги ўқувчилар томонидан ахлоқий ҳодисаларни тушунишнинг хусусиятлари.

Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении.— М.: Педагогика, 1972.

Давыдов В. В. К проблеме соотношения абстрактных и конкретных знаний в обучении // Вопросы психологии.—1968, 6- сони.

Зак А. З. К вопросу о развитии мышления у школьников // Психологические проблемы учебной деятельности школьника / Под ред. В. В. Давыдова.— М.: Просвещение.—1977, 253—260-бетлар.

Кожуховская И. И. Методика исследования мышления и критичности // Вопросы психологии.—1974, 1- сони.

Липкина А. А. Психология ребёнка и формирование нравственных компонентов его мировоззрения // Вопросы психологии.—1980, 1- сони.

Моральное сознание: Элементы, формы, особенности: М.: Знание, 1974.

Психологические проблемы нравственного воспитания детей / Под ред. Ф. Т. Михайлова, И. В. Дубровиной, С. Г. Якобсон.— М.: Педагогика, 1977.

8. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ўқитувчини идрок этишининг хусусиятлари

1. Биринчи синф ўқувчисининг ўқитувчига бўлган муносабатидаги ўзига хос хусусиятлари.

2. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ўқитувчини идрок этишининг хусусиятлари (I, II, III, IV синфлар):

- а) эксперимент методикасининг тавсифи;
  - б) олинган натижаларни анализ қилиш.
3. I синфдан IV синфгача ўқиш давомида болалар ўқитувчи-ни идрок этишининг ўзгариб бориши.

Богословский В. В. Понимание и оценка младшими школьниками действий и поступков взрослых // Учён. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена.—1971.— Т. 445.

Бодалев А. А. Восприятие человека человеком.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1965.

Коломинский Я. Л., Березовин Н. А. Учитель и детский коллектив.— Минск: Народная асвета, 1975.

Люблинская А. А. Учителю о психологии младшего школьника.— М.: Просвещение, 1977, 215—219- бетлар.

9. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ўзлаштирмаслик сабабларини психологик жиҳатдан анализ қилиш

- 1. Боланинг мактабда ўқишга тайёр бўлиш психологияси.
- 2. Бўш ўқийдиган болалар таълими мотивларининг характеристикаси.
- 3. Кичик ёшдаги ўзлаштирмайдиган ўқувчилар интеллектуал фаолиятининг хусусиятлари:
  - а) експеримент методикаларини баён этиш;
  - б) тадқиқот натижаларини анализ қилиш.
- 4. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ўзлаштирмаслик сабаблари ва ўзлаштирмовчиликни бартараф қилишнинг эҳтимол тутилган йўллари.

Дубровина И. В. Некоторые особенности проявления специфических особенностей у младших школьников // Психологические проблемы учебной деятельности школьника / Под ред. В. В. Давыдова.— М.: Просвещение, 1977. 260—266- бетлар.

Дусавицкий А. К., Репкин В. В. Исследование развития познавательных интересов младших школьников в различных условиях обучения // Вопросы психологии.—1975, 3- сони.

Власова И. Н. Изучение особенностей доминирования мотивов у детей младшего школьного возраста // Вопросы психологии.—1977, 1- сони.

Особенности памяти и мышления младших школьников отстающих в развитии.— М.: Педагогика, 1973.

Маркова А. К., Абрамова Г. Г. Психолого-педагогические аспекты, проблемы индивидуальных различий // Вопросы психологии.—1977, 2- сони.

Мурачковский Н. И Как предупредить неуспеваемость школьников.— Минск: Народная асвета, 1977.

Проскура Е. О психологической готовности к школе первоклассников // Дошкольное воспитание.—1977, 8- сони.

Психологические проблемы неуспеваемости школьника / Под ред. Н. А. Менчинской.— М.: Педагогика, 1971,— Гл. 2, 3, 4.

Фомичева Т. В., Ходор Н. И. О влиянии некоторых факторов на успеваемость учащихся первых классов // Вопросы психологии.—1978, 6- сони.

10. Кичик мактаб ёшида баҳолаш ва ўз-ўзига баҳо беришнинг хусусиятлари

1. Баҳолаш ва ўз-ўзига баҳо бериш шахс психологиясининг проблемаси сифатида.

2. Кичик ёшдаги ўқувчиларда баҳолаш ва ўз-ўзига баҳо бериши ўрганиш методикаларини баён этиш.

3. Эксперимент натижаларини анализ қилиш.

4. Кичик мактаб ёшидаги болаларда баҳолаш ва ўз-ўзига баҳо беришнинг узгариб бориш характеристикаси.

Андрущенко Т. Ю. Психологические условия формирования самооценки в младшем школьном возрасте // Вопросы психологии.—1978, 1- сони.

Анкудинова Н. Е. Об особенностях оценки и самооценки учащихся I—IV классов в учебной деятельности // Вопросы психологии.—1968, 3- сони.

Богословский В. В. Понимание и оценка младшими школьниками действия и поступков взрослых / Учён. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена.—1971.— Т. 445.

Бодалев А. А. Восприятие человека человеком. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1965.

Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте.— М.: Просвещение, 1968,— Ч. III.— Гл. 2.

Липкина А. И., Рыбак Л. А. Критичность и самооценка в учебной деятельности.— М.: Просвещение, 1968.— Гл. 12.

Липкина А. И. К вопросу о методах выявления самооценки как личностного параметра умственной деятельности // Проблемы диагностики умственного развития.— М.: Педагогика, 1975.

11. Кичик ёшдаги ўқувчининг ўқув фаолияти ва хулқ-атворининг мотивлари

1. Одамнинг хулқ-атвори ва фаолиятида мотивларнинг роли.

2. Кичик ёшдаги ўқувчилар таълим мотивлари.

3. Кичик мактаб ёшида жамоат топшириқларини бажариш мотивлари.

4. Кичик ёшдаги ўқувчилар хулқ-атвори ва фаолияти мотивларини эксперимент тарзида ўрганиш:

а) эксперимент методикаларини баён этиш;

б) тадқиқот натижаларини анализ қилиш.

5. Кичик мактаб ёшида хулқ-атвор ва ўқув фаолиятида ижобий мотивларни шакллантиришнинг эҳтимол тутилган йўллари.

Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности.— М.: Мысль, 1976.

Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте.— М.: Просвещение, 1968,— Ч. III.— Гл. 1, 2.

Власова И. Н. Изучение особенностей доминирования мотивов у детей младшего школьного возраста // Вопросы психологии,—1977, 1- сони.

Дусавицкий А. К., Портная Е. А. Об особенностях развития мотивов учения младших школьников // Психологические проблемы учебной деятельности школьника / Под ред. В. В. Давыдова.— М.: 1977, 280—289- бетлар.

Изучение мотивации поведения детей и подростков / Под ред. Л. И. Божович, Л. В. Благонадежиной.— М.: Педагогика, 1972.

12. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг коллектив ичидаги ўзаро муносабатларининг хусусиятлари

1. Коллектив — шахсни ривожлантириш учун зарур бўлган шаронт.

2. Кичик ёшдаги ўқувчилар ўзаро муносабатларининг хусусиятлари:

а) эксперимент методикасининг тавсифи;

б) эксперимент натижаларини анализ қилиш.

3 Кичик ёшдаги ўқувчилар коллективини шакллантириш учун зарур бўлган шаронт.

4. Синф коллективини шакллантиришда ўқитувчининг роли.

Божович Л. И., Славина Л. С. Случаи неправильного взаимоотношения ребёнка с коллективом и их влияние на формирование личности // Вопросы психологии.—1976,, 1- сони.

Взаимоотношения детей в совместной деятельности и проблемы воспитания / Под ред. С. Г. Яковсон, Ф. Т. Михайлова.— М.: Педагогика, 1976.

Кисловская В. Р. К вопросу об эмоциональном отношении школьника к коллективу // Вопросы психологии.—1971, 1- сони.

Коломинский Я. Л. Психология личных взаимоотношений в детском коллективе.— Минск: Народная асвета, 1969.

Роботова А. С. О некоторых психологических условиях воспитания правильных взаимоотношений учащихся в коллективе // Вопросы психологии.—1970, 5- сони.

Социально-психологические проблемы формирования личности и учебно-воспитательного коллектива / Под ред. П. А. Просецкого и др.— М.: Педагогика, 1975.

Шульгина Б. А. К характеристике принятия школьником мнения сверстников в конфликтной ситуации // Вопросы психологии.— 1974, 2- сони.

6- тема. Усмирлик ёшининг психологик хусусиятлари

Методик кўрсатмалар

Мазкур тема фақат психология курсида эмас, балки психологик-педагогик циклдаги барча предметлар ичида ҳам алоҳида

ўрин эгаллайди. Унинг бу қадар муҳимлиги, биринчидан, жуда катта амалий аҳамиятга эга эканлиги билан (ўрта мактабдаги ўн синфнинг жуда бўлмаганда бештасида IV синфдан бошлаб то VIII синфга қадар — ўқитувчилар ўсмирларни ўқитиб тарбиялайдилар); иккинчидан, бу мавзу ёш тўғрисидаги ва шахс ҳақидаги тушунчаларни конкретлаштириш имконини бериши билан белгиланади. Студентлар ёш ва шахс тушунчалари тўғрисида умумий психология ва педагогика курсларида ҳамда ёш психологияси ва педагогик психология курсларида танишиб борадилар; учинчидан, ушбу темани ўрганиш вақтида психология ва педагогика предмети ўртасидаги ўзаро алоқалар айниқса яққол намоён бўлиб, ўқитувчи учун психология билимларининг ниҳоятда зарур эканлиги ҳам аён бўлади. Буларсиз ўсмирнинг хулқ-атворини тўғри тушуниб бўлмайди, тарбияланаётган болага тўғри педагогик таъсир кўрсатиш тадбирини ҳам амалга ошириб бўлмайди.

Ушбу мавзу билан танишишни ёш тушунчасини одамнинг психикасига бериладиган сифат характеристикаси тарзида психологик жиҳатдан тушунтириб беришдан бошлаган маъқул. Ёшнинг психологик тушунчаси одамлар неча йил умр кўрганлигини ифода этадиган ёшга оид кундалик турмушдаги тушунчадан фарқ қилади. Баъзи бир болалар ўз ҳаётининг ўсмирлик даврини IV ва ҳатто III синфдан бошлайдилар, бошқа бир хил болаларда эса ўсмирлик бир оз кечроқ — V синфдан бошланади. Бундан кейин келадиган ёш даври — илк ёшлик даври баъзи бир болаларда VII синфдаёқ бошланади, бошқалари эса IX—XI синфларга қадар ўсмир ёшида қоладилар. Айтиб ўтилган фарқларни студентлар амалда, ўз кўзлари билан кўришлари мумкин. Негаки, ўсмирлик ёши болаларнинг хулқ-атворида кескин ўзгаришлар содир бўлиши билан характерланадики, бунинг ҳар бир болани ташқи томондан оддий кузатиш йўли билан осонгина ажратиб олиш мумкин.

Сунгра, ўсмирлик ёшига хос бўлган психологик хусусиятларни очиб берилар экан, умумий психология ва педагогика курсларида ўрганиладиган шахс тушунчасини конкретлаштириб бериш фойдалидир. Студентлар ўсмир шахсининг шаклланишига социал омиллар кучли, биологик омиллар эса билвосита таъсир кўрсатишини тушуниб олишлари керак. Қўйидагилар психик ривожланишнинг социал омиллари ҳисобланади: ўрта мактабга ўтиш ва бу билан боғлиқ бўлган ўқув фаолиятидаги, ўқувчи ҳамда ўқитувчилар билан мулоқотдаги ўзгаришлар; пионер ташкилотига, кейинчалик комсомолга аъзо бўлиб кириш ва унда ижтимоий-фойдали ишларни кенгайтириб бориш, мустақил ва амалий ишларни кўпроқ бажариш; боланинг оиладаги ўрни ҳам ўзгаради: жисмоний ва ақлий имкониятларининг ўсиб бориши, муносабати билан унга кўпроқ ишона бошлайдилар ҳамда уй-рўзғор ишидаги ҳийла мураккаб ишларни бажаришни ҳам топшира бошлайдилар, у энди оилавий проблемалар муҳокамасида ҳам иштирок эта бошлайди.

Биологик омилларга қўйидагилар киради: жинсий етилишнинг бошланиши, шунингдек, у билан боғлиқ равишда барча аъзоларнинг гуркираб ривожланиши, ҳужайра ва организмнинг бошқа системаларининг қайтадан тузила бошлаши. Бу вақтда — яъни ўсмирлик ёшида болаларнинг хулқ-атворига хос бўлган алоҳида хусусиятларни фақат жинсий етилишнинг бошланиши билан изоҳлаш нотўғри бўлади. Бундай тушунтириш юзаки тушунтириш ва ҳатто кўпинча ўзгариш сабабларини бузиб кўрсатиш ҳисобланади. Тўғри, жинсий етилиш ўсмирнинг бу ёшдаги хулқ-атворига асосий биологик омил сифатида таъсир ўтказади. Лекин бу бевосита эмас, балки билвосита таъсирдир. Катталарга нисбатан агрессив муносабатнинг пайдо бўлиши, негативизм сингари нохуш хулқ-атвор аломатлари ўз-ўзидан келиб чиқадиган бевосита жинсий етилиш туфайли пайдо бўладиган белгилар бўлмай, балки улар ўсмир яшайдиган социал шарт-шароитлар воситаси орқали: унинг тенгдошлари, коллективдаги мавқеи туфайли, унинг катта ёшли кишилар билан ўзаро муносабатлари туфайли ва шунга ўхшаш сабаблар туфайли пайдо бўладиган характер белгиларидир. Мана шу социал шароитларни ўзгартириш йўли билан ўсмирларнинг хулқ-атворига бемалол таъсир кўрсатиш мумкин.

Ўсмирлик ёшига ўтаётган вақтда болаларнинг хулқ-атворига кескин кўпайиб кетадиган салбий аломатлар — сўзга кирмаслик, ўжарлик, тажанглик, ўз камчиликларини тан олмаслик, урушқоқлик ва бошқалар ўқитувчи учун бу ёшдаги болалар билан ишлашни қийинлаштириб юборади. Ушбу темани ўрганишда студентлар ўқувчининг ҳар бир ташқи реакцияси ортида унинг ўз *психологик* сабаби борлигини тушуниб олишлари керак. Агар боланинг хулқ-атворига фақат ахлоқий баҳо бериш билан кифояланиб қолинадиган бўлса, у ҳолда унинг психологик сабабини илғамай қолиш мумкин. Ўсмирларнинг «маданиятсиз», «ахмоқона», «зарарли», «тушуниб бўлмайдиган» деб ном олган ва шундай деб баҳоланадиган барча хатти-ҳаракатлари бир қарашда шундай деб ўйланса-да, аслида буни психологик сабаблар билан изоҳлаш керак. Бу сабаблар *шахс қарор топishi*нинг мазкур босқичи учун хос бўлган хусусиятлардан келиб чиқади.

Ўсмирлик ёшида болалар хулқ-атворининг кескин ўзгаришига сабаб бўладиган асосий психологик «механизмни» тахминан схематик равишда қўйидагича тасаввур қилиш мумкин. Қонда янги гормонлар пайдо бўлиши ҳамда уларнинг марказий нерв системасига таъсир қилиши билан кучли даражада жисмоний ривожланиш билан боғлиқ бўлган жинсий етилишнинг бошланиши болаларнинг активлигини, жисмоний ва психик имкониятларини оширади ҳамда болада ўзини катталардек ҳис этиш, мустақил бўлиш туйғуларини туюш учун қулай шарт-шароитларни вужудга келтиради. Бироқ, психик ривожланишнинг бу босқичида ҳам бола ҳали мустақил ҳаракат қилишга тула тайёр бўлмайди. Бунда ёш билан боғлиқ бўлган асосий зиддиятларнинг бири — ўз мустақиллигини ортиқ даражада сезиш билан ўсмирнинг психик имкониятлари ўртасидаги зиддият вужудга келади. Бу зиддият

ҳал этилиши боланинг бундан буёнги психик ривожланишига олиб келади.

Хўш, ушбу зиддиятнинг ҳал этилиши қандай содир бўлади ва у боланинг ташқи кўриниши — унинг хулқ-атворида қандай намоён бўлади?

Матълумки, ҳар бир шахснинг муносабатлари унинг *конкрет ишларида* пайдо бўлади, англаб етилади, мустаҳкамланади ва қайд етилади. Бинобарин, мустақилликни шакллантирмақ учун мустақил ишларни амалга оширмақ керак. Лекин, иккинчи томондан, ақалли бир марта мустақил иш бажариш учун теваарак-атрофдаги бевосита алоқа қилиб турилган социал муҳитдан нисбатан ҳоли бўлиш, яъни шахсан ўзини-ўзи идора қилишнинг муайян механизмларига эга бўлмақ керак. Кўриб турибсизки, ўсмир ўзини ҳар томондан ўраб олган ҳалқа ичида тургандек ҳис қилади. Вазифа ана шу ҳалқани узиб чиқишдан иборат бўлиб қолади.

Бу ўринда асосий қийинчилик етук кишиларга яхши таниш бўлган аммо ўсмирларда етишмай турган фазилатларнинг эгаллаб олинишидир. Ўсмирнинг ўз кучига ички бир ишончнинг мавжуд эмаслиги, ўз олдида турган вазифани иззат-нафсига ҳалал етмайдиган тарзда аниқ тасаввур эта олмаслик — шундай аломатлардандир. Бу белгилар айни мана шу ёшда кишини мустақил ҳаракат қилишга қодир бўлишга баъзи ҳолларда теваарак-атрофдаги кишиларга қарши бориб, ўзининг ҳақ эканлигини қаттиқ туриб ҳимоя қилишга, бошқа бир ҳолларда эса вазминлик билан тентакларча ўжарлик қилмасдан, атрофдаги кишилар талабини қабул қилишга даъват этади.

Ўсмирда ўз-ўзини ҳурмат қилиш ва ўз-ўзини англашни шакллантиришнинг бир қанча йўллари мавжуд. Шулардан бири ўз шахсини бирор образга қараб ёки катта ёшли бирор кишининг шахсига ўхшатиб ривожлантиришдир, чунки айни мана шу катта ёшли киши боланинг кўз ўнгида мустақил иш бажара оладиган кишининг тимсоли бўлиб гавдалана олади. Шунинг учун ўсмир ёшидаги боланинг биринчи галда интиладиган нарсаси — у энди ўзини кичкина бола эмас, балки катта киши бўлиб қолганлигига атрофидаги кишиларни ишонтиришдан иборат. Мустақил ишлар қилишга уринган ўсмир негадир беихтиёр шундай қилишга ҳаққи борлигига ўзини-ўзи ишонтиради, чунки энди мен «катта бўлиб қолдим» деб уйлайди. Шунинг учун психологлар «катта бўлиб қолганлик туйғуси»ни шахснинг ўсмирлик ёшидаги энг асосий янгилик сифатида талқин қиладилар.

Бу ёшда ўсмирлар ўзларини катта кишидек ҳис қилишга интилиши табиий бир ҳол ва бу ўсмирнинг тўла қонли психик ривожланиши учун зарур бўлган ҳаётий бир хислат эканлигини билган педагог шу билан боғлиқ салбий ишларнинг психологик табиатини тўғри тушунмоғи ва болаларнинг ўзларини катта тутишларига тўсқинлик қилмаслиги, аксинча, уларнинг бундай хатти-ҳаракатларини ижобий изга солиш учун интилмоғи керак. Бундай вақтда педагог ўсмирнинг намуна сифатида бировга тақ-

лид қилиш хусусиятидан уларга таъсир кўрсатувчи бир восита сифатида фойдаланмоғи керак. Бунинг учун ўсмирларнинг илғор кишилар билан учрашувини ташкил этиш, ўқилган китоблар юзасидан диспутлар ўтказиш, кўрилган фильм ва спектаклларга доир баҳс-мунозаралар уюштириб туриш лозим ва ҳоказо.

Катта кишилардек бўлиб қолганлик туйғусини бола ўз тенгдошлари орасида ҳам ҳис қилади. Бу ерда у «катта кишилар» проблемасининг ҳар қанақасини ўзи билан баравар ўртоқлари орасида «тенг ҳуқуқлар» асосида муҳокама қилиши мумкин. У энди сен бу ишларни ҳал этишга ҳали ёшлик қиласан деб танбеҳ беришлари тўғрисида ўйламайди. Ўсмирнинг ўз тенгдошлари билан мулоқотда бўлиши ғоят катта аҳамиятга эга эканлигини яхши билган тажрибали ўқитувчилар синфда ҳам ўқувчиларнинг айрим кичик-кичик группалари орасида ижобий ижтимоий фикрни шакллантиришга катта эътибор берадилар, ўсмирларга уларнинг яқин дўстлари орқали таъсир кўрсатишга ҳаракат қиладилар, айрим ўқувчиларнинг (айниқса ўқишдан орқада қоладиган ва «тарбияси қийин бўлган» ўқувчиларнинг) синф коллективидаги шахсларро муносабатлар структурасидан «тушиб қолишлари»га йўл қўймадилар, ўз синфида (кузатиш ёки экспериментлар ўтказиш методи ёрдамида) болалар ўртасидаги муносабатлар системасини, яъни симпатия-антипатия муносабатларини ўрганиб чиқадилар.

Ўсмирнинг ўз кучига тўла ишонмаслиги уни бутун воситалар билан шунчаки ўзини катта киши бўлиб қолганлигини таъкидлашга мажбур қилибгина қолмай, шу билан бирга бу туйғуни етарли баҳолой олмаслик ҳолатини ҳам вужудга келтиради. Бу ўз навбатида катталарга қўпол муомалада бўлиш ва агрессивликни, ортиқ критицизмни ҳамда ота-оналар билан ўқитувчиларнинг маслаҳат ва талабларини писанд қилмаслик каби хулқ-атвор аломатларини ҳам келтириб чиқаради ва ҳоказо.

Катта кишиларнинг иродасига бўйсунмаслик мактаб, синф активлари ва бошқаларнинг фармойишларини бажармаслик — бу мазкур шаронгта етарли даражада баҳо бера олмасликнинг ягона реакцияси бўлибгина қолмай, шу билан бирга бу ўсмир, унинг шахси нуқтан назаридан ўзини ўзгаларга танитиш йўли сифатида хизмат қилади. Бу йўл орқали бола ўз шахсининг аҳамиятини, унинг таъсирчанлигини ҳамда теварак-атрофдаги кишиларга қаршилик кўрсата олиш қобилиятини ҳам таъкидлаб ўтишга эришмоқчи бўлади. Бола ўз шахсини сунъий равишда атрофдаги кишилар шахсига «тўқнаштириб» айтиш мумкинки, ўз «мен» ини яна ҳам контрастли чегарада тасаввур қила бошлайди.

Ўсмирдаги мустақилликка бўлган интилиш унинг атрофдаги кишиларнинг шахсий таъсирларига боланинг ортиқ даражада алоқадор эканлиги билан зимдан боғлиқ бўлади. Бу шу билан изоҳланадики, ўзини катталардек ҳис қилиш туйғуси боланинг шахсан ўзига бўлган муносабатини муайян даражада ўзгартиради ва ҳар қандай ички муносабат сингари бу ҳам ташқи муносабатларнинг таъсири остида, мазкур шахсга нисбатан бошқа

одамларнинг муносабатлари ташкил топади. Шунинг учун ўсмир ўзи ҳақида атрофдаги кишилар қандай фикрга келиши тўғрисида кўп ўйлайди ҳамда бунинг учун қўлай муҳит яратиш йўлларини активлик билан қидиради. Бу шундай муҳит бўлмоғи керакки, ундаги муносабатлар энди ўсмирнинг катта киши, мустақил одам бўлиб қолганлигини яққол кўрсатиб туришини истайди.

Ҳар бир ўсмир билан мулоқотда унинг шахсидаги энг яхши томонларни топа билиш, нимага қобилиятли эканини аниқлаб олиш ҳамда мана шуларга таянган ҳолда боланинг ўзига бўлган ишончини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ғоят муҳимдир. Акс ҳолда тарбия соҳасида катта қийинчиликлар келиб чиқиши муқаррар. Ўсмир ўзига яқин бўлган кишиларнинг кўз ўнгида ўз шахсининг мустақиллигини тасдиқлаш, ўзлигини билдириб, ўз «мен»ини англатиш мақсадида у ёки бу даражада ўз имкониятидан ташқари ишларга қўл уришга ва шу орқали ўз шахсининг таъсирини атрофдаги кишиларга ўтказишга ҳаракат қилиб кўришга мажбур бўлади. Башарти, бола ўзини ижобий томондан кўрсатишнинг иложини топа олмаса, у ҳолда психологик зарурат туфайли у салбий ишларда ўзини кўрсатмоқчи бўлади — ўз камчиликларини ошириб кўрсатади, кўпроқ ўжарлик ва қайсарлик қилади ҳамда бошқа «ҳунарлар» кўрсатади.

Ўқитувчи мазкур ёшда боланинг ўз-ўзини ҳурмат қилишга ўргатиш тўғрисида шакллантириши муҳим эканлигини ҳисобга олиб, ўқувчининг синф ва умуммактаб коллективи олдидagi обрўсини кўтариш йўлларини изланади. Бунинг учун ўқитувчи боланинг у ёки бу соҳадаги ютуқларини кўпчиликка маълум қилади, унинг айрим ҳато ва камчиликларини йўқотишда донолик билан иш тутиб, уларни дарров кўпчиликка ошкор қилмай, ўсмир билан суҳбатлашиб, унинг кучи ва имкониятларига ишонишини амалда кўрсатади, бу билан ўсмирда шаклланиб келаётган «катта киши» бўлиб қолиш тўғрисида ҳурмат қилишини билдиради. Бундай қўллаб-қувватлашнинг кераклигини яхши ҳис қилган ўсмир беихтиёр ўқитувчининг таъсирига берилади, чунки ўқитувчи ўсмирнинг муносабатларини йўлга қўйишда унга зарур кишига айланиб қолади.

Бола улғайгани сари унда «идеал» «Мен», «ахлоқий» «Мен», «ҳақиқий» «Мен» сингари шахсга оид структура, дунёқараш, эътиқод ва бошқалар шакллана боради; энди болада ўзи тўғрисидаги тасаввурлари анча аниқ ва барқарор бўлиб қолади, у ўзини ўраб олган социал муҳитдан бевосита тобеликдан қутула боради, боиси, энди унга доимо ўз шахсини «пеш қилиб туриш» эҳтиёжи қолмайди. Боланинг етуклик даражаси ортгани сари, ундаги мустақил ишларни амалга ошириш имконияти кенгайиб, ўсмирлик ёшига хос бўлган асосий зиддиятлар ҳал қилина боради.

Бола алоҳида олинган шахс сифатида ўз-ўзига муносабатини шакллантириш жараёнида асосан икки босқични бошидан кечиради. Бу босқичлар ўсмирлик ёшининг икки хил даврига — кичик ўсмирлик даври ва катта ўсмирлик даврига тўғри келади. Бирин-

чи босқичда бола ўзини «бола»лардан ажратиб, энди ўзини катталар оламига мансублигини таъкидламоқчидек бўлади. Бу давр учун катталарнинг хатти-ҳаракатларига тақлид қилиш ва ўзининг мана шу ярашмаган қилиқларига танқидий баҳо бера олмаслик, унинг катта ёшли кишиларга яқин бўлиши учун ёрдам бераётган бир гуруҳ тенгдошлари билан ортиқ даражада боғлиқ бўлиб қолиши ва шу сингари ҳолатлар характерлидир.

Иккинчи босқичда энди ўзининг ёш бола эмаслигига шубҳа қилмайди ва у ўзлигини аниқ англай бошлайди, ўз шахсини улуғлаб, ўзига хос ҳаракатлар қила бошлайди. Бу даврга келиб, унинг ҳаракатлари ўзи билан ўртоқ бўлган бир гуруҳ тенгдошларига боғлиқ бўлмай қолади. Ўртоқлари ўсмирга ўзи тўғрисидаги нотўғри тасаввурлардан қайтиб, бу ҳақда жиддий ўйлаб кўришга уни мажбур қилмоқчи бўлганларида ҳам у бемалол рад жавоби бериши ва ўз фикрида қатъий туриб ҳимоя қилиши мумкин. Бу даврда ўзга кишиларнинг ички дунёсига ортиқча қизиқиш билан қараш ва ўз хатти-ҳаракатларини ўзи анализ қилиши, ўзини-ўзи тарбиялаш қобилиятининг пайдо бўлиши ва шу сингари хусусиятлар ўсмирнинг мана шу иккинчи босқичидаги ҳаётига хос хусусиятлардир. Бу даврга келиб ўсмирга педагогик таъсир кўрсатиш йўллари ҳам ўзгаради.

Ўз-ўзини англаш ҳиссининг таркиб топиши, ўзига гўё алоҳида, мустақил шахс сингари муносабатнинг вужудга келиши бу даврдаги ҳар икки жинсдаги ва истаган темперамент типидagi ўсмирлар учун муҳим хусусиятлардир. Ўсмирлар ўртасидаги индивидуал фарқлар ҳамда уларнинг психик ҳолатларидаги етакчи хусусиятлар ўзлигини кўрсатиш воситаларини танлаш вақтидагина намоён бўлиб қолади. Ўғил болалар ва қиз болаларнинг социал роли турлича бўлиши тўғрисидаги жамиятда таркиб топган тушунчалар билан болалар томонидан ўзлаштирилган тасаввурлар ўсмир ёшидаги шахснинг шаклланиш йўллари белгилаб беради ва уларни мувофиқлаштириб туради. Масалан, қиз болалар синфдаги ўз тенгдошларининг диққатини ўз шахсларига қаратиб олиш мақсадида одатда ҳеч қачон «синф масхарабози» ролин қўлламайдилар, лекин ўғил болаларга қараганда кўпроқ даражада ўзларини ўқиш ва жамоат ишларида яхши кўрсатадилар. Холерик ва флегматиклар бошқа кишиларнинг кўз ўнгида ўз шахсларини кўрсатиш учун ҳар хил йўлларини танлаб оладилар.

Ўсмирларни тайёрлашга индивидуал ёндошиш барча болаларга мана шу ёшда *умумий* бўлган хусусиятларни *билишга асосланмоғи* керак, яъни бу ёшда болалар ўзларига нисбатан мустақил шахсга нисбатан қандай муносабатда бўлса, шундай муносабатни шакллантиришга ҳаракат қиладилар. Бу ёшдаги ўсмирларни тайёрлашда яна уларнинг жинси, темпераменти, интеллект, умумий маданияти, қобилият ва характерларидаги *мавжуд фарқларни* ҳисобга олмоқ керак. Ўсмир ўзига ўзлигини тасдиқловчи индивидуал (айни маҳалда социал жиҳатдан мақбул бўлган) йўлларни, ўзини ва ўзлигини атрофдаги кишиларга тани-

тиш ва уни барқарор қилишда педагог ўсмирларга ёрдам кўрсатиши керак.

Бунда «тарбияси қийин» ўсмирларга алоҳида ёндашиш керак, чунки уларнинг хулқ-атвори юқорида айтиб ўтган маълум асосий қонуниятларга бўйсунди. Бироқ улар турли сабабларга кўра, ўз шахсини қарор топтириш учун социал жиҳатдан номақбул бўлган йўللарни танлаб олади. Оиладаги муносабатлар, ўз тенгдошлари орасида тутган ўрин, ўқитувчиларнинг унга муносабати, ўқишда ўзини кўрсата олмаслиги, одамлар билан мулоқотга киришиш малакасининг йўқлиги ва ҳоказолар ўсмир мустақил шахс сифатида ўзига бўлган муносабатни шакллантиришидаги қийинчиликларнинг манбаи бўлиши ва бу ҳол унинг хулқ-атворида салбий ўзгаришларни келтириб чиқариши мумкин. Педагог мана шу сабабларнинг қайси бири қандай конкрет ҳолатда содир бўлганлигини хушёрлик билан ўқиб олиши ва бу йўлдаги қийинчиликларни енгиб ўтишда ўсмирга ёрдам бериши ёки унга ўзлигини тасдиқлашнинг янги вариантини топиб олишда ёрдам бериши муҳимдир.

Бола шахсида юз берадиган муҳим ўзгаришлар орасида бу ёшда боланинг психик ривожланишидаги ўзгаришлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган ўзгаришлар ҳисобланади, чунки бу вақтда ўсмирнинг билишга бўлган қизиқиши соҳасида прогресс содир бўлади. Ундаги сезги, идрок, ҳаётга, диққат, ҳис-туйғу, тафаккур ривожлана боргани сари у кўпроқ ихтиёрийлик ҳам касб эта боради. Илмий назарий билимларнинг эгаллаб олиниши тафаккурнинг ривожланишига олиб келади. Бунинг ҳисобига ўсмирда исбот, далиллар билан фикрлаш имобилияти ривожланади. Унда дедуктив хулосалар чиқаришга қобилият пайдо бўлади, бола ўқув материални ҳамда унга билдрилган ахлоқий талабларни танқидий жиҳатдан идрок эта бошлайди.

Ўсмир шахсида ва унинг билишга қизиқишидаги ўзгаришлар ўзаро боғлиқ бўлади: ихтиёрий психик жараёнларнинг ривожланиши ўсмирдаги шаклланиб келаётган шахс мустақиллигига таянади, ўзининг шахсий хусусиятларини аниқлаш ва шакллантириш имкониятлари эса ундаги тафаккурнинг ривожланиши билан белгиланади.

Мазкур темани ўрганишни унинг аҳамиятидан келиб чиқиб ташкил этиш керак. Аввало семининг машғулотларида ўрганилаётган темани умумий ёш психологияси ва педагогик психологиянинг, педагогика курсларининг тегишли бўлимлари билан боғлаш муҳимдир.

Иккинчи машғулотда студентларга ўсмир билан кичик ёшдаги ўқувчи ҳамда кичик ва катта ўсмирнинг психик хусусиятларини бир-бирига таққослаш, ўсмирларнинг жинсий ҳамда индивидуал тип жиҳатдан бир-биридан фарқини билиб олиш имконини берадиган докладларни мустақил равишда тайёрлашни таклиф қилиш фойдали. Ўсмирларнинг хулқ-атворидаги умумий ҳамда бир-биридан фарқ қиладиган хусусиятларни аниқ тасаввур қилиш таълим-тарбия ишида уларнинг ҳар бирига индиви-

дуал ёндашишнинг асосий йўллари белгилаб олиш имконини беради.

Айрим машғулотларда ўқувчиларнинг хулқ-атворида содир бўлган салбий ўзгаришларнинг сабабларини муфассал қараб чиқиш фойдалидир. Бу ўринда психик ривожланишнинг биологик ва социал омиллари ўртасидаги диалектик алоқадорликни тушуниб олиш, илк болалик ёшида берилган онлавий тарбиянинг ўсмир ёшига етганда унинг хулқ-атвори ва тарбиясига кўрсатилган таъсирини ўрганиш, ўсмирларда кузатиладиган айрим характер белгиларига зўр бериш ва бундай характер типларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Бу «тарбияси қийин» болалар билан ишлашнинг принципиал йўллари белгилаб олиш имконини беради.

Мазкур теманинг амалий аҳамиятга эгаллиги туфайли студентлар бундай билимларни максимал даражада оперативлик билан ўрганиб олишига ва олган назарий билимларини амалда қўлланиб, улардан фойдалана олиш маҳоратини эгаллашларига эришмоқ керак. Бунинг учун ҳар бир машғулотда психологик масалалар (шунингдек, уйга вазифа бериб, кейинчалик уларни машғулотларда таҳлил қилиб) ечиш тавсия этилади. Қўйидаги масалаларни теварак-атрофдаги вазиятга хос бўлган хусусиятларга ҳамда педагог шахси билан ўқувчи шахсининг хусусиятларига (масаладаги иштирок этувчи шахсларга) тааллуқли қўшимча шартлар сифатида киритиш мумкин. Бунда масаланинг тўғри ҳал қилинган йўллари топиш (бу йўллар бир нечта бўлиши ҳам мумкин) билан бир қаторда педагогнинг нотўғри хулқ-атворининг вариантларини муҳокама қилиш ҳамда бунинг эҳтимол тutilган сабабларини психологик жиҳатдан таҳлил қилиш аҳамиятлидир.

Баъзи бир масалаларни ролларни бажариб туриб ҳал қилинади. Бир хилдаги ролларни турли даражада ижро этилишини бири-бирига қийёслаш ва уларни (ўқувчи ва ўқитувчи ижро этган ролни ҳам) анализ қилиш, бундай анализни фавқулодда кўргазмали тарзда ўтказиш (бундай қилиш кўпинча студентларнинг ўзларига ҳам кутилмаган бир ҳол бўлади), ўсмирлар ўртасида катта индивидуал фарқлар мавжудлигини, шунингдек, бу хусусда ўқитувчиларнинг ўзлари орасида ҳам турли позициялар борлигини ишонarli намойиш қилиб кўрсатади. Бундай роль ўйнаб кўрсатиш методи умумий, мавҳум билимларни амалда кўпинча учраб турадиган хусусий вариантларга тақрибан тадбиқ этилишидан ташқари назарий билимлар студентлар томонидан қай даражада ўзлаштирилишини диагноз қилиб, олдиндан билиб олишда ўқитувчига ёрдам беради.

Мазкур темани кейин ҳам амалий пухта эгаллаб олишда студентларга (II курсда) ўқув-тадқиқот характеридаги топшириқларни бажариш ёки (III курсда) курс ишлари ёзишни таклиф қилиш тавсия этилади. Қўйидаги курс тадқиқот темалари психологик-педагогик мазмундаги предметлараро характерга эгадир. Бу темаларни кичик курсларда мактаб практикуми доирасида бажариш, юқори курсларда эса унинг методик практикада сту-

дентлар ишига психология ва педагогика ўқитувчилари раҳбарлигида бажариш мумкин. Барча темалар ҳам студентдан ўсмирлик хулқ-атворини илмий равишда кузатиб бориш маҳоратини, ўсмирдаги салбий хусусиятлар муайян вақт бўлаги давомида неча бор такрорланганлигини ҳисобга олиш ва таҳлил этиш маҳоратини талаб қилади. Психология ўқитувчиси студентга «Ёш психологияси ва педагогик психология методлари» деган темани ўрганиши чоғида олган билимларини актуаллаштиришда ёрдам беради. Хусусан, у студентлар билан бирга ўсмирларни кузатиш плани ва схемасини ишлаб чиқади, ўсмирларда салбий хулқ-атвор белгиларини кузатиб ёзиб бориладиган протокол формасини ишлаб чиқади (Ўсмирларнинг салбий хулқ-атвор формалари қандай бўлиши қуйидаги китобда баён этиб берилган: *Краковский А. П. О подростках.*—М.: Педагогика, 1970). Педагогика ўқитувчиси ўқувчиларнинг баъзи бирига ёки уларнинг бир группасига (умуман синфга тегишли) педагогик таъсир кўрсатиш тадбирларини планлаштириш ва ўтказишга ёрдам беради: жумладан, суҳбат ўтказиш, мунозаралар уюштириш орқали ёки бошқа турдаги тадбирлар ташкил этиб ўқувчиларда ижтимоий фикрни шакллантиради; ўқувчиларнинг ижтимоий фойдали меҳнатини уюштиради; синф коллективи структурасини шакллантиради ва шунга ўхшаш ишларни бажаради. Ўсмирларга педагогик таъсир кўрсатилгунча ва бундай таъсир кўрсатилганидан кейин ўсмирлар йўл қўйган салбий хатти-ҳаракатлар миқдорини бир-бирига қиёслаб солиштириш студентларга болаларнинг психологик хусусиятларини билиб олиш ва бу билимларни психологик ҳамда педагогика билан маҳкам боғлиқ ҳолда тадбиқ этиш ўсмирларга, уларнинг тарбиясига нақадар кучли таъсир кўрсатишини далиллар билан исбот қилиш имконини беради.

Семинар машғулотларининг плани

Адабиётлар

Биринчи машғулот (семинар)

Ўсмирлик ёшига хос умумий хусусиятлар

1. Организмнинг анатомик-физиологик жиҳатдан қайта тузилиши ва унинг ўсмир психологик хусусиятлари ва хулқ-атворига таъсири. Ўсмирлик ёшига хос хусусиятларни тушунишда жинсий етилиш етакчи аҳамиятга эга бўлиши туғрисидаги биологизаторлик таълимотларининг танқиди.

2. Ўсимб бораётган мустақиллик туйғуси билан уни амалга ошириш имкониятлари ўртасидаги зиддиятлар; ўсмирлик ёшида шахснинг шаклланиши.

3. Ўсмир шахсининг ривожланишига коллектив ҳамда тенгдошлар ўртасидаги ўзаро шахсий муносабатларнинг таъсири.

4. Ижтимоий фойдали фаолият жараёнидаги мулоқотлар ўсмирлик ёшидаги фаолиятнинг етакчи тури сифатида.

5. Уқув фаолиятининг қайта тузилиши ҳамда ўсмирдаги би-
лиш жараёнларининг ривожланиши.

Иккинчи машғулот (семинар)

Ўсмир хулқ-атворидаги ёшга оид, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятлар

1. Катта ва кичик ёшдаги ўсмирлар хулқ-атворидаги фарқлар.
2. Ўсмирлик ёшидаги ўғил ва қиз болаларда ўзлигини таниш воситалари.
3. Ўсмир темпераментининг унинг хулқи хусусиятларига хос таъсири.
4. Психиканинг мазкур ёшга хос умумий ва индивидуал хусусиятларининг нисбатлари.
5. Ўсмирлик ёшида индивидуал ёндашувнинг психологик жи-
ҳатдан асосланган йўллари.

Учинчи машғулот (семинар)

«Тарбияси қийин» ўсмирнинг психологияси

1. «Тарбияси қийин» ўсмир хулқ-атворида салбий хусусиятлар пайдо бўлишининг сабаблари бу ёшдаги шахс ривожланиши умумий қонуниятларининг тўла намоён бўлиши сифатида.
2. Оилавий тарбиядаги хатолар ва ўсмирлар хулқ-атворидаги салбий хусусиятларнинг пайдо бўлиши.
3. Синф коллективидан ажралиб қолиш ўсмирлик ёшидаги хулқ-атворда салбий хусусиятларнинг намоён бўлиш сабаби сифатида.
4. Баъзи бир «тарбияси қийин» ўсмирларда хулқ-атвор бузилишининг биологик омиллари.
5. «Тарбияси қийин» болалар билан ишлаш вақтида индивидуал-типологик хусусиятларни ҳисобга олиш.

Беличева С. А. Специализированные подростковые клубы как институт ресоциализации «трудных» подростков // Психологический журнал.—1984.— Т. 5.—6- сони, 48—54- бетлар.

Белкин А. Отклонения в поведении школьников.— Свердловск, 1973.

Блонский А. П. Трудные школьники.— М.: Работник просвещения, 1930.

Божович Е. Д. Психологические особенности развития личности подростка — М.: Знание, 1979.

Божович Л. И., Благоннадежина Л. В. Изучение мотивации детей и подростков.— М.: Педагогика, 1972.

Бочкарева Г. Г. Психология подростков-правонарушителей // Советская юстиция.—1967, 22- сони.

В мире подростка // Под ред. А. А. Бодалева.— М.: Медицина, 1980.

Валитов М. С. Особенности профессиональной консультации подростков // Вопросы психологии.—1984, 6-сони 60—63-бетлар.
Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского.— М.: Просвещение, 1981.

Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / Под ред. Д. Б. Эльконина, Т. В. Драгуновой.— М.: Просвещение, 1967.

Высоцкий А. И. Волевая актуальность школьников и методы ее измерения — Челябинск, 1979.

Гуткина Н. И. Психологические проблемы общения учителя с подростком // Вопросы психологии.—1984, 2-сони, 99—106-бетлар.

Драгунова Т. В. Подросток.— М.: Знание, 1976.

Зюбин Л. М. Учебно-воспитательная работа с трудными учащимися.— М.: Высшая школа, 1982.

Конникова Т. Е. Механизм воздействия коллектива на личность школьника // Советская психология.—1969, 11-сони, 27—38-бетлар.

Кравцов Г. Г. Некоторые психологические особенности учебной деятельности младших подростков // Экспериментальные исследования по проблемам педагогической психологии.— М.: 1976.— Вып. 2.—130—140-бетлар.

Кузнецова Г. И., Харченко В. Д. Психологические особенности недисциплинированности подростков // Вопросы психологии.— 1981, 6-сони, 138—144-бетлар.

Левитов Н. Д. Психология характера.—3-изд., испр. и доп.— М.: Просвещение, 1969.

Личко А. Е. Психопатия и акцентуация характера у подростков.— Л.: Медицина, 1977.

Лозачева В. И. Сверстник как образец для подростка // Вопросы психологии.—1977, 2-сони, 131—134-бетлар.

Маркова А. К. Психология обучения подростка.— М.: Просвещение, 1975.

Миронов А. И. Критические периоды детства.— М.: Знание, 1979, 49—91-бетлар.

Мудрик А. В. Роль социального окружения в формировании личности подростка.— М.: Педагогика, 1979.

Никитинский М. И. Психологические особенности идеалов подростков и старших школьников // Советская педагогика.—1976, 11-сони, 38—45-бетлар.

Новоселова А. С. Формирование нравственных установок поведения и деятельности трудных школьников // Педагогическое воздействие на осознаваемые и неосознаваемые компоненты психики // Учен. зап. Пермского гос. пед. ин-та.—1975,— Т. 143.

Патологические нарушения поведения у подростков.— Л.: Медицина, 1973.

Подросток: Проблемы воспитания детей в семье.— М.: Педагогика, 1977

Психологическое изучение трудно воспитуемых подростков и малолетних правонарушителей.— М.: Педагогика, 1974.

Сапожникова Л. С. Соотношение самооценки и взаимооценки подростков с их товарищеским статусом // Новые исследования в психологии.— 1979, 1- сони, 106—110- бетлар.

Солдатенко Н. Г. Психология трудного подростка.— Рига: Знание, 1980.

Сухомлинский В. А. Духовный мир старшего школьника (подросткового и юношеского возраста).— М.: Гос. учебн. пед. изд. МП РСФСР, 1961,—87—167- бетлар.

Устименко С. Ф. Межличностные отношения трудных подростков.— Вопросы психологии // 1984, 1- сони, 27—33- бетлар.

Фельдштейн Д. И. Психологические основы общественно полезной деятельности подростков.— М.: Педагогика, 1982.

Чудновский В. Э. О нравственной устойчивости личности и ее формирование у подростка.— М.: Педагогика, 1979.

Мустақил ишлаш учун топшириқлар

Адабиётлардан аннотация тузиш ва конспект олиш

Краковский А. П. О подростках. М.: Педагогика, 1970.

Мионов А. И. Критические периоды детства. М.: Знание, 1979, 49—91- бетлар.

Сухомлинский В. А. Духовный мир школьника (подросткового и юношеского возраста).— М.: Гос. учеб. — пед. изд-во МП РСФСР, 1961, 87—167- бетлар.

Реферат ёки докладлар ёзиш

1. Кичик ёшдаги ўқувчи ва кичик ўсмир, қиёсий психологик характеристика

Божович Е. Д. Личность и её формирование в детском возрасте.— М.: Просвещение, 1968.

Кравцов Г. Г. Некоторые психологические особенности учебной деятельности младших подростков // Экспериментальные исследования по проблемам педагогической психологии.— М.: Педагогика, 1976.— Вып. 2.— 130—140- бетлар.

2. Кичик ва катта ўсмир: қиёсий психологик характеристика

Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / Под ред. Д. Б. Эльконина, Т. В. Драгуновой.— М.: Просвещение, 1967.

Драгунова Т. В. Подросток.— М.: Знание, 1976.

Краковский А. П. О подростках.— М.: Педагогика, 1970.

Никитинская М. И. Психологические особенности идеалов подростков и старших школьников // Советская педагогика.— 1976, 11- сони, 38—45- бетлар.

3. «Тарбияси қийин» ўсмирлар ҳулқидаги салбий ўзгаришларнинг психологик сабаблари ва улар шахсини коррекция қилишнинг педагогик йўллари

Беличева С. А. Специализированные подростковые клубы как институт ресоциализации «трудных» подростков // Психологический журнал.—1984. Т. 5—6- сони, 48—54- бетлар.

Белкин А. Отклонения в поведении школьников.— Свердловск 1973.

Новоселова А. С. Обусловленность формул внушения педагогическими целями и мотивационной сферой трудных подростков // Педагогическое воздействие на осознаваемые и неосознаваемые компоненты психики // Учен. зап. Пермского гос. пед. ин-та.— 1975.—Т. 143.

Новоселова А. С. Формирование нравственных установок поведения и деятельности трудных школьников // Педагогическое воздействие на осознаваемые и не осознаваемые компоненты психики Учен. зап. Пермского гос. пед. ин-та.—1975.— Т. 143.

Психологическое изучение трудновоспитуемых подростков и малолетних правонарушителей.— М.: Юрид. лит-ра, 1974.

Солдатенко Н. Г. Психология трудного подростка.— Рига: Знание, 1980.

Устименко С. Ф. Межличностные отношения трудных подростков // Вопросы психологии.—1984. 1- сони, 27—33- бетлар.

4. Ўсмирларга оилада тарбия беришнинг психологик проблемалари

В мире подростка / Под ред. А. А. Бодалева.— М.: Медицина, 1980.

Мудрик А. В. Роль социального окружения в формировании личности подростка.— М.: Педагогика, 1979.

Подросток: Проблемы воспитания детей в семье.— М.: Педагогика, 1977.

Чудновский В. Э. О нравственной устойчивости личности и её формирование у подростка.— М.: Педагогика, 1979.

5. Ўсмирлик ёшида мулоқотга киришишнинг психологик проблемалари

Гаврилова Т. П., Фетисова Е. В. Экспериментальное исследование отношения младших подростков к взрослым и сверстникам как объектам общения // Психолого-педагогические проблемы общения.— М.: Педагогика, 1979, 98—100- бетлар.

Горшкова Е. А. Формирование взаимоотношений подростков в коллективе сверстников // Советская педагогика.—1984, 8- сони, 27—29- бетлар.

Лозоцева В. И. Сверстник как образец для подростка // Вопросы психологии.— 1977, 2- сони, 131—134- бетлар.

Максакова В. И., Селеванова Н. А. Коллективные отношения подростков в классах (аспекты общения) // Психолого-педагогические проблемы общения.— М.: Педагогика, 1979, 111—120-бетлар.

Сапожникова Л. С. Соотношение самооценки и взаимооценки подростков с их товарищеским статусом // Новые исследования в психологии.—1979. 1-сони, 106—110-бетлар.

Цыбенова Н. Ч. Об особенностях самоутверждения младших подростков в классном коллективе // Экспериментальные исследования по проблемам общей, социальной психологии и психофизиологии.— М.: Наука, 1976, 133—142-бетлар.

Ўсмирларга педагогик таъсир кўрсатишининг психологик жиҳатдан асосланган йўллари

Арзамасцева Н. И. Честь и достоинство как стимулы развития активности подростков в учебно-воспитательном процессе // Советская педагогика—1979, 4-сони, 27—30-бетлар.

Валитов М. С. Особенности профессиональной консультации подростков // Вопросы психологии.—1984, 6-сони, 60—63-бетлар.

Габриловец К. В. Развитие у подростков гуманизма // Советская педагогика,—1984, 9-сони, 22—26-бетлар.

Гуткина Н. И. Психологические проблемы общения учителя с подростком // Вопросы психологии.—1984, 2-сони, 99—106-бетлар.

Краковский А. П. О подростках — М.: Педагогика, 1970.

Кузнецова Г. И., Харченко В. Д. Психологические особенности недисциплинированности подростков // Вопросы психологии.—1981, 6-сони, 138—144-бетлар.

Мурачковский Н. И. Классификация типических проявлений личности подростка — условие эффективности процесса воспитания // Советская педагогика.—1979, 2-сони, 44—51-бетлар.

Решетников П. Е. Влияние педагогической оценки на отношение подростков к труду // Советская педагогика,—1984, 9-сони, 32—36-бетлар.

Фельдштейн Д. И. Психологические основы общественно полезной деятельности подростков.— М.: Педагогика, 1982.

Психологик масалалар ечиш

1-масала

Маълумки, ўсмирга нисбатан, асосан, уни рағбатлантирадиган психологик таъсир кўрсатиш тадбирларидан фойдаланиш тавсия этилади. Бунда болани бевосита бирор ишни мажбуран бажаришга ундайдиган тадбирлардан тийилиб туриш яхши натижа беради. Қуйида келтириляётган ўқитувчи А. Гармаевнинг мақоласидан олинган парчани ўқиб чиқинг ва берилган саволларга жавоб қайтаринг.

«Ҳамма иш газетада босилган мақоладан бошланди. Мен уша мақолани ўқиб чиққанимдан кейин деярли ёмон баҳо қўймайдиган ўқитувчилар борлигини билиб олдим. Бундан ташқари, улар ўқувчиларнинг ишларини кўриб оғзаки баҳо бераётган вақтларида аввало, болаларнинг ютуқлари нимадан иборат эканлигини қидиришлар ва ҳатто ўртача ишлардан ҳам боланинг ютуғини топиб, айтиб беришар экан. Ҳамма болалар бундай ўқитувчилар билан жон деб шуғулланишар ва бор кучларини ишга солишар экан.

Уш, бу қанақаси бўлди? «Икки» баҳодан деярли воз кечилса-я? Бу гапга сира ишониб бўлмасди. Дарсда эса бундай қилишнинг, сира иложи йўқ. Лекин кунлардан бир кун...

Бутун синф масалани сира ечолмас эди. Барча таклифлар масаланинг ечимидан анча узоқда эди. Шу пайт кимдир бирдан бир луқма ташлади. Бу ҳали масаланинг ечими бўлмаса-да, аммо масаланинг ечилиши йўлига нур таралгандек бўлди.

— Мана, масала ечиладиган бўлди! Балли, Серёжа! Бопландинг! Шундан кейин синфда қўл кўтарган, жавоб беришни истаган болалар ҳам кўпайиб қолди. Улар нуқул: «Мен тушундим! Мендан сўранг!»— деб ўқитувчига мурожаат қилишарди.

Серёжанинг ўзи эса, ҳангу манг бўлиб қолди, нима дейишини билмай ҳатто ўзини йўқотиб қўйди. Ўзини ноқулай ҳис қиларди. Аслида масаланинг ечилиши йўлини топиб берган Серёжанинг ўзи эди.

Шу дақиқадан бошлаб ўқитувчи сифатида менда ҳам педагогик ўзгариш содир бўлганини ўқувчи ҳали билмасди. Менинг бола тарбияси тўғрисидаги аввалги қарашларим тамоман ўзгариб кетди. Энди ўқув программасини қотиб қолган бир догма сифатида идрок этиш тўғрисидаги тасаввурлар аста-секин йўқолиб, ўқув материалига олий қимматдорлик сифатида ижодий ёндашиш даври бошланди. Бунинг сабабчиси ҳам Серёжа эди. Кейинчалик бу хилдаги мисолларни кўплаб учратдим. Ўз номи учун, ўз индивидуал салоҳияти учун курашган ва енгиб чиққан ўсмирларни озмунча учратмадим.

Бир гап менга аниқ аён бўлди: ҳар бир дарсда ўзим болаларга шафқатсизлик билан қўйиб ташлаётган «уч» баҳолар орқали мен боланинг олға қараб қиладиган ҳар қандай ҳаракатини тўсиб қўяётган эканман. Бундай қилганимда бола программанинг фақат бир қисминигина ўзлаштириб олар экан, холос. Шундан кейин мен жуда секинлик билан бўлса ҳам боланинг олган билимига яна оз-оздан билим қўшишга ҳаракат қила бошладим. Бироқ, менинг бу тажрибам давомида дастлаб фақат бир нарса аён бўлди: ҳар бир ўтилган янги темадан ўрта баҳоли бола фақат унинг бир қисминигина ўзлаштириб олар экан. Мен боладан тўлиқ жавоб талаб қила бошладим. У эса жаҳли чиқиб мутлақо дарс тайёрламай қўйди, кетма-кет бир неча марта «икки» баҳо олди ва уни турли даражада танбеҳлар билан адабини беришди. Шундан кейин у яна бироз шуғулланиб зўрға-зўрға «уч» баҳо оладиган бўлди. Шу тариқа биз худди бир-биримизни сезмагандек, яшай

бошладик. Бундай ҳол у яна бир ёмон баҳо олгунича давом этди.

Мана, энди мен бола нима учун ўзини мендан, бошқа ўқитувчилардан олиб қочишини, умуман нима учун мактабни ташлаб кетганини — куча болаларига, уларнинг тўдасига қўшилиб кетганлигининг сабабини тушуниб олдим. Энди у ўз тенгдошлари ичида ўз баҳосини олган, ўзи билан ўзгалар фарқини билган, ўзининг кечаги куни билан бугунги куни ўртасидаги фарқни ҳам таққослаб билиб олиш имкониятига эга бўлган эди.

Мактабга болалар билимга чанқоқ, биз ўқитувчиларга ишонч билан бизни ўзларига суюнчиқ бўлади, деб келадилар. Кейин эса уларнинг бир қисми айниб кетади, мактабни ёмон кўриб қолади, шу кундан уларда умуминсоний қимматдорликларни рад этиш бошланади. Энди улар бошқа йўлни танлайдилар, яъни куча болаларига қўшилиб кетадилар. Энди улар «тарбияси қийин» болалар қаторига қўшилиб қолганликларидан ҳам уялиш ҳиссини туймайдилар. Шундай бўлмаслигига ҳаракат қилган педагоглар ўзларидаги бутун ахлоқий имкониятни ишга соладилар. Бундай ўқитувчилар ҳар бир ўқувчига кўрсатган меҳр-муҳаббати ва диққат-эътибори туфайли уларда муҳим инсоний фазилатни — ўқиш истагини сақлаб қоладилар.

Қирқ беш минутлик дарсда қандай қилиб ҳар бир болага эътибор бериб улгуриш мумкинлигини сира тасаввур қила олмас эдим. Иш жараёнида бир сир аён бўлди. Ахир мен бўш ўқийдиган болаларнинг иззат-нафсига тегиб уларнинг қадр-қимматини туширадиган баҳоларни қўйиш учун «вақт топаман-ку». Бунинг ўрнига энди болаларга кўпроқ эътибор беришим, ёмон баҳони яхши эътибор билан алмаштиришим зарурга ўхшайди. Шундай ҳам қилиб кўрдим — бунда ўқувчилар билан бўладиган суҳбатларнинг сони ўзгармай қолса ҳам уларнинг характери ўзгарди.

...Уларга бир сидра «рағбатлантирувчи баҳолар» қўйиб чиқилганидан кейин кескин ўзгариш содир бўлганини сезиб қолдим. Улардан гарчи аълочилар етишиб чиқмаган бўлса ҳам лекин яхши ўқишга интилиш пайдо бўлгани яққол кўриниб туради. Бундай ҳол ўша болалар учун ифтихор ҳиссини, улар билан бирга бутун синф билан фахрланиш ҳиссини пайдо қилди.

Ойлар ўтиб мен синф (ҳа, бутун синф) ишга актив киришганининг гувоҳи бўлдим. Болалар энди баҳо учун эмас, ўқитувчидан қўрққанлари учун эмас, балки билим олиш зарур эканини тушуниб етганлари учун, шуғулланаётганликларини билар эдим. Уларнинг ҳар бири ўқиш, яхши дарс тайёрлаш орқали муайян шароитларда ҳаракат қила олиш йўлларини ҳам ўрганиб боришар эди. Дарсларни ўзлаштириш орқали ҳар бир бола энди ўз шахсини қарор топтириш имконини кўрар эди.

Шундай қилиб, секин-аста дарсдаги фаолиятимизнинг мазмуни ўзгариб борди. Дарснинг бундай янгича мазмун кашф этиши ўсмирлар олдида ҳам катта истиқболлар очиб берди. Энди ўқитувчи сифатида ўзим ҳам, ўқувчиларим ҳам ягона бир мақсад йўлида бирлашган эдик — ҳаммамизнинг битта умумий мақсади-

миз, умумий ташвишимиз ва умумий қувончларимиз мавжуд эди. Албатта, ҳали қиладиган ишларимиз кўп. Катта ёшли ўртоқлардан кўп нарсани сўрашга, уларнинг тажрибаси ва маҳоратини ўзлаштириб олишга тўғри келади»¹.

Саволлар

1. Уқувчиларнинг ўқишда эришган муваффақиятлари ва ҳулқ-атворидаги ижобий сифатларга яхши баҳо бериш учун журналга баҳо қўйиш ва кундаликка ёзиб боришдан ташқари моҳир педагогнинг бисотида яна қандай қўшимча усуллар мавжуд?

2. Уқитувчи томонидан нутқ орқали ва нутқсиз ўқувчиларга таъсир кўрсатиш воситаларидан фойдаланилган ҳоллардан (шахсан ўз кузатишларингиздан) мисоллар келтиринг.

2-масала

Психология фанида шу нарса исботланганки, педагоглик назокати орқали ўсмирнинг ҳулқ-атворини ўзгартиш ва бунда ўқитувчи ўсмирнинг нафсониятига тегмай, ҳис-туйғуларини таҳқирламай яхшигина натижаларга эришиши мумкин. Тажрибали педагог ўсмирга унинг ҳулқ-атворини ўзгартиш кераклигини таъкидлаб, бунга ишонтирар экан, у ўсмирнинг камчиликларини кўрсатиш билан чекланмай, аввало, боланинг ютуқларини таъкидлаб ўтади. Буйруқвозлик ўрнига, болага қуйидагича саволлар орқали мурожаат қилади: «Хўш, бу ишни мана бундай қилсак қандай бўларкин?», «Хўш, бир ўзинг бу ишнинг урдасидан чиқаолармикансан. Бунинг бошқачароқ йўлини ўйлаб кўрсак бўлмасмикин?» ва ҳоказо. Педагоглик назокатига эга бўлган ўқитувчи уни ишга солиб ўсмир учун оптимистик истиқболни вужудга келтиришга интилади. Мавжуд камчиликларни осонлик билан тузатиш мумкинлигига ҳар томонлама далиллар келтириб ўсмирни ишонтиради. Ёки бу камчиликларни йўқотиш учун бола барча имкониятларга эга эканлигини ўқтиради, ўсмирнинг озгинагина муваффақиятини қўллаб-қувватлайди, зарур ҳолларда болани ҳатто олдиндан мақтаб қўйиши мумкин. Шундай қилинганда боланинг яхши ўқувчи деган номи қиқади ва у бундай номга доғ туширмаслик учун яхши ишлар қилишга уринади ва ҳоказо.

Ўсмирлик ёшидаги психологик хусусиятлар тўғрисида ўзингиз эгаллаб олган билимларга таяниб ҳаётдан олинган қуйидаги воқеаларга ўхшайдиган мисолларни — бундай вазиятда педагог қандай йўл тутишининг — назокатли ҳулқ-атворнинг ўзингизга мақбул бир қанча вариантларини қидириб топишга ҳаракат қилинг.

Вазиятлар

1. Уқитувчи автобусда бораётганида шундай ҳодисани кўради: ўсмир ўтириб олган, унинг ёнида катта ёшли аёл тикка туриб

¹ Цитата қуйидаги китобдан олинди: Шчербаков А. И. Психологические задачи, Л., 1980, 59-бет.

кетмоқда. Ниҳоят, аёл қўполлик билан ўсмирни уялтириб, ўзига жой бўшатиб беришини талаб қилади. Аёлнинг қўпол муомаласидан ранжигап ўсмир жой бўшатиш ўрнига, бироз наридаги бўш жойларни кўрсатиб: «Марҳамат қилиб бориб ўтиринг»,— дейди.

2. VI синфдаги ўғил болалар 8 Март куни қизларни табриклашни қатъиян рад этадилар. Буни Совет Армияси куни қизлар уларни табрикламаганлигини сабаб қилиб кўрсатишади.

3. Қобилиятли ўқувчи ўзига берилган ўқув топшириқларини сира жон койитмасдан қўл учиди бажаради. Бунда у шу тарзда бажарган иши ҳам бошқаларникидан ёмон чиқмаслигига ишонади.

4. Энг яхши расм чизиш учун конкурс эълон қилинган. Бир қиз мустақил равишда бажарилган оригинал иш олиб келади. Ўқитувчи бу ишнинг ҳали хом эканлигини кўради. Лекин шунга қарамай бажарган иши қизнинг ўзига ёқади.

5. Ўқишдан кейин Пионер ва ўқувчилар уйда ташкил этилган тўгараклардан бирида муваффақиятли қатнашиб келаётган бола ўз қобилиятини синф фойдаси учун ишлатишга рози бўлмайди. Буни у иш билан ниҳоятда банд эканлиги билан изоҳлайди.

6. Зерикарли дарс тугагач, ҳамма қатори навбатчилар коридорга чиқиш мақсадида синфни келгуси дарс учун тайёрлашга доир одатдаги ўзлари бажарадиган ишларни шоша-пиша бажариб, болалар ёнига чиқиб кетишга шайланадилар. Бунда улар ўқитувчидан унга ёрдам бериш керакми-йўқми эканини сўрашмайди, натижада ўқитувчининг ўзи бу ердаги ишларни эплай олмаслигини билишмас ҳам эди.

7. Ўқитувчи дарсида ўқувчиларнинг биттаси намойишкорона ишламай ўтирганини кўради.

8. Еш ўқитувчи синфдаги болалар унинг дарсини яхши кўрмасликларини ва шунинг учун тинч ўтирмасликларини билади.

3-масала

Мактаб ҳаётидан ёзилган қуйидаги лавҳани ўқиб кўринг. Унинг ҳар бир парчасида педагогнинг хулқ-атворига доир энг муваффақиятли вариантлар берилган. Ҳар бир вазиятни ўзингизча анализ қилиб чиқинг ҳамда ўсмир ёшидаги бола психологиясига хос хусусиятларга онд эгаллаган билимларингизга таяниб, берилган саволларга жавоб қайтаринг.

1. Мен ўқитаётган синфда жуда келишгангина бир бола бор эди. Лекин унинг тарбияси «қийин» эди. Ўқитувчилар ҳатто уни соч олдиришига ҳам мажбур қила олмадилар. Мен унинг ёнига яқинлашиб келдимда, боланинг чиройли сочларидан гап очиб, уни мақтаб қўйдим. Лекин гап орасида, башарти сочини озгина қисқароқ қилиб олдирса, яна ҳам чиройлироқ бўлишини кистириб ўтдим. Аввалига бола кўнади, лекин мен болага ярашадиган соч расмини қоғозга чизиб кўрсатдим ва охири уни ишонтирдим. Эртасига бола сочини чиройли қилиб олдириб келди, кейин менга

атайин учрашиб энг яхши сартарошлик салонларидан бирига борганини айтди.

2. VII синфда ўқийдиган бир қиз ташқи кўринишига мутлақо эътибор бермаслиги билан бошқалардан ажралиб турарди. Ҳатто йиртиқ-ямоқ кийимлар кийишдан ор қилмас ва умуман пала-партиш кийиниб юрарди. Мен бу қизнинг оилавий аҳволи қандайлигини билмасдим, шунинг учун унга танбеҳ бериб, ярасини янгилаб қўйишдан қўрқар эдим. Меҳнат дарсида «Кийимларнинг моделини тузиш ва конструкциялаш» деган темани ўтдик ва шу қизга атайин «Кийиниш маданияти тўғрисида» деган темада нутқ тайёрлаш ҳақида топшириқ беришга қарор қилдим. Табиийки, қандай кийиниш тўғрисида гапирган қизнинг ўзи қўғирчоқдек кийиниб келиши лозим эди. Иш ўйлаганимдек бўлиб чиқди.

3. Дарсни бошлашдан олдин ўқув қуроллари бутлигини текшириб чиқдим. Шу пайт қўлларига зўр бериб тикилиб ўтирган қизни кўриб қолдим. Бу Лена деган қиз бўлиб, ўтган дарсда ҳам ўқув қуролисиз ўтирган эди. Мен синфда бунинг сабабини суриштирмадим.

Синфга мурожаат қилиб,— ҳамма дафтарини ва дарслигини очсин,— дедим. Бугун Лена доскада ишлайди. Энди топшириқни эшитинг...

Дарсдан кейин Ленани олиб қолдим... У энди ўқув қуроллари сира эсидан чиқармасликка ваъда берди. Кейинги дарсда Лена ўқув қуроллари баъзиларини ҳар эҳтимолга қарши иккитадан олиб келибди. У циркулидан бирини ёнидаги ўртоғига бериб турди.

4. Мактабда педагогик практика ўтказиб юрган кезларимизда V синф ўқувчилари ўзларини ғалати тутиб юрганларини сезиб қолдик. Улар бирдан югуриб кетишади, бир қарасангиз бурчак-бурчакка яшириниб олишади, ўғил болалар ўзларини ғолиблардек мағрур тутишади, қизлар уялишиб юзларини қўллари билан бекитишади-да, бир чеккага чиқиб хиринг-хиринг кулишади, ўқитувчилар эса аллақандай қоғозларни ғазаб билан йиртиб ташлашади.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, биз бунинг сабабини билдик. Ўғил болалар синфга аллақандай чет эл журналлари, календари ва карталарини олиб келиб, улардаги «уят» расмларни кўчириб олишар, кейин уларни кўтариб коридорда югуришар ва мактабда тўс-тўполон кўтаришар экан. Ўқитувчилар болаларга танбеҳ беришар, интизомни бузган болаларни чақириб суҳбатлашишар, ҳатто уларга жазо ҳам беришарди. Лекин бу кичкина безорилар айёрлик ва уддабуронлик билан иш кўришар, уларни камдан-кам ҳолларда тутиб олиш мумкин бўларди. Расмчалар эса мактаб коридори бўйлаб кезар ва қўлма-қўл ўтиб кетарди. Шундай расмлардан бири тасодифан қўлимизга тушиб қолди. Болалар энди бошлаб адабимизни беришса керак, деб кутишар ва ўз ҳимоя системаларини тайёрлашар эди.

Биз эса бунга деярли бефарқ қарадик. Бизнинг бундай реакциямиз кутилмаганда болаларни биров довдиратиб қўйди ва улар-

нинг мўлжалларини ҳам издан чиқариб юборди. Сўнгра биз у болалар билан эркин суҳбат ўтказдик. Суҳбатимиз яланғоч тана ва унинг гўзаллиги тўғрисида эди. Бунинг учун биз буюк рассомлар яланғоч танани қандай гўзал, чиройли бўёқлар билан тасвирлаб берган ва шу орқали инсонни улуғлаганлигини кўрсатувчи расмлардан мисоллар келтирдик. Бу расмларнинг олдида болалар чизиб тарқатаётган расмлар қандай бемаъни эканлигига уларнинг эътиборини қаратдик. Буюк рассомлар инсон танасини ўрганишга қай даражада жиддий муносабатда бўлганликларини ва бу ишда ҳеч қандай бемаъни ҳаракат ва бунинг устига бурчак-бурчакда хиринглаб, бачканалик қиладиган бирор сабаб кўрмаслигимизни болаларга тушунтиришга ҳаракат қилдик. Бу гаплар болаларда катта қизиқиш уйғотди, шундан кейин ҳалиги «уят» расмлар мактабдан бутунлай йўқолиб кетди.

5. Мен мактабнинг VI «А» синфида практика ўтказиб юрган кезларда ўқувчилар орасида Вика деган бир қиз бор эди. Уни синфда болалар яхши кўришмас, ҳурмат қилишмас эди. Синф коллективни бу қизни ташаббуссиз, бирон-бир фаолиятга ноқобил ўқувчи деб ҳисоблаб, унга эътибор бермас эди. Болалар ҳам Викага ишонишмасди, унга рўпара келишдан ўзларини олиб қочишар эди. Синфдаги болаларнинг фикрича, Викага бирор топшириқ бериш ёки ёрдам сўраб мурожаат қилишнинг фойдаси йўқ эди.

Биз оталиқ қилаётган синфда эртақлар кечаси ўтказишга тайёргарлик кўрардик. Мен бу ишга Викани ҳам қатнаштиришга қарор қилдим.

Мен дарров унга илтимос билан мурожаат қилганим йўқ. Дастлаб мактаб тўғрисида, уйдаги ишлар ҳақида, Виканинг расм чизиш билан қизиқиши тўғрисида гаплашиб ўтирдик. Мен бу қиз чизган расмларни, унинг ўқиш дарсидан яхши ўзлаштиришини мактаб қўйдим. Шундай ишончли суҳбат бошланиб ўртада яхши алоқа ўрнатилгач, мен Викадан кечанинг безакларини тайёрлашда менга ёрдам беришини илтимос қилдим. Вика зўр ғайрат билан берилиб ишлади. Мен уни мақтадим, болаларга мурожаат қилиб, уларни Викадан ўрнак олишга чақирдим. Болаларга у чизган расмлар маъқул бўлди. Илгари Викани ҳеч ким, ҳеч қачон бутун синф олдида мақтамаган ва уни ўрнак қилиб кўрсатмаган экан. Бу унинг учун кутилмаган бир ҳодиса бўлди ҳамда унинг хулқида бошланган ўзгаришларга туртки бўлди. Вика ташаббус кўрсата бошлади. Кўнларнинг бирини бирор конкурсга ўзини бошловчи қилиб тайинлашни сўради. Болалар уни, редколлегия мажлисида деворий газета редактори қилиб сайлашди. Шу тариқа унга нисбатан болаларда қизиқиш, ҳурмат пайдо бўлди. Илгари Вика билан алоқада бўлмаган, у билан гаплашмаган кўпгина ўқувчилар энди у билан дўст бўлиш, ўртоқлашиш йўлини қидира бошладилар.

6. VII синфдаги чизмачилик дарсида бир бола очикдан-очик бошқа ишлар билан шуғулланиб ўтирарди. Шусиз ҳам у аллақачон «икки»чи, безори деган номларни олган эди. Ўқитувчилар уни

тузалмайдиган болалар қаторига қўшиб, у билан овозларини кўтариб гаплашишарди.

Мен бу боланинг расм чизишни яхши кўришини сезиб қолдим. Дарсларда нуқул ўз синфдошларига ўртоқлик шаржи чизиб ўтирарди. Мен чизмачилик дарсида бошқа ишлар қилиб ўтирганлиги учун койиб бериш ўрнига, уни рассом деб атадим. У чизган расмларни бутун синф болаларига эшиттириб баҳоладим. Кейинги дарсда мен унга расм чизиш билан чизмачилик дарсидан кейин шуғулланишни, ҳозир эса топшириқни бажариш билан машғул бўлишини таклиф қилдим. Мана шундай норасмий, ғалати танбехдан кейин у чизмани чиза бошлади. Аммо уни қалам билан оқ қоғозга эмас, балки шарикли ручка билан бир варақ катак қоғозга чизди. Мен унинг ёнига келдимда, шарикли ручка билан расм чизиш балки қулай бўлишини, лекин чизмани қоидага риоя қилган ҳолда оқ қоғозга қалам билан чизиш кераклигини тўшунтирдим. У билан муомалада унинг «рассом» эканлигини, яхши «портретлар» чизганлигини ҳар сафар таъкидлаб қўя бошладим.

Бундай ҳол уч дарсгача давом этди. Чизмачиликдан тўртинчи дарс башланиши олдидан бу бола танаффус пайтида менга уйга берилган вазифани ишлаб келганлигини айтиб, уни кўрсатди. Бажарилган чизма синфдаги энг яхши ишлар даражасида эди. Уйга берилган вазифаларни таҳлил қилиш вақтида мен бу гапни таъкидлаб ўтдим. Бола ўзига нисбатан ўқитувчида қизиқиш пайдо бўлганини ҳис қилиб ва ўқитувчи синфдошлари ичида унинг обрўсини мустаҳкамлаётганини тушунгач, менга нисбатан ҳурмат билан муомала қиладиган ва мен билан жон деб суҳбатлашадиган бўлиб қолди.

7. Пионер лагериди бўлган вақтимда отрядимда жуда ғалати бола бор эди, унинг исми Славик эди.

Бу ерга келган биринчи кунлардан бошлаб у болалардан ажралиб, доим бир ўзи юра бошлади. У жуда камгап бола эди. Мен у билан гаплашиб туришга ҳаракат қилар эдим, лекин у кўпроқ жим туришни афзал кўрарди. Ниҳоят, биз у билан алоқага киришиш йўлини топдик. Маълум бўлишича, у жуда кўп китоб ўқиган, ниҳоятда ақлли бола бўлиб, ўз тенгдошларига қараганда анча кўп нарсаларни билар экан. Буни қарангки, шундай бола биров билан яқин бўлиб, дўстлашиб кета олмасди.

Кунлардан бир кун сайрга чиққанимизда унга ўқиган китобларидан бирор қизиқ воқеани болаларга сўзлаб беришини илтимос қилдим. Биринчи марта суҳбат ўтказганда у болаларга қаҳрамон пионернинг жасрати тўғрисида ҳикоя қилиб берди, кейинчалик эса фантастик, саргузашт характеридаги ҳикояларни сўзлаб берадиган бўлди.

Болалар Славикни яхши кўриб қолдилар, унинг ҳикояларини тинглаш болаларга жуда ёқар эди. Славикнинг дўстлари ва ўз «ихлосмандлари» пайдо бўлди.

8. Бир воқеа тез-тез эсимга тушиб туради. Синфда болаларнинг ахлоқига баҳо қўйишни жорий этган эдик. Ўғил болалар бун-

га қарши бош кўтариб норозилик билдиришди. Бу қанақаси бўлди. Ўзимизнинг синфдошлар, яна бунинг устига қиз болалар бизга баҳо қўйишса. Болалар биз ҳақиқатни, яъни ўқитувчини бир амаллаб алдаш мумкин-у, лекин ўзинг билан ўқийдиган болаларни алдаб бўлмаслигини аллақачон тушуниб олишган эди. Орадан анча вақт ўтди. Кимдир ўз кундалик дафтаридаги хулқига қўйилган «қониқарсиз» баҳони кўриб чуқур хўрсиниб қўяр, кимдир, уни «тузатиш» ниятида старостага қараб югурарди. Хуллас, бахс-мунозаралар авжига чиқар ва ҳар сафар адолат ғалаба қилар эди. Ҳа, мен синф раҳбари сифатида қўйган баҳолардан кўра болаларнинг ўзлари қўйган баҳо уларга таъсирлироқ бўларди. Биз сайлаб қўйган болалар активи ҳамманинг розилиги билан ҳар бир кишининг хулқига фақат баҳо қўйиш билан чекланиб қолмасди. Зарур бўлиб қолса, мактабга ота-оналарни чақириб келиш ҳам шу активларга ишониб топширилган эди.

Аввалига бу тадбирлардан бирор наф чиқиши қийин бўлса керак, ота-оналар болалар ёзган хатни олиб дарров мактабга кела қолишмаса керак, деб ҳисоблаган эдим. Янглишган эканман. Болаларнинг ота-оналари чақирилган вақтга келишиб, аҳиллик билан бир ерда жам бўлишди. Бирга ўтириб суҳбатлашдик. Бу суҳбатдан ҳар икки томон қониқиш ҳосил қилди, у фойдали бўлди. Ҳар ҳолда ота-оналар ўз болалари тўғрисидаги гапларни уларнинг ўз ўртоқлари оғзидан эшитдилар ва биз синф раҳбарлари ўтказадиган ота-оналар мажлиси вақтидагидан кўпроқ гапларни билиб олдик¹.

9. Педсоветларимизда, ота-оналар мажлисларида нуқул беш баҳога ўқимаса ҳам, лекин меҳрибон, ҳалол ва адолатли бола бўлиб ўсаётган ўқувчилар тўғрисида тез-тез суҳбатлашиб турмаймиз. Худди араванинг ўқи атрофида айлангандек, суҳбатимиз мавзуи мактабда ҳам, уйда ҳам бир хил, нуқул боланинг олган баҳолари хусусидадир. Модомики, бундай суҳбатлар кўпроқ ўқувчиларнинг ўзини тутиши, хулқ-атвори тўғрисида бўлса, айниқса, бутун синф, мактаб фахрланса арзийдиган болалар тўғрисида ёки аксинча, хулқ-атвори ёмон бўлиб, ҳамманинг юзини ерга қаратган ўқувчилар тўғрисида гап кетганида қандай яхши бўларди.

Мактаблардан бирида олтинчи синф ўқувчиларига шундай савол билан мурожаат қилдик: сен дўстинг қандай бола бўлишини хоҳлар эдинг? Бу саволга болалар актив жавоб қайтаришди. Улар ўз дўстларини ҳақиқатгўй, жасур, меҳрибон, принципиал ўртоқ бўлишини истар эканлар. Орадан бироз вақт ўтгач, биз қўйидаги — иккинчи саволни бердик: «Хўш, сенинг ўзинг-чи? Ўзинг қандай бола бўлишни истар эдинг?» Орага жимлик чўкди. Ниҳоят, болалар бирин-кетин жавоб бера бошладилар. Айниқса, бир ўқувчи ҳаяжон билан ҳар бир киши шу жумладан, ўзи ҳам ҳалол бўлиши кераклиги тўғрисида гапиради-ю, лекин негадир икки юзи қизариб кетади.

¹ Қаранг: Шчербаков А. И. Психологические задачи.—Л., 1980.

— Э, унда халоллик нима қилсин, бугун алгебрадан контрол иш олинган эди, у ўртоғидан кўчириб ўтирди-ю, деб қолди кимдир.

Синф раҳбари бундай вазиятда дарров айбловчи қиёфасига кириб олгани йўқ, кўчириб олишнинг зарари тўғрисидаги насихатлар қилиб ўтирмади. Бунинг ўрнига у вазминлик билан шундай деди: «Болалар сизлар камчилиги кўп кишилар ҳақида эмас, балки сўзи билан иши бир одамлар тўғрисида кўпроқ нарсалар билиб олсангиз яхши бўларди. Келинг, яна бир ойдан кейин йиғилиб, шундай кишилар тўғрисида суҳбатлашайлик. Фақат йиғилишни бир шарт асосида ўтказамиз: синфдаги ҳар бир ўқувчи мени ва ўз синфдош ўртоқларини жуда бўлмаганда битта ана шундай ажойиб кишининг ҳаёти билан таништиради. Бу киши адабий асарнинг персонажи бўлиши ҳам, уруш қаҳрамони бўлиши ҳам, ўз қариндошингиз, қўшнингиз, бирор танишингиз бўлиши ҳам мумкин... Эсингизда бўлсин: одамнинг хулқ-атвори мисоли бир кўзгу, бу кўзгуда у ўзини ўзи кўриши ҳам, бошқаларга кўрсатиш ҳам мумкин. Келинг, сиз билан биз мана шу кўзгуга сира кўрқмасдан дадил қарай оладиган бўлайлик ва ўзимизни кўриб, хурсанд бўлайлик...».

Афсуски, бундай ошкора суҳбатлар камдан-кам ўтказилади. Фақат суҳбатларда баҳо тўғрисида гаплашилади, деб ўйлайсизми? Мактаб коридорида осиб қўйилган ўнлаб «Молния» деб аталган варақларда қайси синфда кўпроқ «беш» баҳо олган ўқувчилар тўғрисида, тоғ-тоғ мақалатура тўплаган отрядлар тўғрисида ёзиб хабар қиладилар. Дарсга кеч қолган ёки дарсдан қочиб кетган ўқувчилар тўғрисида, қулоқларининг кири билан мактабга келган бола тўғрисида ҳажвий расмлар чизадилар... Лекин бирор ўқувчининг қилган олижаноб иши тўғрисида, ёзилган гапларни қидириб кўринг-чи... Бунақасини топа олмайсиз. Модомики бу ғоят муҳим ишдир!¹.

Саволлар

1. Педагогнинг хатти-ҳаракатлари нима туфайли ижобий натижага олиб келди?

2. Баъзи ҳолларда яъни педагогнинг хулқ-атворида хатога йўл қўйилган вариантларни келтиринг, уларнинг нотўғри эканлигини психологик жиҳатдан асослаб беринг.

3. Ўқитувчи хатоларининг психологик сабабларини тушунтириб беринг.

Курсда ўтказиладиган тадқиқот темалари

1. Синфда ва микрогруппадаги жамоатчилик фикрининг ўсмирда пайдо бўладиган салбий хулқ-атвор кўринишларига таъсири.

¹ Қаранг: Шчербаков А. И. Психологические задачи— Л., 1980.

2. Катта ёшли кишининг ўсмир тарбиясига — «тарбияси қийин» ўсмирнинг хулқ-атворига кўрсатадиган таъсири ва унинг тақдирига бефарқ эмаслиги.

3. Мактаб коллективида ўсмирнинг яккаланиб қолиш сабаблари ва унинг ўқувчи хулқ-атворига таъсири.

4. Ўсмир бажарган ижтимоий-фойдали ишларнинг унда ирода сифатлари шаклланишига таъсири.

5. Ўсмир ютуқларини кўпчиликка ёйиш унинг шахсини шакллантиришга психологик-педагогик таъсир кўрсатиш воситаси сифатида.

6. Ўсмир шахсини барқарор қилиш воситасини танлаш вақтида ўсмир ёшидаги ўғил ва қиз болалар ўртасидаги фарқлар.

7. Кичик ва катта ўсмир ёшидагиларнинг қизиқиш даражаларидаги фарқлар.

7- тема. Ўсмирлик ёшидаги шахсни қарор топтиришнинг психологик хусусиятлари

Методик кўрсатмалар

Мазкур темани ўрганишда «ўсмирлик ёши» деган тушунчани очиб беришга, айнан шу даврда киши ўзини мустақил ҳаёт кечирishга тайёрлаш даври поёнига етишига, унинг дунёқараши, қимматдорликларга муносабати шаклланиб боришига, ўзининг бўлғуси фаолияти учун касб танлашига ҳамда шахснинг граждан етуклиги қарор топишига қаратиш лозим. Мана шу социал омиллар натижасида ва шуларнинг таъсири остида ўсмирнинг тева-рак-атрофдаги кишиларга муносабатларининг бутун системаси қайтадан қурилади ва унинг ўз-ўзига нисбатан муносабати ҳам ўзгаради. Мана шу янги социал позиция асосида унинг мактабга, ўқишига ва ижтимоий-фойдали фаолиятига муносабати ҳам ўзгаради, унинг бўлғуси касби, ўқиш соҳасидаги қизиқишлари ҳамда хулқ-атвор мотивлари ўртасида муайян бир алоқа ўрнатилади.

Совет психология фани шуни тасдиқлаганки, кишининг индивидуал ривожланиши ва унинг шахси шаклланиши биринчи навбатда атроф-муҳитнинг актив равишда ўзаро таъсири натижасида содир бўлади. Киши ҳаётининг турли даврларида социал ва биологик ҳодисалар ўртасидаги нисбатлар бир хил бўлмайди. Киши улғайиб бориши билан унинг психик ривожланишига социал омилларнинг таъсири кучайиб боради.

Биологик ва социал жиҳатдан етилиш изчиллиги турли давларга тўғри келиши одам ҳаётидаги зиддиятларда ўз ифодасини топади. Бу ҳол кўпроқ ўспиринлик ёшида кузатилади. Ўз касбий фаолиятини эрта бошлаган ва мустақил ҳаёт йўлига барвақт қадам қўйган ўспирин тенгдошларига қараганда тезроқ етилади — катта бўлиб қолади.

Ўспиринлик ёшини икки босқичга ажратиб ўрганиш расм бўлган. Биринчи босқич болалик чегарасига яқин (илк ёшлик) даври бўлса, иккинчиси етуклик ёши яъни (катта ўсмирлик ёши) деб

аталади. Бу ёшни етукликнинг бошланғич звеноси деб ҳисоблаш мумкин. Успиринликнинг биринчи фазаси учун кишининг мустақил ҳаётий йўлни танлашга тайёрланиш (керакли билим ва кўникма орттириш, касб танлаш билан боғлиқ бўлган изланишлар, шахснинг у ёки бу сифатларини ҳосил қилиш ва ҳоказолар) характерли бўлади. Иккинчи фаза учун эса кишининг ишлаб чиқариш меҳнатида иштирок этиши ва бунда эгаллаган билим ҳамда касбий кўникма ва малакалардан фойдаланиши, ўз маҳорати ҳамда ўз шахсига хос ахлоқий фазилатларни янада такомиллаштириб боришга интилиш характерлидир.

Илк ёшлик (катта мактаб ёшидаги ўқувчи). Катта мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг касбга йўлланганлиги шу ёш давридаги уларнинг психик ривожланишига хос хусусиятларни белгилаб беради. Бўлажак касбини аниқ танлаш ёки аксинча, бу ишда аниқ тасаввурга эга бўлмаслик, иккиланиш, бўлғуси фаолиятнинг эҳтимол тутилган соҳаларини тез-тез ўзгартириб туриш катта мактаб ёшидаги ўқувчи шахсини шакллантиришга, унинг умумий психик ҳолатига сезиларли таъсир кўрсатади. Л. И. Божович ёзганидек, ёшлар — «булар келажакка интилган кишилар бўлиб, уларнинг бугунги ҳаёти ўз шахсининг ана шу истиқболдаги асосий фаолият йўналиши негизда майдонга чиқади»¹. Башарти, ўсмирлик ёшида кишининг у ёки бу ўқув предметига муносабати, қизиқиши, у ёки бу соҳадаги ўқув фаолиятида эришган муваффақиятлари уларда пайдо бўлаётган турли касбларга муносабат билан белгиланадиган бўлса, у ҳолда катта мактаб ёшидаги ўқувчилар ўша касбга муносабати унинг ўқув фаолиятига муносабатига ҳам таъсир кўрсата бошлайди. Бу гап фақат умумтаълим мактабларининг ўқувчиларига характерли бўлиб қолмай, балки ҳунар-техника мактабларининг ўқувчиларига ҳам тўла тааллуқлидир.

Шунинг учун юқори синф ўқувчилари билан касбга йўллаш ишлари олиб боришда ҳар бир ўқувчининг индивидуал имкониятлари ҳамда региондаги муайян касбларга эҳтиёжни доимо ҳисобга олиб бориш зарур. Маълумки, «ўсиб келаётган ёш инсон касблар оламидаги мураккаб, кўзга ташланмайдиган ва ҳали кузатиб улгурмаган нарсалар тўғрисида етарли ахборот олмаганлиги» унинг бу соҳада «онгли ва мустақил равишда касб танлаш тўғрисидаги педагогик талаблар»га қарама-қарши бўлиб чиқади². Бўлғуси ўқитувчилар фақат ўқувчилар билан эмас, балки уларнинг ота-оналари билан махсус равишда системали иш олиб бориш зарурлигини аниқ-равшан англашлари керак. Чунки оила касбга йўллашнинг таъсирчан ва айти маҳалда ёмон бошқариладиган омилидир³. Бу соҳада синф раҳбарлари ота-оналар билан мустақкам алоқа ўрнатишлари зарур.

¹ Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте.— М., 1968, 378-бет.

² Климов Е. А. Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации. М., 1983, 24-бет.

³ Уша жойда, 23-бет.

Бир қатор махсус тадқиқотларнинг натижалари шуни кўрсатмоқдаки 15—17 ёшга тўлган йигит ва қизлар ўзига хос муайян ва барқарор темперамент, характер ва қобилият хусусиятларига эга бўладилар. Бироқ, айни шу хусусиятлар юқори синф ўқувчилари томонидан етарли англаб етилмайди ёки нотўғри баҳоланади. Шу муносабат билан айтиш керакки, мазкур проблемани тўғри ҳал қилиш учун педагоглардан ўқувчилари билан махсус индивидуал иш олиб бориш талаб қилинади.

Катта мактаб ёши — ўқувчиларда дунёқараш интенсив равишда шаклланиб борадиган ёшдир. Бу ёшда энди юқори синф ўқувчиларида фақат билим запаси етарли бўлиб қолмай, балки ўша билимларни системалаштиришга, тартибга солишга бўлган интилиш ва имкониятлар ҳам кўзга ташланади. Мазкур даврда назарий билимларга қизиқиш, айрим фактларни умумлаштириш, улардаги умумий принцип ва қонуниятларни аниқлаб олиш истаги кескин даражада ортиб кетади. Бундай ҳолат илгаридан яъни болалик бундан аввалги психик ривожланиши даврида ва энг аввало унда тушуниб тафаккур қилиш қобилияти ривожлана бориши даврида тайёрланган бўлади.

Семинар машғулотида юқори синф ўқувчиси шахсининг таркиб топиш қонуниятлари қараб чиқиладиган студентларнинг эътиборини шунга қаратиш керакки, илмий тафаккурни шакллантириш учун юқори синф ўқувчилари ўқув фаолиятининг характери ва мазмуни, уларнинг табиат ва жамият тўғрисидаги билимларини синтез қилувчи ўқув предметларининг мавжуд бўлиши муҳим аҳамиятга эгадир. Бироқ, шуни ҳам таъкидлаб ўтиш муҳимки, билимларнинг системалилиги ва умумлаштирилганлиги, назарий масалаларга бўлган қизиқиш, тушуниб тафаккур қилиш қобилиятини ривожланиб бориши, юқори синф ўқувчиларининг билиш соҳасидаги активлиги — булар дунёқарашни ривожлантириш шартларидандир. Ўқувчилардаги тобора ўсиб борадиган ижтимоий активлик, ахлоқий тажрибанинг тўплана бориши, хулқатворнинг социал ва этик нормалари эгаллаб олиниши, турли хилдаги социал ҳодисаларга, бошқа одамларнинг хулқатвори ҳамда фаолиятига муайян эмоционал муносабатнинг шаклланиши — юқори синф ўқувчилари дунёқарашини шакллантиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Дунёқарашнинг шаклланиши юқори синф ўқувчисининг теварак-атрофдаги барча нарсаларга ҳамда ўз-ўзига нисбатан муайян шахсий қараш системага эга бўлган шахс сифатида ўзининг тобора чуқурроқ англаб боришининг натижаси ва шарти ҳисобланади.

Айни шу катта мактаб ёшида ўқувчилар ўз-ўзини англаш туйғуси интенсив равишда ривожланади. Худди бундан аввалги ёш давларида бўлгани сингари ўз-ўзини англаш туйғуси барча йўналишлар бўйича ривожланишда давом этади: ўзи жисман ўз танаси мавжуд эканлигини сезиш ва англаш йўналишидаги ривожланиши, ўзини фаолият жараёнида, бошқа кишилар билан ўзаро муносабатларда ҳис қилиб англаш йўналишида ривожланиши шулар жумласидандир. Лекин ўз-ўзини англаш теранлиги

ва характери ўзгариб боради. Бунда барча нарсаларни мустақил баҳолашга бўлган интилиш кескин ортиб кетишига эътибор бериш керак. Яна шу нарсага эътибор бериш муҳимки, юқори синф ўқувчисининг нарса ва ҳодисаларга берадиган баҳоси ҳамда ўзига-ўзи берадиган баҳолар ҳар доим ҳам бир хил бўлавермайди. Бу ерда ўзига-ўзи берадиган ноадекват баҳоларнинг — оширилган ёки пасайтириб қўйилган баҳоларининг қайси бири хавфлироқ эканлиги тўғрисида умуман ҳеч нарса деб бўлмайди. Бу ривожланиб бораётган шахсга берилган умумий характеристика ҳисобга олингандагина тўғри белгиланиши мумкин. Шунини ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бола ўз-ўзига зиддиятли баҳо берган кезлари унга ҳар хил педагогик таъсир чоралари қўлланиш зарур. Бундай таъсир чоралари боланинг иззат-нафсига тегмайдиган ва узоқ муддат давом этадиган бўлиши керак.

Юқори синф ўқувчисининг психологик хусусиятларига характеристикада шунини ҳам кўрсатиш керакки, бу даврга келиб ўқувчининг социал активлиги анча ўсиши кузатилади. Бу ҳол юқори синф ўқувчиларининг ижтимоий фойдали меҳнатга, мактаб жамоат ҳаётида тобора кенг миқёсда иштирок этишга интилишларида уларнинг шахсида коллективчилик йўналишидаги аломатларнинг ривожланиб боришида, мулоқот соҳасининг кенгайиб боришида ўз ифодасини топади.

Бунда ўқувчининг ўз атрофидаги кишилар билан мулоқотга киришиш характери ҳам ўзгаради ва бундай алоқалар ўқувчи учун муҳим аҳамият касб этади. Агар илгари биргаликда фаолият кўрсатиш, коллектив бажараётган ишларда иштирок этиш фактининг ўзи кифоя қилган бўлса, энди қарашларнинг умумийлиги, ўз тенгдошлари орасида обрў қозониш биринчи планга чиқади. Йигит ёки қиз қандай гурпунада ва қандай коллективда ўсаётганлиги, унинг маънавий қадриятларга муносабати ва баҳолари қандай мезонлар билан белгиланиши ҳам муҳим аҳамиятга эга омиллардир.

Юқори синф ўқувчиларининг мулоқот хусусиятлари ўрганилаётганда унинг функциялари турлича эканлигига эътиборни қаратиш лозим. Биринчидан, юқори синф ўқувчисининг ўз тенгдошлари билан мулоқотга киришиши муҳим аҳамиятга эга бўлган «ахборот канали» ҳисобланади¹. Иккинчидан, мулоқот бу шундай бир фаолият туридирки, у йигит ва қизлар шахсининг ривожланишига муҳим таъсир кўрсатади. Ниҳоят, учинчидан, бу шундай бир эмоционал алоқа туридирки, бундай алоқа шахсининг эмоционал жиҳатларини ривожлантиради ҳамда ёшларда ўз-ўзини ҳурмат қилиш ҳис-туйғуларини шакллантиради, шундай фазилатлар бу ёшдагилар учун ғоят муҳимдир.

Мазкур темани ўрганишдаги амалий машғулотларда юқори синф ўқувчиларининг ўқитувчилар билан муносабатларига хос хусусиятлар устида махсус тўхталиб ўтиш лозим. Бундай хусусиятлар биринчи галда ўқитувчиларнинг ўз ўқувчиларининг аҳ-

¹ Коч И. С. Психология юношеского возраста.— М., 1979, 93-бет.

волини юракдан тушуниш сингари индивидуал фазилатлари билан белгиланади. Ўқитувчининг билим савияси ва унинг ўқитиш сифати муҳим аҳамият касб этади. Юқори синф ўқувчилари ўқитувчининг адолатпарварлик сингари фазилатларини ҳам гоят қадрлайдилар.

Бу ерда юқори синф ўқувчилари билан ўқитувчиларнинг ўзаро муносабатларига доир хусусият устида тўхталиб ўтиш керак. Олиб борилган махсус тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, бундай ўзаро муносабатларга оид хусусиятларга баҳо бериш масаласига ҳамма ҳар хил қарар экан. Бунда бу хусусиятларга бир хил кишиларнинг баҳолари билан бошқа тоифадагиларнинг баҳолари ўртасида анчагина фарқ борлиги кузатилади. Кўпинча ўқитувчилар, И. С. Коннинг ибораси билан айтганда, «ўзлари тарбия бераётган болаларга қанчалик яқинликларига ортиқча баҳо берадилар ва бу билан ўша болаларга ўзлари кўрсатадиган таъсир чораларини ҳам ортиқча баҳолайдилар»¹.

Жинсий тарбия ўсмирлик ёшидаги энг мураккаб педагогик проблемалардан биридир. Юқори синф ўқувчилари жинснинг биологияси тўғрисида муайян билимларга эга бўлишлари, уларга мазкур проблеманинг социал ва психологик аспекти тўғрисида аниқ тасаввур ҳосил қилишлари учун шундай билим бериш — педагогнинг асосий вазифасидир. Йигит ва қизларни «мана шу ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг гоят муҳим томони»²ни бошқаришга ўргатиш, уларда социал ва маънавий масъулият ҳиссини тарбиялашга ҳаракат қилиш зарур.

Юқори синф ўқувчилари билан ўқув-тарбия ишларини олиб бориш жараёнида, уларни меҳнат фаолиятига тайёрлаш, ўзининг ижтимоий ва граждандлик бурчини бажаришга актив равишда киришиш, уларни оилавий ҳаётга тайёрлаш сингари масалаларни ягона талаб асосида ҳал қилмоқ лозим. Ушбу масалаларни ҳал қилишнинг эҳтимол тутилган йўллариани анализ қилиш ва уларни психологик жиҳатдан асослаб беришда қуйидаги учта муҳим шартни таъкидлаб ўтиш керак:

1. Мазкур ёш даврида болаларга бериладиган тарбия ўз-ўзини тарбиялаш томон қанчалик кўп ўсиб ўтса, унинг педагогик таъсири ҳам шунчалик самарали бўлади.

2. Ўсмирларда актив ҳаётий позицияни шакллантириш, ўз Ватанининг чинакам гражданини тарбиялаш, инсон шахсининг барча жиҳатларини ривожлантириш — булар бари ўсмирнинг шахсан ўзи актив фаолият кўрсатиш ва ҳар томонлама мулоқотга киришиш жараёнидагина мумкин бўлади.

3. Ўсмирлик ёшида болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ишлари уларда сақланиб қолган болалик элементларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилмоғи керак. Лекин бунда болада пайдо бўлиб ва ривожланиб келаётган катталарга хос хусусиятларга таяниб ҳамда шу хусусиятларни ҳам ҳисобга олган ҳолда иш кўриш

¹ Кон И. С. Психология юношеского возраста.—92- бет.

² Кон И. С. Психология юношеского возраста,—137- бет.

зарур «Педагогика кечаги кунга қараб эмас, балки болалар ривожланишининг эртанги кунини мўлжалга олган ҳолда иш юри-тиши керак»¹.

Маазкур тема бўйича бериладиган билимларни эгаллаб олиш учун студентларни тавсия этиладиган адабиётларни ўрганишга кенг миқёсда жалб қилиш лозим. Уқитувчиларни умумтаълим мактабарининг юқори синфида ва ҳунар-техника мактабларида дарс беришга тайёрланадиган факультетларда ўтказиладиган се-минар машғулотларида докладлар ёки рефератлар тинглашни ташкил этиш мумкин. Амалий машғулотларда психологик масала-ларни ечишга доир берилган топшириқларни бажариш мумкин.

Катта ўсмирлик ёши. Семинар машғулотларида инсон вояга етишининг турли босқичларида, айниқса катта ўсмирлик ёшида шахс билиш жараёнларининг ривожланиш хусусиятларини ўрга-ниб чиқиш лозим. Бунда ушбу ёшдаги ўқувчиларнинг ахборот манбаларини ўрганишга нисбатан танлаб муносабат билдириш хусусиятларига алоҳида эътибор бериш керак, чунки бу хусусият-лар психик жараёнларни активлаштириш ва уларни ривожлан-тиришга ҳамда шахсга хос хусусиятларни тараққий эттиришга таъсир кўрсатади.

Одам улғая боргани сари унинг хотираси умумий ва махсус қисмларга ажрала боради. Ахборотларнинг кенг доираси таъсир кўрсатадиган қисм умумий хотиранинг мазмунини ташкил этади. Махсус хотира эса ўзининг нисбатан кичик доирага таъсир кўр-сатиши билан олинаётган ахборотларнинг керагини танлаб эсда қолдириши билан ажралиб туради. Хотиранинг бу тури кишининг касб фаолияти билан боғлиқдир. Агар бу студент бўлса, унинг махсус хотираси ўзининг бўлғуси мутахассислигини эгаллаб олиш-га қаратилади.

Кишининг тафаккурида ҳам сезнларли ўзгаришлар содир бў-лади. Доимий равишда типига кўра хилма-хил масалаларни ҳал қилишига тўғри келадиган ўсмирларнинг ягона тафаккур фаолият-лари замирида атроф оламни акс эттиришнинг турлича даражада бўлиши кузатилади. Мантиқий (назарий) тафаккур натижалари амалий ишлар билан текширилади. Бунинг таъсирида назарий билимлар бойиб боради. Катта ёшли кишиларда айниқса, муҳим аҳамият касб этадиган амалий тафаккур фаолиятига мантиқий (тушуниб) англонадиган тафаккур компонентлари воситачилик қилади. Катта кишилар тафаккурида ҳам хотирадаги сингари ихтисослаштириш ҳодисаси кузатилади. Техника ва техник тафак-кур билан боғлиқ бўлган фаолият соҳасида ишлайдиган ки-шиларда техник тафаккурнинг айниқса ривожланишини мисол тариқасида келтириш мумкин. Иқтисодий тафаккурнинг ривожла-нишига иқтисодий типдаги масалалар ёрдам беради.

Одам хотира ва тафаккур фаолияти билан боғлиқ ўқитиш жа-раёнида билим олиб кўникма ва малакаларни ҳосил қилади. Хо-

---

¹ Выготский Л. С. Избранные психологические исследования.— М., 1956, 277-бет.

тирада қайтадан тикланадиган тасаввурларнинг вужудга келишига турли изоҳлар, чизмалар, нота белгилари ёрдам беради. Мана шундай ижодий тасаввур бўлмаса гипотезалар, рационализаторлик таклифлари ва фаолиятнинг бошқа оригинал маҳсулотлари туғилиши ҳам мумкин эмас.

Катта ёшли кишилар ўзлари бажараётган ишга юксак даражада онгли муносабатда бўлишлари ҳамда шахсий маъсулиятни ҳис қилишлари билан ажралиб турадилар. Ҳар бир инсон ўзининг (ақлий, меҳнат, граждан) етуклиги бошлангунига қадар индивидуал ривожланиш йўлини босиб ўтади, бу ўсмирнинг катта ёшли кишилар ҳолатига ўтиши билан тугамайди. Социал етуклик — бу одамнинг актив меҳнат фаолияти амалга ошириладиган даврдир. Ўқиш ҳам ана шу меҳнат таркибига киради. Бундай меҳнат чоғида билиш субъекти сифатида шахс шаклланади, ўсмирнинг кишилар билан мулоқотга кириши ва меҳнат қилиши ҳам ана шу актив фаолият таркибига киради. Шахснинг социал етуклиги қарор топиш жараёни киши меҳнат фаолиятига киришмасидан анча олдин, умумий таълим ва тарбия соҳасидаги фаолият шароитида бошланади. Катта ёшли кишиларда таълим олишнинг ҳар қандай системасида, шу жумладан, мустақил ўқиб таълим олишда ҳам кишининг интеллектуал ривожланиши давом этади. Сиртдан ўқиб таълим олиш системаси бунинг яққол мисоли бўлиши мумкин.

Олиб борилган тадқиқотлардан шу нарса аниқланганки, катта ёшли кишининг социал тажрибаларни юксак даражада таъсирланиб қабул қилиши етукликнинг биринчи даврига (18—25 ёшларга) тўғри келар экан¹. Айни мана шу ёшда интеллектуал функцияларда кўпроқ ўзгаришлар кузатилади. Бу эса хотира, тафаккур, диққат ўртасидаги ўзаро муносабатларда ҳаракатчанлик ва мулойимлик мавжуд эканлигидан далолат беради. Шу муносабат билан таълим олаётганларга катта ёшли кишиларнинг шахсидан интеллектуал соҳага махсус таъсир кўрсатиш имкониятлари кенгайиб боради. Студентлик ёшига келиб худди мана шу ёш diapазонини қамраб олади. Шунинг учун бу йилларда психофизиологик ривожланишнинг потенциал имкониятлари аниқланмоғи ҳамда улардан студент ёшларни тарбиялаш ва ўқитишда фойдаланилмоқ керак. Олий ўқув юртида олиб бориладиган иш форма ва методларининг хилма-хиллиги Олий ўқув юртида таълим олаётган кишилар ихтиёрида бўлган барча имкониятларни ҳисобга олишни тақозо этади. Афтидан, курсдан-курсга ўтган сайин бундай имкониятлар ўзгариб боради. Камол топган, гармоник тарзда ривожланган шахсни тарбиялаш, кенг билим доирасига эга бўлиш негизда ўз мутахассислигини пухта эгаллаб олиш, ижодий тафаккур ва тасавурни ривожлантириш, илм олишга эҳтиёжни шакллантириш — булар мазкур соҳада системали равишда тегишли ишлар олиб боришни ташкил этилишини талаб қилибгина

¹ Қаранг: Степанова Е. И. Умственное развитие и обучаемость взрослых: Учебное пособие. — Л., 1981.

қолмай, балки таълим олаётган студентлар контингентининг ёш хусусиятларини ҳамда улар ўртасидаги индивидуал фарқларни ҳисобга олиш зарурлигини ҳам тақозо этади.

Студентлик ёшида хотира билан тафаккур диққат хусусиятларининг ривожланишида илгарилаб кетади. Шу туфайли ўқув жараёнини ташкил этишда ана шу хусусиятларни ҳисобга олмоқ зарур, маъруза ўқишда баён қилинаётган материалга диққатни тортадиган усуллардан кенг фойдаланиш лозим. Ихтиёрий ва ихтиёрсиз диққатни мутаносиб равишда қўшиб олиб бориш ана шундай усуллардан биридир. Энг сўнгги қўллаб-қувватловчи момент сифатида қизиқиш хизмат қилиши мумкин. Ўқитишнинг техник воситалари материални ўрганишда хотира қўллаб-қувватланади ва унинг ёрдамида ҳар хил кўрсатмалли қуроллардан фойдаланилади (чунончи, табиий ўқув қуролларидан тортиб тасвирий санъат воситаларининг ҳар хил турларига қадар фойдаланилади). Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, катта ёшли кишиларда образли фикрлаш қобилияти ўз аҳамиятини йўқотмайди. Билимларни эгаллашда кўргазмалиликдан фойдаланилганида образли фикрлаш билан мантиқий фикрлашнинг ўзаро алоқаси таъмин этилади.

Олий ўқув юртининг ўқитувчилари, жамоат ташкилотлари (партия, комсомол, касаба союзи ташкилотлари), деканат, ўқув гуруппаларининг, ётоқхонанинг ва бошқаларнинг кураторлари амалга оширадиган таълим тарбиянинг бутун системаси студент шахсининг шаклланишида муҳим роль ўйнайди. Студентнинг шахси академик яъни ўқув гуруппаси коллективи орасида кўзга ташланади. Бу ерда гуруппа аъзолари ўртасида ўзаро муносабатлар шаклланиб боради, психологик жиҳатдан сиғишадиган муҳит, бир-бирини ҳурмат қилиш ёки ёқтирмаслик ҳолисона фикр билдириш, талабчанлик қилиш ёки бефарқлик кўрсатиш сингари ҳолатлар намоён бўладиган муҳит вужудга келади ва ҳоказо. Студентлар томонидан коллектив ўқув топшириқларини бажариш вақтида бир-бирлари билан мулоқотда бўлишлари ғоят муҳим аҳамиятга эгадир. Б. Ф. Ломов таъкидлаб ўтганидек, ҳамкорликда амалга ошириладиган фаолият жараёнида бир-бирига ёрдам бериш, бир-бири билан мусобақалашиб, бир-бирининг аҳволига тушуниш, бир-бирига ҳамдард бўлиб, бирга ҳаяжонланиш сингари ўзига хос ҳодисалар ривожланиб боради ва ҳоказо¹.

Бўлғуси ўқитувчиларни тайёрлашда, яъни уларни юксак ма-лакали кадрлар қилиб етиштиришда амалга ошириладиган асосий вазифалардан бири уларда мустақил ўқиш маҳоратини шакллантириш ҳисобланади. Аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда мустақил ишлаш маҳоратини шакллантириб бориш, студентларда ақлий фаолият соҳасидаги мустақилликни тарбиялаш кўпроқ уларнинг ўқув топшириқларини бажариш юзасидан амалга ошириладиган

¹ Қаранг: *Ломов Б. Ф. Общение как проблема общей психологии // Методологические проблемы социальной психологии. М., 1975.*

ишларни тегишли равишда ташкил этишда рўёбга чиқарилади¹. Шунинг учун биз психология бўйича амалий машғулотлар ўтказишда ўқитувчиларнинг амалий ишларида содир бўлиб турадиган проблемали вазиятлар моҳиятини очиб берадиган тадқиқот материалларидан фойдаланишни тавсия этамиз. Проблемали масалалар кўпинча кишида фикр уйғотишга туртки ҳисобланади, мана шу масаладан фикрлаш жараёни, мавжуд билимларнинг актуаллашиш жараёни бошланади². Уртага қўйилган саволга жавоб бериш учун ўзда мавжуд билим «фонди»дан айна жавоб учун зарурини танлаб олиш керак бўлади. Студентнинг ўз фикр-ўйларини тез ёки секин бир ерга жамлаб олиши — бу фақат унинг ёш хусусиятларига эмас, балки унинг индивидуал-психологик хусусиятларига ҳам (нейродинамик хусусиятларининг мнемик, яъни хотира функциясига ҳамда фикрлаш функциясига таъсири сингари хусусиятларга ҳам) боғлиқдир.

Амалий машғулотларда студентлар дарс планида кўзда тутилган айрим масалаларга доир қисқача ахборотлар билан сўзга чиқишлари мумкин. Хусусан, улар студентларнинг ташкилий бирлиги; психологик бирлиги (яъни уларнинг интеллектуал, эмоционал ва ирода сифатларининг бирлиги сингари хусусиятлари); группа студентларининг тайёргарлик даражаси; фаолиятнинг аниқ мақсадга йўналтирилганлиги ва бошқа кўринишларни умумлаштириб, уларни коллективнинг дастлабки босқичи сифатида қараб чиқиш мумкин.

Коллектив сифатида студентлар группасининг ривожланиш даражасини аниқлаш мақсадида А. Уманский, А. Лутошкинларнинг методикасидан ўша методиканинг А. А. Алексеев, Д. В. Ронзин томонидан педагогика институтларининг студентлари ҳаётини ўрганишга мослаштириб фойдаланиш мумкин³. Амалий машғулотда студент шахсининг психологик хусусиятларини ўрганишга алоҳида эътибор бериш керак: айниқса, унинг характерлари аниқ мақсадга йўналтирилганлигига, студентнинг ҳаётий позициясига, билиш фаолиятига бўлган эҳтиёжига, ўз-ўзига баҳо бера олиш қобилиятига, тез таъсирланишига ва эмоционал жиҳатдан барқарор эмаслигига, ўзи танлаган мутахассислик соҳаси бўйича ўқиш ва ишлашга тайёр эканлигига эътиборни қаратиш лозим. Бундай ҳолларда ҳам А. А. Алексеев, Д. В. Ронзин методларидан фойдаланиш мумкин. Амалий машғулотлар бошлангунича студентлар ўзларига топшириладиган иш характерининг қийинлик даражасини аниқлаш юзасидан берилган топшириқни бажаришлари ке-

¹ Қаранг: *Архипова И. А.* Психологическая характеристика познавательной самостоятельности обучающихся взрослых // Воспитание, обучение и психическое развитие: Тезисы научных сообщений к VI Всесоюзному съезду общества психологов СССР.—М., 1983—Ч. 3.

² Қаранг. *Эсаулов А. Ф.* Активизация учебно-познавательной деятельности студентов.—М., 1982, 159—161-бетлар.

³ Қаранг: *Алексеев А. А. Ронзин Д. В.* Методика изучения коллектива и личности студента: Методические разработки для кураторов учебных групп.—Л., 1983, 12-бет.

рак. Бунда педагогика институтида турли курсларда ўқитган студентлар амалда дуч келадиган қийинчиликлар назарда тутилди. Шундай қилиб, студентларни психик жиҳатдан ривожлантириш учун олий мактабда уларга бериладиган таълимнинг ролини ҳамда студент ўқув фаолияти билан муваффақиятли равишда шуғулланиши учун қандай фазилатларга эга бўлиши кераклигини кўрсатиб бериш лозим.

Семинар машғулотларининг планлари

Биринчи машғулот (семинар)

Адабиётлар

Илк ўсмирлик даврида (юқори синф ўқувчисининг) шахсни шакллантиришнинг хусусиятлари

1. Юқори синф ўқувчиси жисмоний ривожланишининг хусусиятлари.

2. Шахсни шакллантиришнинг социал-психологик шарт-шароитлари.

3. Юқори синф ўқувчиси фаолиятининг ижтимоий йўналишини шакллантиришнинг психологик асослари.

4. Синф коллективи ва бошқа тенгдошлари группаларида юқори синф ўқувчиларининг ўзаро шахсий муносабатлари.

5. Юқори синф ўқувчисининг теварак-атрофдаги катта ёшли кишилар билан ўзаро муносабатлари.

6. Касб танлашнинг психологик хусусиятлари ҳамда юқори синф ўқувчисининг ўзи танлаган касбга профессионал тайёргарлик даражаси.

Богословский В. В. Психология воспитания школьника.— Л.: ЛГПИ, 1974.

Возрастная и педагогическая психология // Под ред. А. В. Петровского.— М.: Просвещение, 1979, 143—169-бетлар.

Вульф Б. З. Яценко М. М. Формирование идейной убежденности старших классов в процессе общественно-политической работы.— М.: Педагогика, 1979.

Зосимовский А. В. Формирование общественной направленности личности в школьном возрасте.— М.: Изд-во МГУ, 1982, 10—53-бетлар.

Климов Е. А. Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации.— М.: Просвещение, 1983.

Коломинский Л. Л. Психология личных взаимоотношений в детском коллективе.— Минск, 1969.

Кон И. С. Психология юношеского возраста.— М.: Просвещение, 1979, 47—101-бетлар.

Кричевский Р. Д. Влияние мотивационной сферы личности на ее статус в коллективе старших классов // Мотивы учебной и общественно-полезной деятельности школьников и студентов // Под ред. Е. А. Шумиловой.— М.: Педагогика, 1980, 82—90-бетлар.

- Крутецкий В. А. Математические способности школьников.— М.: Просвещение, 1968, 360—390-бетлар.
- Максимова М. В., Эристави В. Г. и др. Физическое развитие современных школьников.— М.: Просвещение, 1977.
- Мудрик А. В. О воспитании старшеклассников.— М.: Просвещение 1981.
- Мухина Т. Особенности формирования мировоззрение старшеклассников // Психолого-педагогические проблемы становления личности и индивидуальности в детском возрасте / Под ред. В. В. Давыдова, И. В. Дубровиной.— М.: Педагогика, 1980.
- Шумилин Е. А. Психологические особенности личности старшеклассника.— М.: Просвещение, 1979.

Иккинчи машғулот (амалий)

Юқори синф ўқувчиси ўқув фаолиятининг психологик хусусиятлари

Машғулот ўтказилгунча студентлар мустақил равишда адабиётлар билан танишиб чиқадилар ҳамда ўқитувчи томонидан берилган программа бўйича юқори синф ўқувчилари бажараётган ўқув ишлари устида кузатиш ўтказадилар. Машғулотда ўрганилган материаллар қуйидаги схема бўйича муҳокама қилинади:

1. Ўқув-профессионал фаолият — юқори синф ўқувчиси фаолиятининг етакчи тури.
2. Юқори синф ўқувчиси ақлий ривожланиши ва билимдонлигининг хусусиятлари.
3. Юқори синф ўқувчисининг билишга бўлган қизиқишлари характеристикаси.
4. Ижтимоий-фойдали меҳнат фаолияти ўқув масалаларини ҳал қилишда ахлоқий-ирода куч-ғайратлари ишлатиш одатини шакллантириш омили сифатида.
5. Ўқув фаолиятида юқори синф ўқувчиларининг мустақиллиги ва масъулият даражасини шакллантириш шартлари.

Взаимосвязь обучения, воспитания и развития в юношеском возрасте / Под ред. Ю. А. Самарина, А. А. Горцевского.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1967.

Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского.— М.: Просвещение, 1979.

Захарова А. В. Психология обучения старшеклассников.— Рига, 1980.

Климов Е. А. Путь в профессию.— Л.: Знание, 1974.

Климов Е. А. Человек и профессия.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1980.— Вып. 5.

Кон И. С. Психология юношеского возраста.— М.: Просвещение, 1979.

Лейтес Н. С. Умственные способности и возраст.— М.: Педагогика, 1971.

- Орлов А. Б. Склонность к профессии.— М.: Знание, 1981.
- Степанова Е. И. Возрастная изменчивость интеллектуальных функций в юношеском возрасте.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. Вып. 1.
- Шушкин В. Н. Социологические опыты.— М.: Наука, 1970.

Учинчи машғулот (семинар)

Катта ёшли кишиларнинг ёш психологияси — ҳозирги замон психологияси фанининг янги бўлими

1. Одам туғрисидаги психология билимлари системасида катталар психологиясининг ўрни.
2. Егуклик (катта ёшлик)нинг классификацияси.
3. Катта ёшли кишиларнинг билиш соҳасидаги психик функциялари ва интеллектининг хусусиятлари.
4. Катта ёшли кишиларнинг интеллектуал ривожланишини ёш жиҳатдан даврийлаштирилиши ва унда «студентлик ёши»нинг ўрни.
5. Студентнинг шахси ва унинг шаклланишига таъсир кўрсатувчи омиллар.

Тўртинчи машғулот (семинар)

Катта ёшли кишиларнинг психик ривожланишида таълимнинг роли ҳамда педагогик ишларда уларнинг ривожланиш қонуниятларини ҳисобга олиш

1. Катта ёшли кишиларнинг билиш фаолиятининг мотивацион-талаб ва эҳтиёжлар соҳаси.
2. Катта ёшли кишиларнинг ақлий ривожланиши ва уларнинг билимдонлик даражаси.
3. Студентлик ёши таълим олиш ва ривожланишнинг сензитив даври сифатида.
4. Студент ақлий фаолияти ва шахсини тадқиқ этишга системали-структуравий тарзда ёндашиш.
5. Студентларда ақлий мустақиллик ва ижтимоий-сиёсий активликни ривожлантириш.

Анафьев Б. Г. О проблемах современного человекознания.— М.: Наука, 1977, 332—361- бетлар.

Давыдов В. В. Основные проблемы возрастной и педагогической психологии на современном этапе развития образования // Вопросы психологии.—1976, 4- сони.

Кулюткин Ю. Н., Сухобская Г. С. Индивидуальные различия в мыслительной деятельности взрослых учащихся.— М.: Педагогика, 1971.

Лейтес Н. С. Умственные способности и возраст.— М.: Педагогика, 1971.

Лисовский В. Т., Дмитриев А. В. Личность студента.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1974.

Степанова Е. И. Умственное развитие и обучаемость взрослых.— Л.: ЛГПИ, 1981.

Эсаулов А. Ф. Активизация учебно-познавательной деятельности студентов.— М.: Высшая школа, 1982, 193—212-бетлар.

Мустақил ишлаш учун топшириқлар

Адабиётлардан аннотация тузиш ва конспект олиш

Мудрик А. В. О воспитании старшеклассников.— М.: Просвещение, 1981.

Рувинский Л. И., Соловьёва А. Е. Психология самовоспитания.— М.: Просвещение, 1982.— Гл. I, IV.

Титма М. Х. Выбор профессии как социальная проблема.— М.: Мысль, 1975.

Шумилин Е. А. Психологические особенности личности старшеклассника.— М.: Педагогика, 1979.

Реферат ёки докладларнинг темалари. Адабиётлар

1. Юқори синф ўқувчилари дунёқарашини ва уларнинг ижтимоий активлигини шакллантириш

Гуров Р. Г. Выпускник средней школы.— М.: Знание, 1977.

Вульфов Б. З. Комсомольский коллектив и общение старшеклассников // Проблемы общения и воспитания.— Тарту, 1979.— Т. II.— 194—204-бетлар.

Коваленко З. В., Ященко М. М. Формирование идейной убежденности старшеклассников в процессе общественно-политической работы.— М.: Педагогика, 1979.

Кон И. С. Психология юношеского возраста.— М.: Просвещение, 1979, 138—161-бетлар.

Мухина Т. Особенности формирования мировоззрения старшеклассника // Психолого-педагогические проблемы становления личности и индивидуальности в детском возрасте / Под ред. В. В. Давыдова, И. В. Дубровиной.— М.: Педагогика, 1983.

Формирование коммунистического мировоззрения учащихся.— М.: Педагогика, 1975, 215—222-бетлар.

2. Йигит ва қизлар психик ривожланишининг хусусиятлари

Взаимосвязь обучения, воспитания и развития в юношеском возрасте / Под ред. Ю. А. Самарина, А. А. Горцевого.— Л.: Изд-во — ЛГУ, 1967.

Лутошкин А. Н. Общие вопросы эмоциональной совместимости в контактных юношеских группах // Учен. зап. Курского Гос. пед. ин-та. 1971.— Т. 88.

Кон И. С. Какими они себя видят.— М.: Знание, 1975.

Колесов Д. В., Сельверова И. А. Физиолого-педагогические аспекты полового созревания.— М.: Педагогика, 1978.

Шумилин Е. А. Психологические особенности личности старшеклассника.— М.: Просвещение, 1979.

3. Юқори синф ўқувчиларининг индивидуал хусусиятлари ва касбга ўғналтирувчи ишлар

Мудрик А. В. Современный старшеклассник: Проблемы самоопределения.— М.: Педагогика, 1977.

Климов Е. А. Путь в профессию.— М.: Знание, 1974.

Климов Е. А. Человек и профессия.— Л.: Лениздат, 1980.— Вып. 5.

Орлов А. Б. Склонность и профессия.— М.: Знание, 1981.

Подготовка старшеклассников к жизни / Под ред. Р. Г. Гурова, Г. В. Рычкова.— М.: Педагогика, 1979.

Формирование жизненных планов учащихся общеобразовательной средней школы в внеклассной и внешкольной работе.— М.: Педагогика, 1974.

Шубкин В. Н. Социологические опыты.— М.: Наука, 1970.

4. Катта мактаб ёшидаги ўқувчиларда ўртоқлик, дўстлик ва муҳаббат

Голод С. И. Любовь, нравственно-психологические и социальные основы взаимоотношений юношей и девушек. Духовное становление человека.— Л., Изд-во ЛГУ, 1972.

Кон И. С. Психология юношеской дружбы.— М.: Педагогика, 1973.

Кон И. С. Психология юношеской сексуальности / Советская педагогика, 1976, 5- сони.

Комплексное исследование юношеской дружбы / Проблемы общения и воспитания / Под ред. Л. П. Бугеовой и др.— Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 1974.— II.

Харчев А. Г., Алексеева В. Г. Образ жизни, мораль, воспитание.— М.: Мысль, 1977.

Яценко М. М. О конфликтных ситуациях в коллективе старшеклассников // Советская педагогика, 1969, 8- сони.

5. Юқори синф ўқувчиларини оилавий ҳаётга тайёрлаш проблемалари

Голод С. И. Любовь, нравственно-психологические и социальные основы взаимоотношений юношей и девушек. // Духовное становление человека.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1972.

Психолого-педагогические проблемы воспитания детей в семье и подготовка молодежи к семейной жизни / Под ред. И. В. Дубровиной.— М.: Педагогика, 1980, 3—24, 156—160- бетлар.

Чудновский В. Э. Некоторые вопросы подготовки старшеклассников к семейной жизни.— М.: Педагогика, 1980.

Харчев А. Г., Голод С. И. Молодёжь и брак // Человек и общество.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1969,— Вып. IV.

6. Катта ёшли кишилар интеллектини ўрганишга системали ёндашиш

Ананьев Б. Г. О системном подходе в социальном познании.— М.: Наука, 1977, 332—361- бетлар.

Афанасьев В. Г. О системном подходе в социальном познании / Вопросы философии.—1973, 6- сони.

Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии.— М.: Наука, 1984.— Гл. II.

Степанова Е. И. Умственное развитие и обучаемость взрослых. // Учебное пособие.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1981.

7. Етуклик (катталик) нинг ёш жиҳатдан даврларга бўлиниши ҳамда унда студентлик ёшининг ўрни

Ананьев Б. Г. и др. Индивидуальное развитие человека и константность восприятия.— М.: Просвещение, 1968, 40—56- бетлар.

Ананьев Б. Г. Некоторые проблемы психологии взрослых.— М.: Знание, 1972.

Развитие психофизиологических функций взрослых людей / Под ред. Ананьева, Е. И. Степановой.— М.: Педагогика, 1977.

Степанова Е. И. Возрастная изменчивость интеллектуальных функций в юношеском возрасте // Вопросы психологии.—1970, 1- сони.

8. Студент шахсининг шакллантирилишига таъсир этувчи омиллар

Лисовский В. Т., Димитриев А. В. Личность студента.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1974.

Образ жизни современного студента: Социологическое исследование / Под ред. В. Т. Лисовского.— Л.: Изд-во ЛГК, 1981.

Прикладная психология в высшей школе / Под ред. Н. М. Пейсахова.—Казань: Изд-во КГУ, 1979.

Степанова Е. И. Умственное развитие и обучаемость взрослых. // Учебное пособие.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1981.

Щербаков А. И., Богословский В. В. Исследование отношений — актуальная задача психологии воспитания // Отношения как проблема психологии воспитания.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1973, 3—10- бетлар.

9. Катта ёшли ўқувчиларнинг интеллектуал ривожланишида ва тарбиясида таълимнинг роли

Виноградова А. Д. Приёмы активизации умственной деятельности студентов при овладения психологическими знаниями: XXVI Герценовские чтения.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1973.

Развития психо-физиологических функций взрослых людей / Под ред. Б. Г. Ананьева, Е. И. Степановой.— М.: Педагогика, 1977.

Степанова Е. И. Умственное развитие и обучаемость взрослых.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1981.

Сухобская Г. С. Психологические аспекты проблемного обучения и развитие познавательной активности взрослых учащихся. // Вопросы психологии.—1984, 5- сони, 45—48- бетлар.

Эсаулова А. Ф. Активизация учебно-познавательной деятельности студентов.— М.: Высшая школа, 1982.

Психологик масалалар ечиш

1-масала¹

Х синф ўқувчиси бўлган қиз шундай бир фикрни айтган: «Катта ишда фақат бировнинг буйруғини бажарувчи киши бўлгандан кўра кичик бир ишда ижодкор бўлган яхшироқ».

Саволлар

1. Ушбу фикр ҳалиги қизнинг шахсига хос қандай хусусиятлардан далолат беради?

2. Мана шу хусусиятлар ўсмирнинг ёши учун хос бўлган хусусиятларми? Фикрингизни исбот қилиб беринг.

2-масала

Аида Н. ва Люда С.— IX синф ўқувчилари. Уларнинг ўзлаштириши ҳам, коллективда тутган мавқелари ҳам деярли бир хил. Ўқув йили бошларида уларнинг синфини бўлиб юборишлари тўғрисидаги хабарни эшитганларидан кейин Аида жуда хурсанд бўлиб кетди ва ниҳоят ўзини ҳафа қилган болалардан қутулишини айтиб севинди. Люда эса, аксинча, ҳафа бўлди. У яна ўзи Р. ва У.лар билан бир синфда бирга ўқишини айтиб нолиди. Бу ўқувчилар билан Люда илгари дўст бўлган ва кейинчалик дўстликдан воз кечган.

Бироқ синф тарқатиб юборилгач, Люда биринчи кундан бошлабоқ барча болалар билан танишиб олди.

Аида эса анча вақтгача янги ўқувчиларга ҳатто яқин ҳам келолмади.

Саволлар

1. Бу ерда Люда билан Аидага хос қандай мулоқот хусусиятлари намоён бўлган?

2. Бу хусусиятларни бирорта темперамент ёки характер белгиларига киритиш мумкинми? Нима учун?

¹ 1 ва 2- масалалар қуйидаги ўқув қўлланмасидан олинган: Практикум по психологии / Под ред. проф. А. И. Шчербакова.— Л., 1972, ч. II 222—224- бетлар.

3-масала

Тадқиқотчи Колосова А. М. бундай деб ёзади: «Маълумки, университетда кириш имтиҳонларидаги конкурсларда доимо тўрт балдан юқори баҳо олган ўқувчилар қабул қилинган. Шундай қилиб, конкурсдан ўтган ва университетга қабул қилинган барча абитуриентлар муваффақиятли ўқиб кетишлари учун имконият мавжуд. Бироқ, амалда аҳвол бошқачароқ бўлиб чиқади: студентларнинг баъзилари фанлардан ўзлаштира олмаганликлари туфайли университетдан ҳайдалиш ҳоллари учраб туради. Студентларнинг ўқишдан кетиб қолиш ҳоллари дастлабки биринчи ва иккинчи курсларда кўпроқ учрайди»¹.

Саволлар

1. Мазкур мисолларда ўсмирларнинг ақлий фаолияти ривожланишидаги қандай камчиликлар намоён бўлади?

2. Бу ерда ўсмирлар шахсига хос қандай хусусиятлар намоён бўлиши мумкин?

4-масала

Юқори синф ўқувчиларидан бири билан суҳбатда ўқувчи шундай фактни тан олди: «Мен химия жуда муҳим фан эканлигини яхши тушунаман ва яхши ўқишга ҳаракат қиламан, лекин негадир шу фанни ёқтирмайман, у билан шугулланиш менга унчалик қизиқарли эмас. Ҳамма формулаларни ёд олиш керак, реакциялар қандай бўлишини, даврий системадаги беҳисоб элементларни билишинг керак. Бу дарсни тайёрлашга жуда кўп вақтим кетади. Бир темани бир неча марта ўқийман, лекин барибир ижобий натижага эришганим йўқ»².

Саволлар

1. Ўзига сира ёқмаса ҳам зўр бериб химия фанини ўқиган бу ўсмирда унинг шахсига хос қандай хусусиятлар намоён бўлади?

2. Педагог кўрган қандай чора-тадбирлар ўқувчининг мазкур фанга бўлган муносабатини ўзгартириши мумкин?

5-масала*

Юқори синф ўқувчиларига А. Мазиннинг «Мева тўла тақсимча» деб номланган натюрморт картинасидан олинган рангли репродукцияни томоша қилиш, сўнгра унда тасвирланган нарсалар

¹ Колосова А. И. Опыт сравнительного изучения учебной успеваемости, студентов на I и II курсах ЛГУ.— Л., 1974, 162-бет.

² Морозова Н. Г. Учителю о познавательном интересе.— М.: 1979, 5-бет.

* Масала қуйидаги қўлланмадан олинган. Практикум по психологии / Под ред. А. И. Шчербакова.—221—222-бетлар.

ни сўз билан ифодалаб ёзиб чиқиш таклиф этилади. Расмни кўрсатиш жараёни 10 секунд давом этди. Шундан кейин репродукция олиб қўйилади.

Кўрилган расмни сўз билан баён этиш ҳар хил чиққан. Қуйида шулардан иккитасини таққослаб кўринг.

Ўқувчи А. Столча устига жуда гаройиб шаклдаги, четларига шокилдалар ясаб тикилган дастурхон ёзилган. Дастурхон устида иккита тақсимча — бири чуқур, иккинчиси юза — ҳўл мева соладиган. Мева соладиган тақсимчада икки дона олма бор. Катта олма ёнбошлаб тўртдан уч қисми кўринган ҳолда ётибди. Ён томондан унинг банди ҳам кўриниб турибди, кичик олманинг банди эса юқорига қилиб қўйилган. Чуқур тақсимчада эса гилослар бўлиб, уларнинг банди ҳар томонга қараб қолган. Икки дона гилос тақсимчадан тўкилиб, дастурхон устида ётибди, яна икки донаси банди билан осилиб, дастурхонга тегиб ётибди.

Ўқувчи Б. Столга гулли дастурхон ёзилган ва унинг устида гилос тўла тақсимча турибди. Унинг ёнида бир неча дона қизил олма ётибди.

Саволлар

1. **Ўқувчи А.** да шахснинг қандай хусусиятлари аниқ кўриниб турибди ва **Ўқувчи Б.** да қандай хусусиятлар мавжуд эмас?

2. Катта ёшли **Ўқувчиларнинг** билиш фаолиятида бундай хусусиятларнинг аҳамияти нималардан иборат?

6-масала*

Ун олти яшар Тая ўзининг редакцияга йўллаган мактубида қуйидагиларни ёзади. «Ота-онам менинг аҳволимга тушунмайдилар! Улар мени яхши кўришар эмиш, шунақаям яхши кўрадими? Улар менга доим шубҳа билан қарашади, ҳамisha ким билан юрган эдинг, қаёққа бординг деб сўрашади, хатларимни менга билдирмай ўқишади. Қачон қарасанг уришишади. Беш баҳо олиб келган куним — бир оғиз ширин сўз айтишмайди, шундай бўлиши керак деб ҳисоблашади, мабодо уч баҳо олиб қолсам борми — ҳар доим жанжал бошлашади! Нега уч олганимни сўраб ҳам ўтиришмайди. Сўкишдан тўхташмайди. Ҳўш, шунинг ҳаммасини яхши кўришгандан қилишади деб ўйлаймизми?..»

Саволлар

1. Тая билан унинг ота-онаси ўрталаридаги ўзаро носоғлом муносабатларнинг сабаби нимада эканлигини тушунтириб беринг.

2. Ота-оналар билан болалар ўртасида соғлом муносабатлар қарор топмоғи учун ота-оналар қандай шахсий фазилатларга эга бўлишлари керак?

* Олтинчи масала қуйидаги китобдан олинган: Психологические задачи / Сост. А. И. Шчербаков. — Л., 1980, 47—49-бетлар.

7-масала*

Маълумки, педагогика институти юксак даражада билимли ўқитувчиларни, ўз фани бўйича ҳар қандай назарий масалани мустақил ижодий ҳал қилишга қодир кишиларни тайёрлаши керак. Шу мақсадда I курсда рус тили ва адабиёти факультетининг студентлари «адабиётшуносликка кириш» деб аталган дастлабки курсни тинглайдилар. Курснинг вазифаси,— деб ёзади Н. К. Асеев,— студентларда адабиётнинг спецификаси, унинг жамиятда тутган ўрни тўғрисида, ривожланиш қонуниятлари ҳақида асосий тасаввур ҳосил қилишдан иборат. Бундай билимлар шунинг учун керакки, студентлар тарихий-адабий курс билимларини чуқурроқ идрок этадилар, бадний асарларни анализ қилиш малакасини ўрганадилар, у ёки бу ҳодисаларга тўғри баҳо бериш маҳоратини эгаллаб оладилар**». Бу курс студентларда адабиётнинг назарий масалаларига қизиқиш уйғотиши, уларда адабиётшуносликка онд ижодий тафаккур қилишда мустақилликни ривожлантириши керак. Шу билан бирга, авторнинг таъкидлашича бу курс олий мактаб остонасига биринчи марта қадам қўйган студентлар учун жуда мураккаб ва қийин курс ҳисобланади.

Саволлар

1. Фикрингизча студентлар учун бу курс қийинлигининг сабаблари нимада?
2. Адабиётшуносликка хос ижодий тафаккурнинг моҳияти нимадан иборат эканини тушунтириб беринг?
3. Студентларда адабиётшуносликка хос мустақил ижодий тафаккурни ривожлантирмоқ учун назарий тайёргарлик ҳамда адабиёт назарияси масалаларига гоят катта қизиқиш зарур эканлигини исботлаб беринг.

8-масала

Тадқиқотлардан бирида синалаётган кишиларга студентларга электрон тахистоскоп орқали 0,02 секунд ичида бир неча кишининг юзи акс эттирилган фотосуратлар кўрсатганлар, энди ана шу кишиларга характеристика ёзиш талаб қилинган эди. Фотосуратлар биринчи марта кўрсатилганида тадқиқ этилаётган кишилар ўша суратдаги шахсларнинг фақат ташқи кўринишлари асосидагина идрок этилган ахборот асосида «эркин» характеристика бердилар.

Фотосуратларни такрорий намойиш қилиш вақтида уларга изоҳ бериб, бу «курс старостаси», учинчи кўрсатишда эса бу

* Еттинчи масала қуйидаги китобдан олинган: *Иващенко Ф. И.* Задачи по общей психологии.— Минск, 1979, 17-бет.

** *Асеев Н. К.* Развитие литературоведческого мышления студентов // Совершенствование подготовки учителей,— Казань, 1980, 135—136-бетлар.

«яхши ўртоқ», туртинчи сафар кўрсатишда — булар «аълочилар» ва ниҳоят бешинчи марта кўрсатиш вақтида — бу «қолоқ» деб таърифлаб турганлар¹.

Шу нарса маълум булдики, барча ҳолларда синалаётган кишилар бир одамнинг ўзига, яъни идрок этилаётган объектга ҳар хил характеристика берганлар, уни турли эҳтиёж ва қобилиятларга эга бўлган, ўқишга, ҳаётга нисбатан бир хил мупосабатда бўлмаган киши сифатида таърифлаб берганлар.

Саволлар

1. Объект сифатида танлаб олинган кишиларга характеристика беришда синалаётганлар шахсига хос қандай хусусиятлар ҳал қилувчи роль ўйнаганлигини кўрсатиб беринг.

2. Инсон ҳаётида, унинг воқеликни идрок этишида бу хусусиятлар қандай ижобий роль ўйнайди?

9-топшириқ

Совет Иттифоқида ҳар бир йнгит ва қиз «гарантияланган иш олиш ҳуқуқига, шу жумладан, ўзларнинг лаёқатларига, қобилиятларига, касб-ҳунар малакаларига, билимларига мувофиқ равишда ва жамият эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда касб, машғулот ва иш танлаш ҳуқуқига эгадирлар»². Касб танлаш фақат шахсий эмас, балки катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлган иш сифатида қаралади. Шунинг учун ҳам касб танланаётганда фақат ким бўлиб етишиш масаласи эмас, балки қандай киши бўлиб етишиш масаласи ҳам ҳал қилинади. Социалистик жамият бўлғуси мутахассислари ўзларининг касбий тайёргарлик кўриш жараёнидаёқ бўлғуси касблари бўйича маҳоратга эга бўлиб боришларидан манфаатдордир.

Педагогик фаолият — жамият катта аъзоларининг амалга оширадиган фаолият тури ҳисобланса, уларнинг профессионал мақсади эса ўсиб келаётган ёш авлодга тарбия беришдир³. Ўқитувчининг педагогик маҳорати — бу ўқитувчида мавжуд шахсий фазилатларнинг, ундаги билимлар, кўникма ва малакаларнинг синтезидир⁴. Ўқитувчининг педагогик маҳоратини шакллантириб бориш ҳар бир студент шахсини бўлғуси ўқитувчи ва мураббий сифатида тарбиялаб бориш иши билан узвий боғлиқдир.

¹ Бодаев А. А. Формирование понятия о другом человеке как личности. Л., 1970, 31-бет.

² СССР Конституцияси (Асосий Қонуни). Т., «Ўзбекистон» нашриёти, 1978, 122-бет, 40-модда.

³ Қаранг: Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского М., 1979, 258-бет.

⁴ Қаранг: Шчербаков А. И. Психологические основы формирования личности советского учителя.— Л., 1967, 99-бет.

Саволлар

1. Ўзини мактабда ишлаш учун яхшироқ тайёрлаш мақсадида педагогик ўқув юртида таълим олаётган студент қандай шахс сифатларига эга бўлмоғи керак?

2. Нима сабабдан бўлғуси ўқитувчилар — студентлар педагогик маҳоратини шакллантириш уларнинг шахсини тарбиялаш иши билан таркибий боғлиқ эканлигини тушунтириб беринг.

10-масала

Психологик тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, шахслараро алоқаларда бир-бирини тушуниш хизмат соҳасида ва одамлар ўртасидаги оилавий муносабатларда мулоқот маданиятининг ҳамда соғлом микромуҳитни вужудга келтиришнинг асосий шартидир.

Қуйида «ҳаётдан олинган» бир мисол тўғрисидаги ахборотни қунт билан ўқиб кўринг:

«Ёш келин-куёвлар бир-бирларига қайноқ муҳаббат билан турмуш қуришган эди, лекин орадан сал вақт ўтмай ажралиш тўғрисида гапира бошладилар. Хуш, сабаби нима экан? «Муросалари тўғри келмаган эмиш».

— Хотиним ҳар доим арзимаган нарсани баҳона қилиб жанжал кўтараверади. Расво характери бор, ҳеч қачон ҳеч бир масалада ён босиш нима эканлигини билмайди,— деб шикоят қилар эди эри.

— Эрим ҳеч бир ишни ўз вақтида қилмайди, мен билан ҳисоблашмайди. Мен ишдан чарчаб келиб, бошим оғриб ётган вақтда у, албатта, қаергадир тарақлатиб мих қоқиши керак. Қачон нимани илтимос қилсанг, нуқул эртага, эртага деб баҳона қилади... дея унга қарши жавоб беради хотини¹.

Саволлар

1. Юқорида келтирилган мисолда шахснинг қандай салбий ҳислатлари одамлар ўртасидаги ўзаро носоғлом муносабатларнинг сабабчиси бўлганлигини кўрсатиб беринг.

2. Ўзаро мулоқот жараёнида шахснинг қандай ўзига хос хусусиятлари ўзаро муносабатларга ҳал қилувчи таъсир кўрсатади?

3. Хизмат соҳаси ва оилавий муносабатларда одамлар ўртасидаги шахслараро алоқаларда бир-бирини тушуниш соғлом микромуҳитни вужудга келтиришнинг асосий шarti эканлигини исбот қилиб беринг.

Курсда бажариладиган тадқиқот ишларининг темалари

1. Юқори сифт ўқувчиларининг ўқитувчилар, синфдошлари, ота-оналари билан ўзаро муносабатларининг хусусиятлари.

¹ Қаранг: Ковалева Л., Ребичев А. Как научить понимать // Молодой Коммунист.—1979, 2- сонн.

2. Ҳунар-техника мактаби ўқувчиларининг ўқув ва меҳнат кол-лективларидаги ўзаро муносабатларининг хусусиятлари.

3. Катта ёшли ўқувчилар профессионал қизиқишларининг психологик анализи.

4. Катта ёшли ўқувчи ўзи-ўзини тарбиялашида унга берилган баҳонинг ҳамда унинг ўзига-ўзи берадиган баҳонинг роли.

5. Катта ёшли ўқувчи ўқув фаолиятининг ва хулқ-атворининг мотивлари.

6. Ҳозирги замон катта ёшли ўқувчиларининг эстетик қизиқишлари.

III бўлим

ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ

8- тема. Тарбия психологияси ва ўз-ўзини тарбиялаш психологияси шахсни шакллантиришдаги мақсадга қаратилган жараён сифатида

Методик кўрсатмалар

Тарбия психологияси — педагогик психологиянинг ғоят мураккаб ва кам ишланган бўлимидир. У шахснинг бир бутун ҳолда таркиб топиши ва ривожланишига оид ички (психологик) механизмларни, шунингдек, унинг айрим хусусиятларини ўрганади.

Шахс фаолият жараёнида, моддий ва социал муҳитнинг ўзаро алоқаси жараёнида шаклланиб боради. Активлик бўлмаган жойда шахснинг қарор топиши ва ривожланиши ҳам бўлмайди. Бунда социал алоқалар, жамият, группа ҳамда турли жиҳатдаги коллективлар ҳаётига фаол киришиб кетиш шахсни шакллантиришнинг муҳим омиллари сифатида майдонга чиқади. Аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда олдиндан планлаштирилган ҳамда ташкил этилган жараён бўлмиш тарбия — шахс ва социал муҳитнинг ўзаро таъсир кўрсатувчи йўналишлари ҳисобланади.

Мазкур тема юзасидан олиб борилаётган бутун амалий ишлар ўқувчини фаол равишда бевосита тарбиялаш ва қайта тарбиялаш ғоясини амалга оширишга қаратилмоғи керак. Студентлар фақат фаолият жараёнида боланинг шахси шаклланиб бориши мумкинлигини ўзлаштириб олишлари керак. Шахснинг шаклланиб бориш суръати, унга хос айрим хусусиятларнинг тула ва бутун ҳолда барқарор шаклда пайдо бўлиб бориши ўқувчининг меҳнатда, ўқишда, ўйинда ва мулоқот вақтида қанчалик ғайрат кўрсатишига тўғри пропорционалдир. Бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш муҳимки, фаолият нима сабабдан амалга оширилиши зарур эканлигини тушуниб олиш таъминлангандагина ўзининг ривожлантирилган ва тарбия берувчи функциясини бажара олади, яъни башарти тарбияланувчи онгида англаб етилган барқарор ва кучли ички бир эҳтирос пайдо бўлганда амалга оширилаётган фаолият тарбияловчи кучга айланади. Ўқувчининг мотивлаштирилган сфераси, яъни унда меҳнатга иштиёқ уйғотадиган муҳит — бу унинг ҳаётий фаолиятининг натижасидир. Мана шу ҳаётий фаолият муҳитида (мактабда, оилада) амалга ошириладиган тарбия жараёни муҳим ўринни эгаллайди. Шунинг учун ўқитувчи-тарбиячининг турли хил меҳнат фаолиятини бажаришга унда ички эҳтиёж яратиш тўғрисида ғамхўрлик қилмоғи керак. Тарбиячи ўқувчи бажариладиган ишнинг мазмунини ва у ишни нима сабабдан бажарилаётганини ҳамда ўқувчи бу ишга қандай муносабатда бўлаётганлигини аниқ билиши мақсадга му-

вофиқдир. Уқитувчи-тарбиячи бу нарсаларни фақат билиб олиш билан кифояланиб қолмай, балки ўша нарсаларнинг ишга солинишига, фойдали хатти-ҳаракатларга айланишига ҳар томонлама ёрдам бермоғи керак. Тарбиячининг вазифаси ўқувчида ижтимоий аҳамиятга эга мотивлар системасини шакллантириб боришдан иборатдир.

Машғулот давомида ўқитувчи студентлар диққатини фаолият билан шакллантирилади хусусиятлар ўзаро бевосита боғлиқ эканлигига қаратади. Чунончи, масъулият ҳиссини тарбиялаш учун мана шундай масъулиятли иш билан боғлиқ вазиятни вужудга келтириш зарур; вазминлик фазилатини шакллантирмоқ учун шундай ишлар ва шундай ҳаётий шароитлар зарурки, уларда мазкур фазилатлар бемалол шакллана оладиган бўлсин.

Тарбиянинг психологик проблемаларини ўрганишда шахсга хос бўлган хусусиятларни шакллантиришнинг психологик механизмлари тўғрисидаги масала муҳим ҳисобланади. Назарий ва экспериментал тадқиқотларнинг кўрсатишича, ҳар қандай хусусият ўз ривожланиш жараёнида баъзи босқичларни босиб ўтар экан. Бунда барча хусусиятлар учун умумий бўлган босқич ҳам мавжуддир. Бу босқич шахсни шакллантиришнинг умумий методологик принципини акс эттиради. Бу ерда ташқи социал таъсирларнинг ички таъсирларга, субъектив ҳолатларга айланиб бориши назарда тутилади. Бошқача айтганда, социал тажрибани ўзлаштириб бориш йўли билан янги бир хусусият вужудга келтирилади. Бундан ташқари конкрет шахс хусусияти учун хос специфик босқичлар мавжуд бўлади. Мана шу босқичларнинг барчасини билиб олган тарбиячи ўз олдига қўйган вазифа ва мақсадлардан келиб чиққан ҳолда шахсга хос хусусиятларни шакллантириш ёхуд уларни қайта тарбиялаш билан боғлиқ ўз ишларини ташкил этади.

Ташқи тарбиявий бошқариш жараёнининг ички ўз-ўзини бошқариш ва тарбиялаш системасига айланишидаги психологик механизм қараб чиқиладиган мазкур темадаги муҳим масалалардан ҳисобланади.

Ўз-ўзини мувофиқлаштириш ва ўз-ўзини бошқариш шахснинг структура элементларидан бириндир. Улар шахснинг хусусиятлари таркибига киритилади. Бироқ, уларнинг турли хусусиятларида ўзини намоён қилиши бир хил кўринишда бўлмайди, баъзи ҳолларда бу хусусиятлар фақат энди белгиланаётган бўлса, бошқа ҳолларда бундай хусусиятлар ортиқ даражада кўпайиб кетган бўлади. Масалан, шахснинг йўналишини ифода этувчи хусусиятларда бундай структура элементлари иродавий хусусиятларга қараганда анча камроқ даражада намоён бўлади.

Ўз-ўзини тарбиялаш ва такомиллаштириб бориш — бу ўз-ўзини мувофиқлаштириш ҳамда бошқаришни ривожлантиришнинг олий даражаси деб ҳисобланмоғи керак. Ўз-ўзини тарбиялаш проблемасини ўрганган психологлар мазкур феноменнинг табиатини кўрсатиб берганлар, программа ишлаб чиқиб ўзини-ўзи тар-

биялаш билан машғул бўлишга қарор қилган кишиларга иш усулларини таклиф қилганлар.

Тема устида иш олиб борилаётганда студентлар шунга ишонч ҳосил қилишлари керакки, ўқувчи тарбиявий тадбирлар ичидан мувофиқлаштириш усулини ўзлаштириб олган ҳамда уни ўзи-ўзини мувофиқлаштириш усулига айлантира олгандагина ўтказилган тадбирнинг тарбиявий қиммати ортади. Бу ерда студентлар умумий психология курсини ўрганаётганда танишиб чиққан «интериоризация» деган тушунчани эслатиб қўйиш ўринлидир, чунки, шахс хусусиятларини шакллантириш ҳамда ўз-ўзини бошқариш системасини вужудга келтиришда интериоризациянинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб бериш лозим. Бунда ўз-ўзини тарбиялаш, ўзини-ўзи камолга етказиш тадбирлари интериоризациянинг юксак натижаси сифатида рўёбга чиқади.

Бола шахсини шакллантиришда миқдор кўрсаткичлари билан сифат кўрсаткичлари бир текис намоён бўлмаслиги масаласини амалий машғулотларда қараб чиқиши муҳим масалалардан ҳисобланади. Психологлар шахснинг хусусиятлари ҳеч вақт, бир хил меъёردа шакланмаслигини исботлаганлар: уларнинг баъзи бирлари ривожланишда олдинга «ўтиб кетар» экан, иккинчи бир хиллари ривожланишдан орқада қолар экан. Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, шахснинг баъзи бир хусусиятлари илк болалик давридан бошлаб жадал ривожлана бошлар экан; бошқа бир хил хусусиятлар, аксинча, фақат ривожланишга тайёрланиб ва шу бўйи латент ҳолатида сақланиб қолар, сўнгра муайян шароит вужудга келганида сакраш йўли билан тез ривожланиб кетар экан. Бунда баъзи бир хусусиятлар у ёки бу ёш даврига боғлиқ бўлар экан. Чунончи, Б. Г. Ананьевнинг тадқиқотига мувофиқ, болаларда аввало коммуникатив хусусиятлар шаклланади. Бу бола ҳаётгий фаолиятининг ажралмас қисми бўлган жиҳат, яъни унинг катта ёшли кишилар билан мулоқотига боғлиқ бўлади.

Шахс хусусиятлари ва характер белгиларининг ривожланишидаги нотекислик айниқса, ўсмирларда яққол кўзга ташланади. Шунинг учун бу даврни зиддият ва қарама-қаршиликлар даври деб атайдилар. Масалан, баъзи бир ўсмир ўз ота-онасидан бегоналашиб, меҳри совиб кетиши, бора-бора ўз ота-онасининг васийлигидан чиқиб, айна маҳалда ўз тенгдошлари билан яқинлашиб, улар билан дўстлик алоқаларини мустаҳкамлаб бориши кузатилади; бундай ўсмир спортда жуда яхши натижаларга эришиб, янада тиришқоқлик кўрсатгани ҳолда, бошқа ўқув предметиға қарамай қўйиб, дарслардан ўзлаштирмаслиги мумкин ва ҳоказо. Характерологик аломатлар ҳамда шахсга хос белгиларнинг намоён бўлишидаги ноизчиллик шундай бир беқарорликни ва умуман шахс хусусиятиға хос зиддиятни келтириб чиқариши мумкинки, кейинчалик тарбиячи бу хусусиятларни илғаб олади ва уларни ўсмирнинг ўзи ҳам билиб, бундай зиддиятли ҳолатларға ва муайян беқарорликка барҳам беришға ҳаракат қилади.

Шундай савол туғилиши мумкин: кишидаги характер белгилари мувофиқлаштириладиган ва бир-бириға яқинлаштириб

«тенглаштириладиган» моментлар шахснинг ривожланиш даврида содир бўлиб туриши мумкинмикан? Ҳа, бундай мувофиқлаштириш хийла кейинроқ келадиган бир даврда — катта ўсмирлик ёшига етилган пайтда бошланади. Бироқ, шундай ҳоллар ҳам учраб турадики, шахс характеридаги зиддиятли ҳолатлар узоқ йиллар мобайнида, гоҳо эса умр бўйи сақланиб қолади.

Шахс барқарорлиги проблемаси шахсни шакллантиришдаги нотекислик тўғрисидаги масала билан мустаҳкам алоқада келади. Бу масалани ўқувчининг характеридаги (индивидуал ва коллектив) мотивацияларнинг шаклланиши ва реализация қилинишини, шунингдек, конформизмнинг намоён бўлиши нуқтаи назаридан қараб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Шахснинг барқарорлиги икки аспектда қараб чиқилади: барқарорлик одамнинг ўз шахсий позициясини сақлаб қола олиш қобилияти сифатида ҳамда ўзининг шахсий қарашларига зид бўлган турли таъсирларга қарши туриш, уларга дош бера олиш аспектида қараб чиқилади; иккинчидан шахс барқарорлиги одамнинг ўз шахсий позициясини реализация қилиш қобилияти сифатида вазиятни ҳамда ўз шахсий хулқ-атворини ўзгартиришдан иборатдир. Шунинг учун, биринчи аспектни мудофаа аспекти, иккинчисини ҳужумкорлик аспекти деб атайдилар (В. Э. Чудновский).

Шахснинг барқарорлиги мотивациянинг мазмун ва мақсадлари билан, шунингдек, шахсга хос конкрет хусусиятлар қай даражада шаклланганлиги билан белгиланади.

Тема бўйича машғулотлар ўтказилаётганда студентларнинг диққати ўқувчиларнинг ўқув группаларида ҳамда бошқа группа ва коллективларда ўзаро мулоқотга киришиш проблемалари ва шахслараро муносабатлар масаласига қаратилмоғи керак. Маълумки, мулоқотга киришиш шахснинг вужудга келиши ва шаклланишида катта роль ўйнайди. Мулоқотга киришилганда шахс статуси вужудга келади ҳамда шахслараро муносабатларнинг аҳволи намоён бўлади. Ўз навбатида статус кишининг ўзига-ўзи баҳо бера олишини шакллантирувчи манба ҳисобланади. Бундай ҳолларда боланинг синфдошлари томонидан унинг ўқув фаолиятига, хулқ-атворига, мулоқот шакллари ва бошқа хатти-ҳаракатларига берилган баҳо ўша ўқувчининг онгида қайд этилади ҳамда у ўзига-ўзи баҳо бериш жараёнига айланади. Баҳолаш ва ўзига-ўзи баҳо бериш ўқувчи учун ўзига хос эмоционал микроиқлим яратади. Бу микроиқлим ўқувчи учун қулай ёки ноқулай бўлиши ҳам мумкин. Машғулот вақтида студентларга социометрия тўғрисида эслатиб қўйиш лозим. Маълумки, социометрия шахслараро муносабатларни ҳамда ўқувчилар статусини ўрганишнинг энг оператив методик приёми ҳисобланади.

Тема устида иш олиб борилаётганда ўқувчиларда материалистик дунёқарашни шакллантириш ва уларга ахлоқий тарбия бериш ишларида қўл келадиган психологик омилларга тўхталиб ўтиш лозим. Ўқувчида материалистик дунёқарашни шакллантириш мураккаб ва узоқ давом этадиган жараёндир. У хусусий психологик механизми, ақлий ёки жисмоний фаолият механизмини вужудга

келтириш ва мустаҳкамлаш билангина чекланиб қолмайди. Дунёқараш — бу мураккаб структурали жараён бўлиб, «Интеллектуал», «Шахс» ҳамда «Амалий» компонентлардан ташкил топади. Интеллектуал компонент билимлар запаси ва уларни амалда қўллай билишдан иборатдир; шахс компоненти — бу муносабатдан, мотивациядан, ахлоқий йўналишдан иборат жараёндир; амалий компонент — бу олинган билимларни амалий фаолиятда ва ўзининг шахсий хулқ-атворида реализация қилишдан иборатдир¹.

Дунёқараш компонентларининг ҳар бири муайян бир нагрукани бажаради. Дунёқарашни тарбиялаш ва шакллантириш давомида мана шу компонентларнинг ҳар бири қайта-қайта «машқ қилиниши» ҳамда ўқувчининг онгида мустаҳкамланиши керак. Айни маҳалда барча компонентлар ўзаро боғлангандир.

Материалистик дунёқарашни шакллантириш тўғрисидаги масала билан ахлоқий тарбиянинг психологик омиллари тўғрисидаги масала узвий боғлиқ ҳолда келади. Шахснинг ахлоқий жиҳатдан шаклланиб боришининг психологик механизмлари маълум даражада дунёқарашни вужудга келтириш механизмлари билан мос келади, деб ҳисоблаш мумкин.

Худди дунёқарашни шакллантириш даврида бўлгани сингари ўқувчи шахсининг ахлоқий жиҳатлари таркиб топишида ахлоқий нормаларни, қоидаларни, анъаналарни, расм-русумларни билиш биринчи планга чиқади. Ўқувчининг онгида эса бу нарсалар тушунча ва тасаввур шаклида мавжуд бўлади. Ҳаяжонланиш, кечинма сингари ҳолатлар ўқувчи ахлоқий жиҳатининг «шахсга оид» компоненти ҳисобланади. У ахлоқий категориялар тўғрисидаги билимларга ўзига хос бир колорит бахш этади ва уларни янада барқарор қилади. Шунинг учун тарбия давомида билим билан кечинмани бирлаштира олиш — бу маънавий хулқ-атвор мотивлари тўғрисидаги масалани ҳал қилиш, шунингдек, тева-рак-атрофдаги кишилар томонидан хулқ-атворга маънавий баҳо берилишига кўмаклашиш маъносини англатади.

Ўқувчига бериладиган ахлоқий характеристиканинг учинчи компоненти деб унинг хулқ-атворини олиш мумкин. Бу эса пировардда шахснинг ахлоқий қиёфасини белгилайди. Мотивлаштириш сфераси ҳам ахлоқий онг ҳам хулқ-атвор орқали рўйбга чиқарилади. Шахс амалга оширган хатти-ҳаракатларда ўша шахснинг ахлоқи янада тўлиқ ва аниқ ифода этилади. Хатти-ҳаракат — бу ахлоқ нормаси позициясидан туриб баҳо бериладиган инсоннинг ҳаракат фаолияти (ёхуд фаолиятсизлиги) демакдир. Турли вазиятларда амалга оширилган хатти-ҳаракатлар серияси шахснинг ахлоқий қиёфасини вужудга келтиради. Ўқувчини тарбиялаш деганда ўша ўқувчида (мотивдан бошлаб ижрогача бўлган) хатти-ҳаракатларнинг барча қисмларини ўз ичига олган ҳамда ахлоқий мазмун ва ҳис-ҳаяжон билан тўлган (хулқ-атвор) ахлоқ-

¹ Қаранг: Проблемы формирования коммунистического мировоззрения.— Минск, 1975, 170-бет.

одоб нормаларини эгаллаб олишга эҳтиёж сезиш тўғриси. вужудга келтириш тушунилади.

Илгарироқ биз тарбияни фаол амалга ошириладиган воситалар ҳузурида айтиб ўтган эдик. Социалистик типдаги шахсни шакллантиришнинг энг муҳим омили сифатида унумли меҳнатни қараб чиқиш мустақил масала тарзида ўртага қўйилиши керак. Умумтаълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг Асосий йўналишларида ўқувчиларни меҳнат фаолиятига жалб қилиш вази-фаси, уларда ишлаб чиқариш малакаси ва маҳоратини ҳосил қилиш масалалари аниқ-равшан қилиб қўйилди. Шу билан бирга мазкур ҳужжатда совет кишиларининг ёш авлодини тарбиялашда меҳнат фоят катта роль ўйнаши ҳам таъкидлаб ўтилган.

Ишлаб чиқариш меҳнати орқали тарбиялашнинг назарияси ва практикасини ишлаб чиқиш билан педагогика, хусусий методика шуғулланади. Педагогик психология меҳнат фаолиятининг бутун комплексига хос бўлган психологик механизмларни ўрганади. Шу жумладан, у ишлаб чиқариш меҳнати шароитида шахсга хос бўлган хусусиятларнинг шаклланиш механизмини ўрганади. Тарбиянинг назария ва практикаси ана шу механизмларни билиш асосига қурилади.

Педагогик психологияда, шунингдек, меҳнат психологиясида ишлаб чиқариш меҳнатининг шахс ижобий фазилатларини тарбиялашга кўрсатадиган таъсири тўғрисида талайгина билимлар тўпланган.

Амалий машғулотларда студентлар хотирасида меҳнатнинг психологик характеристикасини фаолиятнинг асосий тури сифатида жонлантириш лозим. Бу билан улар умумий психология курсида танишиб чиқишган эди. Шундан кейин меҳнатнинг бошқа ҳар хил турлари устида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Касблар орқали ифода этилган бундай меҳнат турлари шахснинг баъзи бир умумий хусусиятларини шакллантиришини ҳам айтиб ўтиш керак. Шу билан бирга меҳнатнинг конкрет олинган бир тури шахсдаги махсус хусусият ва фазилатларнинг пайдо бўлиши ва мустаҳкамланишига албатта таъсир кўрсатади. Шунини таъкидлаш керакки, меҳнатда ўқувчиларда меҳнат предметиға, фаолиятнинг ўзига нисбатан муайян бир муносабат шаклланади, мулоқотга киришиш малакаси ҳосил қилинади, биргаликда бажариладиган меҳнат иштирокчилари билан муомала маданияти эгаллаб олинади.

Тема чегарасида ўқувчиларнинг ўзларига касб танлаб олишлари ҳамда ўз ҳаётий йўлларини белгилаб олишлари тўғрисидаги масалани ҳам қараб чиқиш лозим. Одатда педагогика олий ўқув-юртларида ушбу материални муҳокама қилиш учун махсус семинарлар планига киритилади ёхуд махсус курсда баён этилади. Ёш психологияси ва педагогик психология машғулотларида мазкур материални муфассал ва ҳар томонлама қараб чиқиш учун шароит йўқ. Шунинг учун мавжуд материаллар ичидан энг муҳимларини ажратиб олиш мақсадга мувофиқдир. Назаримизда қуйидагилар шундай муҳим масалалардан ҳисобланади:

— ўсмирлик даврида тўғри касб танлашнинг социал, давлат ва шахсий аҳамиятга молик эканлиги;

— касблар группасига характеристика бериш ва улар томонидан одамларга қўйиладиган талаблар;

— ўқувчиларнинг ўзлари учун ўзлари касб белгилашининг мотивлари ва уларнинг манбалари;

— ўқувчиларнинг майллари, қобилиятлари ва уларнинг шахсига хос бошқа хусусиятлар, бу хусусиятларни ўқувчи ўзига касб танлаш мақсадида ривожлантириб бориши:

— баъзи бир касбнинг қимматли (зарур) хусусиятлар ва фазилатларни мактаб ўқувчиларида намоён этишнинг айрим усуллари.

Маълумки, педагогик фаолият тарбия вазифаларидан таркибий тарзда келиб чиқади. Бу фаолият ўқувчиларда кўникма, малака ва одатларни вужудга келтиришга, пировардида мана шу барча хусусиятларнинг йиғиндиси сифатида шахсни шакллантиришга қаратилган бўлади. Бундай педагогик фаолият мазкур ёшдаги барча ўқувчилар учун мўлжалланиши мумкин. Чунки булар умумий усуллар ҳамда тарбиянинг умумий услуб ва методларидир. Бироқ, шундай педагогик фаолият турлари ҳам мавжудки, улар конкрет ўқувчиларга нисбатан қўлланади ва тарбиялашда фойдаланилади. Санаб ўтилган ҳар икки усуллар ҳам ўқувчиларнинг тарбия даражасига, уларнинг индивидуал-психологик хусусиятларига, психик ҳолатлари ва бошқа омилларига мувофиқ келмоғи керак.

Ишонтириш, ўргатиш, рағбатлантириш, жазо бериш сингари кенг тарқалган педагогик таъсир кўрсатиш чораларини қўлланаётганда уларнинг психологик жиҳатдан тўғри мосланган бўлишига эътибор бериш лозим. Шахсни шакллантириш қонуниятларини ўрганар экан, тарбия психологияси шахснинг у ёки бу хусусиятини ҳамда умуман шахснинг ривожланиш кўрсаткичларини алоҳида қараб чиқади. Ҳар бир боланинг хусусиятларини мана шу кўрсаткичлар билан таққосланиши тарбия кўрганлик даражасини белгилаш юзасидан амалга ошириладиган бир тадбир — диагностика процедура деб аталадиган тадбирга айланади. Шундан келиб чиққан ҳолда мазкур ўқувчини бундан буён тарбиялаш ёки қайта тарбиялаш учун қандай воситалар, усуллар, усулларни қўлланиш кераклиги тўғрисида педагогик хулосага келиш имконияти туғилади.

Шундай қилиб, биринчи семинар машғулотида тарбия психологиясининг методологик проблемаларини қараб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бунда илмий-материалистик таълимотнинг шахсни ҳар томонлама ривожлантиришда тарбиянинг негизи сифатидаги аҳамиятга ҳамда тарбия назариясини ишлаб чиқишда психологик билимларнинг ролига алоҳида эътибор бериш керак. Шунингдек, буржуа тарбия назариясининг асосини ташкил этган идеалистик ва биологизаторлик концепцияларига танқидий баҳо бериб ўтиш керак.

Шахнинг ғоявий ва маънавий барқарорлиги масаласига бағишланган иккинчи семинар машғулотида совет мактаби ўқувчиларида шахсни шакллантиришга қаратилган ҳамда уларнинг ҳаётий позициясини барқарор қилишга, ижтимоий фойдали меҳнатда қатнашиб ўзида ижобий хусусиятларни шакллантиришга, ҳар бир ўқувчини тарбиялашга индивидуал тарзда ёндашиш масалаларига катта эътибор бериш керак.

Учинчи машғулотда шахсни шакллантиришда коллективнинг роли масаласи қараб чиқилади. Бу машғулотда «ўқитувчи — ўқувчи», «ўқувчи — ўқувчи» деб аталадиган системада мулоқотга киришиш ва ўзаро шахсий муносабатлар, шахснинг вужудга келиши ва шаклланишида, унда коллективчилик фазилатларини тарбиялашда нақадар аҳамиятли эканлини таъкидлаб ўтиш лозим.

Тўртинчи машғулотда ўқувчиларнинг ўзига-ўзи касб танлаши учун ҳаракат қилишда психологик омилларнинг аҳамияти, тарбия даражасини диагностика қилиш имкониятлари қараб чиқиши даркор.

Бешинчи машғулот студентлар ўқувчиларнинг тарбияланганлик даражасини аниқлаш методикасини амалий равишда эгаллаб олишларига ажратилади.

Семинар ва амалий машғулотларнинг планлари

Биринчи машғулот (семинар)

Тарбия психологиясининг методологик проблемалари

1. Гармоник тарзда ривожланган, актив жамоатчи шахсни шакллантириш — коммунистик тарбиянинг бош масаласи.

2. Тарбия назариясини ишлаб чиқишда психологик билимларнинг аҳамияти.

3. Фаолият — шахсни индивид сифатида шакллантиришнинг асоси.

4. Тарбия орқали Бошқариш ва ўз-ўзини бошқаришга ўргатиш проблемалари.

5. Буржуа тарбия назарияларининг асосини ташкил этган идеалистик ҳамда биологизаторлик концепцияларининг танқиди.

Иккинчи машғулот (семинар)

Шахсни ғоявий жиҳатдан шакллантириш ва уни ахлоқий жиҳатдан барқарор қилишнинг психологик омиллари

1. Совет мактаби ўқувчисининг шахсни ва унинг ҳаётий позициясини мақсадга йўналтирилган ҳолда шакллантириш проблемалари.

2. Ўқувчиларнинг онгида материалистик дунёқараш ва коммунистик эътиқодни шакллантириш жараёнига психологик хarakterистика бериш.

3. Мактаб ўқувчиларида ижтимоий-фойдали меҳнатга бўлган эътиёжни шакллантиришнинг психологик шартлари.

4. Шахснинг ахлоқий барқарорлигини белгилаб берувчи компонентлар.

5. Ўқувчининг ғоявий ва ахлоқий жиҳатдан мустақкам эътиқодини шакллантиришни белгиловчи шароитлар.

Учинчи машғулот (семинар)

Ўқувчилар коллективи бола шахсини шакллантирувчи омил сифатида

1. Синф коллективи структурасининг психологик характеристикаси.

2. Синф коллективидаги мулоқотлар ҳамда шахслараро муносабатлар ва шахсни шакллантиришда уларнинг роли.

3. «Ўқитувчи — ўқувчи» системасида педагогик мулоқотга киришиш мактаб ўқувчиси шахсини шакллантириш ва ривожлантириш омили сифатида.

4. Тарбиявий ишларда ҳар бир ўқувчига индивидуал ёндашишнинг психологик асослари.

5. Ўқувчилар ўртасидаги конфликтлар, уларнинг психологик табиати, болаларни муросага келтириш усуллари ҳамда уларнинг тарбиявий мазмуни.

Тўртинчи машғулот (семинар)

Ўз-ўзига касб танлаш ҳамда тарбияланганлигини диагностика қилиш проблемалари

1. Жамият талаблари ва шахсий имкониятларга мувофиқ келадиган тарзда ўз-ўзига касб танлаш учун ўқувчининг тайёрлик даражаси.

2. Ҳунар-техника таълими жараёнида шахснинг таркиб топиши ва ривожланиши.

3. Совет педагогика ва психология фанида тарбия даражасини диагностика қилиш проблемаси.

4. Тарбия даражасининг кўрсаткичлари ва мезонлари, уларнинг психологик табиати.

5. Ўқитувчи-тарбиячи иш практикасида ўқувчининг тарбия даражасини диагностика қилиши.

Бешинчи машғулот (амалий)

Студентларни ўқувчиларнинг тарбияланганлик даражасини белгилаш маҳоратига ўргатиш

I. Тарбияланганлик даражасининг кўрсаткичлари

I—III синфлар

Ватанпарварлик, ўртоқлик, катталарга ҳурмат, саҳийлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, тежамкорлик, интизомлилик, хушмуомалалик, қизиқувчанлик, гўзалликка муҳаббат, кучли, чаққон, чиниққан киши бўлишга интилиш.

IV—V синфлар

Ватанпарварлик, ўртоқлик, катталарга ҳурмат, саҳийлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, тежамкорлик, интизомлилик, мустақиллик, қизиқувчанлик, гўзалликка муҳаббат, кучли, чаққон, чиниққан киши бўлишга интилиш.

VI—VIII синфлар

Ватанпарварлик, коллективчилик, инсонпарварлик, ростгўйлик, меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиш, интизомлилик, активлик, жасурлик, продалилик, ўзига нисбатан танқидий муносабатда бўлиш, камтарлик, қизиқувчанлик, эстетик камолат: кучли, чаққон, чиниққан киши бўлишга интилиш.

IX—XI синфлар

Ватанпарварлик, коллективчилик, инсонпарварлик, ҳалоллик, активлик, қизиқувчанлик, эстетик камолат, жисмоний жиҳатдан чиниқишга интилиш.

II. Ҳар бир кўрсаткич даражасида ўқувчиларнинг тарбияланганлик мезонлари

I—III синфлар

Ватанпарварлик: жонажон ўлканинг ўтмиши ва ҳозирги ҳаётига қизиқиш, табиатга меҳр қўйиш ва уни эҳтиётлаш; ўз мактабини севиш.

Ўртоқлик: коллектив машғулотларда, ўйинларда иштирок этиш; ўз қувончлари, бошидан кечирганларини ўртоқлари билан баҳам кўришга интилиш, ўртоғидан таъмагир бўлмасдан ёрдам беришга тайёр туриш; ўз синфининг, ўз юлдузчасининг шаънига доғ туширмасликка интилиш.

Катталарга ҳурмат: хушмуомалалик, итоатгўй бўлиш, ўқитувчига, ота-оналарга, катта ёшли кишиларга қўлидан келганича ёрдам кўрсатиш.

Саҳийлик: меҳрибонлик, кичкинтойларга ғамхўр бўлиш; ўз ўртоқларидан ўйинчоқларни, китоблар ва шунга ўхшаш бошқа нарсаларни аямасликка тайёр бўлиш, жониворларга меҳр билан қараш.

Ҳалоллик: самимийлик; ростгўйлик; ўзгаларнинг нарсасини уларнинг руҳсатисиз олмасликни одат қилиш; айб иш қилиб қўйганда ихтиёрий тан олиш; берган ваъдани бажаришга ўрганиш.

Меҳнатсеварлик: виждонан ўқиш; уй-рўзғор ишлари юзасидан ўзига юклатилган юмушларни сидқидилдан бажариш; коллектив равишда ўз-ўзига хизмат кўрсатиладиган ишларда, ижтимоий-фойдали меҳнатда актив иштирок этиш; меҳнат дарси машғулотларига қизиқиш билан қатнашиш.

Тежамкорлик: ўзининг ташқи кўринишини озода тутиш; ўз шахсий буюмларини тартибли сақлаш; мактаб мулкани эҳтиёт қилиш.

Интизомлилик: айтилган ишни албатта бажаришга ўрганиш; мактабда, кўчада, уйда, жамоат жойларида белгиланган одобахлоқ қоидаларига риоя қилиш; синф, юлдузча коллективи та-лабларини бажариш.

Одобли бўлиш: ўқув машғулотларига мунтазам қатнашиш; дарсларда диққат-эътибор билан ўтириш ҳамда пухта билим олишга интилиш; уйга вазифаларни мунтазам ва ихтиёрий ра-вишда бажариш.

Қизиқувчанлик: барча номаълум, янги нарсаларга қизиқиш билан қараш; теварак-атрофдаги кишиларга саволлар билан му-рожаат қилиш; ўқишга, мутолаага ҳавас қўйиш; дарслардан яхши ўзлаштириш.

Ўғзалликни севиш: бадий ҳаваскорлик тўғарақларида актив иштирок этиш; санъат бўйича ўтказиладиган машғулотларга қи-зиқиш билан қатнашиш; ўғзалликни ҳис қилиш қобилиятини ўс-тириш; ҳар бир ишни чиройли бажаришга ҳаракат қилиш.

Кучли, чаққон, чиниққан киши бўлишга интилиш: кун режи-ми ва шахсий гигиена қоидаларига риоя қилиш; эрталабки за-рядка машқларини ҳар куни бажариб бориш; жисмоний тарбия машғулотларига қизиқиш билан қатнашиш; спорт ўйинларида актив иштирок этиш.

IV—V синфлар

Ватанпарварлик: жонажон ўлкани билиш; ўз Ватанининг ўт-миши ва ҳозирги ҳаётига қизиқиш билан қараш; ижтимоий-фой-дали меҳнатда актив иштирок этиш; табиатга меҳр қўйиш ва уни асраб-авайлаш.

Ўртоқлик: коллективда ҳаминша ўртоқлари билан бирга бў-лишга интилиш; таъмагир бўлмасдан ўртоқларига ёрдам кўрса-тишга тайёр туриш; коллективнинг вакилларига бўйсунуш; ўғил болалар билан қиз болалар ўртасида ўртоқлик муносабатларини ўрнатиш; ўз синфи, ўз отряди номига доғ туширмасликка инти-лиш.

Катталарга ҳурмат: хумшумомалалик; айтилган ишни бажа-риш; катталарга зарур бўлган ёрдамни кўрсатишда ташаббускор бўлиш.

Сахийлик: меҳрибонлик; кичкинтойларга ғамхўрлик қилиш; ҳамма нарсани ўртоқлари билан баҳам кўришга одатланиш; жо-ниворларга меҳр-шафқатли бўлиш.

Ҳалоллик: самимийлик; ростгўйлик; ўзгаларнинг нарсасига тегмасликни одат қилиш; ўз қилмишларини ихтиёрий тан олиш; ваъдага вафоли бўлиш.

Меҳнатсеварлик: сидқидилдан ўқиш; донмо фойдали ишлар билан машғул бўлиш; уйда ва мактабда ўз-ўзига хизмат кўрса-тишга одатланиш; уй-рўзғор ишлари юзасидан ўзига юклатилган юмушларни сидқидилдан бажариш, ижтимоий-фойдали меҳнатда актив иштирок этиш; турли меҳнат малакаларини эгаллаб олиш-га астойдил интилиш.

Тежамкорлик: ўз шахсий буюмларини тартибли сақлаш; жа-

моат мулкани, эҳтиёт қилиш; буюмларни бузиб-ёриб ишдан чикариш фактларига мурасасиз бўлиш.

Интизомлилик: ўқув машғулотларига мунтазам қатнашиш; ўқувчилар учун белгиланган қоидаларга ҳар кун ва ҳамма жойда риоя қилиш; катта ёшли кишиларнинг топшириқларини тез ва аниқ бажариш; синф, отряд, коллективнинг талабларини бажариб бориш.

Мустақиллик: мустақил меҳнат қилиш малакалари ва хулқатворнинг мавжуд эканлиги; ўзгаларнинг ёрдамисиз ўз ишини ўзи бажаришга интилиш; турли масалалар бўйича ўз шахсий фикрининг мавжудлиги; машғулотлар ва ўйинлар ўтказиш пайтида ташаббус кўрсатиш.

Қизиқувчанлик: дарслардан яхши ўзлаштириш; номаълум ва янги нарсага қизиқиш билан қараш; мутолаани севиш; тугарак машғулотларида шуғулланиш.

Ўзалликни севиш: озода ташқи кўринишга эга бўлиш; адабиёт, расм чизиш, ашула дарсларига қизиқиш билан қатнашиш; санъат ва адабиётнинг машҳур арбобларини, уларнинг асарларини билиш; бадий ҳаваскорлик тугаракларида иштирок этиш; теварак-атрофдаги ҳаётда мавжуд бўлган ўзалликни ҳис қила олиш қобилияти; ҳар бир ишни чиройли бажаришга интилиш.

Кучли, чаққон, чиниққан киши бўлишга интилиш: кун режими ва шахсий гигиена қоидаларига риоя қилиш; ҳар кун эрталаб гимнастика машқларини бажариш; физкультура машғулотларига қизиқиш; спорт ўйинларида актив иштирок этиш.

VI—VIII синфлар

Ватанпарварлик: ўз Ватанининг тарихини, мамлакатда содир бўлаётган ҳозирги энг муҳим воқеа-ҳодисаларни билиш; ўз она-Ватани билан, унинг буюк кишилари билан фахрланиш туйғуси; умум фойдаси учун қилинадиган меҳнатда кўнгилли равишда иштирок этиш; табиатга меҳр қўйиш ва уни асраб-авайлаш; жамоат мулкани эҳтиётлаш.

Коллективчилик: ўз синфида амалга ошириладиган барча ишларда фаол иштирок этиш; ўз ўртоқларига беғараз ёрдам кўрсатишни одат қилиш; коллектив қабул қилган қарорларни бажариш; ўртоқларига талабчан бўлиш; шахсий ва ижтимоий манфаатларни бирга қўшиб адо этиш; ўғил ва қиз болалар ўртасида ўртоқларча муносабат ўрнатиш.

Инсонийлик: теварак-атрофдаги барча кишиларга холисона муносабатда бўлиш; катталарни ҳурмат қилиш; ёрдамга муҳтож бўлган кишиларга кўмаклашиш; меҳрибон бўлиш, барча жонли мавжудотларга меҳр-шафқатли бўлиш ва уларга ғамхўрлик қилиш.

Ҳалоллик: самимийлик; ваъдага вафоли бўлиш, ўзгаларнинг буюмларини уларнинг руҳсатисиз олмасликни одат қилиш, ёлғончилик, алдоқчилик, ўғирликка мурасасиз бўлиш.

Меҳнатга сидқидилдан муносабат: виждонан ўқиш; доимий равишда фойдали ишлар билан машғул бўлиш; ҳеч бир ишдан

ҳазар қилмаслик; бажарилган иш натижаларининг юксак даражада сифатли бўлишига эришиш; уй-рўзгор ишларига мунтазам ёрдам бериш; келажакда бирор ҳунар эгаси бўлиш учун касб танлашга интилиш.

Интизомлилик: ўқувчилар қондаларига ҳар кун ва ҳамма жойда рўя қилиш; катталар буюрган ишларни тез ва аниқ бажариш; синф отряд талабларини бажариш; коллективда юксак интизом бўлиши учун курашиш.

Активлик: дарсларда жавоб беришга бошқаларнинг жавобларини тўлдиришга интилиш; синф мактабнинг жамоат ҳаётида кўнгилли равишда иштирок этиш; ташаббускорлик; комсомол сафига ўтиш учун аниқ мақсадга мувофиқ тайёргарлик кўриш; камчиликларга, ўтмиш сарқитларига мурасасиз бўлиш.

Жасурлик: қўрқув ҳиссини енга олиш қобилияти; ҳаёти учун хавфли шаронгда ўзгаларга ёрдам беришга тайёр туриш; ўз ўртоқларининг камчиликларини ошқора танқид қилиш; ўз шахсий фикрини ҳимоя қилишга тайёр туриш; қатъият, адолатсизликка мурасасиз бўлиш.

Иродали бўлиш: бирор ишни бажариш учун хоҳиш бўлмаганда ҳам ўзини-ўзи ишлашга мажбур қила олиш қобилияти, бошланган ишни охиригача етказиб бажариш одати; ўз олдига қўйган мақсадига эришишда қатъиятли бўлиш; қийинчиликларни енгиб ўтишга бўлган интилиш ва қобилият; ўз-ўзини тарбия қилиш соҳасида сезиларли ютуқларга эришиш;

Ўз-ўзини танқид қилиш: ўртоқларнинг танқидига қулоқ солиш; ўз хатоларини тан ола олиш қобилияти; ўз меҳнати натижаларига танқидий муносабатда бўлиш; мавжуд камчиликлардан қутулишга интилиш.

Камтарлик: теварак-атрофдаги кишилар орасида (ташқи кўриниши ва хулқ-атвори билан) кўзга ташланиб туришга ҳаракат қилмаслик; мақтанчоқ бўлмасликни одат қилиш; босиқ бўлиш, оддийлик.

Қизиқувчанлик: дарслардан яхши ўзлаштириш; турли адабиётларни, вақтли матбуотни мунтазам ўқиб бориш; луғатлардан справочниклар ва шу сингари адабиётлардан фойдаланишни одат қилиш; факультатив машғулотларга, тўгарак машғулотларига иштирок этиш.

Эстетик камолат: озода ташқи кўринишга эга бўлиш; адабиёт, расм, ашула дарсларига қизиқиш билан қатнашиш; театрларга, кўргазмаларга, концертларга ва шу сингари томошахоналарга мунтазам бориб туриш; адабиёт ва санъат соҳасидаги машҳур асарларни билиш ва тушуниш; бадний ҳаваскорлик тўгаракларида, конкурсларда ва ҳоказоларда иштирок этиш; ҳар бир ишни чиройли бажаришга ҳаракат қилиш.

Кучли, чаққон, чиниққан бўлишга интилиш: хушбучим бўлиш; ҳар кўни эрталаб зарядка қилиш одати; спорт ўйинларида, мусобақаларда, походлар ва ҳоказоларда иштирок этиш; ГТО нормаларини муваффақиятли топшириш, спортнинг бирор тури билан мунтазам шуғулланиш.

Ватанпарварлик: Ватан тарихини, мамлакатда содир бўлаётган ҳозирги энг муҳим воқеа-ҳодисаларни билиб туриш; она-Ватан истиқболни билан қизиқиш; ўз Ватани билан, унинг буюк кишилари билан фахрланиш туйғуси; умум фойдаси учун қилинаётган меҳнатда ихтиёрий иштирок этиш; табиатни, халқ мулкини эҳтиёт қилиб, асраб-авайлаш; Ватанни ҳимоя қилишга актив тайёрланиш.

Интернационализм: ўзга халқларнинг маданияти ва санъатига қизиқиш; интернационал характердаги тadbирларда ихтиёрий иштирок этиш; ўзга мамлакатларнинг меҳнаткашларига қардошларча ёрдам тadbирларида қўлдан келганча қатнашиш.

Коллективчилик: ўз коллективи амалга ошираётган барча ишларда фаол иштирок этиш; ўртоқларига беғараз ёрдам кўрсатишни одат қилиш; коллектив қабул қилган қарорларни бажариш; ўртоқларига талабчан бўлиш; ижтимоий ва шахсий манфаатларни бирга қўшиб олиб бориш; ўз коллективининг шарафи учун курашиш.

Инсонпарварлик: меҳрибон бўлиш; кичкинтойларга ғамхўрлик қилиш; катталарга ҳурмат кўрсатиш; ёрдамга муҳтож кишиларга ихтиёрий равишда кўмаклашиш; жониворларга меҳр-шафқатли бўлиш ва улар тўғрисида ғамхўрлик қилиш; инсонпарварликка қарши ҳар қандай хатти-ҳаракатларга муросасиз бўлиш.

Ҳалоллик: ростгўйлик; сўз билан ишнинг бирлиги; тўғри сўзлик; ўз хатолари ва қилмишларини ихтиёрий тан олиш.

Меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиш: сидқидилдан ўқиш; ҳар қандай зарур ишни ўз вақтида бажариш, ўз меҳнат натижаларининг юқори сифат даражасини таъминлаш; уй-рўзғор ишларида мунтазам ёрдам бериш; меҳнат фаолиятининг муайян бир соҳасига қизиқиш.

Интизомлик: ўқувчилар қондаларга ҳар куни ва ҳамма жойда риоя қилиш; катта кишилар буюрган ишларни тез ва аниқ бажариш; коллективда интизомнинг юксак даражада бўлиши учун курашиш; Совет давлати қонунларини билиш ва уларга риоя қилиш.

Масъулият: ўз вазифаларини сидқидилдан адо этиш; олинган мажбуриятларни ўз вақтида аниқ бажариш; бошланган ишни охирига етказишни одат қилиш; ўз қилмишлари ва ўртоқларининг қилмишлари учун жавоб беришга тайёр туриш.

Принципиаллик: қарашлар ва эътиқодларнинг барқарорлиги; ўз фикр-мулоҳазаларини очиқдан-очиқ айтиш ва ўз фикрини ҳимоя қилиш одати, ўз-ўзини танқид қила олиш; ўртоқларининг хатти-ҳаракатларига объектив баҳо бериш қобилияти; жамоат тартибларига зид бўлган хатти-ҳаракатларга нисбатан муросасиз бўлиш.

Аниқ мақсадга интилиш: конкрет катта ишларни бажаришни ўз олдига мақсад қилиб қўйиш; шу мақсадни амалга ошириш учун курашда қатъиятли бўлиш; ўз идеалига содиқ қолиш.

Активлик: синф ва мактабнинг ижтимоий ҳаётида фаол иштирок этиш: ташаббускорлик, ташкилотчилик қобилиятларини кўрсатиш; оптимист бўлиш; камчиликларга ўтмиш сарқитларига қарши кураш олиб бориш.

Қизиқувчанлик: ўқимишли бўлиш: билим доирасининг кенглиги; фан ва техниканинг турли соҳаларида ўз билимини мунтазам ошириб бориш; дарсни қолдирмай қатнашиб бориш.

Эстетик камолат: озода кийиниб юриш; юксак нутқ маданияти ва намунали хулқ-атворга эга бўлиш; қўшиқ айта олиш; рақсга чиройли туша олиш маҳоратига эга бўлиш; театрларга, кўрғазмаларга, концертлар ва ҳоказоларга мунтазам бориб туриш; адабиёт ва санъатнинг машҳур асарларини билиш ва тушуниш, гўзаллик яратишга ҳаракат қилиш.

Жисмоний камолотга интилиш: хушбичим қоматга эга бўлиш; ҳар кун и эрталаб жисмоний машқлар қилишга одатланиш; ГТО нормаларини муваффақиятли топшириш; спорт секциясида мунтазам шугулланиш; жисмоний тарбия дарсларига актив қатнашиб, уни яхши ўзлаштириш.

Ишнинг бориши. Юқоридаги ҳар бир кўрсаткич чегарасидаги баҳо мезонларидан фойдаланган ҳолда студентларга ўқувчиларнинг тарбия даражасига қараб ўзларига ўзлари баҳо беришни таклиф қилиш. Бунинг учун X—XI синф ўқувчилари учун тайёрланган материални асос қилиб олиш. Сўнгра натижаларни жадвалга кўчириш.

Тарбияланганлик даражасини аниқлаш вақтида уч хил: юқори (Ю), ўрта (Ў) ва паст (П) баҳолардан фойдаланиш лозим.

У ёки бу кўрсаткич бўйича студентда (мактаб ўқувчисида) баҳолаш мезонларининг барчаси мавжуд бўлган ҳолларда унга юқори баҳо қўйиш назарда тутилади. Санаб ўтилган кўрсаткичларнинг ярми мавжуд бўлган вақтда ўрта баҳо, ўша мезонларнинг ярмидан камроқ қисми мавжуд бўлганида — паст баҳо қўйиш керак.

Фамилияси	Бағавтарварлик	Қоллективчилик	Ишонсарварлик	Халольлик	Меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиш	Интермуамлик	Масъулият	Принципиаллик	Мақсадга интилиш	Активлик	Қизиқувчанлик	Эстетик камолот	Жисмоний камолотга интилиш	Интерпационлам

Топшириқлар бажарилгач, студентларга группадаги ўқувчиларнинг баҳоларини кўрсатиб ўтилган кўрсаткичлар бўйича умумий миқдорини ҳисоблаб чиқиш таклиф қилинади ҳамда ҳисоблаш натижалари жадвалга ёзиб қўйилади.

Мана шу жадвалдаги маълумотлар асосида группанинг умумий тарбияланганлик даражаси тўғрисида хулоса чиқарилади (бунда студентлар группасининг тарбияланганлик даражаси тўғ-

Ўқувчиларнинг сони	Қамолот даражаси		
	юқори	ўрта	паст
Тарбияланганлик кўрсаткичлари Ватанпарварлик Коллективчилик Ирттернационализм Инсонпарварлик Ҳалоллик Меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиш Интизмчилик Активлик Принципиаллик Мақсадга интилиш Қизиқувчанлик Эстетик қамолот Жисмоний қамолотга интилиш			

рисидаги ҳулосаси намуна ўрнида хизмат қилади. Бўлажак ўқитувчи шунга қараб синфнинг тарбияланганлик даражасига баҳо қўймоғи керак).

Тарбияланганлик даражасини аниқлаш методикаси ўқувчилар тўғрисида маълумотлар олиш учун ҳар хил усуллардан фойдаланишни назарда тутди. Масалан, ростгўйлик, сўз билан ишнинг бирлиги, тўғрилиқ ва шу сингари ўқувчилар ҳалоллигини белгиловчи кўрсаткичларни аниқлаш учун кузатиш, суҳбат ўтказиш, анкета тарқатиш, ишро олиш ва шунга ўхшаш усуллардан фойдаланиш мумкин.

Азаров Ю. П. Искусство воспитывать.— М.: Просвещение.— 1985.— Гл. 3. 280—364-бетлар.

Бэглословский В. В. Психология воспитания школьника.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1974.

Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте.— М.: Просвещение, 1968.

Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского.— М.: Просвещение, 1979.

Крутецкий В. А. Психология обучения и воспитания школьников.— М.: Просвещение, 1976.

Монахов Н. И. Изучение эффективности воспитания: Теория и методика.— М.: Педагогика, 1981.

Мудрик А. В. О воспитании старшеклассников.— М.: Просвещение, 1981.

Проблема управления процессом воспитания.— М.: Педагогика, 1971.

Рувинский Л. И., Соловьева А. Психология самовоспитания.— М.: Просвещение, 1982.

Рувинский Л. И. Психолого-педагогические проблемы нравственного воспитания школьников.— М.: Педагогика, 1981.

Сазонов А. Д. Профессиональная ориентация учащихся в советской школе.— Челябинск, 1974.

Тонков Е. В. Теория управления процессом нравственного воспитания.— Курск, 1974.

Филонов Г. Н. Воспитание личности школьника.— М.: Педагогика, 1985.

Чудновский В. Э. Нравственная устойчивость личности школьника.— М.: Педагогика, 1981.

Студентларнинг мустақил ишлари учун топшириқлар

Адабиётлардан аннотация тузиш ёки конспект олиш

Божович Л. И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии.—1976, 6- сони.

Психология формирования и развития личности.— М.: Наука, 1981.

Психолого-педагогические проблемы становления личности и индивидуальности в детском возрасте // Научные труды НИИ общей педагогики АПН СССР.— М. 1980.

Психологические основы формирования личности в педагогическом процессе.— М.: Педагогика.—1981.

Реферат ёки докладнинг темалари. Адабиётлар

1. Болаларга ахлоқий тарбия беришнинг психологик асослари

Бардиан А. М. К вопросу о психологической основе формирования моральных навыков и привычек школьников // Учён. зап. Московского пед. ин-та им. В. И. Ленина,—1971.— Т. 396.

Божович Л. И., Конникова Т. Е. О некоторых психологических закономерностях нравственного развития и воспитания школьника. // Нравственное формирование личности школьника в коллективе.— Л., ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1976, Вып. 3.

Братусь Б. С. Психологические аспекты нравственного развития личности.— М.: Знание, 1977.

Давлетшин М. Г. Психологические основы нравственного воспитания // Коммунистическая нравственность и формирование личности.— Ташкент, 1975.

Кабатченко М. В. Психолого-педагогический анализ нравственного сознания и поведения подростков // Советская педагогика.—1976, 9- сони.

Рувинский Л. И. Психолого-педагогические проблемы нравственного воспитания школьников.— М.: Педагогика, 1981.

2. Ўз-ўзини тарбиялаш ўқувчиларнинг хатти-ҳаракатлари ва хулқ-атворларини уларнинг ўзлари томонидан мувофиқлаштириб туришнинг олий формаси сифатида

Кочетов А. И. Как заниматься самовоспитанием.— Минск, 1985.

Рувинский Л. И., Арег А. Я. Самовоспитание школьников.— М.: Педагогика, 1976.

Сухомлинский В. А. Воспитание и самовоспитание // Советская педагогика.—1965, 12- сони.

3. Тарбияси қийин болаларни қайта тарбиялашнинг психологик асослари

Кочетов А. И. Перевоспитание подростка.— М.: Педагогика, 1972.

Иванова В. Ф. Психологические основы перевоспитания «трудных» подростков // Методика воспитательной работы в школе.— Владивосток, 1976.

Махов Ф. С. Особенности межличностного общения педагогически запущенных подростков // Советская педагогика.—1978, 5- сони.

Медведев Г. П. Об особенностях педагогически запущенных детей // Советская педагогика.—1966, 10- сони.

Невский И. А. О трудных школьниках // Советская педагогика.—1969, 7- сони.

Перфильевская Д. Так называемые трудные дети. // Народное образование.—1966, 4- сони.

Щекочихин Ю. П. Трудный подросток.— М.: Знание, 1979.

4. Мактаб ўқувчисининг ўзига-ўзи баҳо бериши ва унинг тарбиявий аҳамияти

Андрущенко Т. Ю. Психологические условия формирования самооценки в младшем школьном возрасте // Вопросы психологии.—1978, 4- сони.

Зак А. З. Экспериментальное изучение рефлексии у младших школьников // Вопросы психологии.—1978, 2- сони.

Кон И. С. Какими они себя видят.— М.: Знание, 1975.

Липкина А. И. Самооценка школьника.— М.: Педагогика, 1976.

Сафин В. Ф. Устойчивость самооценки и механизм её сохранения у школьников // Вопросы психологии.—1975, 3- сони.

Спичак С. Ф. Обзор экспериментальных работ по изучению самооценки личности // Социально-психологические проблемы формирования личности и учебно-воспитательного коллектива: Межвузовский сб. науч. тр.— М.: МГПИ им. В. И. Ленина, 1975.

5. Оилавий тарбиянинг психологик хусусиятлари

Азаров Ю. П. Педагогика семейных отношений.— М.: Знание, 1977.

Петровский А. В. Дети и тактика семейного воспитания.— М.: Знание, 1981.

Макаренко А. С. Воспитание в семье и школе // Соч.— М.: АПН РСФСР, 1957.— Т. 4.

Храпов В. Родители просят совета.— М.: Знание, 1983.

Тимошенко Л. И. В семье растёт дочь.— М.: Знание, 1978.

Қуйида конкрет педагогик ҳолатлар ифодаланган текст парчалари келтирилади. Уларни диққат билан ўқиб ва ҳар бир текстнинг охирида келтирилган саволларга жавоб беринг.

1-масала

Бугун группада ЧП — фавқулудда ҳодиса юз берди. Петянинг ручкаси йўқолиб қолди (у жуда чиройли, болаларнинг ҳеч биринда бунақаси йўқ эди). Петянинг бувиси ручкани Юранинг шкафчасидан топиб олди ва шовқин кўтарди. Мен ўзимни йўқотиб қўйдим. Бу вақтда ота-оналар бирин-сирин ўз болаларини олиб кетгани кела бошлаган эди. Менга ана шу ота-оналар ёрдам беришди. Улар Петянинг бувисидан болаларнинг олдида Юрани ҳақорат қилишни тўхтатишни талаб қилдилар. Юра ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, бу ердан чиқиб кетди. Бошқа болалар эса уй-уйларига кетишга ҳозирлик кўра бошладилар. Бу манзара болаларни шу қадар даҳшатга солдики, ҳатто жажжи Галочка йиғлаб юборди.

Уша кунни кечқурун Юраларниқига бордим. Хонада ҳамма нарсалар тартибсиз, сочилиб ётибди. Маст ота диванда хуррак отмоқда. Юра синглиси билан ошхонага биқиниб олишган. Уйда на бир китоб, на бир ўйинчоқ кўринади. Онаси холсиз кўнгли чўккан ҳолда гапиради. У ҳамма нарсага бефарқ қарайдиган бўлиб қолган. Бундай шароитда мен бўлиб ўтган ўғирлик тўғрисида гап ҳам очмадим. Фақат болани яхшилаб ювинтириб, бош-оёқ озода кийинтириб қўйишни илтимос қилдим. Юранинг уйдаги аҳволни кўрганимдан кейин уни ҳатто ўғирлик қилгани учун койишга ҳам кўнглим бўлмади. Нима қилиш керак?...

Болалар ўртасида ўғирлик тўғрисида гап очдим. Улардан бу ҳақда қандай фикрда эканликларини сўрадим. Ана шундагина ҳамма тилга кириб кетди. Болалар кўнгилларида йиғилиб қолган ҳамма гапларини Юранинг устидан дўлдек ёғдирдилар. Кўз очиб юмгунча ҳамманинг ғазаби ва нафрати битта боланинг устига ёғилди. Юра эса ғужанак бўлиб, жим турарди. Болаларни гапдан тўхтатишга энди ҳаракат қилмоқчи эдим, бироқ Петя бирдан ўрнидан туриб сўз бошлади ва мана шу ручкани Юрага совға қилишини, унга эса отаси яна шунақа ручка олиб беришини айтди. Фақат, Юранинг бундан буён ҳеч нарсага рухсатсиз ҳеч қачон қўл теккизмасликка сўз беришини талаб қилди.

— Юрани эса жазолаш керак эмас,— дея секин илтимос қилди Петя.

Петя ручкасини Юранинг партасига келтириб қўйгач, Юра ҳўнграб йиғлаб юборди.

Саволлар

1. Петянинг Юрага нисбатан ўзини қандай тутганига баҳо беринг.

2. Петяга худди мана шундай йўл тутиш кераклиги туғрисида маслаҳат берган катта ёшли кишининг муносабатини сиз қандай баҳолаган бўлардингиз?

3. Мазкур парчани ўқиб чиққандан кейин болалардаги қандай ахлоқий туйғу ва фазилатлар туғрисида гапириш мумкин?

2-масала

«Оиламизда ишлар чатоқ эди. Отам тез-тез ичиб келар ва уйда тупалон қилар эди. Мен жуда кичкина бўлган вақтимда онам иккаламиз кўп марта уйдан қочиб чиқиб, қўшниларимизни-кида тонг оттирганмиз».

Аввалига ҳаётим мен тенги кишиларнинг ҳаётига деярли ўхшайдиган тарзда кечди, яъни беш ёшимгача болалар боқчасига олиб боришарди. Боғчада бир қадар тарбия олгандек бўлдим-у, лекин у ерда нималар бўлганини яхши эслай олмайман. Олти ёшимдан, айтиш мумкинки, менинг ишларим чаппасига кетди. Ғалати бир сабабларга кўра мен болалар боқчасидан чиқиб кетдим ва то мактабга боргунимча назоратсиз қолдим. Нега десангиз, ҳар кун уйқудан кўзимни очганимда уйда ҳеч ким қолмаган бўлар эди ва кун бўйи мен ўзимга ўзим хўжайин эдим: нинимани хоҳласам, шуни қилар эдим. Ота-оналарим гарчи мендан кўз-қулоқ бўлиб туришни қўшниларимиздан илтимос қилишган бўлса-да, лекин улар менга қарашмасди. Сирасини айтганда, худди мана шу даврда мен биринчи марта пулнинг нималигини англаб олдим. Уйимизнинг ёнгинасида аҳолига манший хизмат кўрсатиш комбинати жойлашган эди. Барча «беъмани идоралар» да бўлгани сингари бу ерда ҳам шофёр ва механиклар ичкилик ичишни яхши кўришарди. Бекорчиликдан уларнинг атрофида сандирақлаб юрардим, чунки бошқа борадиган жойим, қиладиган ишим йўқ эди. Ичкиликдан бўшаган шишаларни йиғиштириб сотишдек мазахўракка ўрганиб олдим. Магазин ҳам шундоққина ёнимизда бўлиб, ҳар қанақа шиша идишларни қабул қилаверар эди. Бундан ҳам маза иш бўладими?! Тушган пулларга конфет ва бошқа ширинликлар олиб ер эдим...

Мен IV синфга ўқишга борган йилим ота-онам ўртасида катта жанжал бўлди ва онам ажралиш учун ариза берди... Биз бошқа шаҳарга кўчиб кетдик. У ерда бироз муддат бекор юрдим... Ота назорати бўлмаганидан кейин баъзи номақбул ишларга ҳам қўл урдим...

...Менинг отам билан онамга билдирадиган ёлғиз норозилигим шундан иборатки, улар 12 ёшдан 15 ёшга еткунимга қадар менга нисбатан ҳаддан ташқари қаттиқ қўллик қилишди. Ўзим учун қора кунлар деб ҳисоблайдиган ўша кезларда мени жуда кўп марта камар билан уришган. Мактабда бир гуноҳ қилиб қўйсам ҳам, уйга келганимдан кейин болаларга хос бироз шўхлик қилсам ҳам камар билан уришарди. Гоҳо бекордан-бекорга ҳам уришаверарди. Ушанда уриш ўрнига, мен билан яхшиликча, ширин муомала қилиб гаплашиб қўяқолишса, олам гулистон эди.

Ун бешга тўлганимдан кейин мени кўчадаги ҳаёт — катта кишилар ҳаёти унча-мунча қизиқтириб қолди. Мен энди кино ва танцаларга боришни истар эдим, лекин менга илгаригидек рухсат беришмасди. Кунлардан бир кун кечқурун 1975 йилнинг декабрида мен онамга мактабимизда кеча бўлишини ва ўша кечага бориб келишим кераклигини тушунтирдим. У менга қатъий равишда боришни ман этди. Шундан кейин ўзимни тутиб тура олмадим ва мактаб кечасига барибир боражагимни айтдим. Отланиб, кийиниб уйдан чиқмончи бўлганимда онам менинг йўлимни тўсди. Биз у билан яхшигина гаплашиб олдик: аввалига мулойимлик билан гаплашган бўлсак, кейин кескин оҳангда гаплаша бошладик. Кейин мен уни ўзимдан нари итариб юбордим ва югуриб кўчага чиқиб кетдим. Хўш, нима учун мен мана шу ҳодисани барча тафсилотлари билан эсимда сақлаб қолдим? Чунки, менинг назаримда, ўша кунги воқеа менинг ўз оилам билан муносабатларимни белгилловчи бир чегара — ғоят кескин чегара бўлиб қолган эди. Чунки ўша воқеадан кейин мен ота-онамнинг маслаҳатларига шунча камроқ қулоқ сола бошладим, ўзим қандай иш қилишни лозим деб топсам, шундай қила бошладим...»¹.

Саволлар

1. Усмир ёзган иншода унинг шахсига хос бўлган қандай хусусиятларнинг вужудга келиши кўзга ташланади?

2. Уғилларининг дунёқараши, характер белгилари ва ҳаётга муносабати таркиб топиши ва ривожланишида ота-онанинг муносабатига баҳо беринг.

3-масала

«Эски Москвадаги бир уй. Унинг олдидаги кичкинагина ҳовлига асфальт ётқизилган. Ҳовлида деярли кўкат кўринмайди. Бу ерда болалар ҳозир кўпчилик унутиб юборган ўйинни; бекинма-чоқнинг мураккаблаштирилган варианты бўлган «Ун икки таёқча» деб аталадиган ўйинни ўйнашарди. Иккинчи қаватдаги де-раза очилиб ундан аёл кишининг овози эшитилади:

— Вовочка, уйга кир, овқатинг пишди!

Чурқ этган жавоб бўлмайди. Яна бояги овоз эшитилади:

— Шўрванг совиб қолди, Вовочка. Дарров уйга кир!

Бир тўда болалар орасидан юзлари сарғиш, сепкилли бир усмир ажралиб чиқади-да, юқорига қараб бақиради.

— Овқат емайман! Егим келмаяпти. Бўлди, бошқа чақирманг.

— Вовик, сен бугун нонуштада ҳам ҳеч нима еганинг йўқ-ку! Мен сени пойлаб ўтираман. Жон болам, уйга кира қол. Сендан илтимос қиламан, Вовочка!

Яна жимжитлик. Вовочка (унинг кўчадаги лақаби Японец) тирноқлари билан деворнинг цемент сувоғини кавлаб ўйнай бошлайди ва ниҳоят бир қарорга келади:

¹ Шекочихин Ю. П. Трудный подросток.— М.: Знание, 1979.

— Шўрвани шу ёққа узатиб юбора қолинг! Мен шу ерда ичман!

— Вовочка, бу нима деганинг? Ундай қилиб бўлмайди, ахир... Бу жуда ноқулай-ку! Нега сен бундай... Яхши, яхши, мен ҳозир коса олиб чиқай.

Аёл ён босади. Ён босмай ҳам иложи қанча. Янги буйруқ она-ни деразадан бошини чиқаришга, болани эса дераза тагига яқинроқ келишга ундайди.

— Шўрвани шу ердан арқонга боғлаб туширинг.

Болалар ҳангу-манг бўлиб қолдилар: қани нима бўлар экан?

— Японец, нима сен жинни-нинни бўлмаганмисан? Ҳозир бир уриб тумшугингни ёрайми...— деди болалардан бири.

Бунга жавобан калондимоғлик билан шундай сўзлар эшитлиди:

— Сен шошмай тур, ҳозир нима бўлишини кўрасан, кейин нима десанг деявер.

Уғил ўз онасининг феълини яхши билар эди. Орадан сал вақт ўтмай, усталик билан чамбаракка ўрнатилган бир коса шўрва арқончага боғлаб секин-аста деразадан пастга қараб туша бошлади ва тўппа-тўғри дераза тагида чордана қуриб ўтириб олган боланинг тиззасигача етиб келди, оппоқ салфеткага ўралган нон билан қошиқ ҳам худди шу йўл билан пастга туширилди. Шундан кейин бола ялқовлик билан шўрвани шу ернинг ўзида ича бошлади ҳамда ҳайрон бўлган ўртоқларининг гап сўзларига жавобан ғурур билан шундай деди:

— Менинг онам шунақа, ўргатилган оналардан... У сенларнинг оналарингга ўхшамайди!

Шундан кейин болалардан бири — Борка чидаб тура олмади ва унга қараб: «Сен ҳали шунақа аблаҳмисан!»— деди-да, у ичаётган косани бор кучи билан тепиб юборди ва юз-кўзига бир неча тарсаки урди. Вовка эса хўнграб йиғлаганча уйига қараб югурди... Болалар эса иккинчи каватга хавотир билан қарай-қарай, ҳар ёққа тарқалиб кетишди»¹.

Саволлар

1. Боланинг хулқ-атворида қандай характер белгилари кўзга ташланади?

2. Она муайян характер белгиларини шакллантиришга сабабчи бўлдими? Унинг қандай хатти-ҳаракатлари бунга йўл очди? Исбот қилиб беринг.

4-масала

Фёдоров дарсларни тайёрламай келарди. Буни нега шунақалиги ҳаммага аён эди. У жавоб бериш учун чақирилганда бир неча оғиз сўзни ишончсизлик билан, тутилиб-тутилиб айтарди-да,

¹ Петровский А. В. Дети и тактика семейного воспитания.— М., Знание, 1981.

кейин гапидан адашиб кетиб, индамай тураверарди. Бундай вақтларда унинг пешонаси тиришиб кетарди. Нуқул чаккаларини ишқалайверарди, лекин барибир ҳеч нарса эсига келмай жим тураверарди. У жавоб бермаётгани учун ўзидан, билса ҳам унга айтиб турмаётган қўшниси Ленадан, тарих дарсида саволлар беравериб, унинг фикрича, кўп нарса биладиган мендан ҳам хафа бўлиб кетарди. Ниҳоят, бир кун унинг фиғони фалакка чиқди: «Мана шу тарих дарси нима учун керак?! Сира ақлим етмайди,— деди у,— мана химия ёки физикани олсак, буларни фан деса бўлади. Нега десангиз, булар келажакнинг фанлари, уларга кетган кучингга, вақтингга ачинмасанг ҳам бўлади. Утмишни билиш учун архив ҳужжатларини титкилаб, чангга ботиб юришдан нима фойда? Аллақачон ўтиб кетган кунларни билишнинг нима кераги бор? Айтайлик, Тутанхамон деган подшо қайси асрда ҳукмронлик қилганлигини кимдир билмай қолса, осмон узилиб ерга тушадими? Ахир унинг ҳатто номини айтишга ҳам одамнинг тили келишмайди-ку!

Бу гапни эшитиб нима ҳам дейиш мумкин. Уқитувчига ҳам бундай сўзларни эшитиш жуда ноқулай. Лекин, барибир мени Фёдоровнинг ўзидан кўра унинг ёнида, бир партада ўтирадиган ўртоғининг сўзлари кўпроқ хафа қилди...

— Сен аҳмоқ бола экансан. Сен нималар деб валдирадинг,— деб танаффус пайтида Фёдоровни уриша кетди, ўртоғи.— Мана энди бошингда калтак синади. Ҳали қараб тургин мактабга онангни ҳам чақиртиради.

— Лекин мен тўғриси айтдим, чиндан ҳам тарихни яхши кўрмасам нима қилай?— деб қизишар эди Фёдоров.

— Уни қаранглар, яхши кўрмас эмишлар...— дея киноя қилди, партадош қўшниси.— Нима, сен уйлайсанки, мен у фанни яхши кўраманми? Нима бу дарслар сенга мержимидики, яхши кўрасан? Фанларни яхши кўриш керак эмас, уларни ўрганиш керак, тушундингми?

Шундай деб, у кўрсаткич бармоғ билан маъноли қилиб Фёдоровнинг бошига туртиб қўйди.

— Бу фанлар бизга ўхшаган тентаклар томонидан тўқиб чиқарилган нарсалар эмас,— деб гапида давом этди ўртоғи.— Сен, ҳар қалай физика билан химияни яхши кўрар экансан-ку, мен бўлсам уларни ҳам яхши кўрмайман. Мен фақат мактабни битириб олсам бўлди, у ёғини ўзим биламан. Мен бу фанларни жинимдан ҳам ёмон кўришимни билсанг эди! Мен ўзимни шундай тутаяпманки, гўё уларнинг ҳаммасини яхши кўрадиганга ўхшайман.

— Ҳўш сенингча, энди нима қилишим керак?— деб сўрайди ўзини бироз босиб олган Фёдоров.

— Бунга ёш бола ҳам билади,— деб мийиғида кулди ўртоғи.— Боргинда, кечирим сўра, қизишиб кетдим, ўйламай гапириб қўйдим, мени кечиринглар дегин.

— Лекин мен тўғри бориб шундай дея олмайман... Ўша дарсни яхши кўрмаганим учун мен айбдор эмасман-ку, ахир...

— Сени бунинг учун уришмайдилар — сен аҳмоқ бўлганинг учун уришадилар. Ер юзида одам яхши кўрмайдиган нарсалар озмунчами? Сен нимани яхши кўришинг билан кимнинг неча пуллик иши бор. Эсингда бўлсин: тез орада бизларга характеристика ёза бошлашади. Умуман олганда бир марта бориб кечирим сўраб қўйсанг ёмон бўлмасди. Эгилган бошни қилич кесмайди, дейишади-ку, ахир.

... Лекин барибир Фёдоров кечирим сўраш учун қайтиб бормади»¹.

Саволлар

1. Юқорида келтирилган эпизодда ўқувчиларнинг характериға мос белгилар кўзга ташланиб туради. Сиз бу белгиларни қандай терминлар билан ифодалаган бўлардингиз?

2. Мазкур шароитдаги ўқувчилар хулқ-атворини ва уларнинг муносабатларини муҳокама қилинг ҳамда ҳар бир ўқувчининг характери бундан кейин қай тарзда ривожланиб бориши мумкинлигини олдиндан айтиб беришга ҳаракат қилинг.

5-масала

Агар ота-оналар ўз фарзандларига бирон нарса ваъда қилгудек бўлсалар, албатта, ўз ваъдаларини бажаришлари шарт эканлиги тўғрисида ҳамма ёқда ёзишади. Менинг онам эса бошқача йўл тутади. У менга портфель сотиб олиш учун тўрт сўм берди. Мен ундан: «Менга колготки ҳам олиш учун яна озгина пул бермайсизми?»— деб сўрадим. Онам рози бўлди, лекин эртасига менга бундай деб мурожаат қилди: «Тамара менга беш сўмни қайтариб бер. Сен ҳозир колготки сотиб олишинг шарт эмас». Мен пулни қайтариб бердим, аммо шунақа хафа бўлдим-ки, ҳатто хўнграб йиғлаб юбордим. Бунни кўриб онамнинг ҳам жаҳли чиқиб кетди ва менга қараб: «Мен сенда виждон бор деб ўйлаган эдим! Сен виждонсиз экансан»,— деди-да пулни стол устига ташлаб чиқиб кетди. Лекин мен бу пулга қўлимни ҳам теккизмадим. Дугонам мени огоҳлантириб қўйди: «Онанг бу пулни қайтариб олади»,— деди. Лекин онам бундай қила олмаслигини билар ва бунга қатиқ ишонар эдим. Лекин маълум бўлишича онам ҳар нарсга қодир экан, мен адашган эканман. Модомики, сен берган ваъдангни устидан чиқа олмас экансан, яхшиси ваъда бермай қўяқол. Айтинг-чи, бизнинг қайси биримиз ҳақмиз?»².

Саволлар

1. Мазкур вазиятда Тамара билан унинг онаси ўртасидаги муносабатларга баҳо беринг.

2. Сиз мактуб муаллифига қандай жавоб қайтарган бўлардингиз?

¹ Задипаев В. П. Записки сельского учителя.— М., Знание, 1982.

² Могилевская Г. Л. Дети и деньги.— М.: Знания, 1977.

«Бир неча йил муқаддам мен ишлайдиган мактабга янги ўқитувчи келди. Бу ўқитувчини танир эдим. У ўқитувчилар малакасини ошириш институтида лекция ўқир эди. Мен унинг лекцияларида бўлиб, унинг ақлига, билим доирасининг кенглигига, ажойиб хотирасига қойил қолган эдим. Мени бироз ўйлантириб қўйган нарса битта, у ҳам бўлса, ушбу ўқитувчининг кейинги йилларда бир неча мактабда ишлаб кетганлиги эди. Дунёда ҳар хил ишлар бўлади,— деб мен ўзимни-ўзим тинчлантирдим,— болалар учун бундай педагог бамисоли бир ҳазина, биз ўқитувчилар ҳам унга эргашиб, ундан кўп нарсани ўрганишимиз мумкин» Орадан бир ой ўтди. Уша ўқитувчи ишлайдиган учта 9-синф журналларини «икки» баҳолар босиб кетди. Ўқитувчи ва ота-оналар ташвишга тушиб қолдилар. «Ҳечқиси йўқ,— деб юпатишди уларни,— у жуда талабчан ўқитувчи, ҳар бир бола унинг талаби даражасига ўсиб чиқса кошкийди. Қўяверинг, шундай бўлса, болалар кўпроқ ҳаракат қиладилар». «Хўш, болалар-чи? Улар бунга қандай муносабатда бўлдилар? Аввалига улар кутубхонага тез-тез кирадиган бўлиб қолишди. Тобора кўпроқ китоб ўқишни одат қилишди. Ўқитувчининг оғзидан чиққан ҳар битта сўзни дафтарларига ёзиб оладиган бўлдилар. Бирор фикрни нотўғри айтиб қўйишдан кўрқиб дарсларда чурқ этмай ўтирадиган бўлдилар. Кейинроқ бироз дадилланиб, берилган саволларга жавоб қайтарадиган бўлдилар. Бирор масалада ўз фикр-мулоҳазаларини айта бошладилар. Бунга жавобан эса ўқитувчидан шундай дашном эшитдилар:

— Шу гапни айтиш учун қўл кўтариб жавоб бериш шарт эмас эди.

— Сенинг бу фикр-мулоҳазаларинг икки пулга қиммат.

— Бу гапинг эса мутлақо аҳмоқлик.

Шундай қилиб десангиз, ўқитувчи билан ўқувчилар орасида аллақандай бир бўшлиқ пайдо бўлди.

Кунлардан бир кун у ҳаммамиз ҳурмат қиладиган Юра С. ни доскага чиқарди. Юра алланарса деган эди, унинг гапи ўқитувчининг дидига мос тушмади. Ўқитувчи жуда ўткир киноя билан болани шунақанги ўзиб олдики, бунга асло чидаб бўлмас эди. Синфда гўё портлаш юз бериб, ҳамма оёққа турди. Ўқитувчи бир болани чиқариб дарсин сўраса — билмайди, иккинчи болани ўрнидан турғизиб сўраса — билмайди ва ҳоказо. Биринчи чорак шу алпозда тамом бўлди. Чорак якуни бўйича педсовет чақирилди. Янги ўқитувчига шундай савол билан мурожаат қилдик: «Нима учун Юрага «икки» баҳо қўйдингиз! Бу «икки» баҳони тузатиш учун у нима қилмоғи керак?». Берилган саволга ўқитувчидан шундай жавоб олиндики, бунақасини мактабимиз тарихида ҳеч қачон эшитмаган эдик. «Мен Юрангиз ким эканлигини эслолмайман. Лекин мана шу олган баҳоларига қараганда, уни тузатиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас»,— дейди ўқитувчи.

Аҳвол кундан-кунга ёмонлашиб борди. Ҳамкасбимиз ўртоқларининг фикр-мулоҳазаларини эшитишни ҳам истамасди. Болалар

туғрисида ўқитувчилар, шу жумладан, синф раҳбари фикр билдирганда у қаттиқ хафа бўлди. Охири нима бўлди денг? Ноябрь ойига келиб ўқитувчи синфдан воз кечди... Йил охирига бориб мактабдан бутунлай кетди»¹.

Саволлар

1. Педагог муваффақиятсизлигининг сабаби нимада?

2. Ўқитувчининг бундай муносабати ўқувчиларга қандай йўналишда таъсир кўрсатади, бундай муносабатнинг моҳияти нимадан иборат?

3. Вазиятни юмшатиш учун сиз қандай йўл тутишни таклиф қилар эдингиз?

7-масала

«... Кунлардан бир кун Заполярьеда жанговар шон-шухрат жойлари бўйлаб походга чиқилган вақтда шундай бир воқеа содир бўлди. Қаҳратон январь изғирини авжга чиққан эди. Бизнинг йўлимиз шон-шухрат водийси орқали — яъни Мурманскка интилган фашист қўшинлари тўхтатиб қолинган район орқали ўтар эди. Биз ҳайкалга яқинлашиб келдик. Болалар автобусдан истар-истамас туша бошладилар. Улар: «Биз буларнинг ҳаммасини кўрганмиз, бунинг устига совуқ забтига олган, шамоллаб қолиш ҳеч гап эмас» — дейишди. Мен экскурсаводнинг кўзларига қарашга уялар эдим. У Заполярьеда жанг қилган киши эди. У қўпориш ишларини бажариш учун душман ичкарисига жўнаб кетадиган чанғичиларни тайёрлаш инструктори бўлган. Унинг ўзи ҳам бундай топшириқларга бир неча марта борган. Албатта, бундай вақтларда ҳар қандай об-ҳаво шароитида ҳам топшириқни бажариш учун жўнаб кетиш шарт эди. Икки марта ярадор бўлган. Мана энди, бугунги йигитларни кўриб ёқангни ушлайсан. Ҳозир бу йигитларнинг ёши унинг ўша уруш йилларидаги ёшига барабар. Қаранг, совуқдан қўрқиб утиришибди-я!...

Мен шундай фикрга бордим: кўпинча ҳарбий ватанпарварлик тарбиясининг қандай шаклда бўлишини ўзимиз танлаймиз. Бундай тадбирлар ўқувчиларда на продани, на мардликни ва на гражданлик ҳиссини тарбиялайди. Эндилликда эса якшанба кунлари ўтказиладиган сайилларни ёхуд юмшоқ ўриндиқларда ўтириб бориладиган автобуслардаги оддий экскурсияларни ҳам кўпинча походга чиқдик деб гапиришади. Бундай вақтларда болалар ҳеч қандай машаққат чекмасдан кўп деганда тайёр материални олиб қайтадилар ва ўзларини қидирув ишларида қатнашган деб ҳисоблайдилар...

Мен ўқувчиларимни Шимолга олиб бориб, бир Шимол қишининг «мазасини тотиб кўришлари»га имконият яратишга аҳд қилдим. Биз походимизнинг энг охириги пункти бўлган Новая Тит-

¹ Баранова И. Обратная связь // Вечерний Ленинград—1982, 15 окт.

ровка деган жой билан алоқа йуқлигидан фойдаланиб, болалар ҳузурига келиб бундай дедим: «Машина йуқ, демак: қор босиш ҳам бўлмайди, мана энди ўзингиз ҳал қилинг: шундай кетаверамизми ёки орқага қайтамизми?» Мурманскка қайтиб боришни ҳеч ким истамасди. Новая Титовкага қадар эса ўн саккиз километр йўл босиш керак эди. Юрадиган йўлимизни қалин қор қоплаган, ҳар биримизнинг елкамизда оғир рюкзаклар (уларнинг ичида етти кунга мўлжалланган озиқ-овқат ва махсус ухлаш қоплари), бунинг устига қўлимизда яна музыка асбоблари ҳам бор эди. Узоқ йўл юрдик, лекин ҳеч ким юки оғирлигидан, йўл юриш қийинлигидан шикоят қилмади.

Қош қорайганда қишлоққа етиб келдик — шундай чарчаган эдикки, бурнимиздан тортса йиқилгудек эдик. Лекин ҳамманинг кайфияти яхши, руҳи тетик эди. Чунки биз мақсадга эришган ва белгиланган манзилга эсон-омон етиб келган эдик. Бизга илгари ҳеч ким яшамаган бир уйчани беришди. Уни ўзимиз иситишимизга тўғри келди. Бир пиёла чой ичиб исиниб олишга ҳам улгурмасимиздан бизга «совчилар» келиб қолишди, гарчи концерт эртага берилиши тўғрисида эълон қилинган бўлса-да одамлар бугунданоқ келиб, клубни тўлдириб ўтиришибди. Ҳаммалари, бугун концерт берилишини илтимос қилиб, бизни клубга таклиф қилгани келишибди. Бизнинг: чарчадик, овозимиз хириллаб қолган, концерт беролмаймиз деган баҳоналаримизни ҳеч ким инобатга олмади. Шундан кейин тезда тайёргарлик кўришга қарор қилдик. Ниҳоят, болалар концерт бериб завқ-шавққа тўлиб, уйга қайтдилар. Уларнинг қўлларида аъло даражада ўтган концерт учун берилган фахрий ёрлиқ бор эди. Уни ифтихор билан қўлдан-қўлга ўтказиб ўқишар эди. Болалар алламаҳалгача ухлай олишмади. Суҳбат Заполярье тўғрисида бўлди. Болалар Мурманскдаги иссиқ квартирамизда ўтириб тундра нима эканлигини тасаввур қила олмас эдик, деб қўйишар эди. Кейин суҳбат уруш мавзусига кўчди. Кимдир мендан:

— Сизлар турган жойга ўтин-кўмир келтириб беришармиди? — деб сўраб қолди.

— Йуқ, йўл жуда ёмон эди. Уқ-дориларни ҳам жуда қийинчилик билан ташиб келтирар эдик.

— Вой-бў, унда қиш бўйи тоғли тундрада жангчиларимизнинг ҳоли нима кечди экан?

Мен жавоб бермадим. Буни болаларнинг ўзлари тасаввур қилиб кўришсин. Ҳозиргина ўзлари кўрган ўша қаҳрамонлардан бири — бизга экскурсоводлик қилаётган кишидан сўраб кўришсин.

Бу ерда менинг назаримда энг муҳим иш — қимматдорликларни қайта баҳолаш жараёни бошланди. Бундай қараганда унчалик катта синовга ўхшамай кўринган бугунги поход болаларни урушга, бу ерда жанг қилган ва ғалаба қозонган кишиларга, ўзларига ва ҳаётда ўзларининг тутган ўринларига бошқачароқ кўз билан қарашга мажбур қилди.

Бу хилдаги қидирув ишлари вақтнинг ақл бовар қилмайдиган даражада тез ўтишини, ўтган замонлар энди ҳеч қачон қайтиб келмаслигини тушуниб олиш имконини беради. Революция ва граждандар урушида иштирок этган кишилар ер юзида тобора камайиб бормоқда. Улуғ Ватан уруши ветеранларининг сафлари ҳам сийраклашиб қолмоқда. Мен бир нарсга қаттиқ ишонаман: шундай кунлар келадики, янги авлод биз дунёда яшаганимиз, ва бутун инсониятни фашизмдан қутқариб қолган кишилар билан дўст бўлганимиз учун ҳам бизга ҳавас билан қарайдилар¹.

Саволлар

1. Ҳикояда баён этилган топшириқни бажараётган ўқувчилар қандай ирода сифатларини намоён қилганликларини курсатиб беринг.

2. Мактаб, ўқитувчилар, оила, комсомол, пионер ташкилоти ўқувчиларда қандай асосий ирода сифатларини тарбиялашлари кераклигини санаб беринг.

3. Шахсдаги қайси хусусиятлар унинг активлигини ошириб, ирода сифатларини намоён этишини, бу хусусиятларнинг кундалик ҳаёт ва турмуш шароитлари билан буларнинг бари онгда акс этиши билан боғлиқ бўлишини исбот қилиб беринг. Бунга ўзингиз кузатиб юрган фактлардан мисоллар келтиринг.

8-масала

Психология шуни таъкидлайдики, бола ахлоқий тарбиясининг асосида ундан қимматдорлик ориентацияси ҳамда ҳаётга, одамларга, ишга ва болаларнинг ўз-ўзига бир фаолият субъекти сифатида шаклланган муносабатлар системаси ётади. Мана шу фазилатлар бўлмаса, шахснинг маънавий бойлиги ҳам, жамият фойдасига меҳнат қилиш учун ички эҳтиёж ҳам бўлмайди.

Қуйида келтирилайдиган ўқитувчи В. Зарипаевнинг² ҳаётий воқеалар баён этилган ҳикояларини қунт билан ўқиб чиқинг ва ҳар бир ҳикоядан кейин берилган саволларга жавоб қайтаринг.

Биринчи ҳодиса

«Биз мактабда кеча ўтказишга тайёргарлик кўрар эдик. Ҳар сафаргидек бундай ҳолларда бизга озгина пул керак бўлиб қолди.

— Неча сўмдан йиғамиз — деб сўраб қолди синф бошлиғи.

— Беш сўмдан, — деб жавоб берди Игорь уйлаб утирмай.

— Беш сўм жуда кўплик қилмасмикин? — ишонқирамай сўрадим мен.

— Ҳечқиси йўқ, беришади, — парво қилмай қўл силтади у. — Бундан ҳам кўпроқдан йиққанмиз.

¹ Дранишников В. Долиной славы // Правда.—1979, 19 октябрь.

² Зарипаев В. Когда хлеб сладок: На темы воспитания // Правда.—1983, 29 сентябрь.

Игорнинг пул масалаларини бу қадар енгил-елпи ҳал қилаётганлиги, очигини айтсам, мени ҳайрон қолдирди.

— Айтмоқчи, сенинг ота-оналарнинг қанча маош олишади?— деб сўрадим қизиқиш билан.

У эса елкасини қисиб:

— Билмайман. Бу сизга нимага керак?— деди.

— Узинг ўйлаб кўр. Сизларнинг оилангизда тўртта бола бор. Ҳаммалари ўқишади. Энди бир тасаввур килиб кўргин-чи, агар уларнинг ҳар бири келиб, беш сўмдан пул сўраса нима бўлади...

Шу нарса кишини ҳайрон қолдирадики, Игорлар оиласи — меҳнатқаш оила. Унинг отаси-онаси кичик ёшларидан бошлаб меҳнат қилишади. Ҳар бир сўмнинг қадрини яхши билишади. Шундай бўлгач, нима сабабдан уларнинг ўн беш яшар ўғли бунақанги пулга бепарво, бойвачча бола бўлиб ўсаяпти, нима учун у оиланинг муҳтожлиги ва эҳтиёжлари билан қизиқмайди? Афтидан, бу ерда ота-оналар ҳам айрим кишилар ўртасида кенг тарқалган нотўғри фикрда бўлсалар керак: улар, биз бир вақтлар муҳтожлик азобини кўп тортдик, биз кўрган азобларни болаларимиз кўришмасин, десалар керак-да. Шунинг учун ўғиллари ёки қизларини уйдаги барча иш ва ташвишлардан озод қилиб қўйган бўлсалар, ажаб эмас. Шунинг учун ҳам болаларнинг барча инжиқликларига кўниб, уйда пул етишмаслигини болаларидан зўр бериб яширсалар керак.

Яхшиям, бизнинг оилаларимиз тўкин-сочин яшайдиган бўлиб қолди. Лекин бизнинг болаларимиз ана шу тўкисликнинг қадрига етмай, маблағ масалаларини жуда осонлик билан енгил-елпи ҳал этишлари бизни ташвишга солмоқда. Яқинда мен икки ўқувчининг суҳбатлашаётганини тасодифан эшитиб қолдим. Улардан бири:

— Агар хоҳласам — отам эртагаёқ менга мотоцикл олиб беради,— деб мақтанарди.

Умрида бир тийин пул топмаган бу болакай отаси ҳеч қачон ҳеч нарсани йўқ демай олиб боришига шу қадар ишонарди.

Иккинчи ҳодиса

«Кунлардан бир кун оналардан биттаси менга ўз қизидан шикоят қилиб қолди:

— Нима қилишни билмай бошим қотиб қолди. Энг охириги модадаги туфли ва шимларни олиб беришни талаб қилади. Мен шунча пулни қаердан оламан? Ахир менда бунга ўхшаганлардан яна иккитаси бор...

Любанинг онаси айтган гапларни эшитиб туриб, бир вақтлар уларнинг оиласига борганим эсимга тушиб кетди. Мен ўшанда қизнинг дарсхонасини кўрмоқчи, қаерда дарс тайёрлашини билмоқчи бўлиб, уйда ўзини қандай тутшини, онасига ёрдам бериш — бермаслигини билиб келиш учун борган эдим. Хўш, ўшан-

да мен нималарни кўрган эдим? Стол устида барча дарсликлар, дафтарлар ва бошқа хил нарсалар ҳам аралаш-қуралаш, сочилиб ётарди. Любанинг шахсий буюмларини у яшайдиган хонанинг ҳамма бурчагидан топиш мумкин эди. Мени ҳаммадан кўра даҳшатга солган нарса — бу ошхонада тоғ-тоғ уюлиб ётган ювиқсиз идиш-товоқлар бўлди. Мен Любага танбеҳ бердим, лекин у сираям ҳижолат чекмасдан:

— Сув йўқ. Ҳали замон ойим ишдан келиб ювиб оладилар..., — деб жавоб берди.

Бир машҳур қўшиқда: «Онажонимиз келиб, челақни қўлга олиб индамай сув келтирар...» деган мазмундаги сўзлар бор. Бу ерда ҳам ўша қўшиқда куйланган манзарани кўрасиз. Модомики, бу қизнинг ёши салкам ўн олтида. Онаси эса чорвачилик фермасида ишлайди. Кечгача ишлаб, ҳориб-чарчаб келади.

Тўғриси айтсам, Любанинг кийим-кечак тўғрисидаги ҳархашалари мен учун кутилмаган бир ҳол эмас эди. Унинг бу тантқиқлиги, онасининг олдига қўяётган талаблари меҳнатсеварликка умум ишига шахсан ҳисса қўшишга нисбатан ҳаммиша тесқари келиши ҳаммага маълум. Ҳақиқий меҳнат нима эканини, ҳар бир сўм пул қанчалик қийинчилик билан қўлга киритилишини яхши биладиган одам, одатда камтар бўлади, ортиқча нарсаларни талаб қилмайди.

Учинчи ҳодиса

«Бир куни дарс пайтида нон тўғрисида гап кетди. Мен ноннинг биздаги энг бебаҳо, қимматли нарсаларимиздан бири эканини исбот қилишга уринар эдим, лекин билишимча буни эпломмаганга ўхшайман. Нега десангиз, болалар менинг сўзларимни эшитиб, истеҳзо билан менга қараб тиржайиб туришарди. Демак, гапларим уларга таъсир қилмаяпти.

Ўша йили кузда биринчи марта бутун синфимиз билан колхоз даласида ишладик, картошка кавладик. Маълумки, бу осон ишлардан эмас, сермашаққат меҳнат. Ҳар бир туп картошканинг тепасига келиб энгашишинг ва уни бор кучинг билан тортишинг керак, қўлни аяйман десанг иш битмайди. Бунда тупроқ ҳам, лой ҳам бор. Бунинг устига корзинкаларни картошкага тўлдириб хирмонга кўтариб бориш керак. Бир корзинка картошка кўтариш — бу сизга мактабга папка кўтариб бориш эмас.

Ниҳоят, қисқа муддатли танаффус эълон қилинди. Уқувчиларнинг қоринлари ҳам очиб, озгина тамадди қилиб олиш учун ўтиришди. Уларнинг бир қўлида қора нон бўлса, иккинчи қўлида помидор ёки бодринг бор эди. Улар қўлларидаги бир бурда нонни шу қадар иштаҳа билан ейишардики, ҳайрон қолдим. Модомики, бу ерда ҳеч қандай тансиқ таом ёки ҳеч қандай конфет ё бошқа ширинлик ейилгани йўқ. Болалар ноннинг қачон мазали бўлишини тушуниб олдилар».

Саволлар

1. Нима учун ўқитувчи В. Зарипаевни фарзандларимиз пул масалаларини «гоҳо енгилтаклик билан ҳал этишлари безовта қилиши»нинг сабабларини тушунтириб беринг.

2. «Любанинг тантиқлиги ва талаблари», унинг кийим-кечак бобидаги ҳархашалари, «меҳнатсеварликка нисбатан, умумий ишга шахсан ҳисса қўшишга нисбатан тескари пропорцияда эканлиги тўғрисида муаллиф айтган фикрларнинг тўғрилигини муфассал тушунтириб беринг.

3. Болаларни меҳнатга жалб қилиш, уларни катталар бажарётган ижтимоий-фойдали ишларга тортиш — янги инсоннинг ахлоқий жиҳатдан мукамал бўлган шахсини шакллантиришнинг муҳим шарти эканлигини исбот қилинг.

Курсда ўтказиладиган тадқиқотларнинг темалари

1. Ўз-ўзига баҳо бериш ва унинг ўсмир ўз-ўзини тарбиялашидаги ўрни.

2. Ўқувчиларнинг иродавий активлиги (индивидуал хусусиятлари).

3. Ўқувчилар ўртасидаги зиддиятлар ва уларни ҳал қилиш йўллари.

4. Масъулият: ўқувчиларда индивидуал хусусиятлар ва уларнинг ривожланиш даражаси.

5. Шахс барқарорлигининг психологик асослари.

6. Совет психология фанида ҳамда тарбия назариясида тарбияланганликнинг диагностика қилиш проблемалари.

9- тема. Таълим — одам билиш фаолиятининг махсус формаси сифатида

Методик кўрсатмалар

Мазкур темани ўрганишдан асосий мақсад, инсон мустақил равишда таълим олишга бўлган интилишининг, унинг ўзидан илгари ўтган авлодлар тажрибасини эгаллаб олишга қаратилган фаолиятининг, жамият моддий ва маънавий маданиятида ўз аксини топган бойликларни билиб олишга қаратилган фаолиятининг махсус формаси сифатида таълим олишнинг психологик қонуниятларини очиб беришдан иборат.

Темани ўрганишни таълимнинг психологик назариясига доир методологик саволларни қараб чиқишдан бошлаш керак. Маълумки, одам муайян билим кўникма, малака ҳосил қилиши учун хулқ-атвор формаларини ўрганиб олиши учун, ижтимоий тажрибалардан ташкил топган малакаларнинг асосий ҳажмини эгаллаб олиш учун у ўқув-тарбия системасининг турли соҳалари билан машғул бўлмоғи ва бу ишларга жалб этилмоғи керак. Бундай ҳолларда тегишли бир мазмунни ўзлаштириб олиш бир-бири би-

лан алоқадор бўлган икки жараён: таълим олиш ва ўқитиш жараёнининг натижаси сифатида зуҳр этилади. Фан-техника тараққиёти ҳамда муттасил таълим олиш ғояси реализация қилинаётган бир шароитда таълим инсон социал активлигининг предметли фаолиятнинг субъекти ҳамда ижтимоий тараққиётнинг фаол иштирокчиси сифатида ўзини доимий равишда камолга етказишга қаратилган актив социал фаолиятнинг мустақил формаси сифатида, кўпроқ аҳамият касб эта боради.

Семинар машғулотида таълимнинг социал-психологик моҳияти қараб чиқилаётган вақтда К. Маркснинг фаолиятни маҳсулотлар орқали предметлаштириш тўғрисидаги тезисига ҳамда марксча-ленинча гносеология таълимотидаги билиб олинаётган объект билан уни билишга ҳаракат қилаётган субъект ўртасида ўзаро актив алоқа мавжудлиги тўғрисидаги фикрга, яъни билим олиш жараёни тўғрисидаги таълимотига алоҳида эътибор бериш лозим. К. Маркс предметлаштиришнинг моҳиятини қуйидагича ёритиб беради: «Одамнинг меҳнат фаолияти унинг маҳсулотига кучади, бу маҳсулот турмуш буюми шаклига киради ёки бошқа бир предметга айланади»¹. К. Маркснинг ушбу тезиси совет психологи А. Н. Леонтьевнинг асарларида чуқур психологик тарзда шарҳлаб берилди. Инсон таълимотининг табиатини очиб берар экан, А. Н. Леонтьев бундай деб ёзади: «Инсон фаолиятининг маҳсулига эга бўлмоқ учун мазкур маҳсулотга сингдирилган фаолиятга тенг бўлган фаолиятни амалга оширмоқ лозим»². Бинобарин, агар жамият моддий маданиятининг элементлари таълимот предмети сифатида олинадиган бўлса, у ҳолда бу таълимотни эгаллаб олиш учун индивидда жамият томонидан ўша предметлардан фойдаланиш юзасидан қабул қилинган усулларнинг психик механизмлари шакллантирилган бўлмоғи керак. Агар ўқув фаолияти маънавий маданият мазмунини эгаллаб олишга қаратилган бўлса, ундай ҳолларда индивиднинг шахс онгида тегишли мазмунни қайта тиклаш учун зарур бўлган мукаммал ҳаракат ва операцияларни эгаллаб олмоғи муҳимдир. Чунки, тадқиқотларнинг кўрсатишича, теварак-атрофдаги воқеликнинг инъикоси инсон билан унинг фаолияти жараёнида объектив реаллик образини киши онгида актив равишда шакллантиришдан иборат бўлади.

Таълимотни шартли равишда қўзғовчи, программа-мақсадли, ҳаракатли-операцион ҳамда назорат қилувчи-мувофиқлаштирувчи компонент деб аталиши мумкин бўлган структуравий компонентларга ажратилади.

Қўзғовчи компонент билишга бўлган эҳтиёжларни ва шу асосда шакллантирилган ўқув мотивларини ўз ичига олади. Янги билимлар олиш учун бўлган эҳтиёжни билишга бўлган эҳ-

¹ Маркс К., Энгельс Ф. // Соч. 2-е изд. 23- том, 191—192- бетлар.

² Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии: работы советских психологов периода 1946—1980 гг. / Под ред. И. И. Ильясова, В. Я. Ляудис.— М., 1981, 40- бет.

тиёж мисоли сифатида ва шу асосда вужудга келган мотивни эса билишга бўлган қизиқиш мисоли сифатида кўрсатиш мумкин. Совет психология фанида ўқувчиларнинг эҳтиёж ва мотивацион интилишларига хос хусусиятларни характерловчи жуда кўп маълумотлар мавжуд. Ушбу проблемага бўлган қизиқиш ўзини тўла оқлаган: ҳар қандай фаолиятнинг, шу жумладан, ўқув фаолиятининг асосида ҳам қўзғатувчи компонент ётадики, у барча компонентларга, уларнинг кечиш динамикаси ва ҳосил қилинадиган пировард натижага ҳам бевосита таъсир кўрсатади.

Ўқув фаолияти программали-мақсадли компонентнинг асосий элементи сифатида майдонга чиқади, аниқроғи, ўша фаолиятнинг идеал тарздаги пировард натижаси сифатида намойён бўлади. Ўқув мақсадининг мазмуни ҳамда унинг шаклланиш жараёни, аввало, бир қатор вазиятларни ўқувчилар томонидан тўла англаб етилиши билан белгиланади. Ўқувчининг ўқув фаолияти асосида ётган мотивларни, конкрет шароитда ўқув вазияти (вазифаси), конкрет билим олиш шароитида ҳамда ўз фаолиятини муваффақиятли тарзда амалга ошириш учун зарур кўникма ва малакаларга конкрет ўқув шароитида қўйиладиган талабларни алоҳида ажратиб кўрсатиш лозим. Ўз олдига аниқ мақсад қўйиш — ўқув фаолиятини кенгайтира боришдаги муҳим босқичдир. Пировард натижада мўлжалланган мақсадга эришиш учун ҳаракат программасини ишлаб чиқиш, бундай мақсаднинг асосини ташкил этади.

Ҳаракатли-операцион компонент ўқув фаолиятидаги хатти-ҳаракат ва операцияларни ўзида мужассамлаштиради. Бундай хатти-ҳаракат давомида илгари тузиб чиқилган программа амалга оширилади. Ўқув фаолияти структурасида перцептив, мнемик, предметли, нутқли ва ақлий фаолият ҳаракатларини ажратиб кўрсатиш мумкин. Ўқув фаолиятининг таркиби, аввало, ўқув материалининг мазмуни, ўқув фаолиятининг мақсади, ўқувчилар томонидан ўқув ишлари усулларининг эгаллаб олиш даражаси муайян педагогик вазиятда ўқувчининг муносабати билан белгиланади. Операциялар ўқув фаолиятини амалга ошириш усули ҳисобланади. Н. Ф. Тализина таъкидлаб ўтганидек, операцияларни изчил бажара бориш фаолият жараёнини ташкил этади. Ўқув фаолиятини амалга ошириш усуллари қараб чиқилар экан, бу ерда Е. Н. Кабанова Меллер фанга киритган ўқув ишининг усули деган тушунча билан танишиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Ўқув ишининг усули — бу бир қатор ўқув ҳаракатларининг йиғиндиси бўлиб, улар муайян бир системага бирлашади. Мазкур системанинг ишга солиниши қўйилган ўқув мақсадига эришишни таъмин этади.

Ўқув фаолияти билан боғлиқ бўлган, бу фаолиятни баҳолаш, контрол қилиш ва ўз-ўзини мувофиқлаштириб туриш сингари специфик хатти-ҳаракатларни назорат қилувчи — мувофиқлаштириб турувчи компонентни ташкил этувчи элементлар ҳисобланади. Мана шу ҳаракатлар ёрдамида амалга ошириладиган ўқув жараёнида ҳосил қилинган натижаларни конт-

рол қилиш ва баҳолаш таъмин этилади. Ҳосил қилинган натижаларни фаолиятнинг мақсади ва кундалик вазифалари билан таққослаш асосида, агар зарур бўлиб қолса, ўқув ҳаракатлари системаси коррекция қилинади. Дастлабки босқичларда ўқув фаолиятини ўқитувчи баҳолайди ва назорат қилиб боради. Лекин ўқув фаолияти билан шуғулланаётган шахснинг баҳолаш ва назорат қилиш билан боғлиқ ҳаракатларни эгаллаб олиш даражасига қараб бундай фаолият ўзига-ўзи баҳо бериш ҳамда ўз-ўзини назорат қилиш фаолияти билан алмаштирилади. Бундай ҳолларда ўқиш жараёнида ўқувчилар эгаллаб олган ўқув ишининг усуллари фаолият ориентирлари сифатида майдонга чиқади. Ўқув фаолиятини бошқаришда ўз-ўзини мувофиқлаштириб туриш механизмларининг вужудга кела боришига қараб, дастлабки вақтларда фақат топшириқларни бажариш натижалари асосида белгиланадиган фаолиятнинг самарадорлиги аста-секин фаолият мақсадини рўёбга чиқариш учун танлаб олинган усуллар ўша фаолият мақсадига мувофиқ келадими ёки йўқми деган масалага жорий баҳо бериш ишларига кўчириб борилади. Бу тенденцияга прогноз қилинадиган ўз-ўзини назорат қилишни ривожлантирилишига олиб келади ҳамда ўқишни инсоннинг мустақил равишда ўзи ташкил этадиган ва йўналтириб турадиган фаолиятга айланиб боришидан далолат беради.

Индивидуалнинг ўқув фаолиятини психологик анализ қилиш маъна шу ўқув фаолият натижаларини ҳам ўз ичига олади. Шахснинг онгида ва унинг хулқ-атворида содир бўладиган у ёки бу ўзгаришлар ана шу фаолиятнинг натижаси ҳисобланади. Педагогик психологияда ўқув фаолияти натижаларининг моҳияти «таълим» деган тушунча орқали ёритиб берилади. Л. Б. Ительсон таълим тушунчасини «жисмоний ва психик фаолият (хулқ-атвор)да содир бўладиган барқарор ва аниқ мақсадга қаратилган ўзгаришлар бўлиб, улар илгари амалга оширилган фаолият (ёки хулқ-атвор) туфайли вужудга келади, аммо организмда содир бўладиган бевосита туғма физиологик реакциялар орқали вужудга келмайди»¹, деб таърифлайди. Бинобарин, ўқув жараёнини таълимни мақсад қилган фаолият тури сифатида қараб чиқиш мумкин.

Таълим натижалари тўғрисида гапирганда конкрет ўқув вазияти шароитида киши эгаллаб оладиган билимлар, кўникма ва малакаларнигина санаб ўтиш билан чекланиб қолмаслик керак. Бундай ҳол шу билан изоҳланади-ки, бу ерда ўқув фаолиятининг субъекти сифатида муайян психик хусусиятларга эга бўлган ўқувчининг яхлит бир шахси, бутун бир система майдонга чиқади. Маълумки, у ёки бу системага ҳар қандай йўл билан таъсир кўрсатилиши бутун системанинг ҳолатида ўзгаришлар содир бўлишига олиб келади. Шунинг учун ўқув фаолияти натижасида кишида илгари мавжуд бўлган билимларга, теварак-атрофдаги

¹ Ительсон Л. Б. Лекции по современным проблемам психологии обучения.— Владимир, 1972, 5-бет.

ҳаётни инъикос этиш усулларига унинг ҳаракат программаларига қўшимча тарзда, таълимнинг бошқа ҳар қандай фактлари вужудга келганда содир бўлгани сингари шахснинг онгида ҳамда унинг психик хусусиятлари мазмунида ҳам ўзгаришлар бўлишига олиб келади.

Ана шу ҳол индивиднинг узлуксиз таълим олиш жараёнини коммунистик шахснинг таркиб топишида, унинг ахлоқий қиёфаси ва ғоявий эътиқоди шаклланишида муҳим омил, деб қараш учун асос беради.

Тема материални ўрганиб чиқиш вақтида мактаб ўқувчиси таълим олаётган турли босқичларда унинг шахси шаклланиш жараёнига таълимнинг таъсири тўғрисидаги масалани қараб чиқиш керак. Бу ерда икки момент муҳим ҳисобланади: биринчиси таълим натижасида эгаллаб олинмаган билимларнинг шахс фаолиятига ва унинг хулқ-атворида бундан буён кўрсатадиган таъсири спецификасини аниқлашдан иборат; иккинчиси таълим давомида ўқувчида пайдо бўладиган янги хусусиятларнинг ҳамда психик инъикоснинг ва хулқ-атвори мувофиқлаштириб туришнинг илгари мавжуд бўлган механизмларини такомиллаштириб бориш жараёнида бундай хусусиятларнинг вужудга келиш шароитларини ўрганиб чиқишдан иборатдир.

Ҳозирги вақтда шу нарса исбот қилинганки, эгаллаб олинган билимларнинг шахсга қай даражада таъсир кўрсатиши ўша билимлар қандай ўзлаштириб олинганига боғлиқ экан. Билимлар турли даражада ўзлаштириб олинган бўлиши мумкин. Бу эса: а) ҳодиса тўғрисида янги олинган ахборотни илгари мавжуд бўлган шу хилдаги ахборотга яқинлаштириш; б) илгари ўзлаштирилган ахборотни қайта тиклашга таянган ҳолда воқеа-ҳодисани баён этиш; в) ҳодисанинг моҳиятини белгилаб берадиган энг муҳим хусусиятлар, алоқа ва муносабатлар ўз аксини топган тегишли шунга ўхшаш ҳодисанинг шахс онгида (зарур бўлган ҳолларда эса унинг амалий фаолиятида) қайта тикланадиган образи (ёки модели) дан фойдаланган ҳолда содир бўлаётган воқеаларни изоҳлаб бериш; г) предмет ва ҳодисаларни фаолият вазибаларига мувофиқ равишда қайтадан ўзгартириб боришни амалга ошириш ва бунинг учун шу мақсадда илгари эгалланган билимларни ривожлантириб бориш имконини беради. Масалан, материалларнинг пластик хусусиятга эга эканлиги ҳодисаси тўғрисидаги билимлар, дастлабки босқичда эгаллаб олинганлиги туфайли пластик материални пластик бўлмаган материалдан фарқ қилиш имконини беради. Иккинчи босқичда — пластик материалларнинг баёнини бериш мумкин. Учинчи босқичда — пластик сабабларини изоҳлаш, тўртинчи босқичда — ўша материалнинг ички тузилишини зарур тарзда ўзгартириш асосида материалнинг пластиклигини ошириш имконини беради. Биринчи босқичда ўзлаштириб олинган билимлар таништирувчи билимлар, иккинчи босқичда эгаллаб олинган билимлар нусха кўчирувчи билимлар, учинчи босқичдаги билимлар — кўникма билимлари, тўртинчи босқичдаги билимлар — трансформация билимлари деб аталади. Ўз-

лаштириб олинган билимларнинг функционал имкониятлари ўрта-сидаги фарқлар материалнинг хусусиятига қараб, ўқувчининг ўқув вазиятидаги позициясига қараб — ўқувчида ҳаётий масалаларни баён этиш, изоҳлаш ва уларни ўзгартириш усуллари қай даражада шаклланганлигига қараб белгиланади.

Ўқув жараёнида ҳосил қилинган билимлардан ташқари ўқувчи шахсини шакллантиришга ўқув фаолиятининг ўзи ҳам таъсир кўрсатади, чуқки бу фаолиятни ўзлаштириш ва амалга ошириш ҳам психиканинг муайян даражада ривожланган бўлишини тақозо этади. Ўқув фаолияти жараёнида ўқувчи ўқитувчи раҳбарлигида ўқув фаолиятининг барча компонентларини эгаллаб олади. Бу ўқувчининг ўқув субъекти сифатида қарор топишига шартшароит яратади. Бунда хулқ-атворни ихтиёрий равишда мувофиқлаштириб туришнинг психик механизмлари, фаолиятни олдиндан планлаштириш ва жорий контролни амалга ошириш, муносабатларни инъикос этиш механизмлари ўқувчилар хулқ-атворининг норма ва қонун-қоидаларини ихтиёрий равишда мувофиқлаштириб туришнинг психик механизмлари шаклланиб ҳамда зарур тарзда ривожланиб боради. Муайян шароитлар вужудга келган пайтда ўқув фаолиятини планлаштириш, амалга ошириш ва назорат қилишнинг кичик мактаб ёшидаги даври тугаб, унда ўсмирлик ёшида муваффақиятли равишда қарор топадиган даражада планлаштириш, ўқув фаолиятини амалга ошириш ва назорат қилиш механизмлари пайдо бўлади. Бу даврга келиб ўқиш мактаб ўқувчиси учун энг аввало социал активликни ташкил этиш воситасига айлана бошлайди. Таълимнинг социал аспекти биринчи планга олиб чиқилади. Ўқувчи тенгдошларининг хатти-ҳаракатларига ўртоқларча баҳо бериш муносабатлари ва ўқишдаги ўзаро муносабатлар рефлекс объектига айлана боради. Унинг моҳиятига тушуниш натижасида бу ҳол шахс томонидан ўз-ўзига баҳо бериш, назорат механизмлари ҳамда ўз ишини ўзи мувофиқлаштириб бориш одатлари вужудга келишига таъсир кўрсатади. Бундай бола психикасидаги янги хусусият ва жараёнлар ўсмирлик ёшида бир шаклга келиб стабиллашиб қолади. Бу даврда ўқув фаолияти фақат ижтимоий тарихий тажрибани ўзлаштиришдангина эмас, балки у ўқувчининг дунёқарашини ўзгартириш, билимини кенгайтириш ва бойитиш функцияларини ҳам бажаради. Ўқиш киши учун унинг сермахсул фаолиятида қўлга киритиладиган самаралиликни таъминлаш воситаси бўлиб қолади, фан-техника революцияси шароитида у узлуксиз ўз билимини ўзи бойитиб ва ўз-ўзини такомиллаштириб борадиган бир жараёнга айланади.

Амалий машғулотни ўқув фаолиятининг ўқувчи шахсини шакллантириш омили сифатидаги ўзига хос моҳиятини очиб беришга бағишлаш керак. Бунда студентлар ўқувчиларнинг дарс пайтидаги ишлари кузатилган материаллардан фойдаланади ҳамда ўқув фаолияти жараёнида ўқувчилар ўз ақлий фаолиятларини ўзлари қай тариқа ривожлантириб бораётганликларини кузатади. Бунинг учун студентлар машғулотлар бошлангунича мактабга

келишлари ҳамда мактаб ўқувчиларининг дарсдаги ўқув фаолиятини ўрганиш юзасидан ўқитувчининг берган топшириғини бажаришлари керак.

Топшириқ бажаришнинг бориши. Бунга тайёргарлик жараёнида студентлар синф билан танишадилар, дарсда ўқув фаолияти ўрганиш объекти қилиб олинган ўқувчини танлайдилар. Мазкур синфда ишлайдиган ўқитувчи билан дарсга кириладиган кун белгилаб олинади, дарснинг темаси, мазкур бўлим бўйича ўтказиладиган машғулотлар системасида ўша ўрганиладиган дарснинг тутган ўрни; дарснинг мақсади ва ўқув-тарбия соҳасидаги вазифалари, бундан аввалги дарсда ҳамда уйга берилган вазифани тайёрлаш жараёнида ўқувчилар ўзлаштириб олиши керак бўлган билимларнинг мазмуни ва ҳажми; илгари ўтилган дарсни такрорлаш методлари ҳамда болалар томонидан илгари ўрганилган ўқув материални ўзлаштириш қай даражада эканлигини аниқлаш мақсадида планлаштириладиган текшириш тадбири ва унинг хусусиятлари; дарс пайтида ўзлаштириб олиш мўлжалланган билимларнинг мазмуни ва ҳажми; янги материални баён этиш, мустақамлаш, системалаштириш, умумлаштириш, ўқувчиларда олинган билимларни ўзларининг бундан кейинги ақлий ва амалий фаолиятларида мустақил равишда фойдалана олиш маҳоратини шакллантириш, назарда тутилган ўқув вазиятларини ташкил этиш методлари ва бу методларнинг ўзига хос томонлари, дарсни ҳамда уйга берилган вазифаларни якуний хулосалаш ҳамда планлаштиришнинг хусусиятлари аниқлаб олинади.

Олинган маълумотлар асосида ўқув материалининг мазмуни анализ қилинади, кузатишлар протоколи тайёрланади, ўқув фаолияти давомида фойдаланилган билим элементлари кўрсатиб ўтилади, ўқув фаолиятининг характери ҳамда дарснинг пировард мақсадига эришиш ҳамда унинг ҳар бир босқичида ўртага қўйилган жорий вазифаларни бажариш учун зарур бўлган ўқувчи активлигини формалари белгилаб олинади.

Дарсга қатнашилганда кузатиш протоколи ёзиб борилади. Унда дарснинг асосий босқичлари ва мазмуни, ўқитувчининг дарсдаги фаолияти; ўқувчининг фаолияти ва хатти-ҳаракатлари; унинг дарсда содир бўладиган ўқув вазиятларига нисбатан позицияси ҳамда шу дарсга оид содир бўладиган барча воқеа-ҳодисаларга нисбатан муносабати ёзиб қўйилади.

Дарсдан кейин ўқитувчининг, ўқув предметига, ўқувчига ва унинг талабларига, ўқувчиларга бўлган муносабатини аниқлаш; ўқувчининг ўқув фаолиятидаги етакчи мотивларни, умуман бутун дарснинг мақсади ва унинг айрим қисмларини тушуниш даражасини; ўз ўқув ишини мустақил планлаштира олиш; олинган билимлардаги асосий ва иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлган мазмунни ажратиб кўрсатиш; ўрганилаётган ўқув материални структуравий ташкил этиш характерини белгилаш, ўрганилаётган тема юзасидан мазкур дарс, шунингдек дарслар системасининг структурасида у ёки бу билим элементи тутган ўринни аниқлаш; ўқувчининг дарс материални ўрганиш-

даги қийинчиликларга баҳо бериш; ўқув материалнинг ўзига, шунингдек, бу материал устида олиб бориладиган ишга нисбатан қизиқиши борлиги ёки йўқлигини аниқлаш мақсадида тадқиқ этилаётган ўқувчи билан суҳбат ўтказилади. Суҳбат давомида ўқув фаолиятини аниқлаштиришга оид саволлар ҳам берилади. Бу саволлар ўша ўқув фаолиятининг асосини, яъни ўқувчи томонидан ўқув материални идрок этиш, уни англаб етиш ҳамда онгли равишда дарснинг моҳиятини тушуниш, ўзлаштирилган билимларни мустаҳкамлаш, уларни умумлаштириш ва система-лаштириш, ўқувчилар ўзлаштириб олган билимларни мустақил қўллана олиш мақсадининг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, билимни амалда қўллай олиш усуллари тўғрисида, шунингдек, мана бу билимларни қўлланиш имкони бўлган фаолият соҳалари ҳақида тушунчага эга эканлиги, ўқувчи томонидан дарс пайтида ўзи амалга оширган ишларга ва қўлга киритилган натижаларни объектив равишда баҳолаш учун саволлар тайёрлаб қўйилади. Бу саволларга берилган жавоблар ўқувчининг билимларни қанча ҳажмда ва қай даражада эгалланганлигини аниқлаш имконини беради. Дарсда олинган билимларнинг мустаҳкамлиги ҳамда бу билимларни кейинчалик янада ривожлантириб бориш тенденциясини аниқлаш учун ўқувчини бирмунча вақт ўтгач қайта сеновдан ўтказиш, олинган натижаларни бир-бирига таққослаб кўриш мақсадга мувофиқдир. Ўқувчи билан суҳбатлашиб ва дарс пайтида уни кузатиб борилар экан, бунда ўқувчининг ақлий фаолият маданияти қай даражада ривожланганлигини характерлаб берадиган маълумотлар олиш имкониятини ҳам назарда тутиш лозим. Бу маълумотлар ўқувчининг ўқув фаолиятида намоён бўладиган: уюшқоқлик, интизомлилик ва мустақиллик сингари ахлоқий ҳамда ирода сифатларидан иборат бўлади.

Иш натижаларини расмийлаштириш ҳисобот ёзиш шаклида амалга оширилади. Унда: мазкур ишни бажарган студентнинг шуғулланадиган факультети, курси, группаси, фамилияси ва исми; амалий ишнинг номи; ўқув фаолияти ўрганилган ўқувчининг фамилияси ва исми, унинг ёши ҳамда ўша ўқувчининг ўқув фаолиятига хос хусусиятларга ва ўша фаолият натижаларига ўқитувчи ёзган қисқача баҳо, кузатиш олиб борилган дарс ўтказилган ой ва йил, ўқув предмети, дарснинг темаси, унинг типи, дарслик ҳамда ўқувчилар ўрганиши ва ўзлаштириб олиши лозим бўлган адабиётлардаги материал, дарс ўтказган ўқитувчининг фамилияси, отасининг исми; ўтказилган шаҳар, район, мактаб ва синф кўрсатиб қўйилади. Ҳисоботнинг мазмуни анализ натижалари ҳамда ўқувчининг ўқув фаолиятини ўрганиш жараёнида ҳосил қилинган ва умумлаштирилган маълумотларни ўз ичига олади. Ҳисобот охирида хулоса чиқарилади ҳамда кузатиш олиб борилган конкрет ўқувчининг ўқув фаолиятини янада такомиллаштириб, унинг самарадорлигини ошириш юзасидан тавсиялар берилади. Ўқитувчи, ўқувчилар билан ўтказилган суҳбат материаллари ҳамда дарс пайтида ўқувчининг фаолияти ва хатти-

ҳаракатлари устида олиб борилган кузатишлар протоколи ҳисобга қўшиб топширилади.

Ўқувчиларнинг дарсда бажарган ишлари устида студентлар ўтказган кузатишлар натижасида олинган материаллар: «Ўқув фаолияти ўқувчи шахсини шакллантириш омили сифатида» деган тема бўйича ўтказиладиган машғулотда фойдаланилиши керак.

Семинар ва амалий машғулотларнинг планлари

Адабиётлар

Биринчи машғулот (семинар)

1. Таълимнинг социал-психологик моҳияти узлуксиз билим олиш системасида мустақил билиш фаолиятининг формаси сифатида.

2. Марксча-ленинча билиш назарияси таълим психологиясининг методологик негизи сифатида.

3. Ўқув фаолияти жараёнида ўқувчи шахсини ривожлантиришнинг эндоген ва экзоген омилларининг ўзаро бир-бирига кўрсатадиган таъсири.

4. Билимларни ўзлаштириш ақлий ривожланиш ҳамда хулқатвор ва социал хатти-ҳаракатларни мувофиқлаштириб бориш омили сифатида.

5. Таълим жараёнида шахс фаолиятини социал-перцептив жиҳатдан ташкил этиш, ахлоқий тажрибани интеграция ва генерализация қилиш механизмининг ривожланиб бориши.

Лингарт Я. Процесс и структура человеческого учения.— М.: Прогресс, 1970, 13—70- бетлар.

Магюшкин А. М. Психологическая структура, динамика и развитие познавательной активности // Вопросы психологии.—1982, 4- сони, 5—17- бетлар.

Махмутов М. И. Проблемное обучение: Основные вопросы теории.— М.: Педагогика, 1975.—30—42, 55—59, 60—68, 86—92- бетлар.

Онищук В. А. Урок в современной школе.— М.: Просвещение, 1981.— 3—17- бетлар.

Психологические основы формирования личности в педагогическом процессе / Под ред. А. Коссаковски и др.; Пер. с нем.— М.: Педагогика, 1981.— 28—33, 49—53, 79—86- бетлар.

Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний.— М.: Из-во МГУ, 1975,— 32—39- бетлар.

Иккинчи машғулот (семинар)

Ўқувчи ўқув фаолиятининг психологик структураси

1. Ўқувчи ўқув фаолиятининг структураси ҳамда унинг асосий элементларининг психологик хусусиятлари.

2. Уқишга бўлган ички эҳтиёжларнинг психологик характеристикаси.

3. Мақсаднинг вужудга келиши ҳамда ўқув фаолиятини планлаштириш психологик механизмларининг хусусиятлари.

4. Ўқув ишлари билан боғлиқ ақлий фаолият, операция ва усулларнинг ўқув фаолияти мақсадига эришиш воситаси сифатида.

5. Ўз-ўзига баҳо бериш, ўз-ўзини контрол қилиш ва ўз ўқишини ўзи мувофиқлаштириб туриш механизмларининг ривожлантирилиши ўқувчининг хусусий ўқув фаолияти субъектига айланиш жараёнининг намоён этиши сифатида.

Богоявленский Д. Н. Некоторые теоретические вопросы психологии учения // Вопросы психологии.—1976, 2- сони.

Давыдов В. В., Маркова А. К. Концепция учебной деятельности школьников // Вопросы психологии.—1981, 6- сони.

Дидактика средней школы: Некоторые проблемы современной дидактики / Под ред. М. Н. Скаткин.—2- издание, перераб. и доп.—М.: Просвещение, 1982, 139—151, 153—155, 167—174- бетлар.

Дорохина В. Т. Формирование целеполагания как компонента учебной деятельности в зависимости от типа обучения // Вопросы психологии.—1980, 6- сони.

Зак А. З. Как определить уровень развитие мышления школьника.—М.: Знание, 1982, 8—73- бетлар.

Калмыкова З. И. Продуктивное мышление как основа обучаемости.—М.: Педагогика, 1981, 176—188- бетлар.

Липкина А. И., Рыбак Л. А. Критичность и самооценка в учебной деятельности.—М.: Просвещение, 1968, 41—105- бетлар.

Лында А. С. Дидактические основы формирования самоконтроля в процессе самостоятельной учебной работы учащихся.—М.: Высшая школа, 1979, 3—68- бетлар.

Маркова А. К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте.—М.: Просвещение, 1983, 5—29- бетлар.

Якиманская И. С. Развивающее обучение.—М.: Педагогика, 1979, 19—30, 43—71, 99—104- бетлар.

Учинчи машғулот (амалий)

Ўқув фаолияти ўқувчи шахсини шакллантириш олими сифатида

1. Ўқув жараёнида шахс мотивацион-эҳтиёж соҳасининг ривожланиб бориши.

2. Ўқув фаолияти жараёнида ақлий фаолият системасининг шаклланиши ақлий ривожланишнинг шарти сифатида.

3. Ўқув жараёнида билим ва тафаккурнинг ўзаро таъсир кўрсатиш механизмининг такомиллаштириб борилиши.

4. Ўзлаштирилган билимларни амалий фаолиятга мустақил равишда тадбиқ эта олиш маҳоратини шакллантириб бориш.

5. Субъект сифатида ўқувчи онгли фаолиятининг функционал системасини ривожлантириш.

Богоявленский Д. Н., Менчинская Н. А. Психология усвоения знаний в школе.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959— 109—126, 137—149, 163—170, 316—324- бетлар.

Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении.— М.: Педагогика, 1972, 316—324- бетлар.

Ительсон Л. Б. Лекции по современным проблемам психологии обучения.— Владимир 1972, 231—252- бетлар.

Кабанова-Меллер Е. Н. Учебная деятельность и развивающее обучение.— М.: Знание, 1981, 6—42- бетлар.

Калмикова З. И. Проблема преодоления неуспеваемости глазами психолога.— М.: Знание, 1982, 10—40- бетлар.

Полонский В. М. Оценка знаний школьников.— М.: Знание, 1981, 27—40- бетлар.

Психологические основы формирования личности в педагогическом процессе./ Под ред. А. Коссаковски и др.; Пер. с нем.— М.: Педагогика, 1981.— 15—16, 48—53, 66—91, 102—105, 146—148- бетлар.

Ронзин Д. В. Возрастной аспект взаимоотношений мышления и знаний // Проблемы возрастной психологии / Под ред. проф. А. И. Щербакова.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1979, 19—26- бетлар.

Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний.— М.: Изд-во МГУ, 1975.— 41—42, 218—221- бетлар.

Мустақил ишлаш учун топшириқлар

Аннотация тузиш ёки конспект ёзиш. Адабиётлар

Бабанский Ю. К. Рациональная организация учебной деятельности.— М.: Знание, 1981, 3—76- бетлар.

Буткин Г. А., Ильясов И. И., Сохина В. П. Спецпрактикум по педагогической психологии.— М.: Изд-во МГУ, 1979, 7—46-бетлар.

Ительсон Л. Б. Лекции по современным проблемам психологии обучения.— Владимир, 1972, 3—61- бетлар.

Пидкасистый П. И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении.— М.: Педагогика, 1980, 46—162-бетлар.

Формирование учебной деятельности школьников / Под ред. В. В. Давыдова, И. Ломпшера, А. К. Марковой.— М.: Педагогика, 1982, 10—14, 47—59, 107—122, 163—169, 197—201- бетлар.

Реферат ёки докладларнинг темалари. Адабиётлар

1 Уқувчи ўқув фаолияти мотивларининг психологик хараكتеристикаси

Волков К. Н. Психологи о педагогических проблемах.— М.: Просвещение, 1981, 5—26- бетлар.

Ительсон Л. Б. Лекции по современным проблемам психологии обучения.— Владимир, 1972, 77—83- бетлар.

Маркова А. К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте.— М.: Просвещение, 1983.

Онищук В. А. Урок в современной школе.— М.: Просвещение, 1981, 27—37-бетлар.

Щукина Г. И. Проблема познавательного интереса в педагогике.— М.: Педагогика, 1971. 33—54-бетлар.

2. Уқув жараёнида ўқувчилар томонидан илмий тушунчаларни эгаллаб олиш назариясининг қиёсий таҳлили

Богоявленский Д. Н., Менчинская Н. А. Психология усвоения знаний в школе.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959.— 3—24, 55—154-бетлар.

Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении.— М.: Педагогика, 1972, 248—331-бетлар.

Зинченко П. И. Об одной концепции в психологии обучения // Вопросы психологии.—1961, 6- сон

Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний.— М.: Изд-во МГУ, 1975, 54—143, 222—249-бетлар.

3. Билимларни эгаллаб олиш ва ўқувчи шахсини шакллантириш жараёнига психологик-педагогик характеристика бериш

Богоявленский Д. Н., Менчинская Н. А. Психология усвоения знаний в школе.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959, 3—24-бетлар.

Дидактика средней школы. Некоторые проблемы современной дидактики / Под ред. М. Н. Скаткина.— 2-е изд., перераб. и доп.— М.: Просвещение, 1982, 139—151-бетлар.

Кульпу В. А., Цехмистрова Т. Д. Формирование у учащихся умений учиться: Пособие для учителей.— М.: Просвещение, 1983, 8—21-бетлар.

Онищук В. А. Урок в современной школе.— М.: Просвещение, 1981, 100—110-бетлар.

Психологические основы формирования личности в педагогическом процессе / Под ред. А. Коссаковски и др.; Пер. с нем.— М.: Педагогика, 1981, 91—105-бетлар.

Психологик масалалар ечиш

1-масала

Психология фани шуни таъкидлайдики, ўқувчи шахсини ҳар томонлама ривожлантириб боришда ўқувчининг ўқишига бўлган муносабатларидаги мустақиллик билим олишга ҳамда унинг ижтимоий-фойдали меҳнатга интилиши ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Уқувчи томонидан социал тажрибанинг эгаллаб олиниши, унинг теваарак-атрофдаги ҳаётга ҳамда ўқув ва меҳнатнинг субъ-

екти сифатида ўзига нисбатан онгли муносабатда бўлиши ўқувчи шахсининг ижтимоий йўналиши табиатини тўлароқ акс эттиради.

Вақтли матбуотда авторлар билдирган фикр-мулоҳазаларни ўқиб чиқинг ва қуйида берилган саволларга жавоб қайтаринг.

Михаил Иванович Кондаков, СССР Педагогика фанлари академиясининг президенти, у ўзининг «Пионерская правда» газетасида босилган Билимлар куни (1981 йил, 1 сентябрь) деган мақоласида болаларга мурожаат қилиб бундай деб ёзади: «Ўқиш — бу жуда юксак баҳоланадиган катта меҳнат! У мамлакатга жуда зарурдир».

Ишчи **Л. Биков** ўзининг Ч. Айтматовнинг «Литературная газета» (1981 йил 2 сентябрь, 36-сон)да босилган «Инсонийлик... дефицитми?» деган мақоласига билдирган мулоҳазасида бундай деб ёзади: «Бундан бир неча йил муқаддам менга печкаси йўқ уйда яшашга, уйни электр билан иситишга тўғри келди. Шароит мени электр иситгич асбоби ясашга мажбур қилди. Мен шу қурилма учун симдан спираль ясаётган вақтимда эшикдан қўшнимизнинг саккиз яшар ўғли кириб келди (...). Бу боланинг ёшидаги барча кичкинтойлар учун мароқли бўлган каби, сим ўраб спираль ясаш машқи унга ҳам ёқиб қолди. Айниқса, у мана шу ишнинг қандай бажарилишини синаб кўрганидан кейин иш жуда юришиб кетди. Лекин бу ишни пухта ўрганиб олганидан кейин унинг айтган гапидан ҳангу-манг бўлиб қолдим: «Лёва амаки, мен сизнинг барча спиралларингизни бир ўзим ясаб бераман, сиз эса мен ясаган ҳар битта спираль учун икки тийиндан бера-сиз» (...).- Ҳўш, бола бу одатни қаердан ўрганган? Катта бўлганда у ким бўлиб етишади?»

Саволлар

1. СССР Педагогика фанлари академиясининг президенти нима сабабдан ўқишни мамлакатга керак бўлган катта меҳнат сифатида баҳолаганини тушунтириб беринг.

2. Нима учун болада ўқишга нисбатан истеъмолчилик муносабати вужудга келганини изоҳлаб беринг.

3. Ўқувчи яхши ўқиши учун унда қандай фазилатларни тарбиялаш лозим эканини исбот қилиб беринг.

2-масала*

Совет психологлари тадқиқотларда шундай бир фактни иш-ботладиларки, ўқувчининг мустақил билиш фаолияти ўзга хос хусусиятларга эга бўлар экан. Бундай ўзига хослик аввало янги ахборотни идрок этиш билан боғлиқ равишда намоён бўлади. У илгари ҳосил қилинган тушунчалар (билимлар)дан ўзининг даражаси теранлиги ва кенглиги (тўлаллиги) билан ҳамда тафак-

* Масалалар Е. Н. Кабанова — Меллер, Э. А. Флешнер, А. И. Никерова, С. Ф. Жуйкова, В. И. Зикова материаллари асосида тузилган.

курнинг анча ривожланганлиги билан ва ўқув топшириқларини ҳал қилиш вақтида илгари эгаллаб олинган билимлардан моҳирлик билан фойдаланишда намоён бўлади.

Ўқувчилар ўқув фаолияти билан, ўқув топшириқларини, масалаларини ҳал қилиш вақтида улар йўл қўядиган хатолар билан боғлиқ бўлган қуйида келтирилаётган мисолларни қунт билан ўқиб чиқинг ҳамда улар остида берилган саволларга жавоб қайтаринг.

Биринчи мисол

V синфда география дарсида «сувайирғич» деган тушунча ишлатилади. Бу тушунчани изоҳлаётган ўқитувчи дарсликдаги расмга ишора қилади. Унда сувайирғичнинг модели унча баланд бўлмаган тепалик шаклида тасвирланган бўлиб, унинг қарама-қарши икки томонидан дарёлар оқиб ўтиши кўрсатилган. Айрим ўқувчилар: «Асосий Қавказ чўққиси сувайирғич деб ҳисобланиши мумкинми?»— деб берилган саволга нотўғри жавоб берадилар. Бунда улар ҳар тепаликни сувайирғич деб ҳисоблайдилар. Қавказ чўққиси — бу катта, юксак тоғда бўлгани учун сувайирғич эмас деб ҳисоблайдилар.

Иккинчи мисол

Математика дарсида «коэффициент» тушунчаси ўрганилади. Ўқитувчи бу тушунчага таъриф берар экан, коэффициент деганда ундан кейинги ифода қўшилувчи сифатида неча марта такрорланишини кўрсатувчи сон тушунилишини айтади. Мана шу айтилган гапни амалда ёзиб кўрсатиш учун қуйидаги мисол келтирилади:

$$(a + b) + (a + b) + (a + b) + (a + b) = 4(a + b)$$

Шундан кейин ўтилган материални махсус машқлар ёрдамида мустаҳкамланади. Контрол саволларнинг кўрсатишича, барча ўқувчилар топшириқни муваффақиятли тарзда бажарган.

Орадан бир мунча вақт ўтганидан кейин «даража кўрсаткичи» деган тушунча ўрганилиб, унга ифоданинг неча марта ўзини ўзига кўпайганлигини кўрсатувчи рақам сифатида таъриф берилади. Мана шу таъриф қуйидаги мисол билан ифодали тарзда кўрсатилади:

$$a \cdot a \cdot a = a^3$$

Ўқувчилар мазкур тушунчани ўқув ишларида фойдаланиш учун уни пухта ўрганиш мақсадида машқлар бажарадилар. Бу типдаги масалаларни бажараётганда ўқувчилар жиддий қийинчиликка дуч келмайди. Бироқ, улар худди шундай даража кўрсаткичи билан боғлиқ бўлган машқлар коэффициент машқлари билан алмашиб келган топшириқларни бажаришга ўтган вақтларида хато қила бошлайдилар. Кўпинча қуйидаги типда хатолар учрайди:

$$a \cdot a \cdot b \cdot b = 2a \cdot 2b.$$

Учинчи мисол

Физика курсида «вазн» (оғирлик) асосий тушунчалардан бири ҳисобланади. Ҳазининг физик моҳиятига кўра вазн — бу куч бўлиб, шу куч ёрдамида жисм ерга тортилади. Шу муносабат билан мазкур ўқув материални ўрганилаётган вақтда вазифа барча жисмларга хос бўлган хусусиятлар мавжуд эканлигига эътибор қаратилади, яъни ернинг тортиш кучи билан жисмнинг эркин тушиши ўртасида боғлиқлик мавжуд эканлигига ҳамда «оғирлик» тушунчаси билан «куч» тушунчаси бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган тушунчалар эканлигига эътибор қаратилади. Бу тушунчани ўзлаштириб олгандан кейин ўқувчилар унинг мазмунини қуйидагича таърифлаб, тушунтириб берадилар:

Анатолий Г.: «Бирор нарсани олиб тарозида тортамыз. Мувозанат сақланиши учун зарур бўлган тарозу тошларни танлаймиз. Вазн бирлиги — граммлар, килограммлар, тонналардир. Жисмнинг неча граммиги, неча килограмм ёки қанча тонна келиши бу унинг оғирлигидир».

Николай А.: «Оғирлик — бу кучдир. Шу куч ёрдамида тарозининг палласидаги жисм ерга тортилади. Биз қандайдир бир жисмни қўлимизга олганимизда ҳам у қўлимизни пастга қараб босаётганини ҳис қиламыз, чунки унда оғирлик мавжуд бўлади».

Тамара Е.: «Жисмнинг оғирлиги — бу кучдир. Мана шу куч ёрдамида уни ер ўзига тортади. Биз биламызки, ҳар қандай жисм муайян бир оғирликка эга бўлади. Буни биз ўша жисмни тарозига қўйган вақтда ҳам кўрамыз. Масалани ҳал қилаётганда жисм оғирлигини топиш учун унинг соф оғирлигини жисмнинг ҳажмига кўпайтириш керак. Ҳали-ҳали эсимда, бизга тажриба қилиб ҳар бир жисм оғирликка эга бўлишини ва бу оғирлик уни пастга қараб тортишини кўрсатиб беришган эди».

Тўртинчи мисол

Рус тили дарсида кўпчилик ўқувчилар эргаш гапни бош гапдан вергул билан ажратиш тўғрисидаги пунктицион қоида ниҳбатан анча тез ўзлаштириб оладилар. Бироқ, эргаш гап бош гапнинг қаерида келганига қараб ўқувчилар йўл қўядиган хатоларнинг сони ўзгариб туради. Чунончи, «Биз шу ерда тўхтадикки, (хатога йўл қўйилган жой) у ерда икки ирмоқ қўшилган бўлиб, биз унинг ёқасида гулхан ёқдик ва кечки овқат тайёрладик» — деган ганда ўқувчилар: «Биз икки ирмоқ қўшилган жойда тўхтаб (хатога йўл қўйилган жой) гулхан ёқдик ва кечки овқат тайёрладик» деган гапдагига қараганда камроқ хатога йўл қўядилар.

Бешинчи мисол

Қуйи синф ўқувчилари «от», «феъл» ва «сифат» тушунчаларини «предмет» «ҳаракат», «сифат» деган сўзларнинг грамматик маъносини тушуниш асосида эгаллаб оладилар. Кўпинча ўқувчи-

лар «каравот», «уй» деган сўзларни отга киритиб тўғри жавоб берадилар, лекин негадир, «бахт», «бойлик» ва бошқа шунга ўхшаш сўзларни отга киритмайдилар. Бошқа бир ҳолларда баъзи ўқувчиларнинг фикрича «туриш» сўзини от деб атайдилар. Буни улар предметни англатади («парта турибди») деб тушунтирмоқчи бўладилар, «дурадгор» сўзини эса аксинча феъл деб («дурадгор ишлайди» ҳаракатни англатади деб) хато қиладилар.

Олтинчи мисол

Геометрия дарсида ўқитувчи тўғри бурчакли уч бурчак деган тушунчани изоҳлаб беради. Бунда у бундай уч бурчакнинг энг муҳим белгиси унда тўғри бурчакнинг мавжуд эканлигини айтади. Айни маҳалда тўғри бурчакли учбурчак шаклини доскага чизиб кўрсатади (ўқитувчи билан бирга болалар ҳам чизадилар). Бунда тўғри бурчакли учбурчак муайян бир ҳолатда тасвирланади: яъни унинг тўғри бурчаги паст томонда, шаклнинг асосига ёпишган ҳолда тасвирланади. Кейинчалик маълум бўладики, баъзи бир ўқувчилар тўғри бурчакли учбурчак нима деган саволга тўғри таъриф берганлари ҳолда, агар унинг тўғри бурчаги бошқа ҳолатда тасвирланган бўлса, уни тўғри бурчакли учбурчак эканлигини таний олмайдилар.

Саволлар

1. Ҳар бир конкрет ҳолатда ўқувчи ақлий фаолиятининг психологик хусусиятларини изоҳлаб беринг ҳамда ўқитувчининг саволларига жавоб беришда ўқувчиларнинг қийналиш сабабларини аниқланг.
2. Ўқувчилар масалаларининг нотўғри ечилиши сабабларини аниқланг.

Курсда ўтказиладиган тадқиқотларнинг темалари

1. Таълимнинг турли босқичларида ўқувчилар ўқув фаолиятининг мотивлари ва уларнинг билимларни ўзлаштиришга кўрсатадиган таъсири.
2. Ўтилган ўқув материали мазмунининг ўқувчи ўқув фаолияти структурасига таъсири.
3. Одамлар дунёсида содир бўладиган социал ҳодисаларнинг ўқувчи томонидан идрок этилиши ва уларни тушуниш динамикасининг ўсиб бориши.
4. Ўқув масалаларини ўқувчилар томонидан ҳал қилиш жараёнида билим билан тафаккурнинг ўзаро бир-бирига боғлиқ эканлиги.
5. Ўқувчининг ёш жиҳатдан улғайиб боришидаги турли босқичларда ўқув фаолияти жараёнидаги шахс когнитив ҳис-ҳаяжон ва иродавий сифатларнинг ўзаро алоқадорлиги.

10- тема. Умумтаълим ва ҳунар мактабида билим олиш психологияси ва уни оптималлаштириш шартлари

Методик кўрсатмалар

Педагогик психологияда таълимни «таълим олаётганлар билан таълим бераётганлар ўртасидаги актив ўзаро таъсир кўрсатиш»¹ жараён сифатида қараб чиқиш қабул қилинган. Бу жараён ўқувчиларни фан асослари билан таништириш, уларда маҳорат ва малакалар ҳосил қилиш, илмий дунёқарашни шакллантириш, ўқишда, мулоқот ва меҳнат фаолиятидаги психик жараёнлар ва мустақилликни ривожлантиришга қаратилган бўлади.

Таълим жараёнини оптималлаштириш умумтаълим ва ҳунар мактабида ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини илмий асосда ташкил қилишнинг муҳим принципи ҳисобланади. Мактаб ва ислоҳотнинг конкрет масалаларига қаратилган қарорларида мактаб ишини сифат жиҳатдан янада юқори босқичга кўтариш зарурлиги: «ўқитишнинг оптимал методларини, форма ва воситаларини танлаш соҳасида ўқитувчининг имкониятларини кенгайтириш, педагогика фани эришган ютуқларни амалий ишларга дадилроқ жорий этиш»² зарурлиги ўқитиб ўтилади. Бу вазифаларни муваффақиятли ҳал қилиш учун бўлажак ўқитувчилар мактабда ўз касбларига доир ишлашга тайёргарлик кўриш жараёнидан бошлаб ўқитиш методлари ва воситалари тўғрисидаги билимларини эгаллаб олишлари, энг аввало ўқитишнинг актив формаларидан фойдаланишга ўрганиб олмоқлари керак, улар ўқувчиларни ўқув материали устида актив равишда мустақил ишлай олишга ўргатадиган бўлишлари, ўқувчиларни меҳнат фаолияти ҳамда хўлқ-атвор маданиятига ўргатишни билишлари керак.

Семинар ва амалий машғулотларда студентлар таълимнинг турли формаларини қараб чиқишлари керак. Бунда улар ўша формаларнинг қайси предмет мазмунига ҳамда ўқувчи тарбия жараёнининг ташкилотчиси сифатида ўқитувчининг билими, кўникма ва малакасига қўйиладиган талабларга қай даражада мувофиқ келишига қараб ўрганиб чиқишлари лозим. Аниқ мақсадга йўналтирилган педагогик жараён сифатида таълим моҳиятини яна ҳам чуқурроқ тушуниш учун студентлар ўзлари ўқитадиган предмет мазмунини пухта ўзлаштириб олишлари, таълимнинг мақсади, вазифаси ҳамда ташкилий формаларини билишлари ҳамда унинг қуйидаги ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олишлари керак.

¹ Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского.— М., 1979, 174- бет.

² О реформе общеобразовательной и профессиональной школы. Сборник документов и материалов.— М., 1984, 70- бет.

Фанни ўқитиш. Бу ҳар қандай ўқув юртида ўқитишни тўғри ташкил этиш учун зарур бўлган биринчи хусусиятдир. Ўқитувчи (муаллим) ўз фанини, уни ўқитиш методикасини, программасини, мақсади ва ҳар бир синфда амалга ошириладиган таълимнинг вазифасини яхши билмоғи керак. Фанни ва унинг методикасини билиш педагог учун ўз фанини яхши ўқитиб, ўз ишида муваффақиятларга эришишининг зарур шартидир. Лекин бу ҳали ҳаммаси эмас. Ўқитувчи фаннинг мазмунини ўзлаштириб олишнинг психологик қонуниятларини, шунингдек, ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини, уларнинг ўқув фаолияти мотивларини, ўқувчиларнинг қизиқиш ва қобилиятларини ривожлантиришни рағбатлантирадиган омиллар ва шарт-шароитларни яхши билмоғи керак.

Дарс — ўқитишнинг асосий формаси. Дарсни кўрсатма воситаларисиз ва кўрсатма воситаларни қўлланиб ўтиладиган дарсга, аудиовизуал воситалардан фойдаланган ҳолда ўтказиладиган дарсга, машиналар ёрдамида таълим бериб ўтиладиган дарсга ажратиш мумкин. Лекин дарслар қай хилда ташкил этилмасин, барибир уларни ўқитувчисиз ўтказиб бўлмайди. Ўқитувчининг ўқувчилар билан бевосита жонли мулоқотга киришиши болаларнинг билиш соҳасидаги активлигини ҳамда уларнинг ўқув фаолиятидаги мустақиллигини рағбатлантиради, улардаги ҳис-туйғу ва характерни шакллантиради. Бироқ, ҳозирги замон таълим системасини унда фойдаланиладиган аудиовизуал техникаларсиз, кўрсатмаликсиз материалларни ўтиш ва дарсни назорат қилиш пайтида машина элементларини киритмасдан, ўқувчиларни машина билан мулоқотга киришишини таъмин этмасдан ўқитишни тасаввур қилиб бўлмайди. Жамият мана шу воситаларни ўқитувчи ихтиёрига беради ва у бу воситалардан болаларни ўқитиш ва тарбиялаш мақсадида моҳирлик билан фойдаланмоғи керак.

Ўқитиш — бу ҳар доим мулоқотга киришиш бўлиб, унда томонлар ўз ролларини алмаштириб турадилар. Ўқитиш жараёнида доимо тескари алоқа мавжуд бўлади. Таълимда қадамба-қадам давом этадиган мана шу тескари алоқани (бунда материал маъно жиҳатдан катта бўлмаган бирликларга ажратилади ва улар ҳар бирини ўқувчининг тўғри тушуниши (текшириб чиқилади), муддати кечиктирилган тескари алоқа (бунда материалнинг маъно жиҳатдан тугал бўлган каттагина қисми баён этилади ҳамда унинг қай даражада ўзлаштирилганлиги контрол қилинади), прогноз қилинадиган, келишилмайдиган ёки қаршилиқ билдирувчи тескари алоқа (ўқув ахборотида асосий материални нотўғри тушунилишининг олдини оладиган қўшимча материал баён этилади), когнитив тескари алоқа (бунда ўқувчи мантиққа ҳамда ўқув материали фактларига таянган ҳолда дарсни ўзи қай даражада тўғри тушунганлигини мустақил равишда текшириб кўради) деб аталадиган алоқа турларига ажратиб ўрганилади.

Кўрсатиб ўтилган тескари алоқа типлари кўпинча ёнма-ён келади ҳамда ўқитувчининг синфда олиб борадиган ишларидан бири иккинчисини тўлдириб туради. Чунончи, тажрибали ўқитувчи ўз дарсига нисбатан ўқувчиларнинг билдирадиган реакциясини ҳам,

улар мазкур дарс материални тушунишда йўл қўйиши мумкин бўлган энг типик хатоларни ҳам олдиндан кўра билади. Унинг ишида прогноз қилинадиган тескари алоқа бошқа турдаги алоқалар билан бирга келади. Бундан кўра мураккаброқ бўлган масалаларни баён этиш вақтида муддати кечиктирилган тескари алоқа формасида аста-секин амалга ошириладиган тескари алоқага ўтилади. Уйга вазифани муҳокама қилаётганда ўқитувчи ўқувчига унинг ўзи қандай қилиб когнитив тескари алоқани ташкил этиши мумкинлиги юзасидан маслаҳатлар беради.

У ёки бу хилдаги тескари алоқадан фойдаланиш ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига боғлиқ бўлади. Бошланғич синф ўқувчилари учун бирин-кетин амалга ошириладиган тескари алоқага ўтилгани маъқул, ўсмирлик ёшида эса когнитив тескари алоқа формасининг ривожлантирилиши ва шунга таяниб иш олиб борилиши муҳимдир. Аудиовизуал материаллар асосида (ўқув телекурсатувлари, кинофильмлар) дарс ўтилганда прогноз қилинадиган тескари алоқа етакчилик қилади ва у когнитив алоқа билан маҳкам боғлиқ ҳолда келади.

Синфда фронтал иш олиб борилаётганда тескари алоқа (яъни ўқувчилар бераётган жавоблари ўқитувчи томонидан кузатилади ва тўғрилаб-тузатилиб борилади) доскада жавоб бераётган ўқувчи билан боғлиқ бўлади. Қолган ўқувчилар ўз ўртоқларининг жавобидан ҳамда бу жавобга ўқитувчи томонидан киритилган тузатишдан ҳулоса чиқариб, материални тўғри тушуниш эталонини ҳосил қиладилар. Шунинг учун ўқувчиларни савол-жавоб вақтида актив ишлашга ўргатиш муҳимдир. Дарс пайтида ўтиладиган материал ва синфнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, шунга мувофиқ типдаги тескари алоқа формаларининг ташкил этилиши — ўқитишни оптималлаштиришнинг резервларидан биридир.

Ўқитиш индивидуал ва группа тарзида олиб борилиши мумкин. Индивидуал ўқитиш вақтида ўқитувчи битта ўқувчи билан, группа тарзида ўқитишда эса у синфга бирлаштирилган ва академик группа билан ишлайди. Бутун синф ёки группа билан фронтал иш олиб борар экан (лаборатория машғулотлари ўтказилаётганда), ҳар бир ўқувчига индивидуал тарзда ёндашиш масаласини ўйлаб кўриши керак. Буни ўқувчилар психологиясини билмасдан туриб амалга ошириб бўлмайди.

Ўқув жараёнини оптималлаштириш масалалари ўқитиш психологиясида марказий масалалардан бири ҳисобланади. Оптималлаштириш ўқитишнинг шундай методи ва воситаларидан фойдаланишни назарда тутадик, бунда мазкур дарсда материал чуқур ва мустаҳкам ўзлаштириб олинади. Булар қисқа вақт ичида амалга оширилиб, ўқувчиларнинг психик жиҳатдан ривожланишини рағбатлантиради.

Ўқитувчининг ихтиёрида дарсни ўтказиш учун зарур дастлабки материаллар бўлади, хусусан: мазкур фаннинг программаси ва дарслик тексти, илмий адабиётлар, методик тавсиялар, масала ва машқлар тўплами, товушли, томоша қиладиган ва аудиовизуал

қўлланмалар (магнитофон лентаси ёзувлари, граммпластинкалар, диафильмлар, дидактик расмлар) бўлади. Буларнинг бари ўқитувчига хизмат кўрсатади, унинг ахборот функциясини тўлдиради, кенгайтиради, бойитади. Ўқувчиларни тарбиялаш ҳамда уларни ақлий ривожланиши учун кенг имкониятлар очиб беради.

Ўқитувчи ўқитиш мақсадини белгилаб чиқиши ва уни албатта амалга ошириши керак. Программа материални танлашда ўқитувчи материални ўқувчилар ёш хусусиятига мувофиқ келишинигина эмас, балки ўша дарс ўтиладиган синф ривожланишининг умумий даражасига мослигини ҳам ҳисобга олиш, дарс методи ва формаларини танлаш ҳам унинг вазифасига киради.

Дарснинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда қуйидагиларни: биринчидан, назарий билим бериш (тушунчалар, ғоялар, қонун ва қоидаларни шакллантириш), иккинчидан, амалий машғулотлар (ўқувчиларда мотор ва сенсор малакаларни, шунингдек ўқувчининг ёши улғайган сайин уни мустақил фикрлашга етаклайдиган ақлий фаолият малакаларини ҳосил қилиш), учинчидан, образли фикрлаш, эмоционал таълим, энг аввало этик ва эстетик таълим бериш (айрим нарсалар тўғрисида яхлит тушунчаларни шакллантириш ҳамда шу асосида ҳис-туйғу, хулқ-атвор эталонларини шакллантириш ва шахснинг эмоционал жиҳатдан етуклигини вужудга келтиришни белгилаб берадиган муносабатларни шакллантириш) сингари талабларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Дарснинг мақсадини белгилаш, аввало, ўқув методикасининг мазмуни ва унинг предмети билан боғлиқ. Аниқ фанлар ўтилаётганда деярли ҳар бир дарсда осонлик билан дарс мақсадини белгилаб олиш, хусусан, тушунчалар, қонунларни ўқувчи онгида шакллантиришни мақсад қилиб олиш мумкин. Физика ва химиядан лаборатория ишлари ва амалий машғулотлар, математика ва рус тилидан масала, машқлар ечиш ўқувчиларда фанга оид кўникма ва малакалар ҳосил қилишни мақсад қилиб қўяди. Бу фанлардаги айрим тушунчалар одатда кўмакчи аҳамиятга эга бўлади: улар тушунчаларни шакллантириш учун ҳиссий негиз бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий фанларда яқка тушунчаларнинг шакллантирилиши ўқувчиларга эстетик ва этик тарбия бериш ва уларда дунёқарашни шакллантириш билан боғлиқ бўлади. Адабиёт ва тарих дарсларида ўқувчилар турли тушунча ва қонунларни ўрганиш билан бир қаторда адабий асарларнинг қаҳрамонларини, тарихий арбобларни, улар яшаган даврни хаёлан тасаввур қиладилар. Бу образлар уларда ҳис-туйғу уйғотади, конкрет мисолларда инсоннинг оламга муносабатини кўрсатиб беради. Ягона тасаввурлар мустақил этик ва эстетик мазмунга эга бўлади.

Меҳнат малакаси меҳнат таълими давомида шаклланиб боради. Ҳар қандай ўқув фанини билиш предмет-асбоблар ишлатиб қилинадиган ҳаракатлар учун, ташқи дунёни ўрганиш ва уни қайта қуришга қаратилган фаолият учун асос бўлиб хизмат қиладди. Ўқиш мактаб ўқувчиси учун ўз-ўзини шахс сифатида шакллантириши юзасидан аниқ мақсадга қаратилган меҳнат ҳисобланади.

Таълим мақсадининг қўйилиши ўқувчиларнинг ёшига, энг аввало уларнинг ақлий ва эмоционал етуклигига, уларнинг билим даражасига ҳамда фикрлаш фаолияти соҳасидаги мавжуд тажрибасига боғлиқ. Мақсаднинг қўйилиши ўқитувчи томонидан психология фанини, ўз фани ҳамда ўша фаннинг ўқитиш методикасини билишни тақозо этади. Ўқитиш мақсадининг асосли равишда белгилаб қўйилишида синф ўқувчиларининг, бутун синф ва ундаги айрим ўқувчиларнинг ёшини ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Шундай қилингандагина умумий психология ва ёш психологиясини билиш асосида ўқув мақсадини тўғри белгилаш мумкин. Програма ҳам мазкур масалани ҳал қилишга ёрдам беради, чунки унда материал мазкур ёшдаги болалар имкониятини ҳисобга олган ҳолда танланган бўлади. Студентлар ўзларининг психология соҳасидаги билимларини таълим соҳасидаги амалий фаолиятга татбиқ этишни ўрганиб олишлари керак.

Таълим мақсадини белгилаб олиш ва уни реализация қилиш ўқитишнинг ҳар хил формалари орқали амалга оширилади. Семинар ва амалий машғулотларда мазкур формаларга қисқача психологик характеристика бериш масаласини қараб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Ўқитишнинг анъанавий ёки изоҳлаб тушунтириш формаси. Ўқитишнинг бундай изоҳлаб тушунтириш формаси негизда таълимнинг коммуникатив модели ётади, шунга мувофиқ равишда ўқитиш жараёни ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида ахборот алмашиш воситаси сифатида қараб чиқилади. Ўқитувчи ўз ахбороти — янги маълумотларни бериш йўли билан ўқувчилар билимини бойлатади; ўқувчилар эса ўқитувчи берган саволларга жавоб қайтариш орқали ўқитувчининг ахборотидан ўзлари нима тушунганликларини унга маълум қиладилар. Ўқувчиларнинг ёшига, уларнинг ақлий ривожланишига қараб, бу ердаги коммуникатор роли билан рецепиент ўртасидаги ролларнинг дарс давомидаги мулоқот пайтида алмашиниб туриши вақт жиҳатдан бир хил бўлмайди. Чунончи, ўқитувчи қуйи синфларда кичик ҳажмдаги ахборотни болаларга маълум қилиб мурожаат қилади, ўрта синфларда ўқитувчининг болаларга ахборот бериш вақти ортиб боради, юқори синфларда эса бундай ахборот шу қадар катта бўладики, ҳатто у мактаб лекциясига айланиб кетиши мумкин.

Бундай ҳолларда ўқитишнинг тобора ортиб борадиган самараси ўрганилаётган фан тилини эгаллаш ва унинг тушунча берувчи аппарати билан, исботлаш ва рад қилиш методлари, когнитив алоқа механизмининг шаклланиши билан боғлиқ бўлади.

Ҳўш, ўқитишнинг бундай формасидан фойдаланилган вақтда нималарни кўзда тутмоқ керак?

Биринчидан, ўқув материални идрок этишга нисбатан ўқувчилар мотивировкасини назарда тутиш керак. Бунга аввало мазкур дарсда ўқитиш мақсадини аниқ-равшан белгилаб олиш орқали эришилади. Иккинчидан, ўқитувчи, ўз онгида ўқувчига бериладиган материални яхлит ҳолда тасаввур қилмоғи ва унга нисбатан муайян қимматдорлик муносабатини назарда тутмоғи керак. Бу

нарса ўқитувчининг мазкур дарс материали юзасидан ўқувчилар билан манфаатдор мулоқотга киришган вақтида намоён бўлади. Учинчидан, дарсда техника воситаларидан фойдаланишни кўзда тутиш лозим. Бу эса ўқувчиларда тушунча аломатларини англаб, уларни образлар орқали идрок этишларига имконият яратади. Тўртинчидан, чуқур ўйлаб кўрилган баён этиш мантиқини назарда тутиш зарур. Бешинчидан, программа чегарасида (ўқувчилар учун ҳали унча тушунарли бўлмайдиган манбалар ичидан) соддароқ, тушунарлироқ оригинал материал танлашни ҳам кўзда тутиш керак.

Ўқитишнинг проблемали формаси. Проблемали ўқитишнинг мазмуни ўқувчиларнинг ўзларини бу ишга жалб қилиш, уларнинг ижодий равишдаги мустақиллигини активлаштиришдан иборатдир. Ўқитувчи проблема қўяди, ўқувчилар эса уни ҳал қилиш йўллари-ни мустақил равишда қидириб топадилар. Бундай мустақилликнинг даражаси турлича бўлиши мумкин.

Психологик проблемали ўқитиш ўқувчилар тафаккурини ривожланштиришга қаратилган бўлади ҳамда уни ўша масалаларни ҳал қилишнинг бир жараёни сифатида тушунишга асосланади.

Ўқувчиларни ўқитиш вақтида проблемали вазиятларни вужудга келтираётган ўқитувчи кўпинча мотивлаштириш билан боғлиқ қийинчиликларга дуч келади. Проблемали вазиятни вужудга келтириш мазмуни ва методикасини ишлаб чиқиш нисбатан унча мураккаб эмас, лекин ҳар бир ўқувчи учун ўша проблемани мотивлаштириб тушунтириб бериш ва ўқувчининг куч-ғайратини ўша масалани ҳал этишга йўналтириш анча қийин ишдир. Баъзан ўртага қўйилган проблема, ўқитувчининг назарида қанчалик қизиқарли бўлиб туюлмасин, у кўпинча ўқувчи ҳаётида унчалик катта аҳамиятга эга бўлмаган масала бўлиб чиқади.

Проблемали ўқитишнинг турли даражалари ишлаб чиқилган. Шулардан биринчиси — материални ўқитувчи томонидан проблемали тарзда баён этилишидир. Проблемали ўқитиш одатдаги анъанавий изоҳловчи ўқитишдан шу билан фарқ қиладики, бунда дарсни проблемали тарзда баён этаётган ўқитувчи мазкур фан тарихига оид материаллардан фойдаланади, қараб чиқиладиган масалага тегишли фикрлар курашини тушунтириб беради, ҳар хил нуқтаи назарларни бир-бирига қиёслаб солиштиради ҳамда мана шу кураш ва қайта фикрлашларнинг натижаси сифатида масаланинг илмий асосда ҳал қилинганлигини кўрсатиб беради. Проблемали ўқитишнинг иккинчи даражаси бу проблемани ўртага қўйиб, ўқитувчи шу проблема тевааридаги турли хил нуқтаи назарларни содда қилиб тушунтириб беради ҳамда мазкур проблемани ўқувчиларнинг ўзлари ўқитувчи раҳбарлигида ҳал қиладилар. Учинчи босқичда ўқитувчи ўқувчилар олдига проблема қўйиб, уни ҳал қилиш учун ўқувчиларни зарур асбоб-ускуна ва материаллар (библиография ва ҳар хил аппаратлар) билан таъминлайди ҳамда ўзи проблемани ҳал этилишига раҳбарлик қилиб туради. Проблемали таълимнинг учинчи босқичи ўқитиш тажрибасида кўп учрамайди, лекин йил давомида бир неча марта ўқувчиларга ўз

кучларини синаб кўриш учун имкон бериш, фойдадан ҳоли бўлмайди.

Проблемали ўқитиш асосида ўқитишнинг модели ётади. Ўқувчига бирор нарсанинг биринчи ихтирочи-тадқиқотчиси, фактларни мустақил равишда ўзи тайёрлаётган ва уларни умумлаштириб хулоса чиқараётган киши сифатида қаралади. Учинчи даража мустақиллик формасида ўқитувчи ўқувчиси билан мулоқотга киришганда унга билим бермайди, балки у ўқувчи билмоқчи бўлган нарсаларни ташкил қилиб, тузатиб туради, фактларни қидириб топиш методларини айтиб беради ҳамда аппаратлар билан таъминлайди.

Проблемали ўқитишнинг болалар психикасига тобора ривожлантирувчи таъсир кўрсатиши шубҳасиз. Масаланинг ажратиб кўрсатилиши, уни ҳал қилиш йўлларининг қидирилиши, фикрий фаолият жараёнида шу билан боғлиқ бўлган муваффақият ва камчиликлар натижасида ўқувчи қалбида пайдо бўладиган эмоционал изтироблар — булар бари шунга олиб келадики, ўқув материални ўз онгида қайта ишлаш ва уни эгаллашга ўрганаётган ўқувчининг диққати, идроки, тафаккури, тасавури, мантикий хотира механизмлари актив равишда ишга киришиб кетади. Бундай ўқитиш формасида билимларни назарий равишда ўрганиш формаси уларни амалий ишларга татбиқ этиш билан таркибий тарзда қўшилиб кетади.

Программалаштирилган ўқитиш. Программалаштирилган ўқитишнинг бир неча ўзига хос хусусиятларини ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчидан, ўқув материали катта бўлмаган қисмларга ажратилади. Иккинчидан, бу парчалар ҳар бир ўқувчига ўқув материалининг бир қисми сифатида индивидуал тарзда тақдим этилади. Бунинг учун материални оқ қоғозга, плёнкага кўчирилади ёки телевизор экрани орқали кўрсатилади. Материалнинг тақдим этилиши ЭЎМ орқали ҳам амалга оширилиши мумкин, шунинг учун программалаштирилган ўқитишни баъзан машина билан ўқитиш деб ҳам юритадилар. Учинчидан, материалнинг ҳар бир парчасини ўзлаштириш устидан қадамба-қадам тескари алоқа ўрнатиб, унинг қай даражада ўзлаштирилганлиги текшириб борилади, яъни ахборот кадр кетидан назорат қилувчи кадр келади. Агар берилган жавоб тўғри бўлса, ўқувчи навбатдаги ахборот кадр билан ишлашни давом эттиради. Агар у хатога йўл қўйса ўқувчига қўшимча ахборот олиш таклиф қилинади ва шундан кейин ўша нотўғри жавоб берилган ахборот кадрга қайтиб, у билан иш олиб борилади. Сўнгра эса яна контрол саволларга жавоб қайтариш янгидан бошланади.

Программалаштирилган ўқитишнинг афзаллиги шундан иборатки, бунда ўқувчи фақат унинг ўзига хос ақлий фаолият суръати билан индивидуал тарзда иш олиб боради. Ҳозирги замон программалари ўқувчига материал тақдим қилинишини неча ўнлаб вариантларини ўз ичига олади ва ўқувчи шулар ичидан ўзининг бундан аввал олган билимларига ҳамда ўз тафаккур хусусиятларига мувофиқ келадиган программани танлаб олиши мумкин. Программалаштирилган ўқитиш формасида ахборотни максимал даражада

тушуниб олиш имконияти бўлади ва ахборотнинг тушунмай қолиниши истисно қилинади. Материалнинг кичик бир қисмини ўрганишда йўл қўйилган нотўғри жавоблар ўша заҳоти тузатилади. Мана шу афзаллик туфайли программалаштирилган ўқитиш педагоглар эътиборини ўзига жалб қилди. Бироқ программалаштириб ўқитиш формасидан фойдаланиш тажрибаси бу соҳада бир қанча муҳим камчиликлар борлигини кўрсатади.

Программалаштирилган ўқитишда ўқувчи программа ёки компьютер билан мулоқотга киришади ва билим олиш жараёнида ўқитувчи билан алоқаси узилиб, унга мурожаат этолмай қолади. Бундай ҳол шунга олиб келадики, ўқувчи ўз фикрини муфассал нутқ формалари орқали ифодаб бериш малакасини йўқота бошлайди, яъни унинг нутқий ривожланиш даражаси пасайиб кетади. Қадам-бақадам ташкил этилган тескари алоқа формаси когнитив тескари алоқанинг ривожланишини секинлаштириб қўяди. Ўқувчи берилган программа чегарасидан чиқиб кетолмай, қўшимча вариантларсиз бир ёқлама ўйлашга ўрганиб қолади. Ўқувчилар ўртоқлари билан бирор масала ёки мисолни тўғри ҳал қилган вақтдаги қувончдан маҳрум бўладилар, яъни бу ерда мотивлаштириш жараёнидан айрим муҳим блоклар чиқариб ташланади.

Психологик камчиликларга техник қийинчиликлар ҳам қўшилади. Материални вужудга келтириш, нусхасини қўпайтириш ва уни тақдим этиш техникаси хийла мураккабдир. Шунинг учун бундай материалларни марказлаштирилган тартибда тайёрлаш лозим. Бундан ташқари, ҳар қандай материал ҳам программалаштириш учун яроқли бўлавермайди.

Семинар ва амалий машғулотларнинг планлари

Адабиётлар

Биринчи машғулот (семинар)

Ўқитиш назариясини психологик жиҳатдан асослаш

1. Билимлар (тасаввурлар ва тушунчалар) системасини шакллантириш ҳамда ўқитишнинг анъанавий системасида ўқувчи шахсини ривожлантириш.

2. Ақлий фаолиятни босқичма-босқич шакллантириб бориш назарияси.

3. Программалаштириб ўқитиш; бихевиоризмнинг чет эллардаги программалаштиришнинг негизи сифатида танқид қилиниши.

4. Проблемали ўқитишда билимларни эгаллашнинг ўзига хос хусусиятлари.

5. Умумтаълим ва ҳунар мактабида ўқитиш жараёнини оптималлаштириш шартлари.

Ўқитувчи семинар машғулотини ўтказар экан, шундай бир қоидага амал қилиши керакки, студентларнинг жавобларида ҳар бир ўқитиш формаси чегарасида тасаввурлар, тушунчалар, малакаларни шакллантириб бориш имкониятлари таҳлил қилиб бериладиган

бўлсин. Шунингдек бунда образли тафаккурни, кўргазмали, ҳаракатли фикрлашни, абстракт-антиқий тафаккур турларини ривожлантириш имкониятлари, ақлий фаолият малакаларини шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятларини қараб чиқиш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда материалларни баён этишга, турлича ёндашиш имкониятларини бир-бирига қиёслаб солиштириш, бир дарснинг ўзида шундай турли хил ёндашишлардан фойдаланиш (уларни ўзаро қўшиб татбиқ этиш)нинг мақсадга мувофиқ эканлиги тўғрисидаги масалани ўртага қўйиш ҳам фойдалидир. Ана шу сўнгги масалаларнинг ўртага қўйилиши фан ўқитувчилари, ҳар бир предмет бўйича методистлар билан келишиб олиниши ва қайси факультетда татбиқ этилишига қараб турли тарзда қўйилиши мумкин.

Иккинчи машғулот (лаборатория иши)

Ўқитишнинг турли формаларида дарс материаллини структураларга ажратиш

Бундай машғулотдан мақсад — дарс материаллини тайёрлашда ўқитишнинг анъанавий баён этиш, программалаштирилган ва проблемали ўқитиш усулини татбиқ этиш учун студентларга ўз кучини синаб кўриш имконини беришдан иборатдир. Ҳар бир ахборот учун ажратиладиган вақт 10—12 мин бўлиши керак. Бу эса ҳар бир дарсда учта ахборотни тинглаш ва муҳокама қилиш ҳамда материалнинг тузилиш методларини баҳолаш имконини беради. Бундай топшириқларни уйда ишлаб келиш учун уч группа студентларга бўлиб берилгани маъқул.

Уй вазифаси берилишидан олдин ўтказилган машғулотларда шу хилдаги бир нечта масалаларни ечиш ҳамда шулар асосида мазкур материални тушунтиришда қандай баён этиш методи ишлатилганлигини қараб чиқиш фойдалидир.

Учинчи машғулот

(амалий — дарсга қатнашиш ва уни анализ қилиш)

Дарсни психологик жиҳатдан анализ қилиш

Студентлар фан бўйича ҳар қандай дарсга кириб ўтиришлари ва уни анализ қилиб беришлари мумкин. Бу ишни V—VII синфларда амалга оширилгани маъқул, чунки бу синфларда одатда ўқувчилар билан мулоқотга киришиш формалари ўзгариб туради.

Дарсни таҳлил қилишнинг қуйидаги моментларини айтиш мумкин.

1. Ўқитувчи ўз олдига қандай мақсадларни қўйди?
2. Ўқитувчи томонидан материалли баён этишнинг қандай формаси танлаб олинди?
3. Дарс материалли (унда проблеманинг мавжудлиги, дарсни қисмларга ажратиш ўтиш имконияти, материалли образли баён этиш эҳтиёжи) ушбу формага қай даража мувофиқ келади?

4. Баён этиш методи дарсинг мақсадига қай даражада мувофиқ келади?

5. Уқитувчи томонидан тескари алоқанинг қандай турлари фойдаланилди?

6. Уқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш ҳамда уларнинг ўқув фаолиятига индивидуал тарзда ёндашиш нималарда намоён бўлди?

7. Дарсинг мақсадига эришилдими?

Амонашвили Ш. А. Обучение. Оценка. Отметка.— М.: Педагогика, 1980.

Беспалько В. П. Программирование обучение (дидактические основы).— М.: Высшая школа, 1970.

Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петроского.— М.: Просвещение, 1979.

Возрастная и педагогическая психология / Под ред. М. В. Гамезо, М. В. Матюхиной, Т. С. Михальчик.— М.: Просвещение, 1984, Гл. 1, 2, 3, 5.

Давыдов В. В. Виды обобщения и обучении.— М.: Педагогика, 1972.

Ительсон Л. Б. Лекции по современным проблемам психологии обучения.— Владимир, 1972.

Крутецкий В. А. Психология обучения и воспитания школьников.— М.: Просвещение, 1976.

Лингарт И. Прогресс и структура человеческого учения.— М.: Прогресс, 1970.

Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении.— М.: Просвещение, 1972.

Махмутов М. И. Современный урок: Вопросы теории.— М.: Педагогика, 1981.

Никандров Н. Д. Программированное обучение и идеи кибернетики.— М.: 1972.

Оконь В. Основы проблемного обучения.— М.: Просвещение, 1968, 61—70, 186—204-бетлар.

Практикум по психологии / Под ред. А. И. Щербакова.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена.— М.: 1969, 230—263- бетлар.

Степанов А. А. Психологические основы дидактики учебного телевидения.— Л.: ЛГПИ им. А. М. Герцена, 1973.

Стоунс Э. Психопедагогика: Психологическая теория и практика обучения.— М.: Педагогика, 1984.

Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний.— М.: Изд-во МГУ, 1975.

Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. / Под ред. И. И. Ильева, В. Я. Ляудис.— М.: Изд-во МГУ, 1980.— Т. I. 1981.—Т. II.

Мустақил ишлар учун топшириқлар

Аннотация тузиш ёки конспект ёзиш

Гальперин П. Я. О методе поэтапного формирования умственных действий / Вопросы психологии.—1969, 1- сони.

Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении.— М.: Педагогика, 1972.

Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении.— М.: Просвещение, 1972.

Махмутов М. И. Проблемное обучение: Основные вопросы теории.— М.: Педагогика, 1975.

Никандров Н. Д. Программированное обучение и идеи кибернетики.— М.: Наука, 1970.

Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний.— М.: Изд-во МГУ, 1975.

Реферат ёки докладнинг темалари. Адабиётлар

1. Мактаб ислоҳотининг асосий йўналишлари ва ўқитишни такомиллаштириш юзасидан психологиянинг вазифалари

Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы: Сборник документов и материалов.— Политиздат, 1984.

Бабанский Ю. К. Основные условия и критерии оптимального выбора методов обучения // Проблемы методов обучения в современной общеобразовательной школе.— М.: Педагогика, 1980, 48—56- бет.

Бабанский Ю. К. Система способов оптимизация обучения // Вопросы психологии.—1982, 5- сони, 12—22- бетлар.

Бодалев А. А. Реформа общеобразовательной и профессиональной школы в СССР и задачи советских психологов // Психологический журнал.—1984;— Т. 5—6- сони, 21—26- бетлар.

Шербаков А. И. Совершенствование системы психологического образования будущего учителя // Вопросы психологии.—1981, 5- сони.

2. Анъанавий ўқитиш вақтида билимлар, кўникма ва малакаларни шакллантиришни бошқариш

Богоявленский Д. Н., Менчинская Н. А. Психология усвоения знаний в школе.— М. Педагогика, 1959.

Гальперин Н. Я. О методе поэтапного формирования умственных действий // Вопросы психологии.—1969, 1- сони.

Кабанова-Меллер Е. Н. Формирование приёмов умственной деятельности и умственного развития учащихся.— М.: Просвещение, 1968.

Менчинская Н. А. Сабурова Г. Г. Проблема обучения и развития // Вопросы детской и педагогической психологии на XVIII Международном конгрессе психологов / Под ред. А. А. Смирнова.— М.: Просвещение, 1969, 57—105-бетлар.

Пойя Д. Как решать задачу.— М.: Учпедгиз, 1959.

Стоунс Э. Психопедагогика: Психологическая теория и практика обучения.— М.: Педагогика, 1984.

Эсаулов А. В. Активизация учебно-познавательной деятельности студентов.— М.: Изд-во МГУ, 1982, 112—159-бетлар.

3. Программалаштириб ўқитиш ва тушунчалар, малакаларни ўзлаштиришнинг алгоритмлаштирилиши

Беспалько В. П. Программирование обучение / дидактические основы / — М.: Высшая школа, 1970.

Брунер Дж. Процесс обучения.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1962.

Гальперин П. Я. Управление процессом учения // Новые исследования в педагогических науках.— М.: Просвещение, 1965, Вып. IV.

Никандров Н. Д. Программированное обучение и идеи кибернетики.— М.: Наука, 1970.

4. Проблемали ўқитиш ва ўқув-билиш фаолиятининг мотивларини ривожлантириш

Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении.— М.: Просвещение, 1972.

Матюшкин А. М. Психологическая структура, динамики и развитие познавательной активности // Вопросы психологии.—1982, 4-сони.

Махмутов М. И. Проблемное обучение. Основные вопросы теории.— М.: Педагогика, 1975.

Махмутов М. И. Принцип проблемности в обучении // Вопросы психологии.—1984, 5-сони.

Стоунс Э. Психопедагогика: Психологическая теория и практика обучения.— М.: Педагогика, 1984.

Сухобская Г. С. Психологические аспекты проблемного обучения и развитие познавательной активности взрослых учащихся // Вопросы психологии.—1984, 5-сони.

5. Ақлий фаолиятни босқичма-босқич шакллантириб бориш назарияси ва уни ўқитишда қўлланиш имкониятлари

Гальперин П. Я. О методе поэтапного формирования умственных действий // Вопросы психологии, 1-сони.

Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний.— М.: Изд-во МГУ, 1975.

6. Уқитиш — умумлаштирилган ақлий фаолиятнинг шаклланиши сифатида

Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении.— М.: Педагогика, 1972.

Раев А. И. Управление умственной деятельностью младшего школьника.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1976.

Раев А. И. Психологические вопросы программированного обучения.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1971.

7. Эмпирик ва назарий умумлашмалар қилиш вақтида ўқитишнинг ташкил этилиши

Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении.— М.: Педагогика, 1972.

8. Уқитишни группа усулида ташкил қилишнинг психологик самараси

Лийметс Х. И. Групповая работа на уроке.— М.: Педагогика, 1975.

Немов Р. С., Хвостов К. А. Межличная активность в условиях группового обучения // Психологический журнал.—1984.— Т. 5—6- сони, 39—47- бетлар.

9. Контроль, тескари алоқа, баҳо — ўқитишнинг шахсга хос омиллари сифатида

Амонашвили Ш. А. Развитие познавательной активности в начальной школе. // Вопросы психологии.—1984, 5-сони.

Амонашвили Ш. А. Обучение. Оценка.— М.: Педагогика, 1980.

Ананьев Б. Г. Психологическая ситуация опроса на уроке // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. / Под ред. И. М. Ильева, В. Я. Ляудис.— М.: Изд-во МГУ, 1980, 155—161-бетлар.

Кулюткин Ю. Н. Личностные факторы развития познавательной активности учащихся в процессе обучения // Вопросы психологии.— 1984, 5- сони.

Матюшкин А. М. Психологическая структура, динамика и развитие познавательной активности // Вопросы психологии. 1982, 4- сони.

Психологик масалалар ечиш

Тақдим этилаётган масалалар шунга қаратилганки, бу масалаларни ечган студентлар ўқитиш назарияси тўғрисидаги қоидаларни яна ҳам аниқроқ тасаввур қилиш имкониятига эга бўладилар. Келтирилган мисоллар назарияни эгаллаб олишни осонлаштиради ҳамда педагогик жараёни кузатишга, мустақил ишлар олиб боришга пойдевор яратади.

Дастлабки учта масаланинг тексти ўзининг мазмуни ва ўқитиш мақсадига кўра ўхшаб кетади. Ҳар учала текст ҳам «Ўқитадиган машиналар» тушунчасини шакллантиради. Биринчи масаланинг тексти Д. Крэмнинг «Программированное обучение и обучающие машины»¹ деган китобидан олинган. У шундай тузилганки, тас-вирланаётган саҳифаларда ахборотлар ва китобда босилган контрол кадрлар қайтадан тикланган. Бошқача қилиб айтганда, ушбу текстда программалаштирилган ўқитишдаги ўқув материални структуралаштиришнинг анъанавий манзараси қайтадан тикланади.

Иккинчи ва учинчи масаланинг текстлари ҳам худди ўша материалдан иборат. Уларнинг ҳар бири «Ўқитадиган машина» деган тушунча Крэмда қандай берилган бўлса, бу тушунчани худди шу тарзда шакллантириш имконини беради. Бироқ, иккинчи масалада материал анъанавий ўқитиш қонунлари асосида структуралаштирилган бўлса, учинчида проблемали ўқитиш қондалари асосида тузилган.

Ўқитувчи студентлар олдига ҳар учала текстни таққослаб ва таҳлил қилиш ҳамда уч хил структуралаштиришнинг ҳар бирдан ўзига хос хусусиятларни аниқлаш, уч хил ёндашувнинг ҳар бири материални ўзлаштиришдаги самарадорликка қанчалик кўпроқ таъсир кўрсатиш имкониятига баҳо бериш, уларнинг ўқув мотивларини шакллантиришга кўрсатадиган таъсирини баҳолаш вазифасини қўяди.

1-масала

8-бетдан олинган текст (Д. Крэм)

«Барча «ўқитадиган машиналар», ўзининг қайси типда ва қандай мураккабликда ишланган бўлишидан қатъи назар, умуман учта асосий белгиси билан характерланади:

1. Улар материални ўқувчига кичик-кичик парчалар тарзида тақдим этади ва бунда ҳар бир парчадан кейин контрол саволга тегишлича жавоб беришни талаб қилади.

2. Улар студентга жавоби тўғрими ёки йўқми эканлигини ўша заҳоти билиб олиш имконини беради.

3. Улар студентга актив иш олиб бориш имконини беради. Бунда материални ўзлаштириб олиш тезлиги ўша студентнинг индивидуал эҳтиёжларини ва қобилиятларига боғлиқ бўлади.

Юқорида келтирилган ана шу учта мезонга асосланган ҳолда ўқув кинофильмларининг улардан одатдаги тартибда фойдаланилган вақтда уларни «ўқитадиган машиналар» деб ҳисоблаш мумкинми, деган саволга жавоб беринг.

Ҳа, ҳисоблаш мумкин (6-бет).

Йўқ, ҳисоблаш мумкин эмас (4-бет)».

¹ Крэм Д. Программированное обучение и обучающие машины.— М., 1965.

6-бетдаги текст (Д. Крэм)

«Уқув кинофильмларининг одатдаги проекцияси ўқувчиларга бир қанча ахборот беради. Бироқ, бу кинофильмлар «ўқитадиган машина»ни характерловчи бошқа бир қатор шартларга тўғри келмайди. Масалан, улар студентдан бирор саволга жавоб беришни талаб қилмайди ҳамда ўша жавобларнинг тўғри ёки нотўғрилиги ҳақида маълумот ҳам бермайди. Бу фильмлар материални ўзлаштириш сифати ва суръатини назорат қилиш учун студентларга имконият ярата олмайди.

Стандарт шаклда ишланган ўқув кинофильми пухта тайёрланган лекцияга ўхшаши мумкин-у, лекин у «ўқитадиган машина» бўла олмайди.

8-бетдаги шартларни яна бир марта ўқиб чиқинг ва у ердагидан бошқа жавоб танланг».

4-бетдаги текст (Д. Крэм)

«Тўғри! Уқув кинофильмидан одатдагидек фойдаланилганда у «ўқитадиган машина» ҳисобланмайди:

1. Гарчи ўқув кинофильми бизга қандайдир янги ахборот берса ҳам лекин у студентлардан (оғзаки, карточка танлаш йули билан, тугмача босиш орқали ва ҳоказо йўллар билан бериладиган) мунтазам жавобларни талаб қилмайди.

2. Уқув кинофильми жавоб талаб қилмаганлиги сабабли у берилган жавобларнинг тўғри ёки нотўғрилиги ҳақидаги маълумотларни ҳам бериши мумкин эмас.

3. У ўқитилаётган ҳар бир студентга уларнинг ўз шахсий эҳтиёжлари ва имкониятларига мувофиқ равишда тегишли материални қандай ўзлаштиришларини белгилувчи маълумотларни, яъни уларнинг ўз индивидуал суръатларини белгилаб олиш имконини бермайди.

Бироқ, сиз тасаввур қилиб кўринг. Айтийлик, ўқув кинофильми шундай намойиш этилсинки, бунда студентлар мунтазам равишда ўзларига берилаётган саволларга тақдим этилган жавоблардан бирини танлаб олиш йули билан жавоб қайтарадиган бўлинлар. У ҳолда биз ўша ўқув кинофильмини қўйиш учун «ўқитадиган машина»ни ишлатдик, деб ҳисоблашимиз мумкинми ёки йўқми?

Ҳа, мумкин (2-бет).

Йўқ, мумкин эмас (12-бет)».

2-бетдаги текст (Д. Крэм)

«Албатта, студентлардан ўқув кинофильми намойиш қилинаётганда баъзи саволларга жавоб беришни талаб қилиш мумкин. Бунинг учун шу мақсадда махсус танланган фильм бўлиши керак. Ёхуд муайян ўринларда фильмни намойиш қилишни тўхтатиб савол-жавоб ўтказиш методидан фойдаланиш мумкин. Лекин бундай қилинганда барча студентлар мутлақо бир хил шароитга

солиб қўйилган бўлади. Бундай аудиторияда материални секин ўзлаштиришга одатланган студент уни тез ўзлаштирадиган студент билан бир хил суръатда саволларга жавоб қайтаришга мажбур бўлиб қолади. Шундай қилиб, «ўқитадиган машиналар»нинг афзалликларидан бири — ўқитишнинг индивидуал суръати ва ўқитишга индивидуал тарзда ёндашиш — хусусиятига мутлақо путур етказилган бўлади. Шунинг учун уларнинг бу ерга қўйилишининг ўзи кишида жиддий шубҳа уйғотиши мумкин.

Марҳамат қилиб 4-бетдаги материални яна бир ўқиб чиқинг ва саволга бошқа жавоб топинг».

12-бетдаги текст (Д. Крэм)

«Тўғри! Уқув кинофильмини ҳеч қачон «ўқитадиган машина» деб ҳисоблаш мумкин эмас, чунки фильм намойиш қилинаётган вақтда ҳар қандай формада бўлса ҳам савол-жавоб уюштиришни талаб қилиб бўлмайди».

2-масала

Бугунги машғулотиимизнинг темаси «ўқитадиган машиналар». Энг аввало биз бу машиналарда ўқитиш қай хилда ва қандай воситалар билан амалга оширилишини қараб чиқамиз.

Инсоният жамияти пайдо бўлганидан бери бир авлод билимини иккинчи авлодга берилиши одамлар томонидан амалга ошириб келинган. Ян Амос Коменский давридан буюн ўқитиш, билимни бир авлоддан иккинчисига ўтказиш тадбирларини амалга оширишда кўргазмалилик кенг қўлланиб: дидактик расмлар, реал объект ёки уларнинг қиёфалари акс эттирилган турли шакллардан фойдаланиб келинмоқда. Лекин бу ҳали биз тушуналган маънодаги ўқитиш техникаси эмас эди. XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларига келиб, мактабларда сеҳрли фонарь (баъзилар уни туманли чироғ деб ҳам атаганлар) пайдо бўлади. Фонограф ва граммофонлар ҳам алп қадамлар билан билим даргоҳига — физика кабинетлари ва синфларига кириб келади. «Соқов» кинодаги кишилар ҳаракати ҳам худди ҳаётдаги кишилар ҳаракатига жуда ўхшайди. Шунинг учун дастлабки йиллардаги кинони «иллюзион» деб аташган. Бу дастлабки ўқитиш техникаси эди, лекин у «кўргазмалилик воситаси» деган тушунча чегарасидан ташқарига чиқа олмасди. Ҳозирги замон тили билан айтадиган бўлсак, бу воситалар ўқитувчининг ўрнини боса олмасди, фақат улар ўқитувчининг ахборот функциясига қўшимча тарзда унга ёрдам берди, холос: улар бирор нарсани кўрсатар, намойиш қилар эди-ю, лекин гапирмас эди.

Эндиги вазифа уни мустақил ахборот воситасига айлантиришдан иборат эди. Ўқитувчининг бу функциясини овозли киногина, кейинроқ эса телевидение ўз зиммасига олди. Ҳар иккиси қўшилиб, билимларни баён этиш вақтида «ўқитадиган машиналар» яратиш учун пойдевор қўйди.

Ўқитиш жараёнида ўқитувчи ўқувчилар томонидан билимлар қай даражада ўзлаштирилганига баҳо беради, улар билан индиви-

дуал иш олиб боради, агар бирор ўқувчи ўз жавобида дарсни яхши тушунмаганлигини билдирса, у билан қўшимча дарс ўтказади. Контрол қилувчи автомат қурилмалар яратилиши билан ўқитувчининг ўз ўқувчиларини назорат қилиш вазифасини машиналар, приборлар зиммасига юклаш имконияти пайдо бўлди. Бундай ихтиролар асримизнинг 20-йилларида пайдо бўлган эди. Лекин асримиз ўрталаригача, аниқроғи то 60-йилларга қадар улар уйинчоқ ҳолида қолиб кетди. Ҳозирда эса бундай уйинчоқни сотиб олиш мумкин. Бу «Огонёк» типигаги уйинчоқдир. Унинг таркибига: карточкалар набори (масалан, ёзувчиларнинг портретлари, рассомлар чизган расмлар), ана шу карточкалар ўрнатиб қўйиладиган тешикчалар киради. Ҳар бир карточка қўйиладиган тешикчанинг контакти бор. Агар ўйнаётган киши ўша контактга тегса, тўғри топилган расмнинг лампочкаси ёнади. Мана шу содда ихтиро кейинчалик ҳийла мураккаб «ўқитадиган машиналар» яратиш учун асос бўлди.

Кибернетиканинг вужудга келиши «ўқитадиган машиналар» яратиш учун назарий бир туртки бўлди. Буёғи энди озгина ўйланса бўладиган ишлар қолган эди. Масалан, ўқув материални мантиқан тугал фикр англатадиган кичик-кичик қисмларга ажратиб чиқиш, уларга контрол саволлар ўйлаб топиш ҳамда ўқувчига ўз жавобининг тўғрилигини текшириб кўриш имконини бериш шундай ишлар жумласидан эди. Кенг миқёсдаги мураккаб программалар тузиш, унда ўқувчи йўл қўйиши мумкин бўлган хатоларни ҳисобга олиб программага киритиш ҳамда ўқувчи билимини коррективроқ қилиб турадиган программадаги хатоларни унга билдириб туриш учун янги педагогик назария ишлаб чиқишни талаб қилмас эди. Бунинг учун юксак даражада ривожланган электрон техника зарур эди.

Шундай қилиб, «ўқитадиган машина» — бу бир система бўлиб, у ўқув материални кичик парчалар тарзида ўқувчига тақдим этади. Бунда у ҳар бир контрол саволга жавоб берилишини талаб қилади ҳамда ўша берилган жавобнинг тўғрилигини коррективроқ қилинишини ҳам таъминлайди.

Ушбу таърифдаги «система» термини ахборотлар ва контрол кадрлар ифода этилган қоғоз ленталар ўралган механик ғалтаклардан бошлаб то ЭХМ га уланган телевизион камераларнинг пультларига қадар бўлган қурилмаларни назарда тутати. Д. Крэмнинг «Программированное обучение и обучающие машины» деган китобчасида ҳам мана шундай «ўқитадиган машина» назарда тутилади. Буни биз ана шундай лексик оборотга онгимиз ҳали ўрганмаганлиги учунгина уни программалаштирилган дарслик деб атаймиз.

«Ўқитадиган машина» деган тушунчага берилган таъриф тўғрисидаги суҳбатимизни тугатар эканмиз, «ўқитадиган машина» таърифининг моҳиятидан келиб чиқадиган бир афзалликни таъкидлаб ўтмоқчимиз: бу қурилманинг ўзи унда олиб бориладиган ишлар ҳам индивидуал характерга эгадир. Ўқувчи бу машинада ўзига хос суръат билан ишлай олади, хийла мураккаброқ техник

системаларда эса у ўзи йўл қўйган хатоларни индивидуал тарзда тузатиши ҳам мумкин.

3-масала

Сиз кўриб турган плакатга: «Ўқитадиган машиналар» деб ёзиб қўйилган. Ўйлаб кўринг-чи шу ёзиб қўйилган сўзлар бирикмасида зиддият йўқмикин? Машина ўқитар эмиш... Яна кимни? Одамни!

Хўш, машина ўқита оладими? Агар ўқитса қандай қилиб, қай даражада ўқитади ва энг муҳими нима учун, қандай шароитларда ўқитиши мумкин? Биз энг аввало ана шу саволларга жавоб топишимиз керак. Бунинг учун ўқитиш жараёнининг ўзини яна бир қараб чиқамиз.

Ўқитиш, таълим-тарбия бериш фақатгина инсоният жамиятида мавжуддир. Шундай эмасми? Ҳайвонларда эса у ёки бу ҳаракатларга тақлид қилиб ўргатиладиган малакалар ҳосил қилиш мумкин. Ёхуд уларни донмий равишда такрорланиб турадиган муайян муҳит шароитида боқиб, бирон хатти-ҳаракатни бажаришга ўргатиш мумкин. Демак, ҳайвонлардаги тақлид қилиш ва адаптация механизмлари уларда муҳитга боғлиқ ҳолда ҳосил бўлади. Лекин умуман олганда, бундай хатти-ҳаракатларга ҳайвонларни мақсадга қаратилган ҳолда (яъни инстинктив) бўлмаган тарзда ўргатиб бўлмайди, аниқроғи ҳайвонларнинг ўзи бундай ҳаракатларни бир-бирига ўргата олмайди. Шундай қилиб, биз шундай хулосага келишимиз мумкинки, инсоният жамиятида ўқитишни, таълим-тарбияни амалга ошириш мумкин бўлган бирдан-бир воқеа бу ... жуда тўғри топдингиз: энг аввало сўз, нутқдир.

Одам ҳар қандай сўзларини плёнкага ёзиб олиш мумкинлиги ва уни яна қайтадан эшитиш имконияти мавжуд эканлиги бизларга тажрибадан яхши маълум. Демак, ўқитадиган машина яратиш учун энг муҳим бўлган шарт мавжуд экан: бу шарт ўқув ахборотини оғзаки нутқ шаклида ёзиб олинишидир. Дарвоқе, шуни ҳам таъкидлаш керакки, дарслик ҳам ёзма нутқ тарзида баён этилган ўқув ахборотида. Шундай қилиб, магнитофон ёки матбуот тексти — буларнинг ҳар иккаласи бир хил даражада «ўқитадиган машиналар» яратиш учун зарур бўлган шартлардан ҳисобланади.

Келинг, яна бир ўйлаб кўрайлик-чи, «ўқитадиган машина» яратиш учун яна нималар зарур? Ҳар семестрдан кейин имтиҳонлар ўтказилади. Бу имтиҳонлар нима учун ўтказилади? Уларни кимгадир стипендия бериш, кимнидир стипендиядан маҳрум қилиш учун ўтказилади деб ўйламанг — мутлақо ундай эмас. Берилган савол ва билим даражасига қўйилган баҳолар, ўқувчига у нимани билишини ва нимани билмаслигини кўрсатади ва билимининг сифати қандай эканлиги тўғрисида ахборот беради. Бунинг билиш имтиҳон олаётган кишига эмас, бу энг аввало ўқувчининг ўзига, у ўзлигини шакллантириши ва қарор топтириши ва ўзига-ўзи баҳо бера оладиган даражага етишиши учун зарурдир.

Хўш, машина ўқиш жараёнини назорат қила оладими? Бу ишни, табиийки, машина имтиҳон олаётган кишидек бажара олиши мумкин эмас. Лекин ўз билим даражаси қандай эканлигини билиб олиш ўқитувчи учун эмас, балки ўқувчи учун зарур экан, у ҳолда машинани бир қанча тўғри ва нотўғри жавоблар қайтарилган саволлар билан таъминлаб ўқувчига тақдим этиш мумкин. У мана шу жавоблардан ўзи тўғри деб ҳисоблаганини танлаши сўралади. Кейин эса жавобнинг хатолиги ёки тўғри топилганлиги асослаб берилади. Материални тўғри ўзлаштирилганлигини текшириш учун ўқувчига уни мантиқан тугал фикр англатган қисмларга бўлиб тақдим этиш ўқувчи учун қулайлик туғдириши тушунарли бўлса керак. Бутун тема юзасидан берилган саволларга жавоб қайтаришда машина контрол қилишга ожизлик қилади. Чунки у тушунишдаги хатони таҳлил қилиб бера олмайди, ўқувчининг ўзи эса ўзи йўл қўйган хатони билмайди ва уни тузатишга кучи етмайди.

Юқорида биз билдирган фикр-мулоҳазаларнинг барчаси «ўқитадиган машина» тўғрисида қуйидагича таъриф бериш учун асос бўлади: «ўқитадиган машина»— бу ўқув материални ўқувчига кичик-кичик қисмларга ажратган ҳолда тақдим этадиган система бўлиб, у ҳар бир қисм тўғрач, унинг юзасидан бериладиган контрол саволга жавоб қайтаришни талаб қилади ҳамда берилган жавобнинг тўғрилигини коррективка қилиш имконини беради.

Бинобарин, бу ерда одам ўзини-ўзи ўқитади. Бунинг учун у машина томонидан тақдим этилган материалдан фойдаланади ҳамда қадам-бақадам ўзини-ўзи контрол қилиб боради. Машина дарс ва лекцияга нисбатан яна бир афзалликка эгадир, бунда ўқувчи билим эгаллаш учун фақат ўзига хос суръат билан индивидуал тарзда ишлай олади.

4-масала*

Техник механика дарсларида ўқувчиларга жисмнинг вазни бу жойнинг кенглигига боғлиқ бўлган катталиқ эканлиги тўғрисидаги тушунчани баён этиб берилади.

Ўқитувчи болалардан: «Жисмнинг вазни-доимий катталиқми?»— деб сўрайди.

Ўқувчилар: «Ҳа, доимий катталиқ»,— деб жавоб берадилар. Шундан кейин ўқитувчи динамометрга юкни осиб қўяди ва сўрайди: «Агар мен шахта ичига тушсам у ҳолда динамометрнинг пружинаси қандай ҳолга келади?»

Ўқувчи. Пружина чўзилиб боради.

Ўқитувчи. Борди-ю, мен юқорига кўтарилиб чиқсам-чи? Унда нима бўлади?

---

* Қаранг: *Синицкая Н. Ф.* К вопросу о психолого-педагогических предпосылках организации урока проблемным методом // Проблемное и программированное обучение / Под ред. Т. В. Кудрявцева, А. М. Матюшкина.— М., 1973, 98—99-бетлар.

Ўқувчи. Унда пружина қисқаради.

Ўқитувчи. Нима сабабдан қисқаради?

Ўқувчи. Чунки оғирлик ўзгаради.

Ўқитувчи. Тўғри айтдинг. Демак, жисмнинг вази — бу қандай катталиқ экан?

Ўқувчи. Ўзгарувчан катталиқ экан.

Ўқитувчи доскага чизма чизиб ўқувчидан сўрайди: «Агар биз битта жисмнинг ўзини ҳам қутбга, ҳам экваторга осиб қўйсак, унинг оғирлиги қандай бўлса шундайлигича қолаверадими?»

Бу саволга ўқувчи экватордаги оғирлик кам бўлади, деб айтади, чунки бу ерда марказгача бўлган масофа кўпроқ ва шунинг учун бу ерда ернинг тортиш кучи қутбдагига қараганда камроқдир.

5-масала**

«Инерциянинг хусусиятлари» деган дарсда ўқитувчи қуйидаги тажрибаларни ўтказади. У қўлига ҳар хил массадаги шарчаларни олади ва уларга бир хил куч билан таъсир кўрсатади. Бунда кичик шарча катта тезлик билан ҳаракатга келади.

Ўқитувчи. Шарчалардан қайси бири каттароқ инерция кучига эга бўлади?

Ўқувчи. Катта шарча.

Ўқитувчи. Демак, жисмнинг инертлиги нимага боғлиқ бўлар экан?

Ўқувчи. Унинг массасига боғлиқ бўлар экан.

Ўқитувчи. Мана, энди ўзингиз хулоса чиқаринг.

Ўқувчи. Жисмнинг массаси бу жисмимиз инертлигининг меъёрига тенгдир. Шундан кейин ўқитувчи яна сўрайди: «Агар биз шарни тинч турган ҳолидан чиқариб уни ҳаракатлантириб юборсак, у тўхтамасдан узоқ вақтгача ҳаракат қилаверадими?»

Ўқувчи. Йўқ, чунки унинг ишқаланиш кучи мавжуддир.

Ўқитувчи. Агар биз ўша шарни чексиз даражада узоқ вақт ҳаракат қилишга мажбур қилмоқчи бўлсак, у ҳолда биз қандай шарт-шароитларни вужудга келтириб қўйишимиз керак?

Ўқувчи. Биз уни ҳеч қандай ташқи куч таъсир қилмайдиган даражага келтиришимиз керак.

Ўқитувчи. Бундан қандай хулоса чиқариш мумкин?

Ўқувчи. Ҳар қандай жисм ўзига қанақадир ташқи бир куч таъсир қилмагунича ўзининг тинч ҳолатини сақлаб тураверади (ёки у ўзининг бир текис тўғри чизиқли ҳаракатини давом эттиради, деб қўшиб қўяди ўқитувчи).

6-масала

Студентлар мактабдаги дарсларга қатнашганларидан кейин ўтилган дарслардан қайси бири кўпроқ эсларида қолганини ва

** Ўша жойда

нима учун шундай бўлганини ёзиб бериш таклиф қилинган эди. Қуйида шундай тавсифлардан бирини келтирамиз.

«Менинг дарсларга қатнашим бир қолипда ўтказилган дарслардан иборат бўлди: уйга вазифа текширилар, янги тема ўтилар, шу тема юзасидан савол-жавоб қилинар ва янги материал бўйича масалалар ечилар ҳамда уйга вазифа берилар эди. Ўзим ўқиган мактабда математика дарслари деярли шу тахлитда ўтказилган бўлса-да, лекин дарслар қизиқарли ўтар эди. Ўқитувчи опамиз янги материални тушунтириб берганларидан кейин досканинг бир томонига 7—8 та масаланинг номерларини ёзиб қўяр эдилар-да: «Қани, ким биринчи ишлар экан — масалани биринчи ишлаб бўлган уч ўқувчига «беш», кейинги уч кишига «тўрт» қўяман. Ундан кейинги уч кишига «уч» баҳо қўяман»,— дер эдилар. Вақт жуда оз бўлар эди. Шунинг учун доскага ёзиб қўйилган номерлардан ярмини ишласак ҳам катта гап деб ўйлардик. Лекин масалаларни ечишга киришиб кетганимиздан кейин кўпинча доскага ёзиб қўйилган масалаларнинг ҳаммасини ечиб улгурардик. Ҳатто ўқитувчимиз махсус карточкага ёзиб келган ўта мураккаб турдаги қўшимча масалани ҳам ечишга киришар эдик. Бу вазифани албатта синфдаги кучли ўқувчиларгина бажара олар эди. Синфимизда бир нечта ўқувчи шундай кучли ўқир эди. Бу ерда болаларнинг биринчи бўлишга интилиши ҳам катта роль ўйнар эди. Ўқитувчимиз синф бўйлаб юриб масаланинг жавобини текширар, орқада қолаётган болаларга ёрдам берар эди. Кейинчалик кучли ўқувчилар кучсиз ўқувчиларга биркитиб қўйилар эди. Улар ёрдамга муҳтож ўқувчининг партасига кўчиб ўтирар ва унга қўмаклаша бошлар эди. Дарс ғала-ғовур, жуда жонли ўтар эди. Лекин бу ғала-ғовур, овозлар тўполон кўтарган болаларнинг эмас, балки ишлаётган болаларнинг шовқини бўлар эди. Синфдаги барча болалар берилган масалаларни ечиш билан овора бўлар эди».

Саволлар

1. Ўқитувчи ўқитишни активлаштирадиган қандай методикадан фойдаланди?
2. Ўқитиш қандай ташкил этилган? Ўзингиз баҳоланг-чи.

7-масала

Ифодали ўқиш вақтида текстни тушуниш когнитив тескари алоқанинг мисоли бўлиши мумкин. Қайта ўқишда биринчи марта ўқилганда тушунилмаган сўзларнинг контактдаги маъноси аниқлана боради.

«Қадимги Рим маданияти» деган китобдан олинган қуйидаги парчани ўқиб кўринг. «Левкиппа Ахилл Татий романининг қаҳрамони, уни яхши кўриб қолган Клитифонт билан бирга ота-онасининг уйдан қочиб кетади»¹.

¹ Кальтура Древнего Рима.— М., 1985,—Т. 2.—83-бет.

Ёзилган жумладан вазият тушунарли, бироқ унда автор билан асар қаҳрамони кимлигини дарров уқиб олиш қийин. Бундай икки хиллик қайси исм роман авторига тегишли, қайсиниси роман қаҳрамонига тааллуқли эканлигини тушунмасликдан келиб чиқади... Уша жумланинг давоми ўқилганидан кейин бу вазиятни аниқ-равшан тушуниб олиш мумкин бўлади: «...йўлда боришар экан, улар қароқчиларнинг қўлига тушиб қолишади, асирликдан қутулиб чиқишади-ю, бироқ Искандарияда Левкиппани севиб қолган қароқчи Херей уни ўғирлаб кетади».

Тескари когнитив алоқа ўрнатиш асосида китобхон роман қаҳрамони албатта Левкиппа, роман автори эса — Ахилл Татий эканини аниқлайди. Шунда Левкиппа асар қаҳрамонининг исми ва фамилияси бўлса керак деган аввалги тахмин ўз-ўзидан тушиб қолади, чунки китобдаги бошқа қаҳрамонлар ҳам битта исмга эга эканликлари сезилади ва жумланинг тузилишидан ҳам бундай хулоса туғри эканлиги билиниб туради.

Савол

Ўқилганда икки хил маъно чиқиб қолмаслиги учун жумлани қай тахлитда тузиш керак?

Курсда ўтказиладиган тадқиқотларнинг темалари

1. Умумтаълим ва ҳунар мактабидаги анъанавий ўқитиш формасининг афзаллик ва камчиликлари нимада?
2. Таълим жараёнида билимларни проблемали тарзда баён этишда ўқувчиларни психик ривожлантиришнинг имкониятлари.
3. Программалаштирилган таълим жараёнида билимларни эгаллашнинг психологик хусусиятлари.
4. Ўқитишнинг ҳар хил формалари қўлланилган шароитда предметли тушунча ва тасавурларни шакллантириш хусусиятлари.
5. Таълим жараёнида ўқувчиларнинг ўқув фаолияти мотивларини ривожлантириш.
6. Дарсдан ўзлаштирмайдиган ва интизомсиз ўқувчиларга индивидуал ёндашиш таълим жараёнини оптималлаштиришнинг шарти сифатида.
7. Таълимни ишлаб чиқариш меҳнати билан қўшиб олиб борган шароитда ўқувчилар билим эгаллашнинг психологик хусусиятлари.
8. Ўқув предмети юзасидан ўқувчилар олиб борадиган мустақил ишлар билиш активлиги ва ижодий тафаккурни ривожлантириш воситаси сифатида.
9. Ўқув фанини тушунтиришда фанларнинг ички алоқаси ҳамда фанлараро алоқалар ўқувчиларда системали билим олишни шакллантириш воситаси сифатида.
10. Ўқув фанини ўқитиш практикасига фан ютуқларини жорий этиш ўқув тарбия жараёни самарадорлигини ошириш воситаси сифатида.

11. Уқувчиларни ўқитиш жараёнида уларга ахлоқий, меҳнат ва эстетик тарбия беришнинг бир бутунлигини таъминлашнинг психологик шартлари.

12. Таълимни ишлаб чиқариш меҳнати билан бирга қўшиб олиб борилганда уқувчиларга меҳнат таълими бериш ва уларни касбга йўллашни оптималлаштиришнинг психологик шартлари.

11- тема. Уқув фаолиятида техника воситаларидан фойдаланишнинг психологик асослари

Методик кўрсатмалар

Темани ўрганишда таълимда техника воситаларидан фойдаланишга киришиш ҳамда бундай воситаларнинг пайдо бўлиш тарихий босқичларни, шунингдек, техника воситаларининг имкониятларини назарий жиҳатдан тушуниш масалаларини қисқача таърифлаб бериш фойдалидир. Тажрибани, билимларни бир-бирига ўргатиш — инсоният жамиятининг яшаши ва унинг олға қараб боришининг асосидир. Шунинг учун инсоният тараққиётининг дастлабки босқичларидаёқ ижтимоий тажрибани аниқ мақсадни кўзлаб бир авлоддан иккинчи авлодга ўргатишга ҳамда таълим ва тарбия беришга киришилган. Бу иш катта ёшли кишиларнинг фаолияти ва хатти-ҳаракатларига ўйин шаклида тақлид қилиш, мастер раҳбарлигида меҳнат кўроллари амалий равишда ишлатилишни ўрганиб олиш, индуктив кўрсатмалар бериш назарда тутилган нутқ мулоқоти ҳамда эмоционал муносабатларни ифода этиш ва билимларни ўргатиш орқали амалга ошириб борилади. Оғзаки нутқ, реал предметларни ишлатиш, ҳаракатларни очиқ кўрсатиш — булар бари ўқитиш ва таълим беришнинг табиий воситаларидир.

Дастлабки техника воситасида ўқитиш — бу ёзма нутқ бўлиб, ёзув орқали, визуал тарзда тасаввур қилинадиган, белгилар орқали берилган. Ёзма нутқдан фойдаланиш орқали ўқувчи ўз фикрларини қоғозга ёзиб бориш, фикр қилиш ва машқ қилиб билим олиш, оралиқ натижаларни, ёрдамчи ва пировард натижаларни тартибга солиб ёзиб бориш имкониятига эга бўлган. Ёзма нутқ, қўлёзма китоблар ўқитувчининг хотираси билан бирга қўшилиб ахборотларни сақлаш манбаига айланган. Китобларни қўлёзма ҳолида кўпайтириш техникаси тарихда минг йилдан кўпроқ даврни ўз ичига олади. Лекин матбаа йўли билан чиқарилган китобларгина ўқитиш жараёнига ёзма нутқнинг сезиларли таъсир кўрсатиши учун шароит яратди. «Порох, компас, китоб нашр этиш — булар буржуазия даврини бошлаб берган уч буюк ихтиролардир»¹.

Китоб нашр этиш ихтиро қилинганидан кейин таълимга бўлган қизиқишнинг ортиб кетиши илмий «китобий» билимларнинг амалий ишлар билан, одамларнинг касб-ҳунарга оид фаолияти билан бевосита алоқаси кучайиб бориши билан изоҳланади. Ке-

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч.—2-е изд.—47- том, 418- бет.

Йинчалик таълимнинг кўрсатмалилик принципи ишлаб чиқиладиган бошлайди. Бу принцип Коменский педагогикасида аниқ-равшан ифодалаб берилган. Соддароқ қилиб айтадиган бўлсак, мазкур принципнинг моҳияти шундай иборатки, айрилган сўз ўқувчининг онгида ўша сўзга мувофиқ келадиган адекват образини пайдо қилмоғи керак.

Матбаа йўли билан босиб чиқарилган расмлар — кўрсатмалиликнинг бир воситаси бўлиб — ўқитиш жараёнида муҳим техникавий восита сифатида хизмат қилади. Предмет ёки ҳодисаларни таълим мақсадида тасвирий санъат асари шаклига келтирилиши дидактик расмлар деб атала бошланган. Ўқитувчи ўз фикрини сўзлар орқали ифода этаётган вақтида ана шу расмларни ҳам кўрсатади. Сўз билан образнинг бундай алоқаси тафаккурни ривожлантиришнинг асосий механизмларидан бири бўлиб хизмат қилади. Бу ерда дидактик расмларни санъат асари билан аралаштириб юбормаслик керак. Тасвирий санъат асари кишининг эстетик эҳтиёжларини қондирувчи объект бўлиб, у ўқитиш воситаси бўлиб ҳисобланмайди. Дидактик расм — бу ўқув ахборотидан иборат бўлади ҳамда фақат ўқитиш воситаси сифатида ишлатилади.

Таълимни техника воситалари орқали олиб боришда кино, граммофон ёзуви, телевидение, радионинг пайдо бўлиши принцип жиҳатдан янги аҳамият касб эта бошлади. Воқеаларни, ҳодисаларни, жараёнларни, одамлар образини кино лентасига, видео-плёнка, граммпластинкага, магнитофон лентасига ёзиб олиниши ижтимоий ва шахсий аҳамиятга эга бўлган ахборотларни сақлашнинг принцип жиҳатдан янги воситасидир.

Семинар машғулотида шахснинг ривожланишига жамиятимизда оммавий ахборот воситалари, энг аввало телевидениенинг тарқалиши қандай аҳамиятга эга бўлганлиги тўғрисидаги масалани қараб чиқиш керак. Телевидение оммавий равишда тарқалмасдан илгари атроф-муҳит (табиат ва предметлар, ижтимоий ҳодисалар) бола тасаввурини кенгайтиришнинг ягона воситаси бўлиб келган. Бундай образларга ўқиш натижасида ҳосил қилинган тасаввурлар қўшилган (яъни сўз асосида ўша воқеа-ҳодисаларнинг, предметларнинг иккинчи марта тасаввур қилиниши вужудга келтирилган), лекин бола то ўқишни ўрганиб олгунига қадар у катта ёшли кишиларнинг ихтиёрида бўлган. Телевидение бола идрок этадиган нарсалар дунёсини кенгайтиради, уни бевосита теваарак-атрофдаги муҳит чегарасидан узоқ-узоқларга олиб чиқди. Бола то мактабга боргунига қадар фильмлардан, ўқув эшиттиришларидан инсон тўғрисида ва табиат тўғрисида кўп нарсаларни билиб олади. Бунда латент (яширин) билим олиш деб аталадиган ҳодисалар содир бўлади.

Латент тарзида билим олишнинг ўзига хос хусусиятларидан бири билим олинаётганда ўша билим моҳиятини англаб етмаслик ва орадан бирмунча вақт ўтганидан кейин ўша билимнинг намоён бўлиши ҳисобланади. Шундай тахмин қилиш мумкинки, латент тарзида билим олиш ақлий акселерациянинг зарур шартларидан

бири ҳисобланади. Болаларнинг психик ривожланишига телевидениенинг кўрсатадиган бундай таъсири муҳит таъсири ҳисобланади ва у бевосита ўқитувчининг вазифасига кирмайди. Лекин айти пайтда ўқитувчи телевидениенинг оилада ишлатилишига, кенгроқ маънода оладиган бўлсак, умуман мактабдан ташқарида ишлатилишига бефарқ қараб тура олмайди. Шу маънода ота-оналар ва юқори синф ўқувчилари билан телевидение кўрсатаётган қайси мавзудаги эшиттиришларни кўриш ва қай тарзда кўриш зарурлиги тўғрисида суҳбатлар ўтказиш, кўрилган мавзуларни синфда тегишли дарсларда муҳокама қилиш фойдалидир.

Тема юзасидан ўтказиладиган машғулотларда студентлар ҳозирги замон таълим воситалари системасида ўқитувчининг ўрнини тўғри тушуниб олоқлари зарур. Динафильмлар, слайдалар, кодоскоп транспорантлари — хуллас, барча статик проекция ва товуш ёзиб олиш техникаси — булар бари ўқитувчининг қўлида кўрсатмалilik воситаси бўлиб хизмат қилади. Ўқитувчи дарсга тайёрланар экан, шу воситалардан қайси бирини қўлланишини ўйлаб, ўз нутқидан қайси бир фикрларни кўрсатмалilik воситалар ёрдамида мустаҳкамлаши тўғрисида мулоҳаза қилади. Фрагментлар, яъни парчалар ҳолида намойиш этиладиган кинофильмлар ҳам кўрсатмалilik воситаси ҳисобланади. Телекўрсатув ёки овозли фильмдан олинган бир қисм — бу билимларни баён этишнинг аудиовизуал воситасидир. Бундай техникавий кўмакчиларга нисбатан бўладиган муносабатни қуйидагича ифодалаш мумкин: дарснинг муайян бир қисмида ўқитувчи ўзининг ахборот бериш функциясини техника воситаларига бўшатиб беради. Таълим системасига компьютер техникаси жорий этилган вақтда ўқитувчи бу воситага умумлаштириш, контрол қилиш ва машқ бажариш функцияларини ҳам топширади.

Эркин воситалардан фойдаланганда ўқув методикасининг тақдим этилиши ўқитувчи билан ўқувчи синфда бевосита мулоқотга киришгандагига қараганда бир қатор афзалликларга эга. Кинога олишда объект умумий тарзда, ўртача катталиқда, йирик планда кўрсатилиши мумкин, объектнинг бирорта деталини алоҳида ажратиб кўрсатиш, шунингдек ўша объектни ҳаддан ташқари йирик планда кўрсатиш ҳам мумкин. Объектни экранда турли томондан томоша қилиш, бунда идрок этилиши зарур бўлган асосий қисмни ажратиб кўрсатиш ва таъкидлаб ўтиш мумкин. Намойиш этилаётган фильм билан бир вақтда ёки объект намойиш этилгандан кейин ўша заҳоти унинг тасвири устига ўша объектнинг схематик расмини тушириш, мультипликациядан фойдаланиш, объект ичидаги бизнинг кўзимизга кўринмайдиган хусусиятларни ёритиб берадиган, объектлар орасидаги ёки уларнинг қисмлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни кўрсатиб берадиган расмларни намойиш этиш мумкин.

Кинога олиш ёрдамида жисмларнинг фазодаги кўринишини турли шаклларда намойиш этишдан ташқари, уларни кўрган кишида вақтни идрок этишда ҳам муайян ўзгаришлар содир бўлади. Биринчидан, реал вақтдан «экран вақти» ёки «кино вақти» деб

аталадиган вақт ўртасида фарқ бўлади. Узоқ муддатни талаб қиладиган тажрибалар, намойишлар уларни ташкил этилаётганда, бошланиш ва тамом бўлиш вақтларида плёнкага туширилади. Бу эса воқеа, ҳодисаларни намойиш қилиб кўрсатиш вақтини анча тежайди. Иккинчидан, бунда фильмни секинлаштириб ёки тезлаштириб кўрсатиш (суратга олиш), имконияти мавжуд. Бу эса одам оддий кўз билан кўра олмайдиган ҳодисаларни кузатиш имкониятини беради. Экранга тикилиб турган кишининг кўз ўнгига гулнинг ғунчаси очилгани ва яна юмилгани намойиш қилиб кўрсатилади. Одам кўзи билан оддий шароитларда бундай ҳодисаларни кузата олмайди: биз реал шароитларда бундай секин бўладиган ҳаракатларнинг натижасининггина кўрамыз. Югуриш, сакраш ва бошқа шунга ўхшаш одам томонидан бажариладиган ва жуда катта тезликда амалга ошириладиган ҳаракатлар техникасини биз сеза олмаймиз. Агар мана шу ҳаракатлар плёнкага туширилса, уларни секинлаштириб кўрсатиш ва бутун тафсилотлари билан идрок этиш мумкин. Одамларнинг кино фазоси ва кино вақти билан мулоқотга киришиши шунга олиб келдики, инсоният маълум даражада реал дунёни ҳар хил планда кўришга ҳамда жорий — кундалик ҳаракатларни тез ва секин англаб етишга ўрганиб олди. Бундай таълим механизмини шунга ўхшатиш мумкинки, бирор нарсани, предметни катталаштириб кўрсатувчи ойна орқали томоша қилган киши унда илгари оддий кўз билан қараганда кўринмаган деталларни кўра бошлагани сингари бу хилдаги ўқитишни жорий этилган вақтда ҳам шунга ўхшаш ҳол юз беради.

Ўқувчи нутқини магнитофонга ёзиб олиниши таълим жараёнида ўша ўқувчига техника воситалари кўрсатадиган таъсир имкониятларини оширади. Ўқувчи плёнкага ёзиб олинган ўз нутқини камдан-кам ҳолларда эшитилади. Рус тили ва чет тили дарсларида сўзларнинг талаффуз қилиниши, ўқувчи жавобининг мантикий структураси, бошқа барча фанлардан ўтилган дарсдаги нутқларнинг ифодалилиги ҳам ўқитувчи, ҳам ўқувчи томонидан таҳлил қилиниши учун имконият яратилади. Афсуски, ўқитувчилар ёзиб олинган овозлардан камдан-кам ҳолларда фойдаланидилар.

Таълимнинг компьютерлаштирилиши ҳам шахснинг ривожланишига таъсир ўтказмай қолмайди. Ҳозиргача таълимнинг бундай характерининг ўқиш жараёнига қандай таъсир кўрсатиши тўла ўрганиб чиқилмаган бўлсада студентларга шу йўналишда олиб борилаётган ишларнинг моҳиятини тушунтириб бериш керак. Компьютернинг имкониятларга қараб амалга ошириш мумкин бўлган ишларни, компьютерни ўқув жараёнида фойдаланишдан кузатилган мақсад нимада эканлигини уларга тушунтириб бериш керак. Шу муносабат билан ҳар хил типдаги компьютерларга берилган характеристикаларни ҳамда таълим жараёнида фойдаланиладиган бундай техника ўқитувчилар қўяётган талабларни таҳлил қилиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, компьютерлардан турли мақсадларда фойдаланишда ўқитувчи фаолиятининг характери қандай ўзгариб бориши тўғрисидаги

масалани ҳам қараб чиқиш фойдали бўлади. Шунингдек, ўқув жараёнида болаларнинг билиш фаолиятини ривожлантиришга компьютерлар қандай таъсир кўрсатиши мумкинлигини ҳамда ушбу функциялар мунтазам равишда компьютерлар орқали амалга оширилган вақтда бундай ҳол шахснинг хусусиятларига қай даражада таъсир кўрсатишини аниқлаб олиш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Компьютер ўқитиш воситаси сифатида бошқа техника воситаларига қараганда ақлий фаолиятни бошқариш соҳасида янги-янги имкониятлар очиб беради. Тескари алоқа мавжуд бўлмаган телевидениенинг муттасил ахборотлар оқими ичида реципент бу ахборотларни ўзича «истеъмом қилади» яъни компьютер ўша ахборотлар ичидан фақат шундай ахборотларни ажратиб олиш имконини берадики, улар айна чоғда, мазкур аудитория учун ёки айрим киши учун зарур маълумот бўлади.

Компьютер ёрдамида ўқитилган вақтда ахборотлар бир томонга йўналтирилган ўқув кинофильмлари ва телекўрсатувларига эҳтиёж қолмайди. Бунга компьютер ёрдамида қадамба-қадам тескари алоқа ўрнатиб бориш ҳисобига барҳам берилади. Шу иш фақат эгаллаб олинган билим натижаларига қараб эмас, балки ўша ўрганилаётган материал бўлагининг ўзлаштирилиш жараёнида қатъий назорат ўрнатиш орқали ҳам амалга оширилади. Компьютер техникаси ўзлаштириш жараёнини бошқаришнинг янги-янги методларини жорий этиш имкониятини очиб беради. Бунга энг аввало ўрганилаётган воқеа-ҳодисалар ёки жараёнларнинг тадқиқ этилиши ҳисобига, дарсни ўзлаштириш давомида пайдо бўладиган барча гипотезаларни текшириб чиқиш ва тўғри деб топилганларини асослаб бериш ҳисобига эришилади.

Шу масалаларни ҳал қилиш учун ўтказилган махсус тадқиқотларнинг натижаларини студентларга ҳозирдаёқ тавсия этиш мумкин. Бунинг иложи бўлмаса, у ҳолда студентларга турли фанларни ўқитишда компьютерлардан фойдаланиш тажрибаси тўғрисида, ўқув жараёнида мана шу техника воситаси татбиқ, этилган лигига ўқувчиларнинг муносабатлари тўғрисида, ЭҲМ билан мунтазам равишда иш олиб бораётган кишиларнинг тафаккур услубидаги, уларнинг ақлий фаолиятни ташкил этиш усули ва бу жараённинг кечишини жадаллаштириш соҳасида мўлжалланаётган ўзгаришлар тўғрисида ҳикоя қилиб берувчи мақолаларни муҳокама қилишни тавсия этиш мумкин.

Мазкур темадан семинар машғулотлари ҳам, амалий машғулотлар ҳам ўтказиш мумкин. Семинар машғулотларида ўқитишнинг техника воситаларини жорий этишнинг назарий масалаларини муҳокама қилиш мумкин. Студентлар шуни яхши тушуниб олишлари керакки, ўқитишга техника воситаларининг жорий этилиши қонуний бир ҳолдир. Ахборотни сақлаш ва қайта ишлашни амалга оширадиган янгидан-янги техника воситалари пайдо бўлиб, улар жамиятимизда мактаб таълимини амалга оширишда — мактаб доирасида ўқувчиларни тегишли ахборот олишга тайёрлашда мактаб ишининг ажралмас қисми бўлиб бормоқда. Бир

вақтлар китоб, ёзиб олинган овоз, кино, телевидение ҳам шундай муҳим роль ўйнаган эди. ЭҲМ билан иш олиб бориш ўқувчиларни дарс пайтида ЭҲМ ни ишлатишга ўргатиш масаласи ҳам худди шундай тадбирлардан биридир. Ўқувчиларни дарс пайтида ЭҲМ билан мулоқотга киришиш илмига ўргатиш билангина кифояланиб қолмасдан, шу билан бирга уларни кино ва телевидение тилини ҳам тушунишга, бундай оммавий ахборот воситаларидан ўзи учун фойдали маълумотларни ажратиб ола билиш маҳоратига ҳам ўргатиб бориш керак.

Техника воситаларининг психикани ривожлантиришга кўрсатадиган таъсири тўғрисидаги қоидалар ҳам ғоят муҳим масалалардандир. Телевидениенинг бир зумда объектни тасвирга айлантира олиш имконияти, уни ўша заҳоти бир жойдан иккинчи жойга узата олиши ва ундан истаганча фойдаланиш мумкинлиги ҳозирги замон кишиларининг онгида сўз билан образ нисбатлари структурасини ўзгартириб юборди. Образ, турли даражадаги абстракцияларнинг схемаси, модель, график, чизма — булар бари аудиовизуал воситалар туфайли бизнинг кундалик ҳаётимизга катта қадамлар билан кириб келаётган воситалардир. Компьютер билан мулоқотга киришиш имконияти алгоритмик ва ижодий жараёнларнинг оптимал нисбатлари учун, ўқиш жараёнида олиб бориладиган тадқиқот ва ихтиролар учун зарур бўлган шарт-шароитларни вужудга келтирди.

Мазкур темани ўрганиш вақтида студентлар эътиборини жалб этадиган учинчи масала — ўқитишнинг техника воситалари бу қадар кенг жорий этилган бир шароитда ўқитувчининг ўрни ва роли тўғрисидаги масаладир. Ўқув ахборотларини узатиш воситалари қанчалик такомиллашган бўлмасин болаларга таълим-тарбия беришда ўқитувчи асосий фигура бўлиб қолаётганлигини ҳозир ҳамма эътироф этмоқда. Бироқ, жамиятда оммавий ахборот воситаларининг кенг тарқалганлиги ва уларнинг мактабга кириб келганлиги ўқитувчи функцияларини ўзгартириб юборди. Бир қатор дарсларда ўқитувчининг ўқувчиларга ахборот бериш функциясини бемалол техника воситалари орқали амалга ошириш мумкин. Ўқувчилар кундан-кунга кўп билимлардан хабардор бўлиб бораётганликлари туфайли илми баён этишда ўқитувчининг умумлаштира олиш қобилияти ғоят муҳим аҳамият касб этмоқда. Ўқитувчининг бошқа вазифалари соҳасида ҳам ўзгаришлар юз бермоқда. Семинар машғулотларида мана шу масалани қараб чиқиш ҳам фойдалидир.

Семинар машғулотларида ўртага қўйилган ва қараб чиқилган масалаларни амалий машғулотларда конкретлаштириш ва чуқурлаштириш лозим. Бундай машғулотларни ўтказишда мазкур темага оид етакчи масалаларни ажратиб олиб, булар тўғрисидаги қоидаларни студентларга тушунтириб бериш муҳимдир. Бу ишларга студентларда ишонч, эътиқод ҳосил қилиш керак. Айни шундай эътиқодгина бўлғуси ўқитувчилар техника воситаларини эгаллаб олишга ижобий муносабатда бўлиш ва ўзларининг келгуси ишларида шу воситалардан актив фойдаланиш истагини пай-

до қилишда асос бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳар хил техника воситаларидан фойдаланиб ўтказилган дарсларга кириб кузатиш ва уларни таҳлил қилиш — амалий машғулотларни ташкил этишнинг энг тўғри ва мақсадга мувофиқ келадиган йўлидир.

Семинар ва амалий машғулотларнинг планлари

Адабиётлар

Биринчи машғулот (семинар)

Ўқитишнинг техник воситалари қўлланган шароитда ўқувчиларнинг ақлий ривожланиши

1. Дарсда товушли-экран воситаларидан фойдаланилганда ўқувчи психикасини ривожлантириш имкониятлари.

2. «Кўрсатмали воситалар» деган тушунча билан «билимларни баён этишнинг аудиовизуал воситалари» деган тушунчанинг бир-биридан фарқи.

3. Ўқитувчи ва ўқитишнинг техник воситалари.

4. Таълим жараёнида ўқувчилар томонидан кинонинг мазмунини ифодалаган тасвирий тилнинг, математика тилининг ва программалаштирилган тилнинг эгаллаб олиниши.

Ломов Б. Ф. Научно-технический прогресс и средства умственного развития человека // Психологический журнал.—1985.— Т. 6. 6- сони, 8—28- бетлар.

Прессман Л. П. Основы методики применения экранно-звуковых средств в школе.— М.: Просвещение, 1979.

Психолингвистические проблемы массовых коммуникаций / Под ред. А. А. Леонтьева.— М.: Наука, 1974.

Степанов А. А. Психологические основы дидактики учебного телевидения.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1973.

Технические средства обучения в средней школе / Под ред. Л. П. Прессмана.— М.: Педагогика, 1972.

Фирсов Б. М. Телевидение глазами социолога.— М.: Искусство, 1971.

Шахмаев В. М. Дидактические проблемы применения технических средств обучения в средней школе.— М.: Педагогика, 1973.

Шерковин Ю. А. Психологические проблемы массовых информационных процессов.— М.: Мысль, 1973.

Иккинчи машғулот (семинар)

Таълимни компьютерлаштириш шароитида ўқувчиларнинг психик ривожланиши

1. Компьютернинг ҳисоблаш, назорат қилиш ва алгоритмларни ўзлаштириш воситаси сифатидаги имкониятлари.

2. Чет элларда таълимнинг компьютерлаштирилиши.

3. Уйинлар ва компьютерларни қўлланиш билан таълим бериш вақтида билим олиш.

4. Компьютер тафаккурнинг қандай услубини шакллантиради?

5. Таълим бериш вақтида компьютерлардан фойдаланилганда ўқитувчи функциясини амалга оширишнинг ўзига хос хусусиятлари.

Гутер Р. С., Полунов Ю. Л. От абака до компьютера.—2-е изд.— М.: Знание, 1981.

Ершов А. П. Компьютерный всеобуч: Пути реформы // Учительская газета.—1984, 11 сентябрь.

Зелинская Т. Я. Об оптимальной модели микрокалькулятора для школы // Математика в школе.—1984, 3-сони, 50—51-бетлар.

Ионов Г. Н. Микрокалькулятор как средство обучения и контроля // Математика в школе.—1984, 3-сони, 51—54-бетлар.

Ккиницкий Н. А. Алгоритмы вокруг нас.—2-е изд.— М.: Наука, 1984.

Кузнецов Е. Ю., Минкин Л. К. Виды микрокалькуляторов // Математика в школе.—1982, 4-сони, 35—37-бетлар.

Лавров С. Т. Творчество и алгоритмы // Наука и жизнь.—1985, 3-сони, 40—48-бетлар.

Монахов В. М., Кузнецов А. А., Смехалкин Д. О. Микропроцессорная техника в зарубежной школе // Советская педагогика.—1984, 8-сони, 117—121-бетлар.

Монахов В. М. Психолого-педагогические проблемы обучения компьютерной грамотности учащихся // Вопросы психологии.—1985, 3-сони, 14—22-бетлар.

Машбиц Е. И. Компьютеризация обучения: Проблемы и перспективы.— М., 1986.

Новые задачи информатики / Под ред. А. П. Ершова.— Новосибирск, 1978.

Смолян Г. Л. Человек и компьютер.— М.: Политиздат, 1981.

Учинчи машғулот (амалий)

Ўқув-телевизион эшиттиришнинг таҳлили

Уйга вазифа

1. Ўқув-телевизион эшиттиришини томоша қилиш.

2. Планга мувофиқ равишда кўрилган телевизион эшиттиришни таҳлил қилиш. Амалий машғулотда телеэшиттиришни муҳокама қилиш вақтида қуйидаги масалаларга эътиборни қаратиш:

а) видеорядни ташкил этиш;

б) теледарсда сўз билан образнинг бир-бирига нисбатлари;

в) видеоряд тузиш йўли билан ўқувчилар ақлий фаолиятини активлаштириш;

г) муқобил, жорий ва муддати кечиктирилган тескари алоқани уюштириш;

д) дарснинг тарбия берувчи ва ривожлантирувчи самараси.

Телевизион эшиттиришларни кўриб ўтказилган дарснинг таҳлили

У й га в а з и ф а

1. Уқув телевизион эшиттиришини томоша қилиш (қайси факультетда ўқилишига қараб тарих, физика, химия ва бошқа шунга ўхшаш фанларга доир бериладиган эшиттиришларни кўриш тавсия этилади).

2. Дарсни ўтказиш планини тузиб, шу асосда телеэшиттиришни томоша қилиш.

3. Амалий машғулотда қуйидаги план асосида ишлашга тайёрланиш:

а) ўқитувчининг ўқув телекўрсатуви кўриладиган дарсга тайёргарлик кўриши;

б) теледарс томоша қилинган ҳамда ўқитувчининг ахборот фаолияти амалга оширилган шароитларда янги материални баён этиш жараёни ва натижаларнинг қиёсий таҳлили;

в) ўқитувчи томонидан теледарс кўришнинг ташкил этилиши;

г) ўқитувчи томонидан теледарс кўрилганидан кейинги ишларнинг ташкил этилиши.

Алексеева З. Г. и др. Методические разработки к телевизионным передачам по математике для 8—9 классов.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1975.

Востокова Л. Г. Использование телевидения в преподавании математики во Франции // Математика в школе.—1968, 1-сон, 89—91-бетлар.

Гутовская Л. Г. и др. Методические разработки к учебным телевизионным передачам по географии для 7 класса.— Л., ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1973.

Дрижун И. Л. Методические рекомендации к созданию и приёму учебных телевизионных передач по химии для 7 и 8 классов.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1979.

Дрижун И. Л., Орешенко Н. И. Методические рекомендации к созданию и приёму учебных телевизионных передач по химии для учащихся 9—10 классов.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1981.

Загорская В. К., Тульчинская Н. А. Методические разработки к учебным телевизионным передачам по географии для пятого класса.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1976.

Зебров Д. К., Немчонок И. С. Методические разработки учебных телевизионных передач по английскому и немецкому языку для 6 класса. Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1974; для 5 класса.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1973.

Калинина М. И. Телевизионная передача на уроках математики в IV—VI классах // Математика в школе.—1974, 1-сон.

Макагоненко Л. С. Учебное телевидение при изучении драматургических произведений // Проблемы учебного телевидения: Республиканский сборник научных трудов.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1979.

Макагоненко Л. С. Методические рекомендации к ТВ циклу передач «Автор и его герои», Н. В. Гоголь. «Мёртвые души».— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1974.

Макагоненко Л. С. Методические рекомендации к учебным телевизионным передачам по литературе: Д. И. Фонвизин, «Недоросль», 8- синф, Н. А. Островский, «Гроза», 9- синф.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1977.

Монич А. А., Никитина И. П. Методические разработки к телевизионным передачам по природоведению для 3-го класса.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1976.

Прицкер Д. П., Райцес В. И., Шадхан И. А. Методическая разработка к учебным телевизионным передачам по истории для 8 и 10 классов.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1974.

Полторац Д. И. Опыт учебных телевизионных передач по истории // Советская педагогика.—1961, 12- сони.

Полторац Д. И. Применение телевизионных передач в преподавании истории // Известие АПН РСФСР.—1963.— Вып 128, 71—84- бетлар.

Тимерманис Н. В. Методические разработки к циклу телевизионных передач на уроки внеклассного чтения в 4-м классе. Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1978.

Тульчинская Н. А., Никитина И. Х. Дидактические материалы и методические разработки к учебным телепередачам по природоведению для 4 класса. Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1977.

Точилкина Л. С. Учебные телепередачи по физике для учащихся 9 класса.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1981.

Точилкина Л. С. Методическая разработка к учебным телевизионным передачам по физике для 6—8 классов.—Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1971.

Точилкина Л. С. Учебные телепередачи по физике для учащихся 7-го класса.— Л.: ЛГПИ, им. А. И. Герцена, 1979.

Бешинци машғулот (амалий)

Компьютерлар қўлланиб ўтиладиган дарс

1. Дарсда компьютерлардан фойдаланишдан кузатилган мақсад.

2. Дарсда компьютерлардан фойдаланилганда ўқитувчи фаолиятини ташкил этиш:

— Дарсга тайёрланиш;

— компьютерларни қўлланишдан кузатилган мақсадни (таълим бериш, ривожлантириш, тарбия бериш) англаб олиш;

— ўқитувчининг дарс пайтидаги фаолияти структурасига компьютер билан ишлашни киритиш.

3. Дарсда компьютердан фойдаланилган вақтда ўқувчилар фаолиятини уюштириш.

Гергей Т., Машбиц Е. И. Психолого-педагогические проблемы эффективного применения компьютера в учебном процессе // Вопросы психологии.—1985, 3- сони, 41—49- бетлар.

Гильде В., Альтрихтер З. С микрокалькулятором в руках // Пер. с нем. Ю. А. Данилова.— М.: Мир, 1980.

Горский В. Д. Подготовка школьников к работе на ЭВМ // Школа и производство. 1983, 5- сони, 34—36- бетлар.

Ломов Б. Ф. Научно-технический прогресс и средства умственного развития человека // Психологический журнал.—1985, Т. 6- сони, 8—28- бетлар.

Человек с микрокалькулятором // Наука и жизнь.—1985, 2- сони, 60—61- бетлар; 1985.—4- сони, 120—122- бетлар; 1985. 6- сони, 38—43- бетлар.

Мустақил ишлаш учун топшириқлар

Адабиётларга аннотация тузиш ва улардан конспект олиш

Житомирский В. Г. Вычислительная техника и ее использование в учебном процессе.— Свердловск: Свердловский пед. институт, 1979.

Монахов В. М. Психолого-педагогические проблемы обеспечения компьютерной грамотности учащихся // Вопросы психологии.— 1985. 3- сони, 14—22- бетлар.

Стеланов А. А. Психологические основы дидактики учебного телевидения.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1973.

Шахмаев Н. М. Дидактические проблемы применения технических средств обучения в средней школе. М.: Педагогика, 1973.

Шерковин Ю. А. Психологические проблемы массовых информационных процессов.— М.: Мысль, 1973.

Реферат ёки докладлар учун темалар

1. Уқитишинг аудиовизуал воситалари аппаратларини классификация қилиш ҳамда ўқувчиларда умумий тарзда схемалаштирилган мана шу тушунча ва фигурал концептларни шакллантиришда уларнинг имкониятлари

Степанов А. А. Психологические дидактики учебного телевидения.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1973.

Технические средства обучения в учебном процессе // Под ред. Б. Г. Сладкевич.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1976.

Технические средства обучения в средней школе / Под ред. Л. П. Прессмана.— М.: Педагогика, 1972.

Шаповаленко С. Г. О создании системы современного учебного оборудования для средней общеобразовательной школы // Советская педагогика, 1967, 6- сони.

2. Статик ва динамик тасвирлардан фойдаланиш вақтида тасаввурни шакллантириш

Ильин Р. Н. Изобразительные ресурсы экрана.— М.: Искусство, 1973.

Степанов А. А. Психологическое значение различного видеоряда в обучении // Средства и техника обучения.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1975, 49—56- бетлар.

Шахмаев Н. М. Дидактические проблемы применения технических средств обучения в средней школе.— М.: Педагогика, 1973.

3. Бадиий телевидениенинг бола ривожланишига таъсири

Ксенофонов В. В. А если в семье телевизор и... дети?— М.: Знание, 1973.

Фирсов Б. Телевидение глазами социолога.— М.: Искусство, 1971.

4. Уқувчиларнинг кино ва телевидение тилини тушуниши

Психолингвистические проблемы массовых коммуникаций / Под ред. А. А. Леонтьева.— М., Наука, 1974.

Степанов А. А. Психологические основы дидактики учебного телевидения.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1973.

5. Программалаштирилган таълим тарихи ва ўқитишда ҳисоблаш техникасидан фойдаланиш

Машбиц Е. И., Бондаровская В. М. Зарубежные концепции программированного обучения.— Киев, 1962.

Кибернетика и проблемы обучения / Под ред. А. М. Матюшкина и др.— М.: Прогресс, 1970.

Обзоры по основным направлениям развития педагогической науки и народного образования: Центр научной информации.— Школа и педагогика — М., 1981.— Вып 4 (31).

Новые задачи информатики / Под ред. А. П. Ершова.— Новосибирск, 1978.

Раев А. И. Управление умственной деятельностью и умственное развитие учащихся.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1972.

Умственное развитие школьников в условиях программированного обучения / Под ред. А. И. Раева.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1970.

6. Таълимни компьютерлаштиришнинг психологик проблемалари

Гергей Т., Машбиц Е. И. Психолого-педагогические проблемы эффективного применения компьютеров в учебном процессе // Вопросы психологии.— 1985, 3- сони, 41—49- бетлар.

Монахов В. М. Психолого-педагогические проблемы обеспечения компьютерной грамотности учащихся // Вопросы психологии.—1985; 3-сони, 14—22- бетлар.

Ломов Б. Ф. Научно-технический прогресс и средства умственного развития человека // Психологический журнал.—1985, Т. 6.—6-сони, 8—28- бетлар.

Ляудис В. Я., Тихомиров О. К. Психология и практика автоматизированного обучения // Вопросы психологии.—1983, 6-сони, 16—27- бетлар.

Психологик масалалар ечиш

1-масала

Аудиовизуал воситаларга қуйидагилар киради: радио эшиттириш, овоз ёзиб олиш, эпипроекция, транспарантлар, диапозитивлар, диафильмлар, овозсиз кинофильм, овозли кинофильм, телекўрсатув, видеоёзув. Аппаратларга қуйидагилар киради: кинопроектор, диапроектор, кадрпроектор, графопроектор, проигрыватель, эпипроектор, телеприёмник, радиоприёмник, магнитофон, видеомагнитофон.

Саволлар

1. Қандай аппаратлар ўзи қайта кўрсатиши ва эшиттириши учун турли воситаларни талаб қилади?

2. Қандай воситалардан фақат кўрсатмали қурол сифатида фойдаланилади, қандай воситалар ўқитувчининг айрим функцияларини ўз зиммасига олиши мумкин? Қандай шароитларда у ёки бу восита қайси функцияларни бажара олиши мумкинлигини изоҳлаб беринг.

2-масала

Ўқитувчи дарс пайтида ўқув темасидаги телекўрсатувни қўлланар экан ёки ўқув фильмининг икки қисмини танаффуссиз, ҳеч қандай шарҳларсиз намойиш қилиб кўрсатар экан, у ўқитишнинг бошқа экранли-товушли воситаларини мана шу воситаларга қўшиб, улардан комплекс ҳолда фойдаланиши мумкин.

Саволлар

1. Қуйидаги тадбирларда қайси комплекс қўллангани абзал:
а) материални мустаҳкамлашда;
б) вербал, образли тарзда ўзлаштиришни назорат қилганда;
в) ўқув ахборотини идрок этиш учун мотивлаштириш вужудга келтириляётганда.

3-масала

Мактабда микрокалькуляторлардан фойдаланиш тажрибасини таҳлил қилиш асосида ўқитувчи Т. Я. Зелинская¹ инженерлик типдаги МК перспектив моделига қуйидаги талабларни қўйиб, шу талаблар асосида мазкур микрокалькулятордан мактабда фойдаланишни тавсия этади:

— бу операцияларни алгебраик шаклда ёзиб борадиган микрокалькулятор бўлмоғи керак;

— ўзича мустақил, яъни автоном тарзда ишлай олиши керак;

— у қуйидаги ишларни бажара олиш имкониятига эга бўлмоғи керак: тўртта арифметик амални бажара олиши, константа билан ишланадиган амалларни бажара олиши, сонининг белгиларини ўзгартира олиши, қавслар қўлланиб бажариладиган ҳисоблашларни, асосий элементар функциялар қимматини ҳисоблаб чиқа олиши ва шу сингари операцияларни бажар олиши лозим.

— олдинги панелнинг катталиги камида 90×160 мм бўлиши зарур.

Саволлар

1. Юқориди таъриф берилган талаблар микрокалькуляторлардан фойдаланишнинг қандай мақсадларига мувофиқ келади?

2. Микрокалькулятор ёрдамида ҳал қилинадиган педагогик масалалар доирасини кенгайтириш учун яна қандай талабларни қўйиш керак?

4-масала

Ўқитувчи Г. Н. Ионов дарсда микрокалькуляторларни ишлатиш тажрибасини умумлаштириб қуйидаги: «математика, физика, химия, дарсларида программалаштирилган микрокалькуляторлардан контрол қилувчи ва таълим берувчи восита сифатида фойдаланиши ўқув жараёнини интенсификациялаштириш имконини беради, ўқувчиларнинг мустақиллиги ва активлигини оширади, шунингдек, клавишли электрон-ҳисоблаш техникасини ишлатиш соҳасида қўшимча малакалар ҳосил қилишга кумаклашади, деган хулосага келди².

Савол

Ўқувчиларнинг билиш фаолиятида ПМК билан иш олиб борилган бундай дидактик иш шароитларининг қайси бири бу хилдаги психик ўзгаришларга олиб келиши мумкин?

¹ Қаранг: Зелинская Т. Я. Об оптимальной модели микрокалькулятора для школы // Математика в школе.—1984, 3- сони, 51- бетлар.

² Ионов Г. Н. Микрокалькулятор как средство обучения и контроля // Математика в школе. 1984, 3- сони, 52- бет.

«Машғулотларда машина билан ўйин ташкил қилиш — бу бизга ҳам қувонч, ҳам ташвиш келтиради» — дейди Н. А. Садовская (мактаб информатика ўқитувчиси). «Болаларнинг ўйинга қизиқишлари ниҳоятда кучли, уларни бу ўйинлардан чалғитиш жуда қийин. Чалғитаман десангиз, баъзилари ҳатто йиғлаб ҳам беришади. Ўқитувчи бироз бошқа иш билан банд бўлиб, болалар бир дақиқа бўш қолишса, бас, шу заҳоти ўйинни бошлаб юборишади. Болалардаги бундай қизиқишни кузатиб борар эканмиз, шундай фикр пайдо бўлди: болалардаги шу қизиқишдан уларга таълим-тарбия бериш учун фойдалансак бўлмасмикан? Жуда зўр бўлади-ку: бола мен ўйнапман деб ўйлайди, биз эса бу вақтда унга физикани ўргатаётган бўламиз. Еки биз уни программалаштиришга ўргатаётган бўламиз...

Биз болалар билан бирга анъанавий бошқотирма ўйини типида программа тузиб чиқдик. Унда шундай дейилади:

«Бир сон ўйланг. Ўйлаганингизни иккига кўпайтинг. Бешни айиринг, фалон сонни қўшинг. Энди сиз менга натижа неча чиққанини айтсангиз, мен (яъни машина) сиз қандай сон ўйлаганингизни айтиб бераман»¹.

Саволлар

1. Нима учун машиналар билан уюштирилган ўйинлар ўқувчиларда ғоят катта қизиқиш уйғотади?
2. Таълим жараёнида ўйин билан ўқитиш нисбатлари проблемасини перспектив тарзда ҳал қилишнинг қандай йўллари мавжуд?
3. Ўқувчилар учун машиналар билан ташкил этиладиган ўйинларнинг қандай ижобий ва салбий томонлари бор?

Курсда олиб бориладиган тадқиқотларнинг темалари

1. Ўқитувчи ўқув телевидениеси ва ЭҲМ дан фойдаланганда унинг функциялари структурасидаги ўзгаришлар.
2. Аудиовизуал воситалардан фойдаланилганда синфдаги педагогик мулоқотнинг ўзига хос хусусиятлари.
3. «Экран ўқитувчиси» олдига қўйиладиган психологик талаблар.
4. Экрандаги воситалар ёрдами билан воқеа-ҳодисаларни образли равишда қайта тиклашнинг ўқувчиларни эмоционал руҳда тарбиялашга кўрсатиладиган таъсири.
5. Экран воситаларидан фойдаланилганда ўқув материални ўзлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари.
6. Экран воситаларининг ўқув материални эса сақлаб қолишга кўрсатадиган таъсири.
7. Мактабнинг турмуш билан алоқасини мустаҳкамлашда экран воситаларининг роли.

¹ Қаранг: Литературная газета.—1985, 10 апрель.

8. Болаларга экологик тарбия беришда техника воситаларидан фойдаланиш.

9. Билишнинг компьютерли жараёнида унинг умумий ва специфик белгилари.

10. Уқувчиларда алгоритм маданиятини ривожлантириш ва таълимни компьютерлаштириш.

11. Компьютер ёрдамида ўқув фаолиятини бошқариш.

12. Компьютерлар қўлланган шароитда ўқитишни индивидуаллаштиришнинг психологик проблемалари.

12- тема. Уқитувчи шахсининг ва педагогик фаолиятининг психологияси

Методик кўрсатмалар

Ушбу тема юзасидан ўтказиладиган семинар ва амалий машғулотларда ўқитувчи меҳнатининг психологик хусусиятларини қараб чиқиш ҳамда жамиятнинг мана шу фаолиятнинг субъекти сифатида ўқитувчи шахсига қўядиган талабларни аниқлаб чиқиш лозим. Биринчи семинар машғулотини ўтказишда студентлар эътиборини ўқувчи ёшларнинг тарбиячи сифатида ўқитувчи фаолиятининг структурасига ва бу фаолиятнинг энг муҳим элементларига қаратиш лозим.

Техника тараққиётини жадаллаштириш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш шароитида одамларнинг умумтаълим ва профессионал тайёргарлигига ҳар бир совет кишисининг меҳнатга энг биринчи ижтимоий бурч сифатида онгли, ижодий муносабатни шакллантиришга нисбатан қўйиладиган талаблар ҳам ошиб боради. Ҳозир мамлакатимизда амалга оширилаётган умумтаълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилиш тадбирлари мана шу талабларга жавоб беради. Мактаб ислоҳотини амалга оширишда ўқитувчи ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Шуни айтиш керакки, ислоҳотда кўзда тутилган тадбирларни амалга ошириш суръатлари ва кўлами ҳали бизни қаноатлантира олмайди. Иш манфаатлари замонавий ишлаб чиқаришнинг илмий асосларини, уни интенсивлаштиришнинг етакчи йўналишларини ўрганишни янада пухтароқ йўлга қўйишни талаб этади. Уқувчиларнинг компьютер саводхонлигини таъминлаш эса, айниқса зарурдир. Умуман, таълимни ишлаб чиқариш меҳнати билан қўшиб олиб бориш принципини янада тўлароқ рўёбга чиқаришга, таълим бериш самарадорлигини оширишга, ёшларни мустақил ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашни тубдан яхшилашга, замонамизнинг онгли қурувчиларини тарбиялашга янада қатъийроқ тарзда эришмоқ керак.

Мактабни ислоҳ қилишнинг Асосий йўналишларида ўқув жараёни ҳисобланган дарс билан бир қаторда юқори синфларда, ҳунар-техника мактабларида ва ўрта махсус ўқув юртларида лекциялар ўқиш, семинар машғулотлари ўтказиш, суҳбатлар, практикумлар, консультациялар уюштириш зарурлиги таъкидлаб ўтил-

ган¹. Булар бари фан ўқитувчиларидан ҳар бир ўқувчининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида маълумотга ва чуқур билимга эга бўлишни: педагогик муаммоларни прогноз қилиш ва ҳал этишнинг методик жиҳатдан асосланган йўлларини қидириб топиш, ўқувчи шахсига педагогик таъсир кўрсатишнинг стратегик маҳоратини танлай билишни талаб қилади. Бироқ, ўқитувчининг функцияси у дарс пайтида кўрсатган фаолият билангина чекланиб қолмайди. Ўқитувчи ўқувчилар билан ўқишдан ташқари вақтларда бажариладиган синфдан ташқари ишларни ташкил этади, синф раҳбари вазифасини бажариб бориб болаларнинг ота-оналари билан иш олиб боради. Бундай шароитларда ўқувчиларнинг ўқув ва ўқишдан ташқари фаолиятини ягона таълим-тарбия жараёни сифатида планлаштириш ва ташкил қилишга нисбатан комплекс ва системали равишда ёндашишнинг ўқитувчи фаолиятидаги роли ортиб боради. Бундай фаолият ўқувчиларни билимлар билан қуроллантиришга ҳамда билиш, мулоқот ва меҳнатнинг онгли субъектлари сифатида улар шахсини шакллантириб боришга қаратилмоғи керак.

Ўқитувчи меҳнатини психологик-педагогик жиҳатдан тадқиқ этиш шунинг исбот этганки, ўқувчиларнинг ўқув фаолияти самарадорлигига педагогнинг шахсий фазилатлари ва унинг касбий тайёргарлиги ғоят катта таъсир кўрсатади. Ўқитувчининг илмий жиҳатдан билимдонлиги, унинг шахсига хос ижобий фазилатлар ўқувчиларга тарбия беришнинг, уларда онгли тарздаги активлики ҳамда мустақил равишда ижодий билишга бўлган интилиши фаоллигини шакллантиришда ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Семинар машғулотида шу масалалар муҳокама қилинаркан, студентларда уларнинг мактабда олиб борадиган ишлари чоғида касбга йўллашни шакллантириб боришга алоҳида эътибор бериш лозим. Мана шундай барқарор касбга йўллаш студентларнинг ўқув фаолиятидаги билиш активлигини ва мустақиллигини оширишнинг, улар ўқитувчи меҳнатига ўзини пухта тайёрлаб боришни таъминлашнинг муҳим омили ҳисобланади.

Дастлабки семинар машғулотида совет ўқитувчиси касб йўналиши юзасидан қандай шахсий фазилатларга эга бўлиши кераклиги, бу касбнинг психологик моҳияти ҳамда касбий йўналиши структурасини қараб чиқиш лозим. Бунда ушбу масалани совет ўқитувчиси шахсини педагогик фаолиятнинг онгли, субъекти ҳамда фан-техника тараққиётининг ва жамият социал тараққиётининг фаол вакили, онгли субъекти сифатида ўрганиб чиқилмоғи лозим.

Тарбиячи сифатида ўқитувчи шахсининг роли ҳамда унинг шахсига хос фазилатларнинг ўқувчиларга кўрсатадиган таъсири масаласи қараб чиқиладиган вақтда студентларнинг эътиборини шу нарсага қаратиш керакки, идеологик курашнинг ҳозирги шароитида ўқитувчи илмий дунёқарашининг, ҳамда ўқитувчи

¹ Қаранг: Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы; Сборник документов и материалов.—1984, 46-бет.

шаҳсидаги барқарор ғоявий этиқоднинг роли ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ даражада ортиб бормоқда. Ўқитувчининг дунёқараши — ундаги педагогик маданиятнинг ҳамда тарбиячи сифатидаги маҳоратнинг муҳим компоненти ҳисобланади. Бўлажак ўқитувчи — студентлар шуни яхши билишлари керакки, бугунги кунда ёшларда илмий дунёқарашни шакллантириш, ҳозирги замоннинг ғоят долзарб ва кескин муаммолари юзасидан баҳс — мунозаралар ўтказа олиш, одамларни ишонтира олиш, мустақил тўғри хулоса ва умумлашмалар чиқара олиш маҳоратини эгаллаб олишлари ғоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Шу маънода ўқитувчининг тарбиячи сифатидаги фаолияти, унинг бошқа соҳалардаги билимлардан хабардор бўлиши, ўз фанига доир фундаментал билимга эга бўлиши ҳамда мактаб ўқувчисининг шаклланиб келаётган шахси психологияси, унинг қобилиятлари тўғрисида чуқур билимга эга бўлиши, инсонлар оламида содир бўлаётган социал воқеа-ҳодисаларни тўғри идрок эта билиши ва уларга тўғри баҳо бера билиши, синф коллективини яхлит ва ҳар бىр ўқувчини пухта ўргана билиши, уларнинг хулқ-атвори ва социал фаолиятини олдиндан айтиб бера олиш маҳорати ғоят катта аҳамиятга эгадир.

Семинарлар ва амалий машғулотларда студентлар шуни яхши ўзлаштириб олишлари керакки, совет ўқитувчиси юксак даражада билимдон ва тарбияланган бўлиши, унинг илмий дунёқараши, ва этиқоди, болалар билан ишлай олиш маҳорати ва малакалари, меҳнатсеварлиги, меҳрибонлиги, болалар тарбияси учун жамият олдидаги ўз бурчи ва масъулиятини ҳис қилиши унинг педагогик маданияти ва маҳоратининг ажралмас элементлари ҳисобланади.

Машғулотларда ўқитувчига нисбатан мактаб маъмуриятидан, ишдаги касбдошларидан, ўқувчилар ва ота-оналардан кутиладиган социал муносабатларни муфассал қараб чиқиш лозим. Бўлажак ўқитувчи — студент шуни ҳам яхши ўзлаштириб олиши керакки, ўқитувчининг обрўси унинг дарсдаги фаолияти, мактаб коллективи ўртасида олиб борадиган ишлари, ота-оналар билан мулоқоти — хуллас, ўз ахлоқий идеалига мувофиқ хатти-ҳаракатлари билан белгиланади. У ўз ўқувчиларида буюрилган иш учун юксак даражадаги социал масъулиятни ҳис қилиш одатини, олийжанобликни тарбиялаши, унинг интеллектуал камолатига эришиб, маънавий жиҳатдан мусаффо киши бўлиб тарбияланишига эришмоғи керак — бир сўз билан айтганда, у ўз ўқувчиларида жамиятимиз қандай ижобий фазилатларни кўришни истаса, шундай фазилатларни тарбияламоғи керак.

Ўқитувчи фаолиятида, унинг ўқувчилар турли ёш босқичларида улар билан қандай услубда иш олиб бориши катта роль ўйнайди. Психологик-педагогик адабиётларда мавжуд илмий тадқиқотлар асосида ўқувчиларга раҳбарлик қилишда тез-тез учраб турадиган қуйидаги беш хил иш услуби ажратиб кўрсатилади, хусусан: авторитар (яъни, ўз ҳукмини ўтказиш); авторитар (маъмурий); демократик (коллективга суяниш ҳамда ўқувчилар мустақиллигини рағбат-

лантириб бориш); рад этиш (ўқувчиларнинг фаолиятига раҳбарлик қилишдан амалда четлашиб қолиш, ўз вазифаларини номигагина бажариш); нонзчил (ўқувчилар билан бўладиган ўзаро муносабатлар системасининг вазиятга боғлиқлиги — яъни воқеа-ҳодисаларга қараб ташкил этиш) усуллари шулар жумласидандир. Семинар машғулотларида ҳар бир усулнинг психологик хусусиятларини ҳамда уларнинг ўқувчилар хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатларига кўрсатадиган таъсирини очиб бериш зарур. Реал ҳаётда ва совет ўқитувчисининг фаолиятида унинг раҳбарлик қилиш усули ҳар турли субъектив ва объектив омилларнинг таъсири остида шаклланиб боради. Бундай омиллар — педагогик фаолиятнинг бир субъекти сифатида ўқитувчининг юксак даражадаги педагогик маданияти қарор топиши учун зарур шартлардандир.

Педагогик мулоқотнинг психологик хусусиятларини ўрганишга бағишланган амалий машғулотларда турли ҳаётий вазиятларда: дарсда, янги тема тушунтириляётганда, синфда суҳбат ўтказилаётганда, ўқувчилар билимини индивидуал тарзда текшириш ва баҳолашда, ўқишдан ташқари мулоқот пайтида, ижтимоий-фойдали ишлар бажариляётганда ва шу сингари вазиятларда ўқитувчининг ўқувчилар билан ўзаро муносабатига оид хусусиятларни қараб чиқиш лозим. Ўқитувчи билан ўқувчи ўртасидаги турли хил вазиятлардаги ўзаро муносабатларни таҳлил қилиш натижасида студентлар шундай хулосага келишлари керакки, болалар коллективидаги психологик муҳит ва коммуникатив маданият ўқитувчининг ўқувчилар билан қиладиган муомала стили ва унинг педагогик назокатига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Амалий машғулотларда ҳар хил педагогик вазиятларни моделлаштириш асосида психологик масалаларни ҳал қилиш усулидан ҳам фойдаланиш мумкин. Бу машқларни студентлар педагогик практика ўтказиш даврида ўқитувчи фаолиятини ўрганиш юзасидан олиб борган шахсий кузатишлар чоғида тўпланган материаллар асосида ўтказишлари мумкин.

Қараб чиқилаётган тема юзасидан ўтказиладиган учинчи машғулотни ўқитувчи педагогик маҳоратини такомиллаштиришнинг психологик проблемаларига бағишлаш мумкин. Бу энди яқунловчи машғулот ҳисобланади. Шунинг учун машғулотда студентларнинг педагогик маданиятини такомиллаштиришнинг актуал масалаларига ҳамда умумтаълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилиш талабларига кўра ёш ўқитувчиларнинг маҳорати масалаларига бағишланган реферат ахборотларини тинглаш ва муҳокама қилиш мақсадга мувофиқ. Бундай ахборотларга тайёргарлик кўриш ва семинарларда сўзга чиқиш учун студентлар адабий манбалардан ҳамда мактабда педагогик практика ўтказган пайтларида ўқитувчи ва ўқувчилар ишини кузатиш чоғида тўпланган материаллардан фойдаланишлари мумкин.

Семинар ва амалий машғулотларнинг планлари

Адабиётлар

Биринчи машғулот (семинар)

Педагогик фаолият ва ўқитувчининг шахси

1. Жамиятда ўқитувчининг ўрни ва вазифалари.
2. Ўқитувчи-ўқувчилар ҳаёти ва фаолиятининг ташкилотчиси.
3. Ўқитувчи шахсининг касб жиҳатдан аҳамиятга молик фази-латлари.
4. Ўқитувчи фаолиятининг самарадорлиги ва уни баҳолаш ме-зонлари.
5. Ўқитувчини ўраб олган атроф-муҳит: мактаб маъмурияти, ишдаги ҳамкасблари, ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари унга нисбатан билдирган муносабатлари ва бу муносабатларнинг социал истиқболлари.

Иккинчи машғулот (амалий)

Педагогик мулоқот ва унинг психологик характеристикалари

Ушбу машғулот ўтказилгунига қадар студентлар «Еш психоло-гияси ва педагогик психология» дарслигининг «Ўқитувчи психоло-гияси» деб аталган бобида баён этилган материални мустақил равишда ўрганиб чиқадилар ҳамда ўқитувчи билан ўқувчилар ишини дарс ва дарсдан ташқари вақтда кузатиб борадилар. Бу иш психология ўқитувчисининг тавсияси асосида тузиб чиқилган программа бўйича мактабда педагогик практика ўтказиш чоғида амалга оширилади. Машғулотларда қуйидаги масалалар бўйича ўзлаштирилган янги материалларни муҳокама қилиш лозим:

1. Дарс пайтида ўқитувчининг ўқувчилар билан мулоқотда бў-лиши педагогик фаолиятининг таркибий қисми сифатида.
2. Педагогик мулоқот услубининг ўқув фаолияти самарадор-лигига ҳамда ўқувчилар коллективидаги шахслараро муносабат-ларнинг коммуникатив маданиятига кўрсатадиган таъсири.
3. Педагогик ҳодисалар ва уларни белгиловчи омилларнинг ўқитувчи томонидан идрок этилиши ва баҳоланишининг хусусият-лари.
4. Дарс пайтида савол-жавоб қилишнинг психологик ҳолатлари ва уларнинг ўқувчилар билиш активлигига таъсири.
5. Педагогик баҳо ва унинг ўқувчилар ўқув фаолияти ҳамда уларнинг хулқ-атвориغا таъсири.

Учинчи машғулот (семинар)

Ўқитувчи педагогик маҳоратини такомиллаштиришнинг психологик проблемалари

Бу машғулотда студентлар ўзлари олдиндан тайёрлаб юрган реферат-ахборотлар ёки докладлар билан сўзга чиқадилар. Пси-хология ўқитувчиси билан келишиб тайёрланган бундай нутқларда қуйидаги масалалар ёритилиши керак:

1. Уқувчининг педагогик қобилиятлари ва уларни ривожлан-тириш.

2. Уқитувчининг касбий-педагогик маҳорати, унинг шаклланиши ва ривожлантирилиши.

3. Педагогик назокатининг психологик асослари ва унинг ўқувчилар ўқув фаолиятига ҳамда уларнинг хулқ-атворига таъсири.

4. Педагогик коллективда соғлом психологик муҳит вужудга келтиришнинг шартлари.

5. Ўз билимини муттасил ошириб бориш ва ўз-ўзини тарбия қилиш билан шуғулланиш ўқитувчи фаолиятида муваффақиятга эришишнинг шартли сифатида.

Ленин В. И. I Бутун Россия маорифчилар съездида 1918 йил 28 августда сўзлаган нутқ // Тула асарлар тўплами, 37-том.

Ленин В. И. Маориф ходимлари съездида // Тула асарлар тўплами, 45-том, 355-бет.

Крупская Н. К. Воспитательская роль учителя // Пед. соч. М. — Т. 3. — 135—137-бетлар.

Алов Г. Н., Виноградов Ю. И., Жегин Ю. В., Куценко В. Г. и др. Организация учебно-воспитательного процесса в педагогическом вузе. — Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1984.

Аганьсян В. М. Развитие творческого мышления студентов-педагогов // Вопросы психологии. — 1982, 6-сон, 97—100-бетлар.

Ананьев Б. Г. Психология педагогической оценки // Избр. Психол. труды — М., 1980. — Т. 2. — 129—267-бетлар.

Ачилов М. Нравственное формирование будущего учителя. — Ташкент, 1979.

Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского. — М.: Просвещение, 1979, — Гл. 9, 259—283-бетлар.

Гоноболин Ф. И. Книга об учителе. — М.: Просвещение, 1959.

Кан-Калик В. А. Педагогическая деятельность как творческий процесс: Исследование субъективно-эмоциональной сферы творческого процесса педагога. — Грозный: Чечено-Ингушский гос. ун-т., 1976.

Крутецкий В. А. Психология обучения и воспитания школьников. — М.: Просвещение, 1976.

Кузьмина Н. В. Формирование педагогических способностей. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1961.

Кузьмина Н. В. Очерки психологии труда учителя. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1967.

Кулюткин Ю. Н. Психологические знания и учитель // Вопросы психологии. — 1983. — 3-сон, 51—61-бетлар.

Курс общей, возрастной и педагогической психологии // Под ред. М. В. Гамезо. — М.: Просвещение, 1982. — Вып. 3, 165—174-бетлар.

Леонтьев А. А. Педагогическое общение.— М.: Педагогика, 1980.
Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М.: Наука, 1984.— Гл. IV. 190—214-бетлар.

Махмутов М. И. Современный урок: Вопросы теории.— М.: Педагогика, 1981.

Методы изучения профессиональной направленности личности учителя / Под ред. Ю. Н. Кулюткина, Г. С. Сухобской.— Л.: НИИ ООВ АПН СССР, 1980.

Моделирование педагогических ситуаций / Под ред. Ю. Н. Кулюткина, Г. С. Сухобской.— М.: Педагогика, 1981.

Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив.— М.: Политиздат, 1983.

Психология труда и личности учителя / Под ред. А. И. Шчербакова.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1976.— Вып. 1.—1977.— Вып. 2.

Сластенин В. А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки.— М.: Просвещение, 1976.

Страхов И. В. Психологические основы педагогического такта.— Саратов, 1972.

Сухомлинский В. А. Педагогическая культура учителя // Разговор с молодым директором школы.— М.: Просвещение, 1973.

Шчербаков А. И. Психологические основы формирования личности советского учителя в системе высшего педагогического образования.— Л.: Просвещение, 1967.

Шчербаков А. И. Совершенствование системы психологического образования будущего учителя // Вопросы психологии.— 1981, 5-сонн.

Шукина Г. И. Роль деятельности в учебном процессе. Кн. для учителя — М., Просвещение, 1986.

Мустақил ишлаш учун топшириқлар

Адабиётлардан аннотация тузиш ёки конспект олиш

Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы: Сборник документов и материалов.— М.: 1984.

Сластенин В. А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки.— М.: Просвещение, 1976.

Шчербаков А. И., Мудрик А. В. Психология учителя // Возрастная и педагогическая психология. / Под ред. А. В. Петровского.— М.: Просвещение, 258—283-бетлар.

Рефератлар ёки докладларнинг темалари.
Адабиётлар

1. Ғоявий эътиқодлилик — ўқитувчи-тарбиячи педагогик маҳоратининг энг муҳим компоненти

Ачилов М. Нравственное формирование будущего учителя.— Ташкент, 1979, 8—50-бетлар.

Боборькин А. Д., Кожухов Ю. В., Петрова Е. В., Богословский В. В. Краткая профессиональная программа учителя истории и обществоведения средней общеобразовательной школы // Психология труда и личности учителя — Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1977.— Вып. 2.

Сластенин В. А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки,— М.: Просвещение, 1976, 34—60-бетлар.

Пискунов А. И. О совершенствовании подготовки учителя-воспитателя // Советская педагогика.—1977, 8-сон.

Шчербаков А. И. Профессиональная программа учителя советской школы // Проблемы подготовки студентов педвузов и университетов / Под ред. В. С. Грибова.— М.: НИИ ОП АПН СССР, 1976.

2. Совет мактаби ўқитувчиси шахсининг касбий аҳамиятга молик фазилатлари

Возрастная и педагогическая психология / Под ред. М. В. Гамезо и др.— М.: Просвещение, 1984, 245—254-бетлар.

Гоноболлин Ф. Н. О некоторых психических качествах личности учителя // Вопросы психологии.—1975, 1-сон.

Кондратьева С. В. Понимание учителем личности учащегося // Вопросы психологии.—1980, 5-сон, 143—148-бетлар.

Кулешова Л. Н. Некоторые особенности познания учителем ученика в процессе обучения // Психология труда и личности учителя // Под ред. А. И. Шчербакова.— Л.: ЛГПИ им. Герцена, 1976, Вып. 1.

Сластенин В. А. Формирование творческой личности учителя // Советская педагогика.—1975, 1-сон.

Степанова Е. И. Умственное развитие и обучаемость взрослых. Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1981.

Шчербаков А. И. О методологии и методике изучения психологии труда и личности учителя.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1976.— Вып. 1, 3—29-бетлар.

Шчербаков А. И. Психологические основы формирования личности советского учителя в системе высшего педагогического образования.— М.: Просвещение, 1967.

3. Педагог фаолиятида ижодий йўналиш.

Азаров Ю. П. Искусство воспитывать. М.: Просвещение, 1985, 389—438-бетлар.

Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского.— М.: Просвещение, 1979, 258—283-бетлар.

Кан-Калик В. А. Педагогическая деятельность как творческий процесс.— Грозный, 1976, 3—66-бетлар.

Поляков Е. М. Решение педагогических задач как средство развития у студентов педагогического мышления // Вопросы формирования личности учителя в условиях педагогического института.— Саратов, 1970, 105-бет.

Творческая направленность деятельности педагога / Под ред. Ю. Н. Кулюткина, Г. С. Сухобской.— Л.: НИИ ООВ АПН СССР, 1978.

Психологик масалалар ечиш

1- масала

Мактабда олиб бориладиган ўқув-тарбия ишларини ташкил этишининг асосий шакли дарс ҳисобланади. Дарс — бу ўқитувчи билан ўқувчилар ҳамкорликда амалга оширадиган коллектив фаолият бўлиб, бундай фаолият жараёнида ўқувчилар билимларни ўзлаштириб оладилар, дунёнинг ўзларича тушунажакларини шакллантирадилар. Ҳаётда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга, одамларга, уларнинг меҳнатига, фаолият субъекти сифатида ўз-ўзига нисбатан муносабатни ҳам шакллантириб борадилар.

Ҳозирги замон педагогик психологияси шуни таъкидлайдики, ҳар бир дарснинг тарбиявий самараси ўқитувчининг дидактика принципларини қай даражада амалга ошириш маҳоратига ҳамда ўқитиш методларини тўғри танлай билишгагина боғлиқ бўлиб қолмай, балки у ўқитувчининг ўқувчиларга муносабатларига, шаклланиб келаётган ана шу ўзаро муносабатларнинг характерига ҳам боғлиқ бўлади. Бунда педагог ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини қанчалик моҳирона ҳисобга олиб бориши ҳам катта аҳамиятга эгадир. Дарс пайтида ўқувчиларнинг аниқ мақсадга йўналтирилган, чуқур мазмунли ва аниқ пухта ташкил этилган ўқув фаолияти ўқитувчининг ўз ўқувчиларига тарбиявий таъсирининг ҳал қилувчи омилдир.

Ўқитувчи А. Гармаевнинг мақоласидан олинган қуйидаги парчани кунт билан ўқиб чиқинг ва берилган саволларга жавоб қайтаринг.

«...Мактабда биринчи марта йиғлаб турган ўқувчи қизни кўрганим ҳамон эсимда. Йиғлашига «икки» баҳо олгани сабаб бўлган экан. Чунки «икки» баҳо дарсни билмаганлиги учун қўйилган бўлиб, ўша вақтда мен бунга унчалик эътибор бермаган эдим. Мен ўша кезларда программани уддасидан чиқа олмаётган болаларга ҳам сира парво қилмай икки қўяр эдим. Билъакс, фаннинг мазмунига бироз бўлса ҳам тушунишга истак билдирган ўқувчилар билан вақтимни сира аямасдан шуғуллана бошладим. Ҳозир мен мактабда ишлаб бошлаган ўша даврларни эсласам юрагим орқага тортиб кетади. Чунки, энди мен ўқитувчи маҳоратидаги энг олий фазилатни ўша вақтда нотўғри тушунганлигим менга аён бўлиб қолган эди: ўшанда менинг кўзимга ўқув программасидан бошқа ҳеч нарса

қўринмас ва мен, шубҳасиз, шундай қилиш тўғри бўлади, деб ўйлар эдим. Уқувчини эса деярли кўз олдимга ҳам келтирмас эдим. Уз мустақил иш фаолиятининг дастлабки кунлариданоқ ана шу энг катта фазилатни эгаллаган педагогларга ҳавас қилсанг арзийди. Чунки, улар қанчадан-қанча аянчли дақиқалардан ўзларини ҳам, ўқувчиларни ҳам қутқариб қолдилар!

... Бу гаплар газетада мақола босилиб чиққанидан кейин бошланди. Мақолани ўқиб шундай бир янгиликни билиб олдикки, ўз иши фаолиятида ёмон баҳодан деярли фойдаланмайдиган ўқитувчилар ҳам булар экан. Бунинг устига улар ўқувчиларнинг ишини оғзаки баҳолаётганларида энг аввало ўша ўқувчиларнинг озгина ютуқларини ҳам таъкидлаб кўрсатар эканлар. Бундай ютуқларни ҳатто ўрта баҳога зўра илинадиган жавоблардан ҳам топишга ҳаракат қилар эканлар. Болалар бундай ўқитувчиларнинг дарсига зўр қизиқиш билан қатнашар эканлар.

Хўш, бу қанақаси бўлди? «Икки» баҳодан деярли бутунлай воз кечилса-я? Ўйлаб қараганда, бу ақлга сиғмайдиган гап эди. Бир-икки бор дарс пайтида бунга ҳаракат қилиб ҳам кўрдим. Лекин сира уддасидан чиқа олмадим. Бироқ, кунлардан бир кун...

Синфдаги ўқувчилар бир қарорга келишни жуда исташар эди-ю, лекин негадир сира бунинг уддасидан чиқиша олмас эди. Лекин бу таклифлар масалани ҳал қилишга яқинлашмас эди. Бирдан синф гуё ёришиб кетгандек бўлди — кимдир луқма ташлади. Бу луқмада гарчи ҳали масаланинг ечими бўлмаса-да, лекин ечимга олиб борадиган йўл топилгандай эди...

— Мана бу зўр! Серёжа! Баракалла, бопладинг!

Унинг кетидан синфда қўл кўтарган ва; «Мен тушундим! Мендан сўранг!»— деган ўқувчиларнинг сони кўпайиб кетди.

Масаланинг ечилиш йўлини биринчи бўлиб топган Серёжа эса ўзини йўқотиб қўйди, у ишончсизлик билан атрофга аланглаб қарар ва ўзи қилиб қўйган ишни тан олишга қўрқаётганга, мана шу масаланинг ечилиш йўлини мен топдим дейишга ботина олмаётгандек ҳайрон бўлиб қарарди.

Лекин ўша дақиқада менинг кўзимни ҳам очганини у ўқувчининг ўзи ҳали билмас эди. Менда шу дақиқадан бошлаб педагогик уйғониш онлари бошланган эди. Ўзим шу вақтгача тўғри деб ҳисоблаб келган барча қарашлар энди остин-устун бўлиб кетган эди. Мактаб программасини догма сифатида идрок этиш, уни олий бир қимматдорлик деб идрок этиш ҳам аста-секин йўқолиб борди. Энди кўз ўнгимда доимо Серёжа турар эди. Фақат у эмас, шунга ўхшаган жуда кўп ўқувчилар ўз исми-фамилиялари билан, ҳар бири ўзига хос индивидуал хусусиятлари билан энг олий қимматдорлик сифатида кўз ўнгимдан кетмайдиган бўлиб қолдилар.

Бир нарса аён бўлиб қолди: ҳар дарсда ўқувчиларга шафқатсиз равишда «уч» баҳолар қўяверишим оқибатида, ўқувчиларнинг олға қараб ҳаракат қилиш туйғуси бутунлай йўқолиб бораётган эди. Уқувчи программанинг кичик бир қисминигина ўзлаштириб борарди. Мен жуда секинлик билан бўлса ҳам ўқувчи ўзлаштираётган билим ҳажмини оширишга ҳаракат қилиб кўрдим. Бироқ,

дастлабки вақтларда мен бир нарсани илғаб олдим: ўтилган ҳар бир янги темадан ўрта баҳога ўқийдиган бола ўша теманинг бир қисминигина тушуниб олар экан. Бундай ўқувчига нисбатан талабчанликни ошириб кўрдим, лекин бўлмади. Бу унинг жаҳлини чиқарди ва бутунлай шуғулланмай қўйди. Кетма-кет бир нечта «икки» баҳо олди ва турли даражадаги танбеҳлардан ҳам қуруқ қолмади. Унинг тузалиши ва баҳосини ўзгартириши илгариги олиб юрган «уч» баҳосидан юқори кўтарилмади. Шундан кейин навбатдаги яна бир қаттиқ тўқнашув юз бермагунича биз иккаламиз ҳам бир-биримизни кўрмагандек, вазиятни сезмагандек бўлиб юравердик.

Мана, энди ўқувчи нима учун мендан ўзини олиб қочишининг сабабини тушунмай. Кейинчалик у бошқа ўқитувчилардан ҳам ўзини олиб қочадиган бўлиб қолди, сўнгра эса умуман мактабга келмасдан кўча болаларига, уларнинг тўдасига қўшилиб кетди. У ўзининг бугунги куни билан кечаги кунини таққослаганда бугунги кунни афзал деб биладиган йиғитлар ва ўз тенгдошларига қўшилиб кетди.

Бундай болаларнинг кўплари мактабга биз ўқитувчиларга ишонган ҳолда ўзлигини таниш учун, биздан мадад олишга бир хил хоҳиш-истак ва ишонч билан келадилар. Кейин эса уларнинг аллақандай бир кичик қисми мактабни ёқтирмай қолади, мактаб билан бирга умуминсоний қимматдорликларни ҳам рад этадилар, бундан кўра ўзлари топган давра ва кўча болаларини афзал кўрадилар. Энг ёмони бунда улар «тарбияси қийин» бола деган ном олишдан асло уялмайдилар. Шунинг учун мен ўз ўқувчиларида ғоят муҳим инсоний фазилат — ўқиш истагини сақлаб қола олган ўқитувчиларнинг меҳр-муҳаббат ва диққат-эътиборига тасанно айтаман? Бундай фазилатли педагоглар қандай зўр ахлоқий кучга эга эканликларини ўйлаб уларга қойил қоламан!

Бундай ўқитувчилар қирқ беш минут ичида ҳар бир ўқувчига қандай қилиб эътибор бериши мумкинлигига ақл бовар қилмайди. Бора-бора иш жараёнида бу ҳодиса ҳам менга тушунарли бўлиб қолди. Ахир, мен дарсда ўзлаштирмайдиган ўқувчиларга уларнинг иззат-нафсига тегадиган баҳоларни дарсга «сигдира олдим-ку». Афтидан, бошқачароқ йўл тутиб, бу баҳони болага эътибор бериш билан алмаштириш зарурга ўхшайди. Буни амалда синаб кўрмоқчи бўлдим — ўқувчилар билан учрашувлар сони аввалгидан ўзгармай қолаверди-ю, аммо муносабатларнинг характери ўзгарди.

Хўш, энди боланинг билимига объектив баҳо бериш қаёқда қолди? Бу саволга жавоб ҳам амалий ишлардан топилди. Мен бошланғич синф ўқувчиларини анча вақт кузатиб юрдим. Маълум бўлишича, уларга ҳамма нарса қизиқ туюлар экан, яна бир энг муҳим нарса улар «яхши бола бўлиш»ни жуда ҳам хоҳлашар экан. Бунинг маъноси шуки, улар ўзлари тўғрисида ўқитувчи ва ўз тенгдошлари ижобий баҳо беришини истар эканлар.

— Қара, нуқтани қандай чиройли ёзибсан, мана энди «а» ҳарфини ҳам ёзишни ўрганиб олганингда эди, ҳамма ишлар жойида бўлар эди. Хўш, ўрганиб олсак бўладими?

Ҳа, бўлади. Мен ҳозироқ ўрганиб оламан.

Қизча беш минут давомида астойдил ҳаракат қилади, ишлари битавермагач яна беш минутча уринади-ю, лекин бари-бир ўзининг айтганини қилиб, «а»ҳарфини ёзишни ўрганиб олади. Уқитувчининг турли вариантлар билан ўқувчиларга янгича ёндашиши юз марталаб такрорланади. Лекин болалар буни пайқамайдилар. Улар учун муҳими бирор ютуқни қўлга киритишдир. Бу ютуқ жуда кичкина —«микрютуқ» бўлса-да, лекин мана шу майда ютуқлардан катта ютуқлар вужудга келиб, болаларни хурсанд қилади. Улар улғайиб, ривожланиб бораётганликларини ҳис қила бошлайдилар. Маълум бўлишича, бундай ҳис-туғи уларда янги ютуқларга эришиш эҳтиёжини уйғотар экан.

Бироқ, нуқта билан ҳарф ўргатиш усулига ўхшаган ўқитиш усули, айтайлик, V синфда ҳам яроқли усул бўлиб чиқса, VI синфда болалар билан ишлашнинг янги методини қидириб кўриш лозим. Улар эришаётган ютуқлар реал ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга мутаносиб бўлмоғи керак. Яхшиямки, болаларнинг қўлга киритаётган энг кичик ютуқлари ҳам уларга ижобий баҳо қўйиш учун баҳона бўлиши мумкин. Шундай қилиб, ўқувчининг ўсиб-улғайиб бораётганлигига берилаётган оғзаки баҳо унинг келгуси ҳаётида қўлга киритадиган реал ютуқлари — олган билимларга қўйиладиган объектив баҳоларга яқинлашиб қолади.

...Мана шундай, «рағбатлантирувчи баҳолар» орқали ўқувчиларда шундай бир ҳолат вужудга келадикки, улар бирон иш-ҳаракатни биринчи бўлиб бажаришга ўрганиб олиш учун аълочи бўлиш сира ҳам шарт эмас эканлигига ишонч ҳосил қиладилар. Қараб-сизки, «уқ» баҳоли ўқувчи дурустгина ютуққа эришиб ўзини ҳам, ўртоқларини ҳам хурсанд қилади, бутун синф биргаликда қувонади.

Ойлар ўтди, бу орада мен (бутун синф) аҳиллик билан энг шимариб ишга киришишга одатланиб қолганини пайқадим. Энди мен бу болалар баҳо олиш ёки ўқитувчидан қўрққанлари учун эмас, балки шундай қилиш кераклигини тушуниб олганликлари учун ишлашларини билар эдим. Шундай ишлар орқали уларнинг ҳар бири ўзича мустақил иш бошлаш ва уни поёнига етказишга ўрганиб борарди. Шундай ҳаракат қилишга ўрганиб олишда эса уларнинг ҳар бири ўз шахсининг шаклланиб бораётганини аниқ кўриб турарди.

Шундай қилиб, синфимизда олиб бориладиган фаолиятимизнинг мазмуни ўзгарди. Уқишнинг бундай янгича мазмун касб этиши ўсмирларни ҳам қизиқтириб қолди. Уқитувчи сифатида мен қилаётган ишлар ва менинг ўқувчиларим машғул бўлган ишлар бир-бирига қўшилиб, битта умумий мақсадга хизмат қила бошлади, энди бизнинг ташвишларимиз ҳам, қувончларимиз ҳам умумий эди. Албатта, ҳали ҳамма ишлар кўнгилдагидек бораётир деб бўлмайди. Кўп нарсаларни катта ёшли, тажрибали ўқитувчилардан ўрганишга, уларнинг тажриба ва маҳоратларидан фойдаланишга тўғри келмоқда»¹.

¹ Гармаев А. Этот прекрасный урок // Правда.—1979, 12 июня.

Саволлар

1. Мақола муаллифи ўқитувчи меҳнатига энг олий қимматдорликни нималарда кўради?

2. Мақола муаллифи ҳар бир мактаб ўқувчисини мустақил равишда актив ўқув фаолиятига жалб қилиш учун қандай метод ва усуллардан фойдаланишни тавсия этади?

3. «Ёш психологияси ва педагогик психология»¹ дарслигидан фойдаланиб, дарс — бу шунчаки «ўқитувчи ўқувчилар билан олиб борадиган ўқув-тарбия ишларини ташкил этиш формаси»гина эмас, балки энг аввал бу ўқитувчининг ўқувчилар билан ҳамкорликда олиб борадиган ўқув-тарбия ишларидан иборат эканлигини ва улар билан мулоқотга киришадиган актив, ижодий субъект ролида майдонга чиқишини исбот қилиб беринг.

2- масала

Педагогик психология мактаб ўқувчиларида ўқишга бўлган қизиқишни ва билим олишга эҳтиёжни шакллантириш масаласига катта аҳамият беради. Олиб борилган психологик тадқиқотлар шуни таъкидлайдики, ўқишга қизиқиш ва билим олишга эҳтиёж ўқувчиларда мустақил ўқув фаолиятига истак уйғотади. Мана шу истак жараёнида болада тафаккурнинг операцион ва мантиқий структураси ривожланиб боради, ўқувчи шахсининг эмоционал ирода соҳалари таркиб топади. Унда ўқишга нисбатан ижобий муносабат шаклланиб, бола ўз фаолияти ва хулқ-атвориغا баҳо беришларини истайди ҳамда ўз ютуқларига ўзи баҳо бера оладиган даражага етади. Ўқувчининг мустақил амалга оширадиган актив ўқув фаолияти — унинг ақлини, ҳис-туйғуларини, ирода сифатларини ривожлантириб боришнинг теварак-атрофдаги воқеа-ҳодисаларни билиш ва уларни ўзгартиришнинг онгли субъекти сифатида ўқувчи шахсини шакллантиришнинг зарур шартидир.

Валуйки шаҳридаги 3-кечки мактаб илмий бўлим мудири Л. Беспальконинг қўйидаги мақоласини диққат билан ўқиб чиқинг ва ўртага қўйилган саволларга жавоб топинг.

«Бундай қараганда ҳамма нарса ойдиндек равшан ва содда кўринади: олий ўқув юртига кириб ўқишни истамайсанми, унда марҳамат, техникумга кириб ўқи. Техникумда ҳам ўқишни истама-санг ҳунар-техника билим юртига кир. Ҳар сафар мана шу масала кўтарилганда баъзи бир болалар учун ниҳоятда мураккаб проблемалар вужудга келади. Бу ерда гап асосан «ўртачилар», яъни нуқул «уч» баҳо олиб ўқийдиган болалар тўғрисида бормокда.

Бир вақтлар «уч» баҳо, «икки» баҳонинг қўшниси, кўпинча у ниҳоятда шубҳали йўллар билан қўлга қиритилишини айтиб ўтганимизни бир эслайлик. Педагоглардан кўплари, масалан, қўйидаги сингари суҳбатларни гувоҳи бўлишган ёки бундай суҳбатларда ўзлари ҳам иштирок этган бўлишлари керак:

¹ Қаранг: Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского. 2-е изд. и доп. М., 1979, 272—280- бетлар.

— Мария Ивановна, С.нинг ҳамма баҳолари «уч», битта сиз унга «икки» қўйибсиз. Уни қанча қийнаманг, барибир тепса тебранмайдиган хилидан.

— Майли, мен ўйлаб кўраман, Анна Петровна,— деб ваъда беради Мария Ивановна ва ўйлаб-ўйлаб охири ўша илтимос қилинган баҳони қўйиб беради.

Баъзан шундай бўлиб чиқадики, Мария Ивановна билан Анна Петровна бир-бирлари билан, ўзаро келишиб олганликлари натижасида бундан ҳам юқори баҳолар қўйилади.

— Т.нинг фақат битта «тўртинчи» бор экан, сизнинг фанингиздан, қолган баҳоларининг ҳаммаси «беш». Бир иложини қилиб бўлмасмикан-а?

Мария Ивановна ўйлаб кўришга ваъда беради ва қарабсизки, Т. аълочи бўлиб қолади.

Афсуски, шундай ҳоллар ҳам бўлиб туради. Лекин Анна Петровна ўз касбдошига бошқачароқ илтимос билан мурожаат қилган ҳоллар бўладими? Айтайлик, шундай илтимос қилсин:

— Мария Ивановна, С.нинг ҳамма баҳолари уч. Лекин, менинг назаримда, бу бола физикага қизиқиб қолганга ўхшайди. Унинг бу қизиқишини чуқурлаштириб бўлмасмикан? Эҳтимол, бу йигитчанинг тақдирини ҳал қилишда муҳим иш бўлар?

Мактабда узоқ йиллар ишлаб шундай воқеа бўлганини сира эслай олмайман. Нега шундай эканлиги ўз-ўзидан маълум. Уч баҳолиларнинг ёмон баҳо олиши ўзлаштириш курсаткичини умуман тушириб юборади. «Ортиқча» аълочи — мактаб ютуғига ютуқ қўшади. Уқувчининг ўртача ўқиши ўқитувчилар коллективининг ишига бериладиган характеристика учун ҳеч қандай аҳамият касб этмайди.

Тасаввур қилиб кўринг, ана шу нуқул уч баҳо олган бола 8-синфни тугатяпти. Ҳали унга 9-синфда ўқишни давом эттириши мақсадга мувофиқ эмаслигини айтишмаган. Лекин бу гапни айтишмаса ҳам педагоглар унга қандай муносабатда бўлганликларини у жуда яхши билади. Кўпинча ўсмирнинг билими чала бўлиб қолади. Педагоглар унинг билимидаги камчиликларни тузатмай уни касб танлашга тўғри йўлламадан, ўсмир билан хайр-хўш қиладилар. Боланинг олдида: энди қаёққа бориш керак?— деган савол кўндаланг бўлиб туради. У токарликка ўқишни истайди. Бироқ, ҳунар-техника билим юртида ўқиш учун физикани билиш керак. Бу фандан «уч» баҳони эса унга Анна Петровна «тилаб» олиб берган...

Шунда чиндан ҳам танг бир ҳолат юз берди: бола мактабга қайтиб боришни хоҳламайди, ҳунар-техника билим юртига киришга эса қўрқади. Унисига ҳам, бунисига ҳам бормади-да — ўсмир кўча болаларига қўшилиб кетади. Шундай вақтларда беихтиёр бир савол туғилади: балоғатга етмаган жиноятчилар, тартиббузарлар орасида нуқул уч баҳо билан ўқиган болалар кўпчилигини ташкил қилиши тасодифий эмасмикан.

Хўш, бундай вазиятдан қутулишнинг йўли борми? Агар бизнинг рўпарамизда нуқул учга ўқиган ўсмир турган бўлса, бизнингча,

уни энг аввало бирор нарсага қизиқтиришга уриниб кўриш керак. Аввало синф раҳбари ўқувчи қайси фаиллардан кўпроқ муваффақият қозониши мумкинлигини белгилаб олиши лозим. Билим олишга қизиқиш уйғотиш, жонли қизиқишнинг дастлабки куртакларини авайлаб ўстириш, ўқитувчининг бевосита бурчидир. Ана шундан кейин Мария Ивановна билан Анна Петровналаримиз бир-бирлари билан учрашишлари ва тахминан қуйидагича суҳбат қуришлари мумкин:

— Менинг «уччи» ўқувчим физикага қизиқиб қолганга ўхшайди. Сиздан илтимос, шу болага озгина ёрдам қилинг, унга қизиқарлироқ топшириқлар, бериб кўринг. Бу унинг учун ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга.

Анна Петровна ҳам шундай жавоб қилади:

— Хотиржам бўлинг, ҳаммаси жойида бўлади.

Қаранг, шундай қийин муаммони шу қадар осон ҳал қилиш мумкин эканми? Ҳа, жуда осон ҳал қилиш мумкин экан. Фақат бир нарсани ҳисобга олиш керак: оддий туюлган бу иш ижро этиш учун анча қийин. Бу ишни ўқитувчилик касбини бажариш учун ўзини-ўзи мажбур қилаётган кишилар эмас, балки ўқитувчининг касбидан фахрланадиган, ундан қониқиш ва қувонч оладиган кишиларгина удалай оладилар»¹.

Саволлар

1. Мақола авторининг уч баҳоли ўқувчиларни қизиқиш билан «даволаш» ҳамда «болаларда билим олишга қизиқиш уйғотиш, жонли қизиқишнинг дастлабки куртакларини авайлаб ўстириш — ўқитувчининг бевосита бурчидир» — деган фикрларининг психологик маъноси нималардан иборат?

2. Ўқитувчининг ўқувчилар ўзлаштиришига қўядиган баҳолари объектив бўлиши учун ва ўқувчиларни ўз-ўзини ўстиришга рағбатлантириши учун ўқитувчи қандай шахсий ва профессионал фазилатларга эга бўлмоғи керак?

3. Ўқувчининг актив мустақил ўқув фаолиятга жалб қилиниши унинг психик ривожланиши ҳамда ҳаётий позициясини шакллантирмоқ учун зарур шарт эканлигини исбот қилиб беринг.

3- масала

Психологлар ва тажрибали ўқитувчиларнинг таъкидлашича, мактаб ўқувчиларида ўқишга бўлган қизиқишни шакллантириш учун таълим жараёнида дарснинг мазмуни ва ташкил этилиши орқали ҳосил қилинадиган қувноқ кайфият, шунингдек, ўқитувчи томонидан ўқувчи қўлга киритган ютуқларга берилган баҳолар характери туфайли вужудга келган кайфият катта аҳамият касб этади.

Ф. Эйсен шунини алоҳида таъкидлаб ўтадики, ўқувчининг муваффақиятини ўз вақтида пайқаш ва унга тўғри баҳо бериш ўқитувчи-

¹ Беспалько Л. Как разбудить троечника? // Правда — 1979, 8 декабрь.

нинг муҳим малакаларидан ҳисобланади. Қўйида келтирилган Ф. Эйсен мақоласидан олинган парчани диққат билан ўқиб чиқинг ва саволларга жавоб беринг.

«...Мактабни биладиган ҳар бир киши ўз тажрибасида шу нарсага қаттиқ ишонч ҳосил қилганки, ҳар бир бола, ҳар бир ўсмир қўлга киритаётган озгина, ҳатто жуда кичик ютуқнинг мақтаб қўйилиши, бу ютуқни ўқитувчи томонидан ўз вақтида пайқаб олиниши ва унинг рағбатлантирилиши ўқувчига ҳамма нарсадан кўпроқ ва самаралироқ таъсир кўрсатади. Бунинг устига бундай педагогик тадбир талабчанликни инкор этмайди, аксинча, ҳатто ўқувчига кўпроқ даражада талабчанлик кўрсатиш зарурлигини тақозо этади. Бунда энг аввало ўқувчига оддий талаблар қўйиш, уни берилган топшириқни албатта бажариш зарурлиги руҳида тарбиялаш, бунинг учун эса уни ўша топшириқни бажаришга тайёр бўлишга ўргатиш лозим.

Ўқишга бўлган хоҳиш ва қизиқишнинг, ўқиш қувончининг сўниб қолишидан кўра даҳшатлироқ нарса йўқ. Эрта билан туриб ўқувчи мактабга йўл олар экан, бу ерда уни фақат кўнгилсизликлар кутиб турганлигини олдиндан билиб туриш чиндан ҳам кишига дилхираликдан бошқа нарса келтирмайди. Ҳар бир ўқувчидаги кучли томонларни илғаб олиш малакасига эга бўлиш ва келгусида ана шу кучли томонларга таяниш мумкин ва зарурлигини билган ҳолда иш юритиш ҳар бир педагогнинг зарур профессионал вазифаси бўлиб қолмоғи керак. Ўқиш давомида муваффақиятсизликларга эришавериб боланинг елкасидан тоғдек босиб ётган юкни олиб тацлаш вазифасини, ўқишда ўртоқларидан орқада қолиб кетган ўқувчини ўз тенгдошларига етказиб олиш вазифасини ўқитувчи бажармаса ким бажаради»¹.

Саволлар

1. Муаллиф «ўқиш қувончи» деган тушунчага қандай психологик мазмунни сингдиради ва унинг психологик жараёнлар активлигига ҳамда ўқувчи шахсига хос бўлган хусусиятларга кўрсатадиган таъсири нималарда намоён бўлади?

2. Сизнинг фикрингизча, ўқувчининг ўқиш жараёнидаги қувноқ кайфиятини қандай омиллар белгилайди? Бу омилларнинг аҳамиятига педагогик характеристика беринг.

3. Ўқитувчининг болаларда ўқишга қизиқиш ва ўқув қувончини ҳис қилишга ўргатиш малакаси унинг профессионал маҳоратини кўрсатувчи гоаят муҳим элемент ҳисобланишини исбот қилиб беринг. Ўз кузатишларингиздан бунга мисоллар келтиринг.

4- масала

Совет психология фанида мулоқотни одамларнинг бир-бирлари билан ўзаро ахборот алмашишга қаратилган алоҳида фаолият

¹ Эйсен Ф. Сотворение радости // Известия.—1979, 8 июнь.

формаси сифатида қараб чиқиш расм бўлган. «Психолог учун мулоқот,— деб таъкидлайди профессор Н. П. Ерастов,— бу энг аввало муайян мақсадни кўзлаб ва муайян маиший, ишлаб чиқариш, ижтимоий, ўқув ва ҳатто ўйин соҳасидаги амалий фаолият шароитида бир-бири билан мулоқотга киришадиган кишиларнинг психик фаолияти қандай кечаётганлигини кўрсатиб берувчи қонуниятдир»¹.

Ўқитувчи-тарбиячи учун ўқувчилар билан мулоқотга киришиш фақат болаларнинг психик фаолиятига хос бўлган хусусиятлар тўғрисида зарур ахборотларни олиш учун қулай шароит яратиб қолмай, шу билан бирга ўша болаларнинг психик ривожланиши, уларнинг ички дунёсида ёш динамикасини тўғри тушуниш учун ҳам қулай шароит яратиб беради. Бусиз тарбия жараёнини бошқариш, ўқувчининг ақл-идрокига, ҳис-туйғуларига ва иродасига ахлоқий жиҳатдан асосланган таъсир кўрсатиш формаларини ташкил этиш мумкин эмас.

Педагог Т. Королёва ҳикоясини диққат билан ўқиб чиқинг ва саволларга жавоб беринг.

«Галина Алексеевна ўқитувчилар хонасидан чиқиб, шахдам қадамлар билан синф томонга қараб кетди. Коридор деярли бўм-бўш бўлиб қолган эди. Фақат химия кабинети олдида бир гуруҳ болалар тўпланишиб, Маргарита Михайловнани ўраб олишган эди.

«Ҳар сафаргидек яна жамоат жам — дея заҳарханда қилиб мийғида кулиб қўйди Галина Алексеевна.— Қачон қарасанг болалар унинг атрофида ўралашгани ўралашган. Буларни у нима деб ҳам атарди? Ҳа, «Менинг чебурашкаларим» деб эркалайди. Шунчалик ҳам бўладими? Мана, ҳозир ҳам болалардан ажралгиси келмаяпти».

— Салом, Галина Алексеевна,— хушмуомалалик билан деди ўз касбдошини кўрган Маргарита Михайловна.

— Салом. Хабаринглар йўқми, дарс аллақачон бошланди-ку.

— Вой, болажонлар,— ўзини йўқотиб қўйди Маргарита Михайловна,— дарсга қўнғироқ чалинибди-ю, бизлар бўлсак эшитмай қолибмиз. Тезда синфга киришлар. Ҳозир сизларда нима дарс? Физкультура бўлса керак-а? Албатта, Михаил Борисовичдан кечирим сўранглар.

Галина Алексеевна норози оҳангда бошини сарак-сарак қилиб қўйди. Бу ўқитувчи болаларни нега бунчалик эркаларкин-а? Ахир, болалар унинг елкасига миниб олди-ку! Тик этса унга телефон қилишади, ё бўлмаса, уйига боришади. Алланималарни гаплашиб сирлашадилар. Бирор ўқувчининг яхши кўрган ити йўқолиб қолса ҳам унга айтади. Бирор ўқувчининг акаси армияга чақирилса ҳам у киши хабардор. Кеча театрга тушган бола ҳам таассуротини унга айтади, дўсти билан аразлашиб қолган бола ҳам келиб у билан ҳасратлашади. Кеча қарасам ўқитувчилар хонасида бир ўзи ўтирибди, уйига кетадиган вақт бўлса ҳам кетмаяпти. Наденька Лавровани кутаётган эмиш, у қиз масалани тушунмаган эмиш, бу киши энди дарсдан кейин тушунтириб беришлари керакмиш.

¹ Ерастов Н. П. Психология общения.— Ярославль, 1979, 28-бет.

Бунақада одам обрусини йўқотиб қўйиши мумкин. Йўқ, болаларни ўзингдан узоқроқ ушлаб турганинг маъқул.

... У шундай хаёллар билан синфга кирди. Аввало доскани текширди. Доска тозалаб артилган, бўр жойида турибди, латта ҳам шу ерда, ҳўллаб қўйилганга ўхшайди. Синф ҳам танаффус пайтида шамоллатилган бўлса керак. Кеч қолган ўқувчилар ҳам бўлмади. «Асосий нарса мана шу, Маргарита Михайловна»,— дея ўз фикр-мулоҳазаларини хаёлан якунлади ўқитувчи.

Галина Алексеевна ўтган дарсни сўраш олдидан кечадиган дақиқаларни севар эди. У шошилмасдан журнални очар ва ўқувчиларнинг фамилияларига бошдан-охир нигоҳ ташлаб чиқар: Акимовдан бошлаб Яхонтовагача ўқиб чиқар эди. У ҳар сафар шундай қилар эди. Ҳар сафар ҳам бугун кимдан сўрашини анча олдин белгилаб қўйган бўлар эди. У ўзини гўё уй-хаёлга толаётгандек, алланималардан шубҳаланаётган кишидек кўрсатишга ҳаракат қилар эди. Бундай вақтларда синфдаги болалар сув қўйгандек жим ўтиришар эди. Ўшанда Галина Алексеевна бошини журналдан кўтарар ва бир қарашда жавоб бериш учун ким тайёр-у, ким тайёр эмаслигини кўрар эди. Мана Павлов, сочларини ҳурпайтириб шоша-пиша дарсликни варақляпти, алланималар деб пичирляпти. Журавлёвачи? У худди ҳайкалдек қотиб ўтирибди. Унинг олдида на дарслик, на дафтар кўринади. Кейинги вақтларда бу қиз ўқитувчига ёқмай қолган. Шундай ёқмайдики, у нима қиларини билмайди. Туппа-тузук ўқувчи «уч» баҳолилар қаторига тушиб қолди.

— Журавлёва!

Қиз ўтирган жойида бир сакраб тушди, лекин ўрнидан турмай ўтираверди.

— Журавлёва, марҳамат қилиб ўрнингдан тур, ахир мен сени чақираяпман.

Қиз хоҳламайгина ўрнидан турди.

— Мен тайёр эмасман,— дейди қиз эшитилар-эшитилмас.

— Сен мингилламасдан, бундай тузукроқ гапира оласанми, йўқми?

— Мен дарс тайёрлаганим йўқ. Кечирасиз.

— Қандай дарсни? Бугунга тайёрлаб келиш учун нима берилган эди? Сен ҳатто шунга ҳам билмайсанми?

Синфда шовқин-сурон кўтарилди, бир неча киши ўтирган жойида алланималар деб барабар гапира бошлади. Галина Алексеевна мана шу нарсани жуда ёмон кўрар эди.

— Мен сизларга сўз берганим йўқ. Мен ҳозир Журавлёва билан гаплашяпман, илтимос, қолганлар жим туришсин.

Синфга жаҳл билан нигоҳ ташлаб тинчлик ўрнатгач, у яна Журавлёва томонга бурилди.

— Албатта, бизлар энди ҳамма нарсани биладиган катта қиз бўлиб қолганимиз-да, уй вазифаларини тайёрламасак ҳам бўлаверди. Шундай эмасми? Сен журналга бир қарагин: эрта-индин «икки» чилар қаторига қўшилиб қоласан. Кузьмин билан Малишевлар компаниясига қўшилишни истайсан шекилли?

— Нега бизларни ҳақорат қиласиз?— деб ўрниларидан туриб кетишди болалар.

— Овозларингни ўчир! Журавлёва, менимча, сен билан валақлашиб ўтириш бефойдага ўхшайди. Мактабга онангни айтиб келасан.

Қиз икки қўли билан юзларини беркитиб, ҳўнграб йиғлаб юборди ва эшикка қараб отилди.

Синфда қандайдир кескин вазият — ҳаяжонли сукунат бошланди.

— Энди мана шунақа лўлилик етмай турувчи. Ҳаммангиз жуда асабий кишилар бўлиб кетибсиз. Асаб фақат сизларда бор, ўқитувчининг асаби йўқ. Ҳўш, Шапочникова сен нега гўдайиб турибсан? Мени сени турғизмадим, шекилли.

— Сиз қандай қилиб шу гапни айтдингиз, қандай қилиб айтдингиз...— қизнинг овози қалтираб айтмоқчи бўлган гапини айтолмай ҳаяжондан қийналарди.— Ахир Лена Журавлёванинг оийси ўлиб қолган-ку Эшитаяпсизми, ўлиб қолган. Сиз эса, сиз айттайми, кимсиз....

Қиз гапини охирига етказа олмади. Бутун синф ўқитувчига газаб ва нафрат билан тикилиб турарди.

... Вақт ярим тундан оғиб кетган. Галина Алексеевна эса уйқу дори ичиб ётгани билан ҳам барибир кўзига уйқу келмасди. Унинг қулоқлари остида: «Шу гапни қандай айтдингиз? Сиз айттайми кимсиз», деган сўзлар тўхтовсиз жарангларди. Уни ҳаммадан ҳам кўра мана шу тугамай қолган жумла қийнади. Яна бу гапни ким айтди денг? Бу ўқитувчи фахрланиб юрадиган, синфдаги энг ақлли, энг одобли қиз айтди-я! У ўз ўқитувчисини нималарда айбламоқчи бўлди-я?

Галина Алексеевна чуқур ўйга толди, кейин жаҳл билан ўзига-ўзи шундай деди: «Ношукур бандалар, менга айб қўйиш сенларга қолдими? Журавлёванинг бошига бундай ташвиш тушганини мен қаёқдан билай?» «Шундай деб турганида тўсатдан миясига бир фикр келди: Менинг ўрнимда Маргарита Михайловна бўлганида ўқувчисининг бошига тушган бу қайғуни билган бўларди». У умрида биринчи марта ўз касбдошига ҳаваси келди»¹.

Саволлар

1. Автор томонидан баён этилган вазиятдаги мулоқот вақтида ўқитувчи ва ўқувчиларда намоён бўлган психик фаолиятнинг ўзига хос хусусияти нималардан иборат эканлигини кўрсатиб беринг.

2. Ўқитувчи ва ўқувчилар ташқи қиёфасидаги ва хулқ-атворидаги қандай хусусиятлар уларнинг фаолият субъекти сифатидаги характери, қобилиятлари, ишга, одамларга ва ўз-ўзларига нисбатан бўлган муносабатлари тўғрисидаги ахборотнинг ташувчилари бўлиши мумкин? Мисоллар келтиринг.

¹ Королёва Т. Сложная ситуация: Расстояние до сердца // Учительская газета.—1978, 17 ноябрь.

3. Ҳуқуқувчининг ҳуқуқчилар билан мулоқотга киришишдан кузатишган мақсади? муваффақиятли равишда амалга ошириш учун қандай психологик-педагогик билимларга қандай педагогик кўникма ва малакаларга, қандай муайян ақл-идроқ, ҳис-туйғу ва ирода сифатларига эга бўлиши зарур эканлигини исбот қилиб беринг.

5- масала

Ҳуқуқувчи билан ҳуқуқчиларнинг ўзаро муносабатлари ҳуқуқчи шахсини шакллантиришга тарбиявий таъсир кўрсатишнинг энг муҳим йўллари билан биридир. Бироқ, ҳуқуқувчи фаолиятида ҳар доим ҳам ҳуқуқчилар билан бўладиган ўзаро муносабатлар яхши бўлавермайди. Бу кўп жиҳатдан ҳуқуқчилар фаолиятига қандай раҳбарлик қилиш услубига, ҳуқуқувчининг характери га ҳамда унинг ўз тарбиявий функциясини қандай воситалар билан амалга оширишга боғлиқ бўлади.

Қуйида келтирилади Б. Узюмскийнинг «Призвание» («Мойиллик») повестида баён этилган ёш ҳуқуқувчи дарсида содир бўлган воқеани диққат билан ўқиб чиқинг ва саволларга жавоб беринг.

«... Унингчи синфдаги барча ҳуқуқчилар тема планини ёзиб олаётган вақтларида Балашов чўнтагидан тароғини олиб, анча вақтгача сочини тараб ўтирди.

— Ҳозир соч тарайдиган вақт эмас,— дея танбеҳ берди ҳуқуқувчи. Балашов бу танбеҳга ниҳоятда қўполлик билан шундай жавоб қайтарди:

— Мен болалар боғчасининг вакиласи насиҳатларига муҳтож эмасман.

«Бу бетамизни синфдан ҳайдаб чиқарсаммикин, ўзим чиқиб кетсаммикин...» деган хаёллар ёш ҳуқуқувчининг кўнглидан ўтди, лекин у бир дақиқа ўйлаб турди-да, бошқа бир қарорга келди.

— Бетамизлик ҳеч қачон ақл-идроқ белгиси бўлган эмас. Сиз мактаб шаънига доғ туширяпсиз,— деди у ва дарсни давом эттирди¹.

Саволлар

1. Сизнинг фикрингизча ҳуқуқувчи тўғри қилдимми?

2. Бу мисолда ҳуқуқувчи ўз характеридаги қандай хусусиятларни намоён қилди?

3. «Ёш психологияси ва педагогик психология» дарслигидан фойдаланиб, биз ўрганиб чиққан ва тез-тез ҳуқуқувчилар тажрибасида учраб турадиган синфга раҳбарлик қилишнинг беш хил услубидан қайси бири ҳуқуқувчи билан ҳуқуқчилар ўртасидаги ўзаро муносабатлар системасига ҳаммадан кўпроқ ижобий таъсир кўрсатиши мумкинлигини исбот қилиб беринг.

¹ Ушбу парча қуйидаги китобдан олинди: Иващенко И. Ф. Задачи по общей психологии.— Минск, 1979, 69- бет.

Педагогик психологияда шу нарса исбот қилинганки, ўқувчининг хулқ-атворига ўқитувчи томонидан объектив баҳо берилиши ўқувчига педагогик таъсир кўрсатишнинг тарбиявий самарасини оширади¹. Ўқитувчи томонидан боланинг хулқига нотўғри баҳо берилиши уни қаттиқ хафа қилади, баъзан эса унинг норозилигига сабаб бўлади.

Л. Богопольский ҳикояларидан олинган парчани диққат билан ўқиб чиқинг ва саволларга жавоб беринг.

«Биринчи синфда тўполончи, иккинчи синфда безори ва учинчи синфда «тузалмас» деган ном олган бола дарс пайтида аксириб юборди. Бундан қаттиқ жаҳли чиққан ўқитувчи, бола атайин дарсни бузиш учун аксирди деган қарорга келади ва уни синфдан чиқариб юборади. Шундан кейин мутлақо кутилмаган ҳол юз беради. Шу бола билан ёнма-ён ўтирган озғингина қиз ўрнидан туради, уни кўриб ҳамма ҳайрон бўлиб тикилиб қолади, чунки у шу пайтгача чурқ этиб овоз чиқармаган ва ҳар доим ҳадиксираб, қўрқиб турадиган қизлардан бири саналарди.

— Ирина Ивановна, сиз нима учун Лапинни синфдан чиқариб юбордингиз? деди қиз ўқитувчига мурожат қилиб, — ахир у бир неча кундан бери шамоллаб юрибди ва атайлаб аксиргани йўқ.

— Булиши мумкин, лекин сен менга ақл ўргатмоқчимисан? — деб ўқитувчи унга қараб бақирди. — Жойинга ўтир ва бундан кейин бировнинг ишига аралашма.

Лекин қиз ўтирмади.

— Ирина Ивановна, у шамоллаган ва ҳозир атайин аксиргани йўқ. Мен сизга чин пионерлик сўзини беришим мумкин.

— Агар касал бўлса уйига кетсин, — деди баттар жаҳли чиқиб норози бўлган ўқитувчи.

— У кетишга қўрқади. Агар уйига кетса, сиз уни қочиб кетди, дейсиз. Тўғри эмасми, шундай деб айтмайсизми? — деб сўзида туриб олди қизча. — Энди тўғрисини айтинг. Сиз Лапинни нега ёмон кўрасиз? Ахир у жуда ўзгариб кетган сиз буни кўришни истамайсиз.

Эндигина мактабда иккинчи йил ишлаётган ўқитувчининг нуқтаи назарида бу унинг обрўсини тўкадиган, кўз кўриб қулоқ эшитмаган одобсизлик бўлиб туюлди. У кескин чора кўришга қарор қилди ва танаффусда қизчани директорнинг олдига бошлаб борди.

Мактаб директори кўп йиллар ишлаган, тажрибали педагог бўлиб, бунақанги ҳодисалардан кўпини кўрган ва ажойиб кишиларни тарбиялаб етиштирган. Тақдири порлоқ бу кишилар директордан доим миннатдор бўлиб юришади. Ҳозир ҳам ҳар томонга тўзиб кетган сочларини ҳатто йиғиштириб олишга ҳам улгурмаган бу ўжар қизга тикилиб турди-да, унга ҳеч нима демасдан ўқитувчига мурожаат қилиб, унинг синфга боравериши мумкинлигини, Катя билан эса (қизнинг исми шундай эди) ўзи суҳбатлашишини айтди.

¹ Қаранг: *Ананьев Б. Г.* Психология педагогической оценки.— Л., 1935.

Дарсга киришга қўнғироқ чалинган вақтда Катя синфга қайтиб келди. У жимгина ўз жойига бориб ўтирди-да, бошқа чурқ этиб огиз очмади.

Дарсдан кейин директор ҳалиги ёш ўқитувчи ёнига келиб гап бошлади:

— Ирина Ивановна, мен сизга шуни айтмоқчи эдимки..., — деб гап бошлаши биланоқ Ирина Ивановна унинг гапини бўлиб:

— Бояги қизнинг ота-онасини чақириш керак демоқчимидингиз? — деди.

— Йўқ, мен сизга бошқа гапни айтмоқчи эдим. Мен болаларни яхши тарбия қилаётганингиз учун сизга ташаккур айтмоқчи эдим. Сиз тарбия қилаётган болалар ҳалол, ростгўй бўлиб ўсишяпти. Энг муҳими, улар бир-бирини ҳимоя қилишни билишади. Мен сизнинг Катянгизни ҳали мақтаб қўйдим. Қийин аҳволда қолган ўртоғини ёқлаб чиқишга журъат этгани учун уни мақтадим. Ҳойнаҳой ундаги бу ажойиб фазилатни сиз тарбиялаётган булсангиз керак, шундай эмасми? — деб сўради директор ва устомонлик билан Ирина Ивановнага қараб қўйди»¹.

Саволлар

1. Катя деган қиз ўқувчи Лапинни жазоламасликни сўраб ўқитувчига мурожаат қилган вақтда қандай фикр-мулоҳазаларга асосланди?

2. Ўқитувчи ва мактаб директорининг хатти-ҳаракатларига баҳо бериңг.

3. Ўқувчининг хатти-ҳаракатлари ва хулқ-атворига тўғри баҳо бериш ҳамда педагогик жиҳатдан ўзини оқлайдиган жазо чораларини қўллай олиш учун ўқитувчи ва мактаб директори қандай фазилатларга эга бўлмоғи керак?

7- масала

Педагогик психологияда ўқитувчининг обрўсини оширишда унинг ўқувчиларга нисбатан самимий муносабатда бўлиши ҳар хил вазиятларда болалар кўнглини топа билиши ҳамда улар билан бўладиган ўзаро муносабатда педагогик одобга риоя қилиши гоят катта аҳамиятга эгаллиги исбот қилинган.

Драматург Виктор Розов ўз ўқитувчиси ҳақидаги хотираларида бундай деб ёзган эди:

«Ҳар бир инсон ўз ўқитувчиси тўғрисида олам-олам хотиралар билан юради. Менинг ҳам ўз ўқитувчиларим тўғрисидаги хотираларим бир талай. Бу хотиралар ҳам гоят хилма-хил. Мана, масалан, адабиёт ўқитувчимиз — менинг энг севимли ўқитувчиларимдан бири Евгения Николаевна Перкон тўғрисидаги хотираларим ҳам унутилмасдир. Бир кун бизга ўқитувчимиз: «Мактабдаги энг унутилмас кун» деган мавзуда иншо ёзишни топширган эди. Ўшанда

¹ Богопольский Л. Добрый порыв // Правда.—1978, 18 февраль.

мен дўстим Кирилл Воскресенский билан бирга иккаламиз, Кастромалик икки ўқувчи, қиш кунларининг бирида эрта билан мактабга кетаётганимизда узоқдан мактабимизда ёнғин чиқиб, унинг ловуллаб ёнаётганини кўрган эдик. Мен ўша воқеани кўрганимизда иккаламиз жуда севиниб кетганимизни ҳикоя қилиб бердим.

Евгения Николаевна мен ёзган ишни ўқиб чиқди-да:

— Виктор, мен сизлар мактабни ёнаётганини кўриб хурсанд бўлганларингга ишонмайман,— деди. — Лекин ўша мактабда иккалангиз ҳам ҳойнаҳой яхши ўқиган бўлсангиз керак: ёзган ишларингизда сира ҳам хато йўқ... «Беш» баҳо қўйдим.

Мен рост гапни ёзиб берганлигимни айтдим.

Энди ўша воқеани ўйласам ғалати бўлиб кетаман. Ушанда ўқитувчимиз Евгения Николаевна нақадар ҳақ бўлган эди. Лекин барибир негадир бизнинг бемаъни, ғоясиз иншомиз мазмуни учун баҳони пасайтирмаган эди...

Бугунги кунга келиб, анча улғайиб қолган вақтда болаликдаги ўша қувончларим энди ғалати бўлиб туюлишини яхши тушунаман, албатта. Лекин булар менинг оламини болаларча тушунишим эди. Болаликда бундай севинчлар одатда ҳамиша кутилмаган ҳолда пайдо бўлади. Евгения Николаевна ҳам буни яхши биларди. У менинг мана шу болаларга хос соддадиллигимга асло ҳалал бермади. Билъакс, менинг бундай ҳис-туйғуларимнинг эркин ривожланишига ҳатто ёрдам ҳам берди. Болалигимдан менга азиз ва қадрдон бўлиб қолган Евгения Николаевна билан ҳозиргача ҳам дўстлик алоқаларини узмай келаман»¹.

Саволлар

1. Ўқитувчи Евгения Николаевна ўқувчи В. Розов иншосини баҳолаётган вақтда қандай педагогик фикр-мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда иш тутди?

2. Мактабдаги ёнғин ҳодисаси юзасидан ўқитувчи ўқувчиларнинг «очиқ кўнгиллиги»да болалар дунёқарашига хос бўлган қандай психологик хусусиятларни кўрди?

3. Ўқувчилар билан мулоқотга киришилган вақтда педагогик одобга риоя қилиш ўқитувчи обрўсини оширишнинг энг муҳим шарти эканлигини исботланг.

8- масала

Синф раҳбари бўлиш ҳозирги замон умумтаълим мактабида ўқитувчи-тарбиячининг ғоят муҳим вазифаларидан биридир. Бу иш ўқитувчининг доимо ота-оналар билан алоқа қилиб туриши, ўқувчи ёшларни тарбиялаш ишида мактаб билан оиланинг ягона ва аниқ мақсадни кўзлаган программасини вужудга келтириш мақсадида болаларнинг оиладаги турмуш шароитини ўрганиши билан боғлиқдир.

¹ «Учительская газета».—1976. 2 октябрь.

Ўқитувчининг синф раҳбари вазифаларини муваффақиятли адо этиши ундан жуда катта назокат ҳамда унинг шахсига хос бўлган юксак профессионал фазилатларга эга бўлишни талаб қилади.

Қуйида келтирилган «Учительская газета» саҳифаларида эълон қилинган Е. Сермяжконинг «Ўқувчи онласига бориш» деган мақо­ласининг муҳокамаси юзасидан уч газетхоннинг нутқларидан олин­ган парчаларни диққат билан ўқиб чиқинг ва саволларга жавоб беринг.

Ф. Ридош. Кемерово темир йўл бошлиғи ҳузурдаги инспекция­нинг катта инспектори: «Мен ҳам бир вақтлар ўқувчи бўлганман; битта мактабнинг эмас, балки кўпгина мактабларнинг ўқувчиси бўлганман. Одессадаги, Тернополдаги ва Запорожье областидаги мактабларда ўқиганман. Ушанда менга жуда қийин бўлган: биз­нинг оиламиз бу ёқларга Польшадан эвакуация қилинган бўлиб, мен рус тилини билмас эдим. Ота-оналарим бу масалада менга ҳеч қандай ёрдам бериша олмас эди. Яхшиям ўқитувчилар бор экан. Агар улар бўлмаганида мен ҳозиргидек масъул бир киши бўлиб этишишим даргумон эди. Сирасини айтганда педагоглар фақат бир менгагина шундай муомалада бўлишмасди. Барча ўқи­тувчилар ҳар бир ўқувчига ана шундай самимий муомала қилишар эди.

Кейин мен улғайиб ота бўлдим. Серёжа ва Наташа деган фар­зандларимни ўстириб катта қилдим. Уларнинг ўқитувчилари биз­нинг уйимизга тез-тез келиб туришар эди. Биз ҳам ҳар сафар уларни самимий кутиб олардик. Мен фарзандларимни ўқитаётган кишилардан ҳеч қачон ҳеч нарсани яширмас эдим. Улар билан болалар характерига қандай қилиб яхшироқ таъсир кўрсатиш, уларнинг ўқишига қандай ёрдам бериш тўғрисида гаплашар эдик. Буларнинг бари менинг болаларим давримизнинг муносиб киши­лари бўлиб ўсишига ёрдам берди.

Ҳозир биз кенжа қизимиз Любашани тарбия қилаёпмиз. У тўр­тинчи синфда ўқийди. Уни ўқитадиган педагог ҳам бизнинг бирин­чи маслаҳатчимиз. Биз ҳар бир ўқитувчи ўзи тарбия қилаётган ўқувчи ҳаётини яхши билиб олиши, унинг оиласидаги муҳит қандай эканини ўрганиши, оиладаги муносабатлар психологиясининг та­гига этиши нақадар қийин эканлигини тушунамиз. Шунинг учун менинг назаримда ўқитувчининг у ёки бу оилага кириб келиши жуда муҳим ва олижаноб иш деб баҳоланмоғи керак.

Бу ерда ҳамма нарсани чуқур мулоҳаза қилиб кўриш керак, ҳар бир ахборотни ақл тарозисига солиб, чамалаб кўриш лозим. Ўқувчининг ота-оналари қаерда ишлаши, нималар билан қизиқиши, бир-бирлари билан қандай муносабатда эканликлари тўғрисида муфассал маълумот олмоғи керак.

Учрашув чоғида ҳамма нарса оддий, табиий ва жуда хушмуо­малалик билан амалга оширилмоғи керак, чунки ўқитувчи фақат ўқувчигагина эмас, балки ота-оналарга ҳам ёрдам беришни хоҳлайди. Бироқ бу ёрдам боланинг отаси ёки онасининг иззат­нафсига тегадиган бўлмаслиги керак. У ота-оналарни нодонликда, педагогикадан беҳабарликда, бола тарбиясини билмасликда айбла-

маслиғи керак. Шундай тақдирдагина ўқитувчи ҳар доим ҳар бир хонадонда энг азиз меҳмондек кутиб олинади».

А. Султонбеков, психология фанлари кандидати: «Менинг фикримча, ота-оналар ҳузурига қандай бориш тўғрисида ўйлашдан ҳам кўра мана шу учрашув чоғида улар билан нималар тўғрисида гаплашиш масаласига кўпроқ эътибор бериш керак. Мен шундай ҳодисани эслайман. Менга таниш бўлган муаллима жаҳл билан шундай бир воқеани сўзлаб берди. У Вова (1-синф ўқувчиси) онасининг «ақлини киргизиб қўйиш» учун қилган барча уринишлари беҳуда кетганини айтди. Унинг «насиҳатлари»га Вованинг онаси қулоқ солмабди. Унинг гапларига сира эътибор бермай, ҳеч қандай чора тадбир кўрмай юраверибди. Бола эса кундан-кунга бешбаттар ёмон бўлиб бораверибди.

«Тоқат қилиб бўлмас» Вова текшириб кўрилган вақтда энг оддий болалардан бўлиб чиқди. Масала ва мисолларни яхши еди, беҳато ёзди. Унинг ташқи кўриниши ҳам яхши: ювиниб, тараниб, одоб билан ораста юради. Фақат битта айби партада тинч ўтира олмас экан: гоҳ ўрнидан туриб кетар, гоҳ ялпайиб ётиб олар, гоҳ ёнида ўтирган ўртоғининг жиғига тегар экан. Нима учун шундай қилар экан?

Мен мана шу боланинг уйига бордим. Унинг онаси билан узоқ вақт гаплашиб ўтирганимиздан кейин у менга сирини айтди: Вова ўғай отасининг қўлида ўсган экан. У қўпол ва бераҳм киши экан. У билан неча йил турган бўлса, шунча йил ўғлини хўрлаган, унга кучли руҳий жароҳат етказган. Энди она-бола икковлари туришадди. Володяни руҳий жароҳатига малҳам бериб, уни айни тузатадиган пайтда янги ташвиш пайдо бўлди. Энди уни муаллима худди ўғай отасига ўхшаб ҳақорат қилиб, хўрлай бошлади. «Бу ўқитувчи мен билан ҳам қўпол муомалада бўлади,— деб қўшиб қўйди Вованинг онаси,— мени ҳам гўё бир айб қилиб қўйган ўқувчисидек силтаб гапиради».

Оила билан алоқа ўрнатилишининг шунга ўхшаш «методикаси» яхшиликка олиб келмаслиги тўғрисида гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Бир вақтлар Ушинский ҳақли равишда таъкидлаб ўтганидек, болани қуруқ насиҳат билан тарбия қилиб бўлмайди, бола оиланинг бутун турмуш тарзи орқали тарбияланади. Оилани яхши билиб олиш учун унинг аъзолари билан дўстлашиш, уларга маслаҳатчи бўлиш, уларнинг катта-кичик ишларида беғараз ёрдам кўрсатиш, оиласининг қувонч ва ташвишларига шерик бўлиш керак.

Афсуски, кўпчилик педагоглар ҳаммага ақл ўргатишни, бировларнинг эътироз билдиришига йўл қўймасдан қаттиқ-қурим гапиришни ўз вазифалари деб ҳисоблайдилар. Шунинг ҳам айтиш керакки, негадир бўлғуси педагоглар — олий ўқув юртлиари ва ўрта махсус билим юртлиарининг студентлари ҳам «насиҳатгўйлик методи»ни ўзларига қурол қилиб олмоқдалар. Улар ўзлари ўқиётган билим даргоҳида турли педагогик фикр-мулоҳазаларни ўқиб ўрганиб олганларидан кейин (ўқишни битирмасдан, ҳали практикада юрган пайтларидаёқ) ўқувчиларнинг оилаларига бориб, ўзларини ўша оила аъзоларидан кўра билимдонроқ қилиб кўрсатишга ҳаракат

қиладилар. Ваҳоланки, улар шу оилага ёрдам кўрсатиб, уни қўлаб-қувватлашлари керак. Бундай нотўғри мулоқот натижасида мактаб манфаати учун курашадиган фаол дўст киши ўрнига ўзининг бутун куч-ғайратини сизга қарши ишлатадиган рақиб етишиб чиқади.

Е. Желуничева: «Мен ёзмоқчи бўлган ўқитувчининг фамилияси ни бу ерда келтиришни истамайман. Агар у газета орқали ёзилган ушбу ачиқ ҳақиқат тўғрисидаги мактубни ўқиб чиқса, шундан кейин унинг қаҳрамони ўзи эканлигини билиб олади, деб ўйлайман. Ўзини таниганидан кейин эса бўлиб ўтган ҳодиса тўғрисида чуқурроқ ўйлаб кўра керак, деб умид қиламан.

Яқинда мен нон дўконида набирам Танянинг синф раҳбарини учратиб қолдим.

— Сизни учратиб қолганим жуда яхши бўлди-да,— деди бор овози билан бақириб тарбиячи. Унинг овози шу қадар кескин ва ҳақоратли тарзда эшитилдики, беихтиёр магазиндаги барча кишилар бизга қарашди.

— Бирон гап бўлдими?— деб сўрадим қўрқиб.

Ҳозирча ҳеч нима бўлгани йўқ, лекин мен сиз билан анчадан бери гаплашмоқчи бўлиб юрган эдим.

Шу ернинг ўзида ёш, кўринишдан зиёли туюлган бу аёл ҳаммага эшиттириб неварамнинг «айбларини» санай кетди: дарс пайтида шарф ўраб ўтирар экан, болалар билан макулатура йиғишга боришдан бош тортибди. Унинг айбларини айтиб танбеҳ бермоқчи бўлсалар, чурқ этмай тураверар эмиш. Ундан на «ҳа» на «йўқ» деган жавобни олиб бўлмас эмиш. Ердан бошини кутармай тураверар эмиш. Ўқитувчи шу аллозда ўн минутча тўхтовсиз гапирди.

Мен педагогга неварам яқинда касалдан турганлигини айтиб унга аҳволни тушунтиришга ҳаракат қилдим. Тушунди деб ўйлайсизми? Бунинг ўрнига менинг ўзимни ҳам айбдор қилиб қўйишди, гўё мен мактабнинг «обрусини» тўкаётган, неварам Таняни бутун синфга қарши қилиб қўяётган эмишман. Ниҳоят, ўқитувчи суҳбатга яқун ясаб бундай деди:

— Мен сизни учратиб қолганим жуда яхши бўлди, энди уйлариб бормасам ҳам бўлади. Сиз менинг эътирозларимни неварамнинг ота-онасига айтиб қўйинг.

Албатта, мен набирам Таня билан гаплашиб олдим лекин ўқитувчининг «эътирозларини» Танянинг ота-онасига айтмадим. Қизим билан куёвим ўз қизларининг синф раҳбари тўғрисида ёмон фикрда бўлишларини истамадим. Ахир, улар бу ўқитувчини фақат мактаб ота-оналар мажлисларида кўрганлар. Уларнинг назарида ўқитувчи доимо табассум билан юрадиган, хушмуомала педагог. Шунинг учун қизлари Таняга қараб: «Сенинг ўқитувчингдан яхши ўқитувчи йўқда,— деб қайта-қайта такрорлашдан чарчамайдилар. Майли, ҳамиша ҳам шундай фикрда бўлақолишсин. Мен эса энди нон олгани бошқа дўконга бормоқдаман»¹.

¹ «Учительская газета».—1980, 24 февраль.

Саволлар

1. Ф. Ридошнинг «Ўқитувчи томонидан у ёки бу онлага бориш масаласи бу жуда муҳим ва олижаноб иш» деган фикрининг қанчалик тўғрилиги хусусида ўз мулоҳазаларингизни айтинг. Агар сиз шу фикрни тўғри деб ўйласангиз, у ҳолда нима учун шундай эканлигини кўрсатиб беринг.

2. Нима учун мақола муаллифлари А. Султонбеков ва Е. Желуничева ўзларининг оила билан алоқа ўрнатиш «методикаси» тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларида ўқитувчи-тарбиячи ота-оналарга насиҳат қилмаслиги кераклигини, устига-устак «йўл қўйиб бўлмайдиган оҳангда», «кескин ва қўпол» гапиришлари асло мумкин эмаслигини айтганларини изоҳлаб беринг.

3. Ўқитувчи шаклланиб келаётган ўқувчи шахсини тарбиялаш ишида мактаб билан оиланинг куч-ғайратларини бирлаштириш вазифасини муваффақиятли равишда ҳал қилиш учун қандай шахсий фазилатларга ва профессионал хислатларга эга бўлмоғи кераклиги тўғрисида ўйлаб кўринг. Шахсан ўзингиз кузатиб юрган ҳаётий воқеалардан мисоллар келтиринг.

9- масала

Ҳозирги замон совет мактабида кўпчилик ўқитувчилар тарбия жараёнининг ташкилотчилари бўлган синф раҳбари вазифасини бажарадилар. Бу мураккаб ва масъулиятли иш бўлиб, ўқитувчидан чуқур психологик билимга эга бўлишни, педагогик маҳоратни ҳамда болалар билан ишлаш малакасини талаб қилади. Маълумки, ўқувчи ўз ҳаёти ва фаолияти жараёнида жуда кўп одамлар группаси билан, айрим шахслар ва коллективлар билан учрашади. Улар болага тарбиявий таъсир кўрсатади. Афсуски, бундай таъсир ҳар доим ҳам болаларга таълим ва тарбия бериш тўғрисидаги давлат программаси талабларига мувофиқ келавермайди. Бундай ҳолларда синф раҳбарининг вазифаси бола шахсини шакллантириш жараёнига тўғри раҳбарлик қилишни таъминлашдан, уни ҳар хил ташқи тарбиявий таъсирлардан муҳофаза қилишдан ҳамда зарур тадбирлар ўтказиб болани тўғри йўлга бошлашдан иборат бўлади.

Педагогик практика шуни кўрсатадики, синф раҳбарининг тарбия соҳасидаги вазифаларини муваффақиятли ҳал қилиши аввало унинг шахсий фазилатларига ва профессионал хислатларига, унинг мактаб коллективи ҳаёти ва фаолиятини тўғри ташкил қила олишига, ўқувчилар ўртасида уларнинг ўзаро шахсий муносабатлари соғлом бўлишига, ўқувчиларда ташаббускорлик ва ижтимоий активликини уйғота олишига боғлиқ бўлади.

Қуйида келтирилган Волгоград шаҳар, Дзержинский район халқ маорифи мудири В. Катъкалованинг И. М. Силантьеванинг синф раҳбари сифатида олиб бораётган ишлари тўғрисидаги ҳикоясини диққат билан ўқиб чиқинг ва саволларга жавоб беринг.

«Ўқув йили тугашига қанчалик оз кунлар қолса, синф мураббийларининг ташвиш ва қувончлари, ҳаяжонлари шунчалик кўпроқ бўлади. Улар ўзларига нисбатан илгаригидан кўра кўпроқ талаб-

чан бўлиб қоладилар. Улар ўз-ўзларига савол бериб: мен нима ишлар қилиб улгурдим, мен олиб борган тарбиявий ишларнинг натижаси қандай бўлди?— деб ўйланиб қоладилар. Бу саволга жавоб бериш осон эмас. Нега десангиз педагогик тарбия ниҳоллари дарров ҳосил бериб, ўзини кўз-кўз қилолмайди. Улар муайян муддатдан кейин ўзини кўрсатади. Тарбия бошоғи буғдой бошоғидан кўра кечроқ етилади. Бу ҳосил фақат синф раҳбаригина эмас, балки кўпчилик педагогларнинг ҳамкорликда қилинган меҳнатлари, парваришлари билан етиштирилади.

— Ирина Михайловна, мана сиз ўзингиз тарбия қилган, уч йиллик машаққатли меҳнатингиз синган 10-синф ўқувчилари билан хайрлашиш арафасида туриб ҳозир нималарни ўйлаяпсиз? Сиз ўз тажрибаларингиздан қандай хулоса чиқардингиз. Бу тўғрида ҳам-касбларга нималар дея оласиз?— деб сўрадим мен Волгограддаги 70-мактабнинг 10-«в» синф раҳбари И. М. Силантьевадан. Албатта, бундай катта саволни бериб қўйиб мен унга тез ва қисқа жавоб берилишини кутмадим. Уқитувчи билан бирга унинг уч йил мобайнида олиб борган тарбиявий ишлари тўғрисида, бу ишнинг барча деталларини муфассал тушуниб олишга ҳаракат қилдим.

И. М. Силантьева бу синфга биринчи бор кириб келган вақтда болалар умуман унда яхши таассурот қолдирган, ҳаммалари меҳнаткаш, ишчан болалар бўлишган, лекин синф унчалик жипслашмаган ва ҳали етарли даражада уюшмаган бўлган. Кейинчалик маълум бўлишича, синфдаги болаларнинг каттагина бир группаси мактаб ўқитувчиларини ташвишга солиб қўйган экан. 8-синф ўқувчиларида ўз мураббийлари билан мулоқотга киришиш бобида муайян бир тажриба тўпланган. 4-синфдан бери уларга бир неча киши синф раҳбари бўлган экан. Албатта, бундай кўнгилсиз ҳол янги тайинланган синф раҳбарининг ишига ҳам салбий таъсирини кўрсатмай қолмади. Ирина Михайловна синфда рисоладаги муҳитни вужудга келтириш учун, ҳар бир ўқувчи ўзини мана шу синфдаги бутун бир коллективнинг ажралмас қисми деб ҳис қилиши учун, фақат ўзи учун эмас, балки бутун синф коллективи учун масъулиятни ҳис қиладиган бўлиши учун ишни нимадан бошлаш кераклиги тўғрисида жуда кўп ўйлади.

Унинг ўқувчилари комсомол сафига қабул қилиндилар. Бу эса уларнинг ғоявий етуклигини белгилашда янги бир босқич эди. У энди мана шу босқичга таянишга аҳд қилади. Махсус план тузиб, унда ўзи қандай ҳаракат қилишини энг кичик деталларигача ўйлаб қўяди: жумладан, саккизинчи синф ўқувчиларига уларнинг жанговар авангарди бўлган синф комсомол ташкилоти бюросини тузишда яқиндан ёрдам бериш, бюро аъзоларини ўзига ҳамфикр қилиб олиш, комсомоллар билан бўладиган муомалада ўқитувчилар буйруқ оҳангида гаплашмаслигига эришиш сингари ишлар мўлжаллаб қўйилган эди. Шундай қилинганда болаларни педагогнинг талаби эмас, балки коллективнинг иродаси, унинг қарорлари амалий ишларга руҳлантиради.

Дарсдан кейин улар кўпинча синф раҳбарлари билан бирга қолиб, кундалик турли ташкилий ишларни бажаришарди. Бир-бири-

га ишонч руҳида ўтадиган суҳбатлар учун бундан яхши вақтни топиб бўлмайди, деган қарорга келади Ирина Михайловна. Шундай қилиб, ҳеч қайси планда кўзда тутилмаган норасмий суҳбатлар бошланиб кетади. Бундай суҳбатлар кун сайин тобора кўпроқ, тобора узоқроқ вақт давом этадиган бўлиб қолди. Улар кўпинча бурч ва виждон ҳақида, динonat ва масъулият, нима учун одам боласи бефарқ бўлмаслиги тўғрисида ўтказилар эди. «Нима учун», «нега», «қандай қилиб» деган саволлар юзасидан синфда ўтказиладиган диспутлар қизгин баҳс ва мунозараларга айланиб кетар, бундай масалаларни коллектив бўлиб ҳал қилишга интилиб, ўша муаммоларни коллектив фикрлаш предметига айлантириб юборилар эди...

Ҳар бир суҳбат асносида жонли фикр алмашув ётар ва у албатта умумий аҳамият касб этиб, бутун синфни ташвишга солаётган муаммоларни ҳамда болалар ўртасидаги ўзаро муносабатларга оид масалаларни ҳал қилишга қаратилар эди. Афтидан, худди мана шунинг учун бу ишлар кундан-кунга авж олиб, барча болаларни қизиқтирган ва улар учун муайян аҳамиятга эга бўлган ишларга айлана борди. Бунда гап оддий мажлислар тўғрисида борса ҳам, деворий газетани безатиш ҳақида ёки фотокурғазма ташкил этиш тўғрисида бўлса ҳам, конкурслар ва спорт мусобақалари ўтказиш тўғрисида бўлса ҳам, адабий кечаларда сўзга чиқиш тўғрисида бўлса ҳам, барибир, бундай суҳбатлар ҳамма учун қизиқарли бўлиб, уларнинг аҳамияти таъкидлаб ўтилар эди. Ирина Михайловна болалар учун: «Бюро шундай қарор қилди», «Бюро менга топширди», «Мен бюрога сўз бердим», «Комсомол мажлисида менинг ҳисоботим эшитиладиган бўлади»... деган сўзлар ва бошқа шунга ўхшаш расмий иборалар тобора кўпроқ аҳамиятга эга бўлиб борганлигини қониқиш билан таъкидлаб ўтади.

Бу ишларнинг натижаси тезда кўринди. Синф инсценировка қилинган қўшиқлар конкурсида ғолиб чиқди, металлوم ва макулатура тўплашда ўзини кўрсатди. Шанбалик ўтказилган кун мактабга оталиқ қилувчи корхонада ишлаб келганликлари учун корхона партия ташкилотидан фахрий ёрлиқ ва ташаккурнома олдилар...

Синф раҳбарининг Макаренко айтган «четдан туриб актив раҳбарлик қилиш» методи ўзини тўла оқлади. Ирина Михайловна комсомол аъзоларини улар ҳар кун бажараётган ишлар орасидан энг муҳимини ажратиб ола билишга ўргатди, уларнинг ўзлари комсомол мажлисларининг актуал темаларини белгилай оладиган бўлиб қолдилар, докладлар ва нутқларни ҳам болаларнинг ўзлари тайёрлай бошладилар. Уқитувчининг ўзи эса унинг ёрдами жуда зарур бўлиб қолганлигини ва уни сира кечиктириб бўлмаслигини кўрган вақтлардагина бу ишларга аралашар эди.

Коллективда танқид ва ўз-ўзини танқиднинг қанчалик тарбиявий аҳамиятга эга эканлиги маълум. Лекин бир-бири билан ўзаро дўстона алоқаларда бўлган йигит ва қизларни қандай қилиб танқидий руҳда нутқ сўзлашга ўргатиш мумкин? Бу саволга жавоб топиш учун Ирина Михайловна шу воқеага ўхшаб кетадиган ҳоди-

саларни гўё тасодифий равишда муҳокама қила бошлайди. Бундай вақтларда одатда табиий реакция вужудга келади: «Нима, бизнинг синфимизда бунақа воқеалар бўлмаган дейсизми?!» — деган гаплар бошланади. «Келинглар, бўлмаса шу тўғрида бир комсомолчасига гаплашиб олайлик — дея суҳбатни давом эттиради синф раҳбари, — шундай қилайликки, танқид учун ҳеч ким бир-бирдан хафа бўлиб юрмасин. Аксинча, ҳар бир киши танқидни тўғри тушунсин. Танқид қилаётган ўқувчи бу масала уни қаттиқ ташвишлантираётганлиги учун сўзга чиққанлигини, ўртоғининг камчилиги бутун коллективга халал бераётганлигини айтиш учун сўзга чиққанлигини ҳамма тушуниб олсин».

Ирина Михайловна ҳар бир ўқувчи ўз ишига фақат талабчанлик билан танқидий муносабатда бўлиб қолмай, аynи пайтда ўз қадр-қимматини билишга ўргатиш тўғрисида ғамхўрлик қилиш зарурлигини бир дақиқа ҳам эсидан чиқармади. Шундай бир пайтлар бўлган эдики, ҳамма болалар Геннадий Ч. тўғрисида ёмон гапирадиган бўлиб қолишди: «У боладан нимани ҳам талаб қилиш мумкин... ўтакетган лоқайд ва пассив бола у» дейишарди.

Синф раҳбари Геннадийнинг отаси юрист эканлигини ва ўзи ҳам юридик адабиётларга қизиқишини яхши биларди. Шунинг учун ўқитувчи турли юридик масалаларни сўраб келиш учун ўқувчиларни атайин Геннадийнинг олдига юбора бошлади. Геннадий синф коллективининг ўзига эътибор бераётгани ва уни ҳурмат қилиб унга мурожаат этаётганини ҳис этганидан кейин ўртоқлари ишончини оқлашга ҳаракат қила бошлади.

Сергей Р. деган ўсмир ҳам ўқитувчига озмунча ташвиш келтирмади. У ҳеч қандай сабабсиз мактабга келмас, келган вақтда ҳам дарсларга кечикиб кирарди, фанлардан уриниб-суришиб зўрға ўрта баҳога ўқирди, жамоат топшириқларини эса бажармас эди. Мактаб ҳаёти, синфдошларининг манфаатлари бу ўсмирни мутлақо қизиқтирмас эди. Сергейни, асосан, кўча болаларининг ҳаёти қизиқтирар ва кеча-кундуз кўчанинг ҳаёли билан яшар эди. Чунки у ерда унинг дўстлари, уни кутиб турган бутун бир компания бор эди.

Ирина Михайловна Сергейнинг ота-оналари билан суҳбатлашиб, улар билан яқиндан танишиб олгач, шу нарсани англадики, ўсмирнинг ота-оналари тарбия масаласини турлича тушунишар экан. Собиқ фронтчи бўлган ота қаттиққўллик билан болага талабчанлик қилар, онаси эса ота ман этган ишларга рухсат берар экан. Сергей ота билан она ўртасидаги бундай муносабатдан усталик билан фойдаланар ва фақат ўзи учун қулай ҳамда фойдали ишларнигина қилар эди.

Ирина Михайловна ўсмирнинг онаси билан суҳбатлашиб унга бундай қилиш тўғри эмаслигини ётиғи билан тушунтирди. Ҳамкорликда қилинган сай-ҳаракатлар туфайли оилада ота билан она ўртасида бола тарбияси хусусида мустаҳкам алоқа ўрнатилди. Боланинг отаси ҳам, онаси ҳам синф раҳбарининг тавсияларига қулоқ соладиган, унинг маслаҳатларига амал қиладиган бўлишди. Лекин Сергей барибир «кўча»ни тарк эта олмади. Нима учун?

Маълум бўлишича, худди мана шу кўча болалари ичида, у ердаги ўз тенгдошлари орасида Сергей машҳур бўлиб кетган экан. У гитара чалар ва ашула айтар экан. Хуллас, кўча болалари компаниясида Сергей жуда керакли экан.

Ирина Михайловна синфдаги драма тўғараги аъзоси бўлган болалар билан гаплашиб Сергейни ҳам тўғаракка жалб қилишларини ва саҳналаштираётган спектаклларда унга каттароқ роль беришларини тавсия этди. Бу гапга Сергей дарров рози бўлақолмади, лекин бир нечта репетицияларга келиб иштирок этди. Бир куни тўсатдан репетицияга келмай қолди. Болаларнинг бир қисми ҳар томонга уни қидириб кетишди. Уни узоқ кутишди. Ҳамманинг қорни очиб кетди, ҳамма кута-кута чарчади. Ниҳоят, ўртоқлари Сергейни топиб уни синфга бошлаб келганларида Ирина Михайловна унга қараб вазминлик билан шундай деди: «Серёжа, сенинг отанг жанг пайтида ҳеч қачон ўртоқларини ташлаб қочмаган бўларди...» Бу сўзлар Сергейнинг жон-жонидан ўтиб кетди. Ўртоқлари ўтказаетган тadbирларга келмай қолиш ёки кечикиш ҳолати ҳеч қачон бошқа такрорланмади.

Болаларда ғоявий эътиқодни шакллантиришда синф раҳбари бу ишни ҳар доим синф учун, мактаб учун, район ва шаҳар учун зарур бўлган конкрет коллектив меҳнат билан мустаҳкам боғлиқ ҳолда олиб боради. Болаларни бундай ишларга жалб қилишда комсомол мажлислари катта роль ўйнайди. Масалан, «Она-Ватан фаровонлиги йўлида фидокорона меҳнат қилиш — ҳар бир кишининг виждон ишидир», «Ўзингни меҳнатда кўрсат» деган мавзуда ўтказилган комсомол мажлислари ана шулар жумласидандир. И. М. Силантьеванинг ўқувчилари меҳнат қилиш маромини биладилар. Улар биргина шанбалик кунининг ўзида Ф. Э. Дзержинский номидаги трактор заводи ишлаб чиқариш бирлашмасида 70 та кабинани йиғиб бердилар. Мактабда уларнинг қўли билан аъло даражада жиҳозланган чет тили ўқув кабинети барпо этилди.

Ирина Михайловна ўз синфидаги комсомоллар билан иш олиб борган вақтда доимий равишда шу нарсага интиладики, Ленин васиятлари болалар ёдлаб оладиган қуруқ сўзлардангина иборат бўлиб қолмай, балки уларнинг онг-шуурига сингиб кетган эътиқодлар амалий ишларни бажаришга йўл кўрсатувчи қўлланмага айлансин. Бунинг учун ўқитувчи турлича синов тadbирларидан усталик билан фойдаланди. Унинг ҳар бир босқичи синфда умумий кўтаринки руҳ билан ўтказилар, болаларга келажак ғояларни сингдириш ишига ҳаммадан кўра кўпроқ ҳисса қўшар эди. Синфдаги ўқувчиларнинг ярмидан кўпи «4» ва «5» баҳоларга ўқийди, беэтисно ҳамма болалар комсомол топшириғига эга бўлиб, уни бажаришда фаоллик кўрсатадилар. Энг яхши комсомол аъзолари 1919 йилда Царицин шаҳрига тақдим этилган ва ҳозирги вақтда Мудофаа музейида сақланаётган Бутуниттифоқ Марказий Ижроия Комитетининг Қизил Байроғи ёнида суратга тушишдек фахрли ҳуқуққа сазовор бўладилар. Мактабнинг кўпгина битирувчилари синов аълочилари бўлишди, ВЛКСМ Марказий Комитетининг Нишонлари, ВЛКСМ область, шаҳар, район комитетларининг

фахрий ёрлиқлари билан мукофотландилар. Мактаб бўйича амалга ошириладиган жамоат ишларининг энг масулиятли участкаларини Ирина Михайловнанинг ўқувчилари бошқариши ҳам тасодифий эмас»¹.

Саволлар

1. Ўқувчи ёшларнинг тарбиячиси сифатида план тузиб олган Ирина Михайловна Силантьеванинг синф раҳбари сифатида олиб борган ишларидан кузатилган мақсад нималардан иборат эди?

2. Сизнинг фикрингизча, ўқитувчининг шахсига хос бўлган қандай характерологик хусусиятлар (темперамент, ирода сифатлари, эмоционаллик ва ҳоказолар), шунингдек унинг ҳаётий тажрибасига хос бўлган қайси аспектлар (педагогик фаолият соҳасидаги тажрибаси, конкрет ўқувчилар коллективи билан мулоқотга кириша олиш тажрибаси, конкрет ўқувчилар билан ишлаш олиши, синф коллективи фаолиятига раҳбарлик қилиш услуби ва ҳоказолар) ўқувчиларда ижтимоий активликни оширишга кўпроқ ёрдам берганлигини сўзлаб беринг.

3. Синф раҳбари вазифасини муваффақиятли бажариш учун ўқитувчининг ўз ўқувчиларига нисбатан ўрнатган муомала қоидалари, болалар коллективидаги социал-психологик муҳитни яхши билиш ҳамда ўзининг, ўқувчи-ёшларнинг ўқитувчиси-тарбиячиси сифатидаги социал ролини чуқур англаши ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини исбот қилиб беринг.

10- масала

Психология фанида шу нарса исбот қилинганки, боланинг психик ривожланишидаги ҳар бир ёш даври ўзининг характерли хусусиятларига эга бўлади. Болалар психикасининг бундай ёш хусусиятлари боланинг психик ривожланишидаги субъектив омиллар, унинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобланади. Бола шахсидаги ижобий хусусиятларни эҳтиёт қилиб сақлаш ва барқарор позитив белгиларни сақлаб қолишга ҳаракат қилиш ёш авлод ўқитувчиси, тарбиячисининг энг муҳим вазифасидир. Бу вазифани муваффақиятли амалга ошириш учун ўқитувчи турли ёшдаги болаларни тарбиялаш жараёнини бошқариш малакасини эгаллаб олмоғи керак.

Новосибирск шаҳридаги педагогика институтининг доценти ва 10- мактаб ўқитувчиси Э. Горюхинанинг қуйидаги фикр-мулоҳазаларини ўқиб чиқинг ҳамда саволларга жавоб беринг.

«Болалик — бу алоҳида бир олам. У маълум даражада катта ёшли кишилар дунёсидан фарқ қилади. «Катта ёшлилар—болалар» ўртасидаги муносабатларнинг энг характерли шакллари билан бири: болалар бизлар учун ғамхўрлик, диққат-эътибор ва ғам-ташвиш

¹ Катъкалов В. Ориентир — гражданственность. Забота классного руководителя // Учительская газета.—1980, 29 апрель.

объектидир деган шаклдаги сўзлардан иборат бўлиб қолган. Бундай муносабатнинг бир томонлама эканлигининг ўзинёқ болани эл-бурутдан истеъмолчи позициясига тушириб қўяди.

Қўпинча катта ёшли кишилар болалардаги инфантилизмдан, уларнинг пассивлигидан шикоят қиладилар. Нима ҳам дер эдик. Бу — ҳақ гап, биз боя айтганимиз бир ёқламалилик қондасининг меваларини, унинг ҳосилини йиғаяпмиз. Бироқ, бунда бизнинг ҳаммамиз ҳам — болалар ҳам, катта ёшли кишилар ҳам ўз қобилимизга ўралиб қолиб, ўзимиз яратган ёш тўсиғига рўбару келиб кўп нарсани бой бериб қўймаётганмиканмиз. Сиз улғайиб бораётган болаларга бир назар ташланг: улар кичкинтой укаларининг ҳаётига мутлақо қизиқмай қоладилар. Улар бу кичкинтойларни «сувараклар» деб менсимай қарайдилар ва улар билан нима тўғрида ҳам гаплашиш мумкин деб ҳайрон бўладилар. В. Тендряковнинг «Баҳор ўзгаришлари» деган китобчасидаги юқори синф ўқувчиси Левка Гайзер Дюшка Тягуновни худди мана шундай менсимасдан «суварак» деб чақиради.

Бироқ бизнинг реал ҳаётимизда мана шу ҳаёт хусусиятларининг ўзидан келиб чиққан ҳолда белгиланадиган ёш чегараларини бузишнинг иложи йўқмикан? Турли ёшдаги одамлар ўртасидаги алоқаларни махсус ташкил қилишнинг иложи йўқмикан?

Бизнинг Новосибирскдаги педагогика институтимиз совет киносанъатини пропаганда қилишнинг Фарбий Сибирь областлараро бўлими билан ҳамкорликда мана олти йилдирки, турли ёшдаги кишилар ўртасида алоқа ўрнатиш клубига раҳбарлик қилиб келмоқдалар. Биз бу клубнинг номини ҳам ўзига яраша «Диалоглар» деб атадик.

Унинг тарихи қуйидагича. Кино клубида «Ойналар ёнидан ўтар поездлар» деган фильм кўрсатиларди. Одамлар ўша фильмдаги ўсмирларнинг хатти-ҳаракатларини муҳокама қилиб бир-бирлари билан баҳслаша кетдилар. Тўсатдан хаёлга шундай фикр келди. Хўш, мана шу фильм қаҳрамонларининг тенгдоши бўлган ўсмирлар бу ҳодисани қандай изоҳлашар экан?

Ушанда мен 10- мактабга бориб у ердан ўзимга таниш бешинчи синф ўқувчилари — ҳозир ўнинчи синфда ўқиётган болаларни чақириб келдим. Улар биз билан бирга фильмни томоша қилдилар, кейин эса студентлар берган саволларга жавоб қайтардилар. Ушанда биз эшитган гаплар ва биз кўрган ҳодисалар кутилганидан ҳам зиёда бўлиб чиқди. Маълум бўлишича, бешинчи синф ўқувчиси томонидан очиб берилган фильмдаги мураккаб психологик тугунлар боланинг ўзи ҳақида ўзи сўзлаб берган ҳикояси бўлиб чиқди. Бизларга ўз тенгдошларининг хулқ-атворини, уларнинг катталарга бўлган муносабатини тушунтириб беришга ҳаракат қилган бола аслини олганда ўзи ҳақида ўзи сўзлаб берар эди.

Кишининг ўз ёшига хос бўлган қувонч ва ташвишлар тўғрисида бундан кўра ёрқинроқ, бундан кўра ҳаққонийроқ ва истасангиз бундан ҳам тавба-тазарру билан сўзлаб берилган ҳикояни топиш қийин. Айни пайтда ўзга бир киши тўғрисида сўзлаб берилган бу

ҳикоя шу ёшдаги ўсмирнинг ички дунёсини ҳар қандай ташқи таъйиқлардан ишончли равишда ҳимоя қилади.

Биз «Баҳор ўзгарिशлари» фильмини кўрганимиздан кейин шундай қарорга келдик: бу фильмни дастлаб 10-мактабдаги «Дюшка Тягуновлар»га кўрсатайлик-да, кейин шу киномни 10-синф ўқувчилари кўрсин. Сўнгра эса студентлар муҳокама қилиб умумий бир хулосага келсинлар. Шу тариқа иш тутиб кичкинтойлардан кейин фильмни 10-синф ўқувчиларига кўрсатиш гали келганда ҳозир Новосибирск университетининг студенти, ўша вақтда 10-синф ўқувчиси бўлган Серёжа Павленко бизнинг клубимизга асос қилиб олинган ғояни ўзига хос аниқлик билан шундай ифодалаб берди: «Қанчалик кулгили бўлмасин мен бу фильмга ҳеч нарсани қўшимча қилиб айта олмайман. Унда ҳамма нарса муфассал айтилган. Ҳозир мен фильм тўғрисида эмас, балки бизнинг кичкинтойларга бўлган муносабатимиз тўғрисида ўйлаб қолдим. Улар мактабда у ёқдан бу ёққа югуриб юришадн. Биз эса уларни назар-писанд қилмай уларнинг устидан «хатлаб» ўтамиз. Қани энди мана шу «сувараклар»ни тутиб олсангда бир чеккага олиб чиқиб ўзинг билан ёнма-ён ўтқазиб, ҳаёт тўғрисида суҳбат қурсанг, менимча зўр иш бўлар эди-да».

Шунга ўхшаган ажойиб суҳбатлар бизнинг клубимизда озмунча бўлганми? Мангу мавзу деб ном олган масалаларга турли ёшдаги кишилар ўз муносабатларини билдирган кезларда шундай «теша тегмаган» гаплар чиқиб қолади. Мана шундай учрашувлардан кейин ўзимиз хулоса чиқариб олган биринчи сабоғимиз шу бўлдики, биз қайси бир масалани муҳокама қилмайлик, ўша масалага энг аввало болалар кўзи билан қараб кўришни машқ қилганимиз, ўзимизни шунга ўргатишимиз керак экан. Бу қанчалик қийин иш бўлмасин лекин барибир шундай қилиш зарур экан. Бу шунинг учун ҳам зарурки, шундай қобилиятга эга бўлмаслик кўпинча педагогик нодонликни (ота-оналар нодонлигини) келтириб чиқарар экан.

Кўпинча биз-катта ёшли кишилар болалар ҳақида мулоҳаза юритиб: «яхши тушунмабди», «фаҳми етмабди», «англаб олмабди» деган гапларни ишлатамиз ва бизнинг «ундай қилмабди-бундай қилмабди» деган норозилигимизнинг чеки бўлмайди. Мана шу энг оддий ёш мантиқини, бизнинг тасаввуримиздаги тушунчалардан фарқ қиладиган мантиқни тушуниб олиш — бизнинг ўй-фикрларимизни фарзандларимиз томонидан тушуниб етишга олиб борадиган ягона йўлдир...

Бизнинг клубимизда турли ёшдаги кишилар ўртасида алоқа ўрнатиш имкониятлари хусусида фикр-мулоҳазалар юритиш бизда шу нарсага ишонч ҳосил қилдики, пировард натижада бизлар ўзимиз орзу қилган энг асосий нарсага — яъни чинакам мулоқотга киришиш малакасини эгаллаб олишга муяссар бўламиз. Бу ерда бизнинг ҳар биримиз учун шу нарса мутлақо равшанки, ҳаётимиздаги энг муҳим соҳа бўлмиш мулоқотга киришиш масаласида ўқитувчининг роли ғоят катта бўлганидек, бу соҳада кино санъатининг роли ҳам беқийёсдир. Болалар кино санъатидаги образлилик, эмоционаллик

хусусиятлари туфайли ўзларида уйғонган ҳис-туйғулардан қувончга тулган ҳолда кино қаҳрамонлари билан, фильм муаллифлари билан диалогга киришадилар. Ҳар бир фильм бизнинг мулоқот даражамизни оширади.

Инсондаги ниҳоятда қимматбаҳо фазилат бўлмиш ўзгалар фикрини тушуна олиш малакаси, ўзга кишиларнинг фикр-мулоҳазаларни қай йўлдан бораётганлигини англаб олиш салоҳиятини тарбиялашда кино санъатининг роли беқиёсдир. Болалар «Душанбагача омон бўлсак» деган фильм қаҳрамонлари оғзидан эшитган формула: «Бахт — бу одамлар сени тушунишлари»,— деган сўзларни қайта-қайта такрорлашни яхши кўрадилар. Агар болалар ҳам, катталар ҳам мана шу бахтдан, яъни бир-бирини тушуниш бахтидан баҳраманд бўлсалар, қандай оз бўлур эди.

Сухомлинский «ҳис-ҳаяжон орқали ақл-идрокни уйғотиш» тўғрисидаги фикрни қатъият билан таъкидлаб утган эди. У бундай ақл-идрок уйғониши гўзалликни биргаликда ҳис этиш туфайли, бирор нарсани биргаликда тушунишга интилиш туфайли вужудга келади деб ҳисоблар эди. Ҳамкорликда ишланган вақтда шундай бўлади — масаланинг моҳияти ҳам ана шунда! Катталар билан ҳамкорликда ишлаш натижасида болалар кўп нарса ўрганади. Биз ўзимизнинг жажжи болаларимизни ўқитиб ўргатамиз ва ўзимиз ҳам экрандан бизга қараб мурожаат қилаётган муаллифнинг овозини эшитиб, уни тушуниб англашга ўрганамиз. Турли ёшдаги кишилар ўртасида бўладиган суҳбатлар — ўзга кишилар қувончига бизни шерик қиладиган, экран бизга ҳикоя қилиб берган ўзга кишиларнинг ҳам ва ташвишларига бизни ҳам қўшилишимизга хизмат қиладиган механизмдир. Шу тариқа кинога ижодий муносабатда бўлиш туйғуси вужудга келади, шу тариқа ахлоқий ва эстетик тушуниш туғилади, шу тариқа биз ўзимизни ўша кинодаги воқеаларни идрок этишга психологик жиҳатдан тайёрлаймиз. Ҳолбуки, бусиз санъат билан чинакам мулоқотга киришиш мумкин эмас.

Хўш, унда болалар-чи? Аввалига бу ишдан фақат катталаргина манфаатдордек туюлган эди бизга. Лекин аста-секин кичик дўстларимизни кузатиб бориш, уларнинг гапларига қулоқ солиш натижасида биз қувонч билан шу нарсани англаб олдикки, у учрашувдан бу учрашувгача болаларда каттагина ўзгаришлар содир бўлиб борарди. Болалар одатдагидан бошқачароқ бўлиб боришарди. Уларнинг катта ёшли кишилар билан мулоқотга киришишлари уларга ўрганиш бўлиб қолган одатдаги ҳаётий позицияларини кутилмаган тарзда ўзгартириб юборади. Аслини олганда боланинг ҳаёти шундай тузилганки, фақат у сўрайди, катта ёшли киши эса унинг бу саволига жавоб қайтаради. Бунда шундай тасаввур пайдо бўладики, яъни катта ёшли киши ҳамма нарсани биладиган энг сўнгги инстанцияга ўхшайди. Энди бирданига бунинг акси бўлади, катта ёшли киши беҳосдан болага савол билан мурожаат қила бошлайди. Катта ёшли киши бола билан маслаҳатлашади, уни тушунишга ҳаракат қилади, боланинг нарсаларга, оламга, одамларга қандай қарашини билиб олишга интилади.

Бундай позицияни бола миннатдорлик билан қабул қилади ва у биринчи синф ўқувчиси қодир бўлган даражада бутун масъулиятни ўз зиммасига олиб, ўзининг ҳаёти, кундалик ишлари тўғрисида ҳикоя қилиб беради. Бола турли насиҳатгўйликлар қилмасдан ва сизга ақл ўргатмасдан сўзлайди. У ўзидан катталар қандай нигоҳ ва хулқ-атвор нормаларида туриб сузлашни кутаётган бўлсалар, худди шу тахлитда туриб гапиришга ўрганиб олади. Унинг ўзи мана шу талаблар томон боради, чунки шундай қилишпи унинг ҳозиргина дуч келган янги позицияси тақозо этади. Бу позиция — диалог позицияси. Бу бир-бирига тенг бўлган икки томоннинг позицияси. Бу бизнинг клубимиз ҳаётидаги муҳим моментдир. Бу, аслини олганда, шу вақтгача бизнинг болаларга бўлган нотўғри муносабатимизнинг, уларга нисбатан лоқайдлигимизнинг, боланинг тақдирини учун жавобгар бўлишни истамаганимизнинг аксидир...

Оммавий ахборот воситалари бизнинг болаларимиз ҳаётига, ҳатто энг кичик ёшдаги жажжи ўғил-қизларимиз ҳаётига ҳам кириб келиб, одатдаги педагогик қарашларни ва ота-она қарашларини аллақачон бир-бирига аралаштириб юборди. Бу воситалар ҳозир шундай бир канал вазифасини ўтамоқдаки, бу канал орқали болалар катталар дунёсини тушуниб олишга интилмоқдалар. Бу ишни улар бизнинг ёрдамимизсиз, ўзларича қилмоқчи бўладилар. Қўпинча бу ишга якка-ёлғиз ҳолда, бир ўзлари киришадилар. Уларни ҳеч ким ҳеч нарсага йўллаб турмайди ва уларни ҳеч ким ҳеч нарса билан бошқариб бормайди. Улар ҳатто бизнинг суҳбатларимиз, бизнинг диалогларимиздан фойдаланмайдилар.

Мана шу ҳақиқатни бизнинг ҳаммамиз тушуниб олишимиз керак бўлган пайт келди. Шундай қилайликки, муъжизакор кино фарзандларимизнинг иқболи учун хизмат қилсин. Бунинг учун биз «Кино ва болалар» деган проблемага тик боришимиз ва бу муаммонинг ўткир қирраларини қирқиб ташламасдан ҳал қилмоғимиз керак. Фильмларимиз болалар билан мулоқотга, бизнинг ўзимиз билан мулоқотга киришиш учун хизмат қилсин, улар бизда донолик, гражданлик ва гузалликни тарбиялашнинг, фарзандларимизда, бизнинг ўзимизда ана шундай фазилатларни тарбия қилишнинг ишончли гарантияси бўлиб хизмат қилсин»¹.

Саволлар

1. Муаллиф турли ёшдаги кишилар ўртасида алоқа ўрнатишнинг фойдаси катта эканини нималарда кўради?

2. Болаларга ахлоқий тарбия бериш воситаси сифатида кино ва телевидениенинг роли тўғрисида ўз фикрингизни айтинг ҳамда кино ва телевидение ёрдамида болаларда ҳаётий позицияни ва хулқ-атвор нормаларини шакллантириш йўллари очиб беринг.

3. Ўқувчиларга тарбия бериш ишидаги муваффақиятлар ўқитувчидан ҳар бир боланинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш, унинг ички дунёсини кўра билиш, унинг ўй-хаёллари ва

¹ Горюхина Э. Диалог у экрана // Правда 1980, 25 апрель.

орзу-истакларини тушуна олиш малакасини талаб қилишини
исботлаб беринг. Бунга мисоллар келтиринг.

Курсда олиб бориладиган тадқиқот ишларининг темалари

1. Умумий таълим мактаби ўқитувчисининг психологик табиати
ва унинг фаолиятига хос бўлган қонуниятлар.

2. Ғоявий эътиқод — совет ўқитувчиси шахсида ижодкорликни
шакллантиришнинг муҳим компонентиدير.

3. Олий мактаб таълими жараёнида ўқитувчи шахси учун зарур
бўлган муҳим профессионал фазилатларининг студентлар томони-
дан баҳоланиши ва уларнинг ўз-ўзларини баҳолаш динамикаси.

4. Ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш воситаси сифатида
янги информациялар излаш ва янги билим манбалари танлаш учун
ўқитувчини рағбатлантирувчи мотивлар.

5. Ўқитувчи педагогик мулоқот услубининг ўқувчилар ўқув
фаолияти самарадорлигига таъсири.

МУНДАРИЖА

Редактордан	3
Кириш. Студентларнинг мустақил ишларини ташкил этишга доир умумий методик тавсиялар	5
I БЎЛИМ. ЁШ ПСИХОЛОГИЯСИ ВА ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯНИНГ УМУМЎЙ МАСАЛАЛАРИ	28
1- тема. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг предмети ва вазифалари	28
Методик кўрсатмалар	28
Семинар машғулотларининг планлари. Адабиётлар	31
Мустақил ишлар учун топшириқлар	33
2- тема. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг методлари	42
Методик кўрсатмалар	42
Семинар машғулотларининг планлари. Адабиётлар	49
Мустақил ишлар учун топшириқлар	66
3- тема. Психик ривожланиш динамикаси ва қонуниятлари ҳамда ўқувчи шахсининг шаклланиши	86
Методик кўрсатмалар	86
Семинар машғулотларининг планлари. Адабиётлар	91
Мустақил ишлар учун топшириқлар	94
II БЎЛИМ. ЁШ ПСИХОЛОГИЯСИ	103
4- тема. Боланинг мактаб ёшигача бўлган даврдаги психик ривожланиши	103
Методик кўрсатмалар	103
Семинар машғулотларининг планлари. Адабиётлар	111
Мустақил ишлар учун топшириқлар	115
5- тема. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи шахсининг психик ривожланиши ва шаклланиши	122
Методик кўрсатмалар	122
Семинар машғулотларининг планлари. Адабиётлар	125
Мустақил ишлар учун топшириқлар	127
6- тема. Ўсмирлик ёшининг психологик хусусиятлари	143
Методик кўрсатмалар	143
Семинар машғулотларининг планлари. Адабиётлар	152
Мустақил ишлар учун топшириқлар	
7- тема. Ўсмирлик ёшида шахсни қарор топтиришнинг психологик хусусиятлари	167
Методик кўрсатмалар	167
Семинар машғулотларининг планлари. Адабиётлар	176
Мустақил ишлар учун топшириқлар	179

III БЎЛИМ. ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ	189
8- тема. Тарбия психологияси ва ўз-ўзини тарбиялаш психологияси шах- сини шакллантиришдаги мақсадга қаратилган жараён сифатида	189
Методик кўрсатмалар	189
Семинар машғулотларининг планлари. Адабиётлар	196
Мустақил ишлар учун топшириқлар	205
9- тема. Таълим—одам билиш фаолиятининг махсус формаси сифатида .	219
Методик кўрсатмалар	219
Семинар машғулотларининг планлари. Адабиётлар	227
Мустақил ишлар учун топшириқлар	229
10- тема. Умумтаълим ва ҳунар мактабида билим олиш психологияси ва уни оптималлаштириш шартлари	235
Методик кўрсатмалар	235
Семинар машғулотларининг планлари. Адабиётлар	242
Мустақил ишлар учун топшириқлар	245
11- тема. Ўқув фаолиятида техника воситаларидан фойдаланишнинг пси- хологик асослари	257
Методик кўрсатмалар	257
Семинар машғулотларининг планлари. Адабиётлар	263
Мустақил ишлар учун топшириқлар	267
12- тема. Ўқитувчи шахсининг ва педагогик фаолиятининг психологияси	272
Методик кўрсатмалар	272
Семинар машғулотларининг планлари. Адабиётлар	276
Мустақил ишлар учун топшириқлар	278

Е 83

Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикum: Пед. ин-тларининг студентлари учун ўқув қўлланма / А. И. Шчербаков таҳрири остида; Авт. колл. А. А. Алексеев, И. А. Архипова, В. Н. Бабий ва бошқ; Тақризчилар: М. В. Гамезо, М. Г. Данильченко.— Т.: Ўқитувчи, 1991.— 312 б.

Практикум по возрастной и педагогической психологии.

ББК 88.8я73

На узбекском языке

АНА ТОЛИЙ АНДРЕЕВИЧ АЛЕКСЕЕВ,
ИРИНА АНАТОЛЬЕВНА АРХИПОВА,
В АЛЕНТИНА НИЛОВНА БАБИЙ и др.

ПРАКТИКУМ ПО ВОЗРАСТНОЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ
ПСИХОЛОГИИ

Перевод с издания «Просвещение», 1987 г.

Ташкент «Ўқитувчи» 1991

Таржимон Н. Умаров
Муҳаррир Б. Қодиров
Бадий муҳаррир А. Лукьянов
Техмуҳаррир С. Турсунова
Мусаҳҳиҳлар Олимова М., Зоиржонова Х.

ИБ № 4446

Теришга берилди 19.07.89. Босишга рухсат этилди 15.11.91 Формати 60x90/16.
Тип. қоғози №2. Қегль 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқэри босма усу-
лида босилди. Шартли б. л. 19,5. Шартли кр-отг. 19,5. Нашр.л. 19,84. Тиражи
15000. Зак. 2247. Баҳоси 4с. 10т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 12- 10- 89.

Ўзбекистон Жумҳурияти Матбуот давлат комитетининг Тошполиграф комбинати.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1991.

Ўзбекистан. Ташкент, ул. Навои, 30.
Тошполиграфкомбинат Государственного комитета по печати Республики